

Zapisi jednog revolucionara

memoari

Petar Kropotkin

1899

Sadržaj

Napomena autora prvom engleskom izdanju	4
Detinjstvo	5
I	5
II	6
III	7
IV	10
V	13
VI	15
VII	19
VIII	23
IX	29
X	30
Paževski korpus	33
I	33
II	38
III	42
IV	46
V	48
VI	50
VII	53
VIII	55
IX	61
Sibir	66
I	66
II	71
III	74
IV	78
V	84
VI	87
VII	89
VIII	91
Peterburg. Prvi odlazak u inostranstvo	95
I	95
II	96
III	100

IV	102
V	103
VI	107
VII	109
VIII	111
IX	116
X	119
XI	121
XII	122
XIII	125
XIV	127
XV	131
XVI	136
Tvrđava – Bekstvo	143
I	143
II	146
III	146
IV	149
V	151
Zapadna Evropa	158
I	158
II	160
III	163
IV	165
V	169
VI	170
VII	173
VIII	178
IX	181
X	184
XI	185
XII	186
XIII	190
XIV	196
XV	202
XVI	205
XVII	207

Napomena autora prvom engleskom izdanju

Ova knjiga vjerojatno ne bi bila napisana još neko vrijeme da nije bilo ljubaznog poziva i izrazito prijateljskog poticaja izdavača magazina *The Atlantic Monthly* da je napišem, kako bi bila objavljena u nastavcima unutar magazina. Zadovoljstvo mi je izraziti veliku zahvalnost za gostoprimstvo koje mi je pokazano, kao i za prijateljski poticaj na hvatanje u koštac s ovim radom. Tekst je objavljivan u *The Atlantic Monthly*, od rujna 1898. do rujna 1899. godine, pod naslovom *The Autobiography of a Revolutionist*. Pripremajući ga sad za objavljivanje u obliku knjige, dodao sam značajne dijelove teksta koji se bave mojom mladošću i boravkom u Sibiru, a posebno veliko proširenje je u šestom dijelu knjige, gdje sam ispričao svoju životnu priču u zapadnoj Evropi.

P. Kropotkin
Bromley, Kent, listopad, 1899.

Detinjstvo

I

Moskva je rasla polako. Zato su mnogi njeni delovi i do danas začuđujuće dobro sačuvali crte taložene postupnim tokom istorije. Zamoskvorečje, sa širokim snenim ulicama i jednolikim sivim niskim kućama čije su kapije i danju i noću dobro zamandaljene, oduvek je bilo omiljeno mesto trgovaca i uporište zadržanih i despotskih staroveraca, bezmerno odanih formi. I sada Kremalj još predstavlja bastion države i crkve. Ogroman trg ispred njega, oivičen hiljadama magaza i dućančića, od pamtiveka je odisao pravom trgovačkom vrevom, a i danas je srce unutrašnje trgovine prostrane imperije. U Tverskoj i Kuznjeckom Mostu odvajkada su bile koncentrisane modne prodavnice, dok su Pljuščiha i Daragomilovka, nastanjene zanatlijama, sačuvale osobine svojih razuzdanih žitelja iz doba moskovskih careva. Svaki deo grada čini zaseban svet, sa sopstvenim likom i osobenim životom. Čak i stovarišta i radionice, a i natovareni vagoni i lokomotive kada su prodrli u drevnu prestonicu – sve se to koncentrisalo u zasebne celine na periferijama starog grada.

Ipak, od svih delova Moskve možda nijedan nije tako karakterističan kao lavirint čistih, mirnih i krivudavih ulica i sokaka rasprostranih iza Kremlja, između Arbata i Prečistenjke, a poznatih pod nazivom Stara Konjušnička¹.

Pedesetak godina ranije tu je živelo i polako odumiralo staro moskovsko plemstvo, čija se imena često pominju u ruskoj istoriji do Petra I. Ona su postepeno nestajala bivajući zamenjena imenima novih ljudi, »raznočincima«², koje je u službu pozvao osnivač ruske imperije. Osećajući da je na peterburškom dvoru potisnuto, staro plemstvo se povuklo na svoje posede u živopisno Podmoskovlje. Odande je nekako prezrivo, a s pritajenom zavišću, posmatralo šaroliku gomilu koja je zaposela visoke državne položaje u novoj prestonici na obalama Neve.

Većina njih u mladosti je takođe tražila sreću u državnoj, a prvenstveno u vojnoj službi. Ali ubrzo bi se, iz ovog ili onog razloga, okanili nje ne dokopavši se visokih činova. Najsrećniji među njima (i moj otac se tu mogao ubrojati) dobili bi mirnu počasnu službu u rodnom gradu, a većina je jednostavno odlazila u penziju. Međutim, u ma koliko zabačeni deo Rusije da ih je bacila služba, staro plemstvo se svakojako dovijalo da starost proživi u sopstvenoj kući u Staroj Konjušničkoj, u blizini one iste crkve u kojoj su bili kršteni i u kojoj su opojani njihovi roditelji.

Staro korenje puštalo je nove izdanke. Neki od njih su se razlikovali manje ili više, zavisno od kraja Rusije; neki bi stekli raskošniju, moderniju kuću u drugom delu Moskve ili Peterburga; međutim, istinskom predstavnicom roda smatrana je ona grana, nezavisno od mesta na porodičnom stablu, koja je živela pokraj zeleno, žuto, ružičasto ili smeđe obojene crkve, drage zbog važnih porodičnih datuma. Prema starovremenskom predstavniku porodice odnosili su se s velikim poštovanjem – mada ne bez primese blage ironije, moram da priznam – čak i mladi članovi porodice

---

¹ Srpskohrvatskom prilagođen naziv Старая Конюшенная

² Raznočincima su zvani ljudi koji nisu pripadali plemstvu a bili su oslobođeni poreza.

koji su napustili svoj grad i napravili blistavu karijeru u gardi ili pak na dvoru. Za sve njih starina je bio oličjenje porodične tradicije i drevnosti.

U tim tihim ulicama, po strani od graje i gužve trgovačkog dela Moskve, sve kuće liče jedna na drugu. Većinom su drvene, sa jasno zelenim limenim krovovima; sve imaju pročelje sa stubovima i fasade vedrih boja. Gotovo sve su bile prizemne, sa sedam ili devet velikih prozora prema ulici. Prvi sprat je, prema običaju, mogao biti samo kao mansarda koja je gledala na prostrano dvorište okruženo mnogobrojnim pomoćnim zgradama; kuhinjama, konjušnicama, šupama, podrumima, sobama za posluhu. U dvorište se ulazilo kroz široku kapiju, a na bronzanoj ploči iznad kapidžika obično je pisalo: »Kuća poručnika ili konjičkog kapetana i kavaljera tog i tog«. Ređe se moglo videti »general major« ili odgovarajući građanski čin. Ali, ako bi se u tim ulicama našla kitnjastija kuća, na ploči je svakako pisalo: »trgovinski savetnik« ili »počasni građanin« taj i taj. Oni su bili neželjeni gosti koji su se utrпали u tu četvrt i susedi ih zato nisu cenili.

U ovim tihim ulicama prodavnica nije bilo, izuzev možda poneka bakalnica ili piljarnica, sabijena u barakici koja je pripadala parohijskoj crkvi. Zato se na ćošku skoro obavezno nalazila policijska stražara, na čijem bi se ulazu danju pomaljao sam stražar s helebardom u rukama, da bi tim beskorisnim oružjem salutirao oficirima koji prolaze. U sumrak bi se on ponovo zavlacio u svoju mračnu kućicu; tu bi popravljao čizme ili pripremao nekakav naročito oštar burmut koji je imao dobru prođu kod postarijih slugu iz susednih kuća.

U ovom moskovskom Sen Žermenu život je tekao tiho i mirno, bar na prvi pogled. Ujutru na ulicama niste mogli nikoga videti. U podne bi se pojavila deca koja su u pratnji vaspitača – Francuza ili dadilja – Nemica išla u šetnju snežnim bulevarima. Kasnije ste mogli da sretnete i poneku gospoju u dvoprežnim sankama sa jednim lakejem na zapetku³, ili u starinskoj – glomaznoj i prostranoj kočiji na visokim federima, sa četiri konja, sa kočijašem kod prednjih konja i dva lakeja pozadi. Uveče je većina kuća bila jarko osvetljena, a pošto se kapci nisu zatvarali prolaznici su mogli da se naslađuju gledajući plesače i kartaroše. To još nisu bili dani »ideja«; još nije bilo nastupilo vreme kada se u svakoj od tih kuća začela borba između »očeva i dece«, borba koja se završavala porodičnom dramom ili noćnom posetom žandara. Tada, pre pedeset godina, niko nije mislio ni o čemu sličnom. Sve je bilo tiho i mirno, bar na površini.

Tu sam se, u Staroj Konjušničkoj, rodio 1842. godine; tu je proteklo prvih petnaest godina mog života. Otac je kuću u kojoj je umrla naša majka prodao, kupio je drugu, a onda je i nju prodao i mi smo nekoliko zima proveli po iznajmljenim kućama, dok konačno nije pronašao treću po svom ukusu, na nekoliko koraka od crkve u kojoj su ga krstili i gde je održano opelo njegovoj majci. Sve se to zbivalo u Staroj Konjušničkoj. Napuštali smo je samo leti kada smo odlazili u naše selo.

II

Visoka prostrana soba na uglu naše kuće. U njoj bela postelja na kojoj leži majka. Naše dečje foteljice i stočići primaknuti krevetu. Lepo zastrti stolovi, na njima bombone i ljupke činjice sa želeom – u tu sobu uveli su nas, decu, jednom u neobično vreme – to je moje prvo, maglovito sećanje. Majka nam je umirala od jektike. Imala je samo trideset godina. Poželela je, pre nego što nas zauvek napusti, da budemo pored nje, da nas pomazi, da na tren bude srećna zbog naše

---

³ Upotrebila sam našu reč »zapetak« (deo na obući iza pete) za rusku reč запятки koja znači – ispust pozadi na kočiji na kome stoji sluga.

razdraganosti; smislila je ovu malu gozbu pored svog kreveta, iz koga više nije mogla da ustane. Sećam se njenog bledog, ispijenog lica sa krupnim tamnokestenjastim očima. Gleda nas nežno, s ljubavlju nas nudi da jedemo, zove da se popnemo na krevet; odjednom grunuše joj suze i poče da kašlje... Izvode nas.

Ubrzo zatim, nas decu, to jest mene i brata Aleksandra, prebaciše iz velike u malu, dvorišnu kuću. Aprilsko sunce obasjava sobicu ali nam bona, Nemica m-me Burman i nana Uljana kažu da treba da spavamo. Lica su im okupana suzama. Šiju nam crne košuljice sa širokim belim rubovima. Nama se ne spava. Plaši nas neizvesnost; prislušujemo prigušeni razgovor naših dadilja. One pričaju o našoj majci nešto što ne možemo da razumemo. Skaćemo i pitamo: »Gde je mama? Gde je mama?« Obe žene počinju da ridaju, miluju naše kovrdžave glave, ponavljaju »jadni siročići«. Uljana ne može više da krije i kaže: »Vaša mama je odletela tamo, na nebo, anđelima«.

– Kako na nebo? Zašto? – Uzalud se naša dečja mašta trudila da odgovori na ova pitanja.

Bilo je to u aprilu 1846. godine. Imao sam samo tri i po, a brat Saša nepunih pet godina. Ne znam gde su tada bili naši stariji brat i sestra, Nikolaj i Jelena; najverovatnije su već otišli na školovanje. Nikolaju je tekla dvanaesta, a Leni jedanaesta godina. Oni su se uvek držali zasebno i mi smo ih slabo poznavali. Tako Aleksandar i ja ostadosmo u dvorišnoj kućici, na brizi m-me Burman i Uljane. Stara dobra Nemica, koja nije imala ni kutka ni roda rođenog, zamenila nam je majku. Podizala nas je kako je umela; povremeno nam je kupovala proste igračke, kljukala nas medenjacima koje je ponekad donosio na prodaju takođe star Namac, najverovatnije isto tako usamljen i samohran kao m-me Burman. Oca smo retko viđali. Sledeće dve godine prošle su ne ostavivši nikakav trag u mome sećanju.

III

Moj je otac bio veoma ponosan na svoje poreklo i sa naročitim patosom pokazivao je pergament okačen na zidu u njegovom kabinetu. U pergamentu, na kome je bio naš grb (grb Smoljenske kneževine) sa plaštom od samurovine i okrunjen kapom Monomaha⁴, svedočio je i potvrđivao heraldički ured da naš rod potiče od unuka Rostislava Mstislaviča Odvažnog i da su naši preci bili veliki knezovi Smoljenski.

– Za ovaj pergament platilo sam trista rubalja – često nam je govorio otac.

Kao ni većini ljudi njegove generacije ruska istorija nije mu bila jača strana, pa mu je pergament bio važan prvenstveno zbog njegove cene, a ne kao istorijsko svedočanstvo.

Naša loza je zaista veoma stara; ali, slično većini rodova koji vode poreklo od Rjurika, bila je potisnuta kada se završio period feudalne rascepanosti dolaskom na presto Romanovih, koji su započeli ujedinjavanje Rusije. U novije vreme niko od Kropotkinovih, izgleda, nije pokazivao posebnu sklonost prema državnoj službi. Moj praded a i deda služili su u vojsci, ali su otišli u penziju veoma mladi i požurili da se povuku na svoja porodična imanja. Da kažem uostalom, jedno od tih imanja, Urusovo u Rjazanskoj guberniji, koje je ležalo na visokom bregu okruženom bujnim poljima, svakoga bi očaralo lepotom senovitih šuma, beskrajnim livadama i krivudavom rečicom. Moj deda se penzionisao kao poručnik, povukao se u Urusovo, posvetio se gazdinstvu i počeo da dokupljuje posede u okolnim gubernijama.

Po svemu sudeći i moja bi generacija isto uradila, no naš se deda oženio kneginjom Gagarinom, koja je pripadala sasvim drukčijoj sorti. Njen brat je bio poznat kao strastveni ljubitelj scene.

⁴ Monomahovom kapom krunisani su ruski carevi.

Osnovao je sopstveno pozorište i, na užas cele familije, oženio se kmetkinjom, velikom glumicom Semjonovom, rodonačelnicom realističke dramske škole u Rusiji. Semjonova je, bez sumnje, i po karakteru bila jedna od najprivlačnijih ličnosti pozorišnog sveta. Na zaprepašćenje »cele Moskve« Semjonova je i posle udaje nastavila da se pojavljuje na sceni.

Ne znam da li je i moja baka imala iste glumačke i literarne sklonosti kao njen brat. Pamtim je iz vremena kada je već bila oduzeta i kada je mogla samo da šapuće. Međutim, sasvim sigurno, već sledeća generacija naše porodice ispoljila je sklonosti za literaturu. Jedan od sinova kneginje Gagarine pisao je pesme, pa je čak objavio i celu knjigu – činjenica koju se moj otac stideo i da pomene. Moja braća od strica, moj rođeni brat i ja sam, u većoj ili manjoj meri imali smo udela u literaturi našeg vremena.

Moj otac je bio tipični Nikolajev oficir. Ne radi se o tome da je posedovao naročit ratnički duh, niti da je osobito voleo vojnički život: ne verujem da bi ijednu noć rado proveo pored logorske vatre ili da bi učestvovao u bilo kakvoj bici; za vreme Nikolaja to nije bilo primarno. *Prava* vojničina bio je u to vreme onaj koji je obožavao mundir i prezirao građansku odeću, onaj čiji su vojnici bili tako izdresirani da su mogli da izvedu prosto neverovatne pokrete nogama i puškama (čuvena veština tog vremena bilo je, na primer, prelomiti kundak u zamahu pri pozdravu puškom); onaj koji je na paradi mogao da postroji tako prav i nepomičan red vojnika, kao da to nisu bili živi već olovni vojnici.

– Vrlo dobro! – reče jednom veliki knez Mihail, kada je naterao puk da pola sata drži puške »na pozdrav« – *samo dihaju*.

Ideal moga oca bio je, naravno, da što više liči na vojničinu toga doba.

Zaista, on je 1828. godine učestvovao u ratu protiv Turske, ali je udesio tako da sve vreme bude u štabovima. Kada smo ga mi, deca, koristeći trenutak njegovog izuzetnog raspoloženja, molili da nam priča o ratu – mogao je da nam ispriča samo kako je tada njega i njegovog vernog slugu Frola dok su prolazili kroz neko selo napao čopor besnih pasa. Otac i Frol morali su da se maše sablji ne bi li se spasli od gladnih životinja. Mi smo, naravno, mnogo više želeli da je to bio odred Turaka, ali smo se mirili i sa psima. Međutim, kada smo posle mnogo navaljivanja uspeli da nateramo oca da nam ispriča kako je dobio Anu s mačevima i zlatnu sablju, ostali smo potpuno razočarani. Priča beše krajnje prozaična. Oficiri generalštaba konačili su u jednom turskom selu kad je u njemu izbio požar. Vatra je za tren oka zahvatila kuće, a u jednoj od njih ostalo je dete. Njegova majka jecala je u očajanju. Frol, koji je uvek išao za ocem, bacio se u vatru i spasao dete. Glavnokomandujući je, videvši to, na licu mesta odlikovao oca krstom za hrabrost.

– Ali tatice – vikali smo – pa dete je spasao Frol!

– Pa šta – odgovarao je otac najnaivnije – On je moj kmet. Zar to onda nije isto!

Moj je otac učestvovao i u ratu protiv Poljaka, za vreme revolucije 1831. godine. U Varšavi, upoznao se sa mlađom ćerkom komandanta korpusa Sulime, i zaljubio se u nju. Venčanje je proslavljeno veoma svečano u dvorcu Lazjenki. Nevestin stari svat bio je Paskevič⁵.

– Ali, vaša majka – nabacivao je otac stalno – nije mi donela nakakav miraz.

To je bila čista istina. Njen otac, Nikolaj Semjonovič Sulima, nikako nije umeo da napravi karijeru i da stekne imetak. Mora da je u njegovim žilama bilo isuviše krvi Zaporožaca, koji su znali da se nose sa izvanredno naoružanim hrabrim Poljacima i sa trostruko jačom turskom vojskom, ali nisu umeli da se zaštite od zamki moskovske diplomatije. Poznato je da su kozaci, posle silnog

---

⁵ Lazjenki je bio letnja rezidencija poljskih kraljeva u Varšavi. Ivan Paskevič je bio ruski feldmaršal koji je ugušio poljski novembarski ustanak 1830. godine.

ustanka 1648. godine, koji je značio početak kraja poljske republike i rata sa Poljacima, pali pod jaram ruskih careva i izgubili sve slobode. Jednog od Sulimâ zarobili su tada Poljaci i mučili ga u Varšavi do smrti, ali su se ostali pukovnici istog kova borili još odlučnije, i Poljska je izgubila Malorusiju⁶.

Što se mog dede tiče, on je na čelu kirasirskog puka, dvanaeste godine, uspeo da se probije u karé Francuza, ne obazirući se na šumu bajoneta; ostavili su ga na bojnom polju misleći da je mrtav, a on je uspeo da se oporavi, prošavši samo sa dubokim ožiljkom na glavi. Međutim, da postane lakej kod moćnog Arakčejeva nije hteo, pa su ga poslali u svojevrsno počasno progonstvo za general-gubernatora prvo u istočnom, a zatim u zapadnom Sibiru. U to vreme takav se položaj smatrao unosnijim od zlatnog rudnika, ali se moj deda iz Sibira vratio onakav kakav je i otišao. Trojici njegovih sinova i trima kćerima ostalo je samo malo nasledstvo. Kada sam 1862. godine otišao u Sibir, često sam mogao da čujem kako njegovo ime izgovaraju sa velikim poštovanjem. Stravičan lopovluk, koji je tada carevao u Sibiru i sa kojim deda nije imao snage da se izbori, dovodio ga je do očajanja.

Moja majka je nesumnjivo bila za svoje vreme izuzetna žena. Mnogo godina posle njene smrti našao sam u našoj seoskoj kući zabačene u ostavi papire ispisane njenim sigurnim i lepim rukopisom. To je bio dnevnik, u kome je opisivala lepotu prirode u Nemačkoj i govorila o svojim tugama i žudnji za srećom. Tu su bile i sveske zabranjene ruske poezije, između ostalog refleksije Riljejeva. U drugim sveskama bile su note, francuske drame, Lamartinovi stihovi, Bajronove poeme. Našao sam takođe puno akvarela koje je naslikala moja mati.

Visoka, vitka, sa bujnom kestenjastom kosom i tamnosmeđim očima, malim ustima, gleda kao da je živa sa uljanog portreta koji je s ljubavlju naslikao neki dobar umetnik. Uvek je bila vesela, ponekad bezbrižna i veoma je volela ples. Nikoljske seljanke često su nam pričale kako se dešavalo da s balkona uživajući gleda njihova kola, a onda bi im se, ne mogavši da se uzdrži, pridruživala. Ona je bila umetnička priroda. Jednom se na nekom balu prehladila, a to je dovelo do zapaljenja pluća i završilo se smrću.

Svi koji su je poznavali voleli su je. Sluge su se s obožavanjem nje sećale. Zbog nje se madam Burman prihvatila brige o nama. Zbog uspomene na nju nas je Uljana toliko volela. Često bi, dok nas je češljala ili krstila pred spavanje, govorila: »Jadni siročići! Sad vas vaša mamica gleda s neba i plače za vama.«

Čitavo moje detinjstvo obavijeno je uspomenom na nju. Kako bi često negde u tami hodnika ruka sluge nežno dotakla mene ili brata Aleksandra. Kako je često neka seljanka kad bi nas srela u polju pitala: »Da li ćete da postanete dobri kao što je bila vaša majka. Ona nas je žalila, dal' ćete i vi?«

»Nas« – to je naravno značilo – kmetove. Ne znam šta bi sa nama bilo da među slugama u kući nismo pronašli atmosferu ljubavi kojom deca moraju biti okružena. Bili smo prava deca naše majke, ličili smo na nju i zato su nas seljaci obasipali brigom, ponekad, kako će se kasnije videti, na veoma dirljiv način.

Ljudi žude za besmrtnošću, ali često gube iz vida činjenicu da sećanje na stvarno dobre ljude živi večno. Ono se utiskuje u sledeću generaciju i dalje se prenosi novoj deci. Zar im takva besmrtnost nije dovoljna?

---

⁶ Ukrajina; prema podeli Rusije na Veliku, Belu i Malu.

IV

Dve godine posle smrti, naše majke otac se oženio po drugi put. Sam je već bio nameračio lepu udavaču iz bogate porodice, ali sudbina je drukčije htela. Jednog jutra, dok je otac još bio u kućnom ogrtaču, utrčale su preplašene sluge i izvestile ga o dolasku generala Timofejeva, načelnika šestog armijskog korpusa u kome je otac služio. Ljubimac Nikolaja I beše grozan čovek. Bio je u stanju da zbog greške na paradi naredi da vojnika išibaju skoro do smrti. Takođe je bio u stanju da ražaluje oficira i progna ga u Sibir, ako bi ga samo sreo na ulici nezakopčanih kukica na visokom krutom okovratniku. Za vreme Nikolaja reč generala Timofejeva bila je sve. Tog jutra je general, koji nikada ranije nije bio kod nas, lično došao da provodadžije ocu nećaku svoje žene, gospođicu Jelisavetu Markovnu Karandino, jednu od kćeri admirala crnomorske flote, kažu – tada veoma lepu devojkicu pravilnog grčkog profila. Otac je pristao, i druga je svadba, baš kao i prva, bila izuzetno pompezna.

– Vi mladi ništa ne razumete kad su takve stvari u pitanju – rekao bi otac uvek na kraju, kad god mi je kasnije sa neizrecivim suptilnim humorom pričao taj događaj. – Znaš li ti šta je u to vreme značio »komandant korpusa«? A šta tek da ti baš on, jednooki đavo, dođe kao svat! Naravno, miraz je bio samo oveći sanduk prepun ženskih krpica, a na njemu još i kmetkinja devojkica Marfa, crna kao Čiganka.

Ja se, naravno, toga uopšte ne sećam. U sećanju mi se javlja samo velika trpezarija u bogatoj kući, a u trpezariji mlada privlačna dama sa zejtinastim južnjačkim očima koja nam se ulagivala ponavljajući: »Vidite kako ćete veselu mamu da imate!«

Saša i ja smo smrknuto odgovarali: »Naša mama je odletela na nebo!« Bili smo nepoverljivi prema toj preteranoj živahnosti.

Došla je zima i za nas je počeo novi život. Kuću prodadoše i kupiše drugu, potpuno drukčije nameštenu. Nestalo je sve što je moglo da podseća na majku: njeni portreti, crteži, vezovi. Uzalud je madam Burman molila da ostane u kući obećavajući da će se potpuno posvetiti detetu koje je očekivala maćeha – bila je otpuštena.

– Ne želim pored sebe nikoga iz Sulimine kuće! – rekla je maćeha. Ona je prekinula sve veze sa našim ujacima, tetkama i bakom. Uljanu su postavili za ekonomku i udali je za Frola, koga su postavili za upravitelja kuće. Za naše učitelje unajmili su skupog Francuza – vaspitača m'sje Pulena i jeftino – ruskog studenta N. P. Smirnova. U mnogim moskovskim kućama vaspitači su tada bili Francuzi, zaostaci iz velike Napoleonove armije. Pulen joj je takođe pripadao, a tada je baš završio vaspitavanje mlađeg sina romansijera Zagoskina. U Staroj Konjušničkoj Serjoža Zagoskin važio je za izuzetno vaspitanog mladog čoveka pa se moj otac nije dvoumio i unajmio je Pulena za u to vreme visoku sumu od 600 rubalja godišnje.

Pulen je došao sa svojim lovačkim psom Trezorom, sa napoleonskom vojničkom džezvom i francuskim udžbenicima i počeo da komanduje nama i kmetu Matveju, koga su nam dodelili kao poslugu. Pulenov vaspitni plan bio je prilično jednostavan. Prvo bi nas probudio, a onda bi skuvao kafu koju je pio u svojoj sobi. Dok smo mi pripremali lekcije, on se veoma brižljivo bavio svojom toaletom: začesljavao je svoju osedelu kosu tako da sakrije sve veću ćelu, oblačio je frak, prskao se i trljao kolonjskom vodom, a onda nas vodio dole da pozdravimo roditelje. Oca i maćehu smo obično zaticali za jutarnjom kafom. Prilazeći im, ponavljali smo ceremonijalno: »Bonjour, mon cher papa«, »Bonjour, ma chér maman«, a onda smo im ljubili ruku. M'sje Pulen je izvodio veoma komplikovanu i elegantnu piruetu, izgovarajući »Bonjour, monsieur le prince«,

»Bonjour, madam la princesse«. Pošto bismo sve to obavili, odlazili smo brzo gore u svoje sobe. Ovaj se ritual ponavljao svako jutro.

Zatim je počinjalo učenje. M'sje Pulen je zamenjivao frak kućnim kaputom, stavljao je na glavu kožnu kapicu, tonuo u fotelju i počinjao: »Da čujem lekciju«.

Govorili smo »napamet« pasus koji nam je on obeležio noktom. M. Pulen je sa sobom doneo gramatiku Noela i Šapsala, koju pamte mnoge generacije ruskih dečaka i devojčica, zatim francuski rečnik, istoriju sveta u jednom tomiću i opštu geografiju, takođe u jednoj knjižici. Morali smo dobro da nabubamo gramatiku, rečnik, istoriju i geografiju. Sa gramatikom, koja je počinjala čuvenom frazom »Šta je gramatika? Umetnost pravilnog čitanja i pisanja« – s gramatikom, kažem, stvari su tekle prilično glatko. Ali, na žalost, istorija je počinjala predgovorom u kome su nabrajane sve koristi od poznavanja te nauke. Sa prvim rečenicama išlo je dosta tačno. Govorili smo: »Vladalac u istoriji nalazi primere plemenitosti koje treba da sledi upravljajući svojim narodom; vojskovođa iz nje uči veštinu uspešnog ratovanja.« Ali sa jurisprudencijom sve bi se pokvarilo. »Juriskonsult nalazi u istoriji...« – ali šta to on nalazi nismo mogli da saznamo. Teška reč »juriskonsult« sve je kvarila. Kad god bismo došli do nje zaustavljali smo se.

– Na kolena, gros pouff! (to meni) – vikao je Pulen. – Na kolena, grand dada! (ovo na bratovljevu adresu). I mi smo klečali i gorko plakali, trudeći se bezuspešno da naučimo šta nalazi »juriskonsult« u istoriji.

Taj nas je predgovor skupo koštao! Već smo naučili o Rimljanima; bacali smo »kao Bren« štapove na vagu kada je Uljana merila pirinač. Imitirajući Krucija, mi smo se za spas otadžbine bacali u ponor sa stola; ali M. Pulen nas je još uvek povremeno vraćao na predgovor i terao nas da klečimo zbog istog onog »juriskonsulta«. Zar se posle ovoga treba čuditi što smo i ja i brat stekli nesavladivu odvratnost prema jurisprudenciji!

Ne znam šta bi bilo s geografijom da je u knjizi M. Pulena takođe bio predgovor. Na sreću, prvih dvadeset strana bilo je iščupano (mislim da nam je tu veliku uslugu učinio Serjoža Zagoskin). Zato su naše lekcije počinjale odmah od dvadeset prve strane, rečima »iz reka, koje navodnjavaju Francusku«.

Moram da priznam da se nije sve uvek završavalo samo klečanjem. U učionici je postojala i šiba, koje bi se M. Pulen latio kada više nije bilo nade u napredovanje sa predgovorom ili dijalozima o dobročinstvu i pristojnosti. Ali jednom je sestra Lena, koja se upravo bila vratila iz Jekaterinskog instituta i bila je u sobi ispod naše učionice, čuvši naš plač sva u suzama utrčala u očev kabinet. Gorko ga je korila što nas je prepustio maćehi koja nas je ostavila na milost i nemilost »propalom francuskom dobošaru«.

– Naravno! – vikala je uplakana – Ovde nema ko da ih štiti, ali ja ne mogu da gledam kako se taj dobošar odnosi prema mojoj braći.

Otac se našao zatečen i zbunio se. Prvo je grdio Lenu, ali je zatim pohvalio njenu ljubav prema braći. Od tada je šiba služila samo da bi se Trezoru utuвила pravila lepog ponašanja.

Okončavši teške učiteljske obaveze, gosin Pulen se naglo menjao; pred nama više ne bi bio surovi pedagog, već veseo drug. Posle doručka vodio bi nas u šetnju i tada nije bilo kraja njegovim pričama. Čavrljali smo kao ptičice. Mada sa Pulenom nismo odmakli dalje od prvih stranica sintakse, ubrzo smo naučili da »pravilno govorimo«. Počeli smo da *mislimo* na francuskom. A kad nam je izdiktirao polovinu knjige o mitologiji (greške je ispravljao prema knjizi, nikada ne pokušavajući da objasni zašto reč mora da se piše tako a ne drukčije), već smo znali i kako se »pravilno piše«.

Posle ručka radili smo sa učiteljem ruskog jezika, studentom pravnog fakulteta Moskovskog univerziteta. On nas je poučavao u svim »ruskim« predmetima: gramatici, aritmetici i sličnom. U to vreme još nismo započeli ozbiljno učenje. On nam je takođe svakodnevno diktirao po stranicu iz istorije, i tako smo praktično brzo naučili da potpuno pravilno pišemo na ruskom.

Najlepše nam je bilo nedeljom, kada su svi osim dece odlazili na ručak kod generalice Timofejeve. Ponekad se dešavalo da istog dana budu slobodni i Pulen i N. P. Smirnov. Tada se o nama brinula samo Uljana. Ručali bismo na brzinu i odlazili u svečanu salu, gde bi ubrzo došla i mlada posluga. Zapodenule bi se razne igre: žmurke, šuge itd. Onda bi se Tihon, majstor za sve, pojavio s violinom. Započinjao je ples, ni nalik na dosadne monotone igre pod kontrolom tančmajstora Francuza »na gumenim nogama« (i ples je bio deo našeg vaspitnog programa); to nije bila lekcija, već živa igra. Dvadesetak parova vrtelo se na sve strane, ali to je bio tek uvod u još življi kazačok. A kada bi Tihon dao violinu nekom starčiću i počeo da plete nogama zamršene figure, na vratima bi se iskupili kuvari, čak i kočijaši, da gledaju igru koja im je prirasla srcu.

U devet sati po naše je odlazila velika kočija. Tihon bi za to vreme, naoružan četkom, puzao po parketu ne bi li mu povratio devičanski sjaj. U kući bi zavladao uzoran red. A ako bi sutradan mene i brata i najstrože ispitivali, ni reč ne bismo rekli o zabavama prethodne večeri. Ni za šta ne bismo izdali nijednog slugu, kao što niko od njih ne bi izdao nas.

Jedne nedelje, kada smo se igrali u velikoj sali, brat i ja naletismo na stalak na kome je bila skupocena lampa. Lampa se razbila u paramparčad. Sluge su se odmah okupile da vide šta će. Niko nas nije grdio. Odlučili su da se Tihon sutradan rano, na sopstveni rizik i odgovornost, iskrade tiho, otrči do ulice Kuznjecki Most i kupi istu takvu lampu. Koštala je petnaest rubalja – za posluhu to je bila ogromna svota. Ali, oni su lampu kupili i nikada nam niko nije prebacio ni reč.

Dok sada razmišljam o prošlosti, u sećanju mi se javljaju sve te slike; prisećam se takođe da za vreme igre nikada nismo čuli prostu reč, nismo na plesu videli ništa od onoga što sada serviraju deci čak i u pantomimama. U svojim sobama sluge su svakako koristile masne izraze. Ali, mi smo bili deca, »njena deca«, i zato smo svega toga bili pošteđeni.

U ta vremena decu nisu zatrpavali takvom gomilom igračkaka kao sada. Mi ih gotovo uopšte nismo imali i morali smo da se dovijamo kako znamo. S druge strane, brat i ja smo rano zavoleli pozorište. Utisci koje su na nas ostavile karnevalske lakrdije sa bitkama i razbojnicima, bili su kratkotrajni: i sami smo se uspešno igrali kozaka i razbojnika. Ali, u Moskvu je stigla prvorazredna baletska zvezda Fani Elsler, i mi smo je gledali. Kada je kupovao karte za pozorište, otac je uvek uzimao najbolju ložu, ne žaleći para; ovog puta je hteo da za taj novac uživa cela porodica. Povelili su i mene, iako sam tada bio veoma mali. Fani Elsler me je impresionirala gracioznošću, lakoćom i profinjenošću svakog pokreta, tako da me otada plesovi koji su bili bliži gimnastičkim vežbama nego umetnosti nisu više zanimali.

Ne moram ni da napominjem kako smo odlučili da »Hitanu, špansku Ciganku«, balet u kome je igrala Elsler, postavimo kod kuće, to jest siže baleta a ne sam ples. Scenu smo imali: vrata iz spavaće sobe prema učionici zatvarala su se zavesom. Nekoliko stolica u polukrugu i fotelja za M. Pulena predstavljali su gledalište i carsku ložu. Publiku smo lako okupili: tu su bili Uljana, ruski učitelj i dve tri sobarice. Odlučili smo da po svaku cenu postavimo dva prizora: kada Cigani dovoze u svoj tabor malu Hitanu u kolicima i kada se Hitana prvi put pojavljuje na sceni, silazi s brežuljka i preko mosta prelazi potok u kome se odslikava njen lik. Gledaoci u pozorištu su u tom momentu burno aplaudirali, a mi smo mislili da je pljesak bio izazvan odrazom njenog lika u potoku.

Za ulogu Hitane izabrali smo jednu od najmanjih devojčica iz devojačke sobe. Njena poderana šarena haljina dobro se uklopila. Prevrnuta stolica odlično je zamenjivala kolica. Ali šta sa potokom! Od dve fotelje i daske za peglanje krojača Andreja izgradili smo most, a komad plavog pamučnog platna bio je potok. Odraz smo pokušali da dobijemo pomoću okruglog ogledala koje je M. Pulen koristio za brijanje, ali ma koliko da smo se trudili nije nam uspevalo. Posle mnogo uzaludnih pokušaja morali smo da odustanemo. Zamolili smo Uljanu da se ponaša kao da vidi odraz u potoku i da snažno aplaudira. Tako smo, na kraju, i sami počeli da verujemo da se možda nešto ipak vidi.

Rasinova »Phèdre«, ili tačnije poslednji čin tragedije, takođe nije loše prošla. Saša je divno deklamovao zvučne stihove:

»A peine nous sortions des portes de Trézène«⁷ a ja sam sedeo potpuno nepomično tokom celog tragičnog monologa koji me je izveštavao o smrti sina, sve dok, prateći tekst knjige, nije trebalo da izgovorim repliku: »O, dieux!«

Ali, ma šta igrali, sve naše predstave obavezno su se završavale scenom pakla. Pogasili bismo sve sveće, sem jedne koju smo stavljali iza providnog papira namazanog crvenom bojom, što je trebalo da dočara oganj. Onda bismo se brat i ja sakrili i počeli očajnički da zavijamo kao kažnjeni grešnici. Uljana se plašila jer nije volela da se noću pominje đavo, a sada se pitam nije li takvo prilično konkretno predstavljanje pakla pomoću lojane sveće i lista papira doprinelo tome da se brat i ja vrlo rano oslobodimo straha od paklenog kotla. Naša predstava je bila dovoljno realna da pobudi sumnju.

Bio sam verovatno veoma mali kada sam gledao istaknute moskovske glumce Ščepkina, Sadovskog i Šumskog u »Revizoru« i »Ženidbi Krečinskog«. Ipak, živo se sećam ne samo svih boljih scena u obe komedije već i dikcije naših velikih glumaca realističke škole: njihova mi se gluma snažno urezala u sećanje, tako da kasnije nisam mogao da podnesem interpretaciju francuskih glumaca deklamatorske škole, kada sam iste komade gledao u Peterburgu. Upoređivao sam te glumce sa Ščepkinom i Sadovskim, koji su odredili moj ukus u dramskoj umetnosti. To me uzgred navodi na ovu pomisao – roditelji koji žele da kod dece odneguju umetnički ukus treba da ih vode u pozorište samo ponekad, kako bi gledali dobre glumce u dobrim predstavama, a ne takozvane dečje pantomime.

V

Kada sam imao osam godina odigrao se događaj koji je odredio tok mog daljeg vaspitavanja. Ne znam baš tačno kojim povodom, pretpostavljam da je bila dvadesetpetogodišnjica dolaska Nikolaja I na presto, u Moskvi je pripreman grandiozni bal. Očekivalo se da ceo dvor stigne u staru prestonicu, pa je moskovsko plemstvo odlučilo da događaj obeleži kostimiranim balom, u kome je trebalo da učestvuju i deca. Odlučeno je da vladara pozdrave sve narodnosti koje su ulazile u sastav imperije. U našoj kući, a isto tako i kod suseda, bile su u toku velike pripreme. Za našu maćehu bio je spremljen divan ruski kostim. Pošto je bio vojnik, otac je svakako morao da se pojavi u mundiru; ali i među našim rođacima koji nisu bili u službi mnoge su dame bile okupirane spremanjem ruskih, grčkih, kavkaskih, mongolskih i drugih kostima. Kad moskovsko plemstvo priređuje bal u čast cara, večer mora da bude izuzetno raskošna. A brata i mene su smatrali premalima da učestvuju u svečanosti.

---

⁷ »Tek izašli smo sa Trezenskih vrata«

Ipak, na kraju se ja našoh na balu. Naša majka je bila dobra prijateljica sa Nazimovom, ženom generala koji je bio viljnski gubernator u vreme kada je počelo da se govori o oslobođenju seljaka. Nazimova, veoma lepa žena, trebalo je da se pojavi u veličanstvenom kostimu persijske princeze, u pratnji desetogodišnjeg sina. Naravno, i sin je trebalo da ima raskošan kostim, utegnutoj pojasom sa draguljima. Ali pred sam bal dečak se razboleo i Nazimova odluči da jedan od sinova njene najbolje prijateljice može da zameni bolesnika. Sašu i mene povedoše Nazimovoj da probamo kostim. Saši, koji je bio znatno viši, odeća je bila kratka, ali je meni stajala kao salivena. Zato odlučih da ja predstavljam persijskog princa.

Ogromna sala za skupove moskovskog plemstva bila je prepuna gostiju. Svako dete dobilo je žezlo sa grbom neke od šezdeset gubernija ruske imperije. Moje je bilo sa orlom u letu nad plavim morem, što je, kako sam kasnije saznao, bio grb Astrahanske gubernije. Postrojili su nas na kraju te sale, a onda smo u parovima prilazili podijumu na kome su bili imperator i njegova porodica. Kad smo sasvim prišli razdvajali smo se na levo i na desno i tako se postrojili u red ispred podijuma. Onda smo, na znak, spustili sva žezla sa grbovima pred Nikolajem... Apoteoza apsolutizma bila je veoma efektivna. Nikolaj je bio ushićen. Sve provincije klanjale su se vrhovnom vladaru. Onda smo mi, deca, počeli polako da se povlačimo u dubinu sale.

Tada nastade neko komešanje; užurbaše se kamerheri u mundirima izvezenim zlatom i mene izvedoše iz povorke. Moj rođak knez Gagarin, odeven u Tunguza (nisam mogao da se nagledam njegovog kaftana od fine jelenske kože, njegovog luka i tobolca sa strelama), uze me na ruke i podiže na podijum, ispred cara.

Da li zato što sam bio najmanji u procesiji, ili zato što je moje okruglo lice sa kovrdžama izgledalo tako komično pod visokom astraganskom šubarom, ne znam, ali Nikolaju se prohtelo da me vidi na platformi. Kasnije su mi pričali da me je Nikolaj, koji je uvek voleo grube vojničke šale, uzeo za ruku i poveo do Marije Aleksandrovne (prestolonaslednikove žene), koja je čekala treće dete, i rekao joj po vojnički: »Evo kakvu junačinu hoću!« Ta grubost naterala je Mariju Aleksandrovnu da pocrveni. U svakom slučaju, odlično se sećam da me je Nikolaj upitao hoću li bombone, na šta sam odgovorio da bih voleo male perece, kakve su nam davali uz čaj u svećanim prilikama. Nikolaj je dozvao lakeja i istresao ceo poslužavnik u moju visoku šubaru.

– Odneću ih Saši – rekoh Nikolaju.

Naposletku, Nikolajev brat Mihail, sa držanjem tupave podoficirčine, koga je bio glas da je šaljivdžija, natera me u plač.

– Kad si dobro dete, maze te ovako – reče on, prelazeći velikom rukom preko mog lica odozgo nadole.

– A kad si nevaljao ovako – i on pređe rukom nagore, gnječeći jako nos koji mi je i bez toga težio da raste uvis. Oči mi se napuniše suzama koje sam uzalud pokušavao da zaustavim. Ipak, dame su me odbranile. Dobra Marija Aleksandrovna uzela me je u zaštitu. Posadila me je pored sebe na visoku somotom presvučenu stolicu s pozlaćenim naslonom. Posle su mi pričali da sam brzo zaspao s glavom na njenim kolenima, a ona se u toku čitavog bala nije pomerila s mesta. Sećam se takođe da su me moji, dok smo čekali kočiju, gladili po glavi, ljubili i govorili: »Peća, bićeš paž!«, na šta sam odgovarao: »Nisam ja paž, hoću kući« – i veoma sam brinuo za moju kapu u kojoj su bili pereci za Sašu.

Ne znam koliko je tih pereca došlo do Saše, ali se sećam kako me je čvrsto zagrlio kada su mu rekli koliko sam brinuo za šubaru.

Naći se među kandidatima za paževski korpus smatralo se tada za veliku milost cara. Nikolaj ju je retko ukazivao moskovskom plemstvu. Moj otac je bio uzbuđen i već je maštao o blistavoj

karijeri svog sina na dvoru. Pričajući o tom događaju, maćeha nikad nije propuštala da doda: »A sve zato što sam ga ja blagosiljala uoči bala«.

I Nazimova je bila ushićena, pa je naručila akvarelporet na kome je bila prikazana u persijskom kostimu, a pored nje – ja.

Godinu dana kasnije bila je odlučena i Aleksandrova sudbina. U to vreme u Peterburgu je proslavljan jubilej Izmailovskog puka, u kome je i otac služio u mladosti. Jedne noći, dok su svi spavali mrtvim snom, ispred kapije se trešteći zvončićima zaustavi trojka. Iz kubitke je iskočio kurir i glasno povikao: »Otvorite! Nalog njegovog veličanstva gospodara imperatora!...«

Lako se može zamisliti kakav je strah ova noćna poseta izazvala u celoj kući. Otac je drščući sišao u kabinet. »Vojni sud, ražalovanje« – priviđalo se tada svakom oficiru. A to je uistinu bilo strašno vreme. Pokazalo se, međutim, da je Nikolaj jednostavno hteo da dobije imena sinova svih oficira koji su bilo kada služili u Izmailovskom puku, da bi dečake rasporedio po vojnim školama, ukoliko to već nije bilo urađeno. Sa tim su ciljem iz Peterburga poslali u Moskvu kurira, koji je i danju i noću lupao na vrata svih bivših oficira Izmailovskog puka.

Drhtavom rukom otac je upisao da njegov stariji sin Nikolaj već uči u Prvom moskovskom kadetskom korpusu, da je mlađi Pjotr kandidat za paževski korpus i da ostaje samo srednji sin Aleksandar koji još nije upisan u vojnu školu. Nekoliko nedelja zatim stigao je dopis, kojim je otac izveštavan o »monarhovoju milosti«. Bilo je naloženo da se Aleksandar odredi u Orlovski kadetski korpus. Otac je morao da uloži dosta vremena i novca da za Aleksandra izdejstvuje Moskovski kadetski korpus. Nova »milost« bila je učinjena samo zato što se stariji sin već školovao u tom korpusu.

Tako je voljom Nikolaja I pred nama dvojicom stajalo da steknemo vojničko vaspitanje, iako smo već posle nekoliko godina omrzli vojnu službu zbog njenog besmisla. A Nikolaj se budno starao da svi plemićki sinovi, osim slabunjavih, obavezno izaberu vojničku karijeru. Tako je, na očevu veliku sreću, trebalo da sva trojica postanemo oficiri.

VI

U to vreme bogatstvo spahije merilo se brojem »duša« koje je posedovao. »Duše« su bili kmetovi muškog pola. Žene se nisu računale. Moj otac je važio za bogatog čoveka. Imao je oko hiljadu i dvesta duša u tri gubernije, i mnogo zemlje. Živeo je u skladu sa svojim statusom. To znači da je kuća bila uvek otvorena za goste i da je otac držao brojnu posluhu. Od porodice bilo nas je osmoro, ponekad desetoro ili dvanaestoro; međutim, pedesetak služinčadi u Moskvi i oko šezdeset na selu nije se smatralo naročitim osobljem. U to vreme bilo je neshvatljivo da se može izaći na kraj bez bar četiri kočijaša, koji su vodili brigu o dvanaestak konja, bez tri kuvara za gospodu i kuvarica za ljudstvo, bez dvanaestak lakeja koji poslužuju za stolom u toku obeda (iza svakog koji je sedeo za stolom stajao je lakej s tanjirom), i bez nebrojanih sobarica u devojačkoj sobi.

U to vreme životni san svakog spahije bio je da sve što je potrebno u domaćinstvu prave njegovi vlastiti kmetovi. A evo zašto! Ako neko od gostiju primeti:

– Kako vam je klavir dobro naštimovan. Vaš klavirštiner je verovatno Šimel?

»Pravi gospodin« bi tad odgovorio:

– Ja imam sopstvenog klavirštintera.

– Kakav divan kolač! – dešavalo se da usklikne gost kad se na kraju ručka pojavi svojevrsno umetničko delo od sladoleda i biskvita – priznajte kneže, to je od Tremblea (poslastičar koji je tada bio u modi)?

– A ne, to je napravio moj lični poslastičar, Trembleov učenik. Danas sam mu pružio priliku da pokaže svoje umeće.

Životni san svakog bogatog i viđenog spahije bilo je da ima nameštaj, konjsku opremu, vezove od sopstvenih majstora. Kad bi deca napunila deset godina, davali su ih na obuku u radionice koje su bile u modi. Pet ili sedam godina dete bi čistilo dućan, dobijalo bi bezbrojne bubotke; uglavnom, bilo je potrčko. Moram da kažem da ih je malo izučilo zanat do savršenstva. Krojači i obučari mogli su da šiju odeću i prave čizme samo za služinčad; kad bi zatrebao stvarno dobar kolač naručivali bi ga kod Tremblea, a naš je poslastičar za to vreme lupao u bubanj u kmetskom orkestru. Taj orkestar bio je druga važna tačka taštine moga oca; skoro svaki sluga je, pored svog zanata, bio još i bas ili klarinet u orkestru. Klavirštiner Makar, a on beše pomoćnik upravitelja, još je i svirao flautu. Krojač Andrej svirao je rog. Poslastičareva obaveza je u početku bila da lupa u doboš, ali on je to tako zdušno radio da je svima probio uši. Zbog toga su mu kupili neku ogromnu trubu, u nadi da plućima možda neće moći da pravi takvu buku kao rukama. A kad se i ta nada izjalovila, poslali su ga u vojnike. Što se tiče rošavog Tihona, on je pored bezbroj obaveza u kući, kao svetladžija, parketar ili paradni lakej, bio još i od nemale koristi u orkestru, danas na trombonu, sutra na kontrabasu, a ponekad i kao druga violina.

Dve »prve violine« bile su izuzetak od ovog pravila. »One« su bile samo prve violine. Otac ih je kompletno sa porodicama kupio za velike pare od svojih sestara (kmetove on nikada nije kupovao od stranaca niti je svoje prodavao tuđincima). I tako je onih večeri kad otac nije odlazio u klub, ili kada smo imali goste, svirao orkestar od dvanaest ili petnaest muzikanata, i to ne tako loše. Naš orkestar bio je veoma tražen kada su susedi, naročito na selu, priređivali igranke. Naravno, svaki put je bila potrebna očeva dozvola.

Za oca nije bilo većeg zadovoljstva nego kad bi mu se neko obratio s molbom za orkestar ili nešto drugo: na primer, da se neko dete da na školovanje o državnom trošku ili da se neko oslobodi kazne koju mu je sud odredio. Iako je bio podložan eksplozijama gneva, otac je po prirodi nesumnjivo bio prilično blag čovek. I, kada su mu se obraćali radi protekcije, slao je na sve strane desetine pisama osobama na visokom položaju, koje bi mogle biti od koristi njegovom protežentu. U takvim situacijama njegova se ionako obimna prepiska povećavala za još pola tuceta specijalnih pisama, pisanih u specifičnom poluoficijelnom, polušaljivom tonu. Svako se pismo, naravno, pečatilo očevim grbom. Velika kvadratna koverta šuštalala je kao dečja zvečka, zbog peska kojim je pismo bilo obilno posipano. Za upijaću hartiju tada još nisu znali. Što je veću težinu imala molba otac bi bio uporniji, sve dok ne bi postigao ono što traži za proteženta, koga u mnogim slučajevima nikada nije ni video.

Otac je voleo da mu dolaze gosti. Ručali bismo u četiri, a u sedam se cela porodica okupljala oko samovara. U to vreme mogao je da dođe svako ko je pripadao našem krugu. Gosti nam pogotovo nisu manjkali kada se Lena vratila iz instituta. Ako su prozori sa ulice bili osvetljeni, poznanici su znali da su naši kod kuće i da će se obradovati poseti.

A gosti su se okupljali skoro svako veče. U sali su rasklapani stolovi za kartanje. Mladež i dame ostajali su u salonu ili bi se okupili oko Leninog klavira. Kad bi dame otišle, kartanje se nastavljalo do svanuća, pri čemu su znatne sume prelazile iz ruke u ruku. Moj otac je stalno gubio. Međutim, za njega nije bilo opasno kartanje kod kuće već u engleskom klubu, gde je ulog bio veći. A naročito je bilo opasno ako oca pozovu na partiju »sa veoma viđenom gospodom« u

jednu od najcenjenijih kuća u Staroj Konjušničkoj gde se kockalo po celu noć. U takvim prilikama otac je gubio veoma mnogo.

Često su priređivane plesne večeri, da i ne pominjem dva obavezna bala svake zime. Tada otac nije mario za troškove, već je gledao da sve bude najbolje moguće. Istovremeno se u našem svakodnevnom životu ispoljavao takav cicijašluk da bi detalji, kad bih ih opisivao, izgledali kao preterivanje. O jednom pretendentu na francuski presto koji se proslavio veličanstvenim lovačkim zabavama priča se da su u njegovoj kući prebrojavani čak i ostaci lojanica. Takva sitničarska štednja praktikovana je i u našoj kući, a škrtačenje je išlo dotle da smo mi, deca, kad smo porasli mrzeli štedljivost i računicu. Ipak, u Staroj Konjušničkoj je takav životni stil izazivao kod drugih još veći respekt prema mome ocu.

– Stari knez, govorahu, štedi u domaćinstvu ali zato zna kako plemiću priliči da živi.

U našim tihim i čistim uličicama baš je takav život naročito cenjen. Jedan naš sused, general D. živeo je na visokoj nozi, a u stvari su se između gospodina i kuvara svakodnevno odigravale krajnje komične scene. Posle doručka je stari general, pučkajući na lulu, lično naručivao ručak.

– Pa, bratac – govorio je kuvaru u snežnobeloj jaknici i kapi – danas ćemo imati malo, ne više od dvoje-troje gostiju. Priredićeš supu, znaš, sa nekim mladim povrćem: graškom, boranijom...

– Razumem, vaše prevashodstvo.

– Onda, kao drugo pripremi sam šta hoćeš.

– Razumem vaše prevashodstvo.

– Naravno, špargla je još poskupa, mada, juče sam u dućanu video krasne vezice...

– Baš tako, vaše prevashodstvo, po četiri rublje veza.

– Istina. E, tvoji pečeni pilići i čurke su nam dozlogrdili. Spremi nešto novo.

– Dal' biste naredili divljač, vaše prevashodstvo?

– Da, da, bratac, tako nešto.

Kad su se sporazumeli oko svih šest jela, stari general upita:

– Pa, koliko da ti dam za trošak? Tri rublje, mislim, biće dosta.

– Deset, vaše prevashodstvo.

– Ne pričaj gluposti, dragi moj. Evo ti tri rublje. Znam da je to i previše.

– Kako! Četiri rublje treba samo za šparglu a dve i po za zelen.

– Čuj, dragi moj, gde ti je obraz? Ali dobro, dodaću još tri četvrtaka, a ti prištedi.

Natezanje bi tako potrajalo oko pola sata. Na kraju bi se našli na sedam rubalja i četvrt, uz uslov da ručak sledećeg dana ne košta više od jedne i po rublje. General, srećan što je sve tako dobro sredio, naređivao je da se upregnu sanke i odlazio u modne prodavnice, odakle se vraćao sav blistajući, noseći ženi bočicu finog parfema za koji je platio besnu cenu u francuskoj radnji. Pritom je kćerki-jedinici saopštavao da će joj od madam te i te poslati na probu »sasvim jednostavnu« i vrlo skupu pelerinu od somota.

Čitava naša bezbrojna rodbina sa očeve strane živela je na takav način. Ako bi se ponekad pojavila neka drukčija orijentacija, obično je dobijala religioznu formu. Tako je, na primer, što je veoma zbunilo »celu Moskvu«, jedan knez Gagarin pristupio jezuitskom redu, drugi mladi knez ode u manastir, a nekoliko starih dama postadoše strastvene bogomoljke.

Bilo je i izuzetaka. Jedan naš bliži rođak, nazvaću ga Mirski, proveo je mladost u Peterburgu, gde je služio u gardi. Njemu nije bilo važno da ima kmeta krojača ili stolara. Kuća mu je bila raskošno uređena, a nosio je odela od najboljeg krojača. Karte nije voleo i igrao je samo sa damama; ali zato je njegova slabost bilo jelo, na šta je trošio neverovatne sume.

Posebno bi se razmahao u vreme posta i Uskrsa. Za post bi se sav bacio na smišljanje delikatnih ribljih specijaliteta. Za to je bio u stanju da prevrne dućane u obe prestonice. Sa imanja su slali specijalne kurire do ušća Volge, da odande dovezu poštanskim kolima (železnice tada još nije bilo) ogromnu, svežu ili usoljenu dimljenu jesetru. A kad bi stigao Uskrs, njegovoj domišljatosti nije bilo kraja.

Uskrs je najcenjeniji i najveseliji praznik u Rusiji – praznik proleća. Tope se ogromni smetovi koji su ležali cele zime i brzi potoci jure ulicama. Proleće ne dolazi kao lopov, prikradajući se neprimetno, već otvoreno. Svakoga dana primećuje se promena, ne samo po snežnim gomilama nego i po nabubrelim pupoljcima. Noćni mrazevi tek pomalo usporavaju jugovinu. U moje vreme u Moskvi se Velika nedelja slavila veoma svečano. Gomile naroda hrlile su u crkve, naročito u četvrtak, da čuju ona potresna mesta iz Jevanđelja u kojima se govori o Hristovim mukama. Velike nedelje nije se jela čak ni riba, a na Veliki petak oni najpobožniji hranu ne bi ni pipnuli. Zato je promena na sam Uskrs bila još upadljivija.

U subotu su svi odlazili na večernje. Početak je, kao što se zna, veoma tužan. Ali, u ponoć oglašavaju Hristovo vaskršnuće. Sve se crkve odjednom osvetle. Iz stotina zvonika razleže se radosna zvonjava. Počinje opšte veselje... Crkve, obasjane svetlošću šarene se od prazničnih toaleta. Čak se i najsiromašnija žena trudila da za Uskrs ima nešto novo, pa ako novu haljinu šije samo jednom godišnje onda će to biti za taj dan.

I sada, kao i tada, Uskrs je vreme kranje neumerenosti u jelu. U bogatim kućama spremaju se najnakićenije pashe i kulič⁸, i svako se, ma kako siromašan bio, trudio da ima bar jednu pashu i mali kulič, i bar jedno crveno jaje da ih osveti u crkvi i da se omrsi.

Većina je sa jelom počinjala još dok je mrak, posle jutrenja, neposredno pošto bi osvećeni kuliči bili doneti iz crkve. A u bogatim gospodskim kućama mrs je odlagan do nedelje. Pred jutro je postavljen ogroman sto sa raznovrsnim jelima, a kad su gospoda ulazila u trpezariju sva je mnogobrojna posluga, sve do poslednje sudopere, dolazila da čestita Uskrs.

Cele uskršnje nedelje u sali je stajao postavljen sto, a gosti su pozivani da se založe. Tada bi knez Mirski prevazilazio samog sebe. Svejedno da li je bio u Moskvi ili Peterburgu, skoroteče su mu dovozile iz sela specijalno pripremljen sir za pashe od koga je kuvar spremao svojevrstna umetnička dela. Drugi kurir skočio bi do novgorodskog sela po medvedu šunku, dimljenu specijalno za kneževski uskršnji sto.

Kneginja je cele uskršnje nedelje bila veoma utučena, obilazeći sa dve ćerke najstrožije manastire, gde se svako večernje otezalo po tri ili četiri sata, i jela je samo komadić tvrdog hleba u pauzama između službi i poseta pravoslavnim, katoličkim i protestantskim propovednicima. A njen muž je za to vreme svako jutro obilazio čuvene Miljutinove prodavnice u kojima su gurmani mogli naći delikatese iz svih krajeva sveta. Tu je knez birao za uskršnji sto sve najskuplje i najfinije. Zbog toga je tokom cele uskršnje nedelje na stotine gostiju dolazilo kod njega, a nudili su ih da »bar probaju« neki delikates.

Na koncu, knez je uspeo da bukvalno proždere svoj poprilični imetak. Njegovu raskošno opremljenu kuću i prelepo imanje prodadoše, tako da u starosti knezu i kneginji nije ostalo ništa, čak ni lični kutak. Morali su da žive kod svoje dece.

Tako je tekao život u našim krajevima i ne treba se čuditi što je posle oslobođenja seljaka cela Stara Konjušnička propala. Ali, otišao sam s pričom suviše napred.

---

⁸ Pasha je slatko uskršnje jelo od sira i suvog grožđa: kulič je uskršnji kolač.

VII

Držati tako brojnu poslugu koliku smo mi imali, bilo bi ravno propasti da smo sve namirnice morali da kupujemo u Moskvi. Ali u vreme kmetstva sve se udešavalo sasvim jednostavno. Na početku svake zime otac bi sedao za sto i pisao:

»Mome upravniku, sela Nikoljskog, Kaluške gubernije, Meščovskog sreza, na reci Sireni, od kneza Alekseja Petrovića Kropotkina, pukovnika i kavaljera – NAREDBA:

Po primitku ovoga, čim se napravi put za sanke, nalaže ti se da pošalješ mojoj kući, u grad Moskvu, dvadeset pet seljačkih dvoprežnih kola sa po jednim konjem iz svakog domaćinstva, i po čoveka i saonice iz svakog drugog; natovariti toliko i toliko četvrtalja ovsu, toliko i toliko pšenice, raži, a takođe i kokoške, guske i patke, koje moraju da su zaklane ove zime, dobro smrznute, dobro upakovane i otpremljene prema spisku sa pouzdanim ljudima.« U takvom su tonu tekle dve strane, tačka po tačka. Onda je sledilo nabranje kazni koje će stići krivce ako namirnice ne stignu na vreme i u dobrom stanju u kuću tu i tu, broj taj i taj ulice te i te.

Neposredno pred Božić, zaista bi dvadeset pet seljačkih saonica ušlo kroz kapiju i ispunilo čitavo veliko dvorište.

Tek što bi oca izvestili o tom važnom događaju, on bi počeo glasno da doziva:

– Frole! Kirjuška! Jegorka! Pa gde ste? Sve će pokrasti! Frole, idi da primiš zob! Uljana! Požuri da primiš živinu. Kirjuška, zovi kneginju!

U celoj kući nastala bi uzbuna. Sluge su jurile tamo-amo kao lude, iz predsoblja u dvorište iz dvorišta opet u predsoblje, ali najčešće u devojačku sobu da saopšte novosti iz Nikoljska; »Paša se udaje posle Božića. Tetka Ana daje dušu bogu.« I slično. Stizala su pisma iz sela. Ubrzo bi se neka sobarica provukla gore, do moje sobe.

– Peća, sami ste? Nema učitelja?

– Ne, na univerzitetu je.

– Onda, 'ajde molim te, pročitaj mi pismo od majke.

I ja sam uzimao da čitam prostodušno pismo, koje bi obavezno počinjalo rečima: »Tvoji roditelji šalju ti večni blagoslov.« Odmah zatim sledile su novosti. »Tetka Afrosina je bolesna, bole je sve kosti. Brat se još nije oženio, ali nadamo se ženiće se na Mali uskr. Tetki Stepanidi lipsala je krava baš na Sve svete.« Posle takvih vesti išle su dve strane pozdrava: »Bratac Pavel šalje pozdrav, a i sestrice Marja i Darja šalju pozdrave i klanjaju se, a takođe i ujak Mitrije« itd. I pored monotonosti nabranja, svako ime izazivalo je neku primedbu: »Znači, živa je još jadnica! Evo već devetu godinu leži k'o klada.« Ili: »Gle, nije me zaboravio. Znači vratio se za Božić. Tako sjajan momak! Napisaćete mi pisamce? I njega da ne zaboravim.« Ja bih naravno obećao i kad je trebalo, pisao sam pismo u istom tonu.

Kad su sanke bile istovarene, hol bi se ispunio seljacima. Stajali su u seljačkim kaputima preko gunjeva i čekali da ih otac pozove u kabinet da bi ih pitao koliki je sneg napadao i kakvi su izgledi za letinu. Oni su se snebivali da hodaju po ulaštenom parketu, a retko koji bi se odlučio da sedne na krajičak klupe. Stolice su glatko odbijali. Tako bi čekali čitave sate, gledajući tužno svakog ko je ulazio ili izlazio iz kabineta.

Nešto kasnije, obično sutradan, neki bi sluga krišom došao do naše učionice.

– Sami ste, knežiću?

– Da.

– Požurite onda u predsoblje. Mužici žele da vas vide. Darove su doneli od dojlje.

Kad bih sišao u predsoblje, neki od seljaka predao bi mi zavežljaj s darom: nekoliko ražanih lepinja, pola tuceta tvrdo kuvanih jaja i nekoliko jabuka. Sve je to bilo uvezano u šarenu cicanu maramu.

– To su darovi za tebe od dojlje Vasilise. Da se jabuke nisu već smrzle? Sreća, nisu. Celim putem držao sam ih pod miškom. A bože me sačuvaj kakav je mraz! Na širokom bradatom licu blistao je osmeh, a ispod guste strehe brkova sijala su dva niza snežnobelih zuba.

– A ovo ti je za bracu od njegove dojlje Ane – dodavao je drugi, pružajući mi još jedan takav zavežljaj. – Sirotan, kaže ona, sigurno je tamo u korpusu uvek gladan.

Crveneo bih, ne znajući šta da odgovorim. Najzad bih promrmljao: »Kaži Vasilisi da je ljubim, isto kaži i Ani od mog brata.« Tada bi se lica seljaka još više ozarila.

– Pa prenećemo već, naravno.

Onda bi Kirila, koji je čuvao stražu kraj vrata oćevog kabineta, počeo da šapuće: »Trćite brzo gore, sad će tata da izađu.« – »Ne zaboravite maramu, hoće da je uzmu natrag« – šaputao je sustižući me na stepenicama; i dok sam brižljivo slagao iznošenu maramu, jako sam želeo da pošaljem nešto Vasilisi. Ali nisam imao ništa, čak ni igraćke. A džeparac nam nikada nisu davali.

Naravno, najbolje dane smo provodili na selu. Posle Uskrsa i Trojica sve su naše misli bile usmerene na Nikoljsko. Međutim, vreme je odmicalo; zamišljali smo, jorgovan mora da je već procvetao u selu, a ipak hiljadu je stvari oca zadržavalo u gradu. Najzad, u dvorište bi ušlo pet ili šest seljaćkih kola da pokupe sve što nam je trebalo za selo. Izvezli bi i još jednom pregledali starinske kočije i druga kola za putovanje. Zapoćelo bi pakovanje sanduka. Naše ućenje bi se usporilo. Svaki čas bismo prekidali učitelje pitanjima da li da poneseo ovu ili onu knjigu. Mnogo pre drugih spakovali bismo svoje knjige, tablice i svojeručno napravljene igraćke.

Konaćno, sve je bilo spremno: kola su bila natovarena nameštajem potrebnim za selo, sanducima sa kuhinjskim posuđem i bezbrojnim praznim teglama za slatko i turšiju. Mužici satima čekaju svaki dan u holu, ali naređenja da se krene na put još nema. Otac je stalno pre podne nešto pisao a uveće odlazio u klub. Na kraju bi se umešala maćeha, kad bi se njena sobarica usudila da kaže kako je mužicima poodavno bilo vreme da krenu jer se bliži kosidba.

Sledećeg jutra u kabinet bi pozvali upravitelja Frola i prvu violinu Mihajla Aljejeva. Domaru bi predali vrećicu novca za hranu za ćetrdesetoro-pedesetoro ljudi koji su nas pratili u Nikoljsko, i »spisak«. U spisku su bili nabrojani svi: orkestar u punom sastavu, zatim kuvari i njihovi pomoćnici, pralje i pomoćnica sa šestoro dece, Ćorava Poljka, Domna Velika i Domna Mala. Niko nije bio zaboravljen.

Prvoj violini uručivana je maršruta. Dobro je pamtim zato što je otac, videvši da sam nikako ne može da se snađe, uvek davao meni da prepisem maršrutu u »delovodnu knjigu«.

»Mome slugi, Mihajlu Aljejevu, od kneza Alekseja Petrovića Kropotkina, pukovnika i kavaljera, naredba:

Nalaže ti se da kreneš sa mojom komorom 29. maja, u šest sati ujutru, iz grada Moskve u moje selo Nikoljsko, Kaluška gubernija, Mešćovski srez, na reci Sireni, na dvesta vrsta od ove kuće; da paziš da se ljudi koji su ti povereni dobro ponašaju, a ako neko od njih zgreši pijanstvom ili nepokornošću, prekršioća moraš da predaš načelniku garnizonske službe, zajedno sa priloženim cirkularom i da zatražiš da kazne onoga (»prva violina« je već razumeo koga to) kao primer drugima.

Naređuje ti se posebno da nadgledaš da budu na broju stvari koje su ti poverene i da se putuje prema maršruti: prvog dana zaustaviti se u tom i tom selu i nahraniti konje; drugi dan preno-

ćiti u gradu Podoljsku.« Tako je i dalje bilo precizirano kako provesti svih sedam ili osam dana putovanja.

Sledećeg dana, u deset umesto u šest – tačnost ne spada u ruske vrline (»Bogu hvala, nismo Nemci«) – povorka bi krenula na put. Sluge su morale da idu peške. Samo je za dečicu bilo mesta negde u kadi ili u sanduku na samom vrhu natovarenih kola, a i žene su ponekad mogle da prisednu na ivicu. Ostali su pešačili svih dvesta vrsta. Dok su prolazili kroz Moskvu vladala je disciplina: bilo je bezuslovno zabranjeno da se pantalone uvlače u čizme i da se stavlja opasač. Ali, kada bismo posle dva dana sustigli povorku, naročito ako bi se znalo da će otac ostati u Moskvi, nailazili smo na nešto drukčiju sliku. Muškarci i žene u neakvim neverovatnim seljačkim kaputima, zapojasani maramama, hodali su podupirući se štapovima isečenim usput u šumi. Preplanuli od sunca ili pokisli, više su ličili na cigansku čergu nego na sluge bogatog spahije. Tako su u to vreme putovale sluge iz svih gospodskih kuća. Kada bismo videli gomilu slugu kako prolaze jednom od naših ulica, odmah smo znali da se Apuhtinovi ili Prjanjišnjikovi preseljavaju. Povorka bi tako krenula, a naša porodica se još nije micala. Svima nama dozlogrdilo bi to čekanje. No otac je uporno pisao naredbe upravnicima imanja, a ja sam ih pedantno upisivao u delovodnu knjigu. Onda bi konačno bio izdat nalog da se krene na put. Pozvali bi nas sve da siđemo. Otac bi glasno čitao maršrutu »kneginji Kropotkinjoj, ženi kneza Alekseja Petrovića Kropotkina, pukovnika i kavaljera«. Na papiru je detaljno bilo nabrojano gde se treba zaustaviti u toku petodnevnog putovanja. Moram da pomenem da je nalog glasio na 30. maj u šest sati ujutru, a maj bi uveliko minuo i obično smo kretali u podne, što je remetilo sve planove. Ali, kao što je uvek slučaj sa vojnim naredbama o pohodu, takva mogućnost se uzimala u obzir i dopunjavala sledećim paragrafom: »Ako se pak, mimo očekivanja, polazak vaše presvetlosti ne obavi naznačenog dana i časa, opunomoćeni ste da postupite prema sopstvenom nahođenju, da bi se putovanje uspešno privelo kraju.«

Pre samog polaska, cela porodica i služinčad seli bi za trenutak, zatim bi se krstili i pozdravljali s ocem. »Preklinjem te Aleksis, ne idi u klub« – šaputala je maćeha. Velika kočija sa četiri konja i kočijašem na prednjem konju čekala je na izlazu. Spuštana je papučica za penjanje. Naša mesta u kočiji bila su tačno određena u planu maršrute, ali, pošto se ne bismo svi smestili, maćeha je morala da naređuje »prema sopstvenom nahođenju«. Na kraju bismo na opšte zadovoljstvo krenuli.

Put je predstavljao pravi izvor zadovoljstva za nas, decu. Etape su bile kratke, i mi smo se zaustavljali dvaput dnevno da nahranimo konje. Pošto su dame vriskale i pri najmanjoj neravnini na putu, na usponima i silascima a to znači neprekidno, morali smo da izlazimo iz kočije. To smo koristili da zavirujemo u šumu uz put, ili da protrčimo duž bistrog potoka. Osim toga, na predivnom moskovsko-varšavskom drumu, kojim smo neko vreme išli, nailazili smo na mnoge zanimljivosti: povorke kola, grupe bogomoljaca i puno raznog sveta. Dvaput dnevno zastajali smo u velikim prometnim selima i, pošto bismo se siti nacenjkali oko cene za seno, ovas i samovar, ulazili smo kroz kapiju konačišta. Kuvar Andrej kupio bi kokošku i kuvao supu, a mi smo za to vreme trčali do šume ili bismo razgledali dvorište. Obično smo noćili u Malojaroslavcu, gde su se 1812. godine Rusi usrdno trudili da zaustave Napoleona kad se povlačio iz Moskve. Monsieur Pulen, koji je bio ranjen u vreme španskog pohoda, znao je naravno, ili bar – tvrdio je da zna, sve što se tiče bitke kod Malojaroslavca. Vodio nas je na bojno polje i objašnjavao nam kako su Rusi pokušavali da zaustave Napoleona i kako ih je velika armija odbacila i probila se kroz naše linije. Sve je pričao tako detaljno kao da je i sam učestvovao u bici. Tu su kozaci probali da običu Francuze, ali ih je Davu, ili neki drugi maršal, potukao i poterao sve do onog brdašceta desno.

Tamo je levo krilo Napoleonove armije odbacilo rusku pešadiju, a evo ovde je sam Napoleon poveo staru gardu protiv centra Kutuzovljeve armije i ovenčao i sebe i gardu večnom slavom.

Jednom smo krenuli starim kaluškim drumom i zaustavili se u Tarutinu. Tu monsieur Pulen ne beše tako govorljiv, jer je na tom mestu, posle krvave bitke, Napoleon, planirajući da krene na jug, bio prinuđen da ponovo ide putem ka Smoljensku kroz mesta uništena prilikom napredovanja do Moskve. Ali (tako je bilo po Pulenovim pričama), do svega toga došlo je samo zato što su maršali izigrali Napoleona. Inače bi on krenuo na Kijev i Odesu i njegovi bi se orlovi zavijorili na obali Crnoga mora.

Posle Kaluge put je išao šest vrsta kroz čarobnu borovu šumu koja je u meni vezana za najsrećnije uspomene iz detinjstva. Pesak u šumi bio je dubok kao u nekoj afričkoj pustinji. Sve vreme išli smo peške; konji su lagano vukli kočiju i svaki čas zastajkivali. Tada sam se ja izdvajao i išao sam. Sa obe strane puta rasli su ogromni stoletni, prelepi borovi. Do uva je dolazilo samo šuštanje visokog drveća. U omanjoj jaruzi žuborio je bistri potok, gde je neko ostavio za prolaznike posudu od brezove kore pričvršćenu za rascepljen štap. Negde u visini jedva čujno provlačila se veverica. I dole je sve bilo isto tako tajanstveno kao u krošnjama... U toj šumi rodila se moja ljubav prema prirodi i nejasna predstava o njenoj večnosti.

Iza šume, prebacivši se skelom preko Ugre, skretali smo s glavnog puta na seoski. Zeleno klasje raži dodirivalo je prozore naše kočije; konji su u hodu štrpkali travu koja je rasla uz ivice puta, uzanog kao šanac. Konačno bi se pored druma pojavile tri potpuno iste vrbe, koje su značile da je naše selo sada blizu, a zatim bi se, čim se izađe na brežuljak, odjednom video vitki svetložuti zvonik nikoljske crkve.

Nikoljsko je baš odgovaralo mirnom životu tadašnjih spahija. Tamo nije bilo raskoši koja se mogla sresti na bogatijim posedima. Ali se u obliku građevina, vrta, i uopšte u svemu očitavao umetnički ukus. Osim kuće koju je otac nedavno sagradio, u velikom dvorištu bilo je još nekoliko manjih kuća. One su svojim stanarima omogućavale priličnu nezavisnost, ne remeteći pri tome ustaljene porodične odnose. Veliki »gornji« voćnjak protezao se do crkve; na južnoj padini koja je vodila do reke bio je uređen vrt za šetnju. Tu su se cvetne leje smenjivale s drvoredima lipa, jorgovana i bagrema. S terase velike kuće pružao se prelep pogled na reku i ostatke zemljane Serenske »tvrđave«, u kojoj su se nekada Rusi uporno branili od Tatara. A još dalje, protezalo se ogromno zlatasto more klasja, uokvireno na horizontu šumom.

U ranom detinjstvu nas dvojica braće i monsieur Pulen bili smo smešteni u jednom od dvorišnih paviljona. Kada su se posle Lenine intervencije metode poučavanja našeg učitelja ublažile, bili smo s njim u najboljim odnosima. Oca leti tu nikada nije bilo; on je stalno bio na paradama. Maćeha nije obraćala pažnju na nas, naročito otkad je rodila kćer Polinu. Tako smo sve vreme bili sa monsieur Pulentom, koji je uživao u boravku na selu a i nama je ostavljao mogućnost da uživamo. Lepim doživljajima nije bilo kraja: šume, šetnje niz reku, pentranje na brdašca stare tvrđave gde nam je Pulen objašnjavao kako su je Rusi branili i kako su je Tatari osvojili, a ponekad i slučajni susreti sa vukovima. Bilo je i manjih pustolovina. Jednom takvom prilikom M. Pulen je u našim očima postao junak: spasao je Aleksandra, koji se davio u reci. Ponekad bismo odlazili na izlet u velikim grupama, cela porodica sa sobaricama, da beremo pečurke. Tada smo u šumi pili čaj, kod pčelinjaka gde je živeo stogodišnjak pčelar sa malenim unukom. Ili bismo se uputili u jedno od naših sela u kome je bio iskopan duboki ribnjak, gde su seljaci lovili na hiljade zlatnih karaša. Deo ulova išao je spahiji a ostalo su delili među sobom. U tom selu živela je moja dojlja. Njena porodica bila je među najsiromašnijim. Osim muža, u porodici je bio i mali dečak, koji je već pomagao u poslovima, i devojčica, moja sestra po mleku, koja je kasnije postala propovednica

i »bogorodica« u raskolničkoj sekci. Dojilja se veoma radovala kada sam odlazio da je posetim. Mogla je da me ugosti samo pavlakom, jajima, jabukama i medom. Ali mene su duboko dirale njena ljubav i nežnost. Stavljala bi na sto snežnobeli stolnjak (čistoća je religiozni kult raskolnika), služila me iz blistavih drvenih tanjira, blago razgovarala sa mnom kao sa rođenim sinom. Isto moram da kažem i o dojiljama moja dva starija brata – Nikolaja i Aleksandra. One su također pripadale porodicama koje su imale znatan udeo u dve raskolničke struje u Nikoljskom. Malo ljudi zna koliko se dobrote krije u srcu ruskog seljaka, iako su vekovi žestokog ugnjetavanja, očigledno, morali da ga ogorče.

Za tmurne dane monsieur Pulen je imao spremnu veliku zalihu priča, naročito o ratu u Španiji. Mi smo ga stalno molili da nam ponovo priča kako je bio ranjen i uvek kad bi došao do mesta kada je osetio da mu topla krv curi u čizmu mi smo se bacili na njega poljupcima i nazivali ga raznoraznim nežnim imenima.

Sve nas je očigledno pripremalo za vojničku službu: očeva strast (jedina igračka koju nam je on ikada kupio bila je, koliko se sećam, puška i prava stražarnica), Pulenove vojničke priče, a još više od toga naša biblioteka. Ta biblioteka nekada je pripadala dedi naše majke, generalu Rjepnjinskom, istaknutom vojnom predstavniku XVIII veka, a u njoj su bile knjige, najvećim delom fracuske, o istoriji ratovanja, strategiji i taktici, prelepo povezane u kožu i ukrašene mnogobrojnim gravirama. Kada je vreme bilo loše najviše smo voleli da gledamo ilustracije koje su prikazivale razno oružje od vremena Jevreja i planove svih bitaka počev od Aleksandra Makedonskog. Teške tomove koristili smo takođe kao izvrsni građevinski materijal za pravljenje jakih tvrđava, koje su morale da trpe udare ovnova i hice Arhimedovog katapulte (taj je, uostalom, brzo bio zabranjen, pošto je kamenje neminovno pogađalo prozore). Ipak, ni ja ni Aleksandar nismo postali ratnici. Literatura šezdesetih godina raspršila je sve što su nas učili u detinjstvu.

Monsieur Pulen je o revolucijama mislio isto što i orleanski časopis »Illustration Française«, čije je stare brojeve dobijao i i čije smo sve crteže odlično znali. Dugo sam revoluciju zamišljao samo kao smrt koja kaska na konju i u jednoj ruci drži crvenu zastavu a u drugoj kosu kojom kosi ljude. Tako ju je predstavljao crtežima »Illustration«. Sada mi se čini da se Pulenova antipatija odnosila samo na ustanak 1848. godine, jer njegova je priča o revoluciji 1789. ostavila na mene dubok utisak.

Titula »vaša svetlosti« koristila se u našoj kući u svakoj odgovarajućoj i neodgovarajućoj prilici. Po svemu sudeći, Pulenu to nije bilo prijatno – jednom je stao da nam priča, ono što je znao, o velikoj revoluciji. Sada ne mogu da se setim svega što je govorio, prisećam se samo sledećeg. Pulen je pričao kako su se »grof Mirabo« i drugi odrekli svojih titula i kako je Mirabo, da bi izrazio prezir prema aristokratskim pretenzijama, otvorio radionicu s natpisom »Krojač Mirabo« (priču prenosim kako sam je čuo od Pulena). Dugo sam posle lupao glavu kakvo bih zanimanje ja izabrao da bih postavio natpis »tog i tog posla majstor – Kropotkin«. Kasnije su me moj učitelj N. P. Smirnov i opšti demokratski duh ruske literature naveli na isto i, kada sam počeo da pišem priče, negde u dvanaestoj godini, potpisivao sam se samo »P. Kropotkin«. Tako sam radio i kasnije, kada sam bio u vojničkoj službi, ne obazirući se na primedbe mojih starijina.

VIII

U jesen 1852. godine Aleksandar je krenuo u kadetski korpus, pa smo se otada viđali samo za praznike i ponekad nedeljom. Od naše kuće do kadetskog korpusa bilo je sedam vrsta, ali, iako

smo imali desetak konja, kada je trebalo poslati sanke po brata u korpus uvek se dešavalo da nema nijednog konja. Nikolaj je veoma retko dolazio kući. Relativna sloboda koju je Aleksandar stekao u vojnoj školi, a naročito uticaj dva nastavnika književnosti, doprineli su njegovom brzom razvoju. Kasnije ću još nešto reći o korisnom uticaju koji je on izvršio na mene. Imao sam veliku sreću da imam naprednog starijeg brata koji me je mnogo voleo.

Ja sam tada ostao kod kuće. Trebalo je da sačekam svoj red da stupim u paževski korpus, a to se desilo kada mi je bilo skoro petnaest godina. Pulen je dobio otkaz i umesto njega dovedoše učitelja Nemca, koji se pokazao kao idealista kakvi se često mogu sresti među Nemcima. Pamtim posebno kako je recitovao Šilera: oduševljavala me je njegova prostodušna deklamacija. On je kod nas proveo samo jednu zimu. Već sledeće, dali su me u moskovsku gimnaziju i ja sam definitivno bio predat na staranje N. P. Smirnovu. Ubrzo smo postali prijatelji, naročito kada nas je otac obojicu poveo u rjazansko selo. Na putu smo smišljali smešne priče, u kojima su akteri bili naši poznanici, i izvodili razne nestašluke. Utisak koji je na mene ostavio put koji je presecao planinski predeo u Aleksinskom srezu, kada smo iz Rjazanja krenuli u Tulu, još je pojačao ljubav prema prirodi koja je u meni već postojala. Pod uticajem Smirnova počeo je da se razvija i moj literarni ukus, a u periodu od 1854. do 1857. godine već je bio potpuno formiran. Moj je učitelj u međuvremenu diplomirao i dobio neko malo mesto u sudu, gde je provodio po celo prepodne; ja sam do ručka ostajao sam. Pošto bih završio lekcije i prošetao se, ostajalo mi je još dosta vremena za čitanje, a pogotovo za pisanje. U jesen, kada se moj učitelj vraćao u Moskvu u svoj sud, mi bismo i dalje ostali na selu – ja sam ponovo bio sâm. Nije bilo nikakvih časova i pošto bih malo popričao s nekim iz porodice i poigrao se sa maleckom sestrom Polinkom, mogao sam da se posvetim čitanju i pisanju.

Sistem kmetstva preživljavao je tada poslednje godine. Sve to i nije bilo tako davno – gotovo juče – i ipak malo je ljudi u Rusiji koji su svesni šta je to značilo. Većina ima tek maglovitu predstavu da su tadašnji uslovi bili loši, ali kako su oni fizički i moralno delovali na živa bića jedva da iko shvata. Potresno je gledati kako su institucije i društveni odnosi koje je kmetstvo stvorilo zaboravljeni čim su prestali da postoje. Kako se brzo menjaju situacije i ljudi! Zato ću se potruditi da ispričam kako se u kmetstvu živelo. Govoriću ono što sam sâm video, a ne i ono što sam čuo od drugih.

Ekonomka Uljana stoji u hodniku koji vodi do očevog kabineta i krsti se. Ne usuđuje se ni da uđe ni da se vrati nazad. Najzad, završava molitvu, ulazi u kabinet i jedva čujnim glasom saopštava da su zalihe čaja na izmaku; da je šećera ostalo samo dvadesetak funti, a da i ostalih namirnica skoro da više nema.

– Lopovi! Pljačkaši! – viče otac. A ti si uz njih!

Cela se kuća trese od njegovog glasa. A maćeha je Uljanu i poslala zato da se na njoj izlije bes.

– Frole, pozovi kneginju; – viče otac. – Gde je ona! A kad maćeha uđe, sačekuje je na isti način.

– I ti štitiš te pokvarenjake! – i tako dalje čitavih pola sata, a ponekad i duže.

Onda otac počinje da proverava račune. Uz to, setio bi se i sena. Šalje Frola da izmeri koliko je ostalo; maćehi naređuje da prisustvuje merenju a sam računa koliko treba da ima sena u seniku. Ispostavlja se da nedostaje prilično pudova, a Uljana ne zna da kaže kako je potrošeno nekoliko funti nekakve namirnice. Očev glas postaje sve strašniji. Uljana se trese. Sada na saslušanje zovu kočijaša. I na njemu se iskaljuje bes. Otac se baca na njega i počinje da ga tuče. Kočijaš stalno tvrdi isto: »Vaša svetlost je izvolela pogrešiti«.

Otac ponovo računa. Ovaj put ispada da u seniku ima više sena nego što treba. Vika se nastavlja. Sada otac grdi kočijaša što konjima daje manje hrane nego što treba; ali ovaj se zaklinje svim svecima da konji dobijaju dovoljno hrane. Frol se kune u bogorodicu da kočijaš govori istinu.

Ali otac se ne smiruje. Poziva klavirštamera i pomoćnika upravitelja, Makara i nabraja mu sve nedavne propuste i greške. Makar se prošle nedelje napio, a i juče je svakako bio pijan pošto je razbio nekoliko tanjira. U suštini, razbijeni tanjiri bili su prauzrok cele uzbune. Maćeha je to ujutru saopštila ocu i zbog toga je Uljana bila dočekana sa mnogo više grdnje nego što je bilo uobičajeno u sličnim situacijama; zbog toga je došlo do provere sena. Otac nastavlja da viče kako propalice zaslužuju sve moguće kazne.

Odjednom se sve smiri. Otac seda za sto i piše: »Pošaljite Makara sa ovom ceduljom u apsanu. Nek' mu tamo udare sto šiba.«

U kući strava i skamenjenost.

Izbija 4 sata. Svi silazimo na ručak, ali niko nema volju da jede. Ne diramo ni supu. Za stolom nas je desetoro. Iza svakog stoji »violina« ili »trombon« s čistim tanjirom u rukama, ali Makara nema.

– Gde je Makar – pita maćeha – pozovite ga.

Makar se ne pojavljuje i naredba se ponavlja. Ulazi Makar, bled, izobličienog lica, smeten, spuštenih očiju. Otac gleda u tanjir. Maćeha, videvši da niko nije ni naćeo supu, pokušava da nas oraspoloži.

– Zar ne mislite deco – govori na francuskom – da je supa danas izvršna?

Mene guše suze. Posle rućka istrćavam, sustižem Makara u hodniku i pokušavam da mu poljubim ruku, ali je on istrćne i govori, ni prekorno ni zaćuđeno: »Pusti me; bog zna, kad porasteš i ti ćeš biti takav?«

– Ne, neću nikada!

Pa ipak, moj otac nije spadao u grube spahije. Baš suprotno, sluge i mućici smatrali su ga za dobrog gospodara. Ali ovo što sam opisao dešavalo se svuda, ćesto na mnogo suroviji naćin. Šibanje kmetova spadalo je u dućnosti policije i vatrogasaca.

Jednom je neki spahija pitao drugoga: »Zašto se na vašem posedu broj duša tako sporo uvećava? Vi se svakako ne starate dovoljno da se ljudi žene.«

Nekoliko dana posle toga general se vratio u svoje selo. Tražio je da mu se donese spisak njegovih seljaka i zabeležio imena svih momaka koji su dostigli 18 godina i devojaka koje su napunile 16, tojest, svih onih koji su po zakonu mogli biti venćani. Zatim je general izdao naredbu: »Ivan da se oženi Anom, Pavle – Parašom, Fjodor – Praskovjom« itd. Tako je odredio pet parova. »Pet svadbi – glasilo je naređenje – treba da se obavi u nedelju, za 10 dana.«

Lelek se razlegao kroz selo. U svakoj kući kukale su žene, mlade i stare. Ana se nadala da poće za Grigorija. Pavlovi stari već su se dogovorili sa Fjodotovima u vezi s njihovom ćerkom, koja je skoro bila stasala. Uz to, vreme je bilo za oranje a ne za svadbe. A i kako spremiti svadbu za samo 10 dana. Na desetine seljaka dolazilo je da razgovara sa gospodarem. Grupe žena, s komadima finog platna u rukama, ćekale su na sporednom ulazu gospodaricu ne bi li obezbedile njenu zaštitu. Ali sve beše uzalud. Spahija je rekao da svadbe treba da budu za 10 dana i tako je moralo biti.

Naznaćenog dana, svadbene povorke, koje su više lićile na pogrebne, krenuše u crkvu. Žene su jaukale i naricale kao za pokojnicima. Jednog lakeja poslaše da javi iz crkve kad se obred završi. Međutim, lakej je ubrzo dotrćao sav ubledeo i smeten, držeći kapu u rukama.

– Paraška se uzjogunila – javio je. Neće za Pavla. Kada je sveštenik upitao: »Pristaješ li?« ona je glasno viknula: »Ne, ne pristajem!«

Spahija se razjario. »Idi i reci tom grivonji, ako ne venča Parašku arhijereju ću da prijavim da je pijandura. Kako sme ta rđa da me ne poslušā. Reci mu da ću ga oterati u manastir. A Paraškine ću roditelje da pošaljem u stepsko selo.«

Lakej je preneo naređenje. Parašku su pritisli i pop i njeni roditelji. Mati je molila na kolenima da ih ne upropasti. Devojka je stalno ponavljala: »neću«, ali sve slabijim i slabijim glasom, onda šapatom, i na kraju je sasvim ućutala. Stavili su joj venčanu krunu. Nije se protivila. Lakej se dovukao u gospodarevu kuću s izveštajem: »Venčaše ih!«.

Pola sata kasnije pred kapijom spahijine kuće zazvečali su praporci svadbene povorke. Pet parova sidoše s taljiga, predoše dvorište i udoše u predsoblje. Spahija ih je primio i naredio da im se prinese po čašica votke. Roditelji su stajali iza uplakanih kćeri i terali ih da se do zemlje klanjaju gospodinu.

Svadbe po naređenju bile su uobičajena pojava, pa su mladi među našim slugama koji se nisu voleli a naslućivali su da će ih naterati na venčanje sklapali kumstva. Tada je po zakonu venčanje postajale nemoguće. Lukavstvo je obično uspevalo, ali se jedan slučaj završio tragedijom. Krojač Andrej zavoleo je devojku koja je pripadala susednom spahiji. Andrej je računao da će ga otac osloboditi danka i da će on, marljivo radeći, uspeti da uštedi novac za devojčino oslobođenje. U protivnom, udajući se za kmeta ona bi takođe postala oćeva kmetkinja. A pošto je Andrej naslutio da bi mu mogli narediti da se venča sa jednom našom sobaricom, odlučio je da s njom sklopi kumstvo. Desilo se upravo ono ćega su se plašili. Jednom ih pozvaše u kabinet ocu i narediše im da se venčaju.

– Mi smo uvek spremni da ispunimo vašu volju – odgovorili su – ali pre nekoliko nedelja mi smo zajedno kumovali. Andrej je takođe rekao kakve su njegove namere. Završilo se tako što su ga poslali u vojnike.

U vreme Nikolaja I još nije bilo opšte vojne obaveze kao sada. Plemić i trgovci nisu bili obavezni da služe vojsku. Kada bi bila objavljena nova regrutacija, spahije su bile dužne da pošalju izvestan broj regruta. Obično su u svakom selu seljaci sami pravili redosled, ali sluge su potpuno zavisile od volje spahija. Ako gospodin nije bio zadovoljan slugom uputio bi ga u vojsku i dobio regrutsku priznanicu, koja je imala prilićnu novćanu vrednost pošto je bilo moguće prodati je nekome kome je predstojalo da ide u vojnike.

Vojni rok je u to vreme bio grozan: trajao je 25 godina. Postati vojnik, znaćilo je rasti se zauvek sa rodnim selom i najbližima i biti u potpunoj vlasti nekakvog komandanta, kakav je na primer bio Timofejev o kome sam već govorio. Batine, šibe, palice, pljuštale su svaki dan. Okrutnost je prevazilazila sve što se mođe zamisliti. Ćak se i u kadetskim korpusima, u kojima su se vaspitavala plemićka deca, dešavalo da se nekome dosudi hiljadu udaraca šibom u prisustvu ćitavog korpusa, zbog pušenja. Lekar bi stajao iznad zlostavljanog dećaka i zaustavljao kašnjanje tek kada bi mu puls skoro prestao. Okrvavljenu ųrtvu odvodili bi u nesvesnom stanju u bolnicu. Veliki knez Mihail, naćelnik vojnih škola, brzo bi smenio direktora u ćijoj školi ne bi bilo bar jedne ili dve slićne kazne u toku godine. »Nema discipline« – rekao bi on.

Sa obićnim vojnicima postupali su, naravno, još gore. Ako bi se neko našao na vojnom sudu, presuda bi skoro uvek glasila: propustiti kroz šibe. Tada bi u dva reda postrojili hiljadu vojnika naoružanih veoma tankim štapovima (oni su saćuvali svoj nemaćki naziv – špicruteni). Osuđeni su terali kroz špalir tri, ćetiri, pet ili sedam puta, pri ćemu je svaki vojnik udarao jednom. Podoficiri su kontrolisali da li vojnici tuku svom snagom. Posle jedne ili dve hiljade udaraca ųr-

tvu koja je pljuvala krv odnosili bi u bolnicu, gde su je lečili samo da bi kazna mogla da se izvrši do kraja čim se vojnik bar malo oporavi. Ako bi on izdahnuo pod batinama, izvršenje presude se okončavalo na lešu. Nikolaj i njegov brat Mihail behu neumoljivi. Nije bilo moguće nikaka ublažavanje kazne.

– Proteraću te kroz stroj! Kožu ću ti skinuti batinama! – ovo je bila uobičajena pretnja u to vreme.

Užas bi ispunio celu našu kuću kad bismo saznali da će nekoga od služinčadi poslati u vojsku. Stavili bi mu lance i smestili ga u pisarnicu pod stražom, da bi ga sprečili da dignu ruku na sebe. Onda bi do samih vrata pisarnice dovezli taljige i izvodili nesrećnika u pratnji dva stražara. Oko njega bi se okupile sve sluge. On bi se svima klanjao i molio da mu oprostite sve namerne i slučajne greške. Ako su živeli u selu, i njegovi roditelji bi došli da ga isprate. Nesrećnik bi se roditeljima poklonio do zemlje, a majka i rođake počele bi da nariču kao za pokojnikom: »Zašto si nas ostavio? Ko će se brinuti o nama na tuđoj zemlji? Ko će nas siromahe od zlih ljudi zaštititi?...«

Tako je Andreja čekalo dvadeset pet godina vojničkog argatovanja. Sva njegova maštanja o sreći odjednom su srušena.

Sudbina jedne sobarice, Pelagije, ili Polje kako su je zvali, bila je još tragičnija. U detinjstvu su je dali u jednu radionicu, gde je do savršenstva naučila fini vez. U Nikoljskom su njeni đerđefi stajali u Leninoj sobi. Ona je često razgovarala sa mojom sestrom i maćehinom sestrom, koja je živela u istoj sobi. I razgovorom i ponašanjem Polja je više ličila na gospođu nego na sobaricu.

Ali i nju je zadesila nesreća. Primetila je da će uskoro postati majka. Ispričala je sve našoj maćehi, iz koje su provalile grdnje: »Ne želim više da imam u svojoj kući tu ništariju! Ne dozvoljavam u svojoj kući takvu sramotu. O, bestidnica, đubre!« itd. Na Lenine suze nisu se obazirali. Polji su odsekli kosu i poslali je da brine o stoci. Ali, pošto je ona baš u to vreme vezla jednu divnu bluzu, bilo joj je naređeno da rad završi u prljavoj baraci pored maleckog prozora. Polja je završila posao i uradila još mnogo drugih finih vezova u nadi da će dobiti oprostaj. Ali nije ga bilo. Otac deteta, sluga našeg suseda, molio je za dozvolu da se ženi. Ali pošto nije imao novaca, ni dozvolu nije dobio. »Plemičko ponašanje« Poljino uzeto je kao otežavajuća okolnost. Čekala ju je gorka sudbina. Među našim slugama bio je jedan koji je zbog malog rasta radio kao kočijaš. Zvali su ga Filjka Krivonogi. U detinjstvu ga je snažno udario konj i on je tada prestao da raste. Noge su mu bile krive kao točak, stopala okrenuta na unutra, nos slomljen i iskrivljen ustranu, a vilica unakažena. Za tu su nakazu odlučili da udaju Polju, i udali su je silom. Mladence su poslali u rjazansko selo da rade.

Kmetovima nisu priznavana ljudska osećanja, mislilo se da ih čak ni nemaju. Kada je Turgenjev napisao »Mumu«, a Grigorovič svoje priče kojima je naterao publiku da plače nad nesrećnim kmetovima – za mnoge čitaoce to je bilo pravo otkriće. »Je li moguće? Kmetovi vole, baš kao i mi!« – uskliknule bi sentimentalne dame, koje su čitajući francuske romane gorko oplakivale zlu sreću njihovih junaka i junakinja.

Obrazovanje, koje su spahije ponekad omogućavale svojim kmetovima, predstavljalo je samo još jedan izvor nesreće. Jednom je moj otac izabrao iz seljačke kuće jednog talentovanog dečaka i poslao ga da se školuje za bolničara. Dečak je bio vredan i za nekoliko godina prilično je uznapredovao. Kada se vratio kući, moj otac je nabavio sve što je potrebno za dobru apoteku. Smestili su je veoma lepo u jednoj od dvorišnih kuća u Nikoljskom. Leti je »Saša doktor«, kako su ga zvali, uporno skupljao i sušio razne lekovite trave. Za kratko vreme postao je veoma popularan u Nikoljskom i čitavom okrugu; bolesni seljaci dolazili su i iz susednih sela. Otac je bio veoma ponosan na uspeh svoje apoteke. Ali to nije dugo trajalo. Jedne zime otac je došao u Nikoljsko,

ostao nekoliko dana i otputovao. Te se noći Saša-doktor ustrelio – nehotice, kako su pričali. A pravi uzrok bio je ljubavni slučaj. Voleo je devojkicu kojom se nije mogao oženiti jer je ona bila kmetkinja drugog spahije.

Sudbina drugog mladog čoveka, Gerasima Kruglova, koga je otac dao u moskovsku poljoprivrednu školu, bila je skoro isto tako tužna. On je sjajno završio školu – sa zlatnom medaljom. Direktor škole je dao sve od sebe ne bi li oca ubedio da oslobodi Kruglova i otvori mu put na univerzitet, gde kmetove nisu primali. »Kruglov će svakako biti znamenit čovek – govorio je direktor – možda i ponos cele Rusije. Možete da se dičite što ste uvideli njegove sposobnosti i dali takvog čoveka ruskoj nauci.«

– Potreban mi je u selu – odgovarao je otac na ustrajno zauzimanje za mladog čoveka. U stvari, uz tadašnji način vođenja domaćinstva, od koga otac ni po koju cenu ne bi odstupio, Gerasim Kruglov bio je potpuno nepotreban. Pošto je nacrtao plan sela, naložili su mu da sedi u lakejskoj sobi i da s tanjirom u rukama stoji za vreme obeda. Naravno, na Gerasima je to moralo užasno da deluje. On je maštao o fakultetu, o naučnom radu. Njegov je izgled odavao patnju; maćeha je pak posebno uživala da ponižava Gerasima u svakoj pogodnoj prilici. Jednom je, u jesen, nalet vetra otvorio kapiju. Maćeha je viknula: »Geraska, brzo zatvori kapiju!«

To je bila poslednja kap. Gerasim odgovori: »Za to imate nastojnika« – i ode svojim putem.

Maćeha je plačući utrčala u oćev kabinet i stala da cvili: »Vaša posluga vređa me u vašoj kući!«

Gerasima su po kratkom postupku bacili u okove i stavili pod stražu da bi ga dali u vojnike. Rastanak starih roditelja sa sinom bio je jedna od najpotresnijih scena koje sam ikada video.

Ali ovaj put sudbina kao da se osvetila. Nikolaj I je umro i vojnička služba postade manje nepodnošljiva. Izrazite sposobnosti Gerasimove ubrzo su zapažene i za nekoliko godina on je postao jedan od glavnih delovođa, zapravo duša jednog odeljenja vojnog ministarstva. Desilo se da je moj otac, čovek apsolutno pošten, koji nikada nije primao mito – i to u vreme kada su pomoću mita svi dolazili do položaja – jednom prekršio stroga pravila službe i dopustio grešku kako bi udovoljio svom komandantu korpusa: svrstao je među nesposobne jednog vojnika koji je kod »korpusnog« služio kao upravnik. Oca to samo što nije koštalo generalskog čina koji je trebalo da mu bude dodeljen. Glavni i jedini cilj njegove tridesetpetogodišnje službe bio je ugrožen. Maćeha se pokrenula u Peterburg da izglati stvar. Posle mnogo muka, rekoše joj konačno da je ostalo jedino još da se obrati jednom delovođi tog i tog odeljenja. Iako je on samo glavni pisar – rekoše joj – u stvari svime upravlja i može da učini šta želi. Ime mu je Gerasim Ivanovič Kruglov.

– Zamisli – pričala mi je kasnije maćeha – naš Geraska! Oduvek sam znala kako su velike njegove sposobnosti. Otidoh do njega i rekoh mu o čemu se radi, a on meni odgovori: »Nemam ništa protiv starog kneza i učiniću sve što mogu za njega.«

Gerasim je održao reč: napravio je povoljan izveštaj i otac je unapređen. Konačno je mogao da obuče tako dugo željene crvene čakšire, šinjel sa crvenom postavom i kacigu sa perjanicom.

To je ono što sam svojim očima video u detinjstvu. Slika bi bila još crnja kada bih pričao i o onome što sam u to vreme čuo od drugih: priče o tome kako su muškarce i žene odvajali od porodica, prodavali ih, gubili ih na kartama ili trampili za par hrtova, a onda ih još i selili u zabiti Rusije da bi se formirala nova naselja; priče o tome kako su roditeljima uzimali decu i prodavali ih surovim ili razvratnim spahijama; o tome kako su s nećuvenom grubošću bičevani kraj konjušnice; o devojci koja se utopila bežeći od silovanja; o starcu koji je osedeo u službi kod gospodina, a onda se obesio pod njegovim prozorom; o seljačkim bunama koje su Nikolajevi generali krotili bičevanjem do smrti svakog desetog ili petog, ili potpunim pustošenjem sela. Posle vojne egzekucije preostali seljaci krenuli bi pod prozore da prose. Što se tiče bede koju sam tokom

putovanja video u nekim selima, naročito na feudima koji su pripadali članovima carske porodice – to se rečima ne može opisati.

Životni san kmetova bilo je da dobiju slobodu. Ali taj je san bio teško ostvarljiv jer je za oslobođenje trebalo platiti spahiji pozamašnu sumu.

– Znaš – reče mi jednom otac – vaša mi se majka pojavila posle svoje smrti. Vi, mladi, ne verujete u takve stvari, ali to je ipak istina. Dremam ja jednom kasno noću u fotelji pored pisaćeg stola. Odjednom, vidim, ulazi ona sva u belom, bleđa, užagrenih očiju. Kada je umirala, tvoja majka je tražila da joj obećam da ću dati slobodu sobarici Maši. Međutim, čas zbog ovog čas zbog onog posla, čitavu godinu nisam ispunio obećanje. Ali eto, tvoja se majka pojavila i govori muklim glasom: »Aleksis, obećao si mi da ćeš Maši dati slobodu, zar si zaboravio?« Bio sam prestravljen. Skočih iz fotelje i ona nestade. Zovem ljude: niko ništa nije video. Sledećeg dana odslužio sam opelo na grobu i odmah pustio Mašu na slobodu.

Kad je otac umro, Maša je došla na sahranu i mi porazgovarasma. Tada je bila udata i veoma srećna. Brat Aleksandar je u šali ispričao Maši očevu priču i mi je upitasma šta ona zna o tom priviđenju.

– Sve je to bilo jako davno, pa mogu da vam kažem istinu – govorila je Maša – Vidim ja da je knez potpuno zaboravio na svoje obećanje; tad se ja obukoh u belo, kao vaša mamica, i podsetih kneza na obećanje. Nećete da se naljutite na mene?

– Ne, naravno!

Jednom, deset ili dvanaest godina posle događaja opisanih na početku ove glave, pričao sam s ocem, u njegovom kabinetu, o prošlosti. Kmetstvo je bilo ukinuto: otac se tužio na novo stanje stvari, ali ne mnogo. Prihvatio je to bez naročitog roptanja.

– Priznajte – rekoh – da ste često oštro kažnjavali sluge, ponekad sasvim neosnovano.

– S tim se ljudima – odgovori on – drukčije nije ni moglo.

Onda se otac zavalio na naslon fotelje i zamislio se.

– To što sam ja činio – počeo posle duže pauze – bile su sitnice, ne vredi ni pominjati. Eto, onaj Sabljov: izgleda tako blag i govori tako umilnim glasom, a šta sve nije radio kmetovima! Koliko su puta samo pokušali da ga ubiju! Ja barem nikada nisam dirao svoje devojke. A onaj stari đavo T. bio je takav da su se kmetovi spremali da ga dobro osakate... A sad zdravo. Bonne nuit!

IX

Krimskog rata se dobro sećam. U samoj Moskvi on se nije mnogo osetio. Istina, u svakoj kući uveče se pravila šarpija, ali malo toga je stizalo do ruske vojske: veći deo bio je pokraden ili prodavan neprijatelju. Lena i druge mlade devojke pevale su patriotske pesme; ali velike borbe koje su bile u toku nisu poremetile uobičajeni tok društvenog života. U selima je, nasuprot tome, rat izazvao pravu potištenost. Rekrutacije su sledile jedna za drugom. Stalno se čula kuknjava seljanki. Narod je na rat gledao kao na božju kaznu i zato se prema njemu odnosio s ozbiljnošću koja je predstavljala oštar kontrast lakomislenosti koju sam kasnije video u Zapadnoj Evropi. Iako sam bio još veoma mlad, shvatao sam dostojanstvenost uzvišenog trpljenja sudbine kod seljaka.

Brat Nikolaj je, kao i ostali, bio obuzet ratnom groznicom i pridružio se kavkaskoj armiji ne završivši kadetski korpus. Nikada ga više nisam video.

Godine 1854. naša se porodica povećala: došle su dve maćehine sestre. One su imale kuću i vinograde u Sevastopolju, ali su sada ostale bez krova nad glavom i počele da žive sa nama. Kada

su se saveznici iskrkali na Krimu, objavili su stanovnicima Sevastopolja da nemaju čega da se plaše i da samo treba mirno da žive. Ali posle poraza kod Alme, svima je naloženo da se isele što pre jer će grad biti zauzet za nekoliko dana. Konja nije bilo dovoljno; pored toga, puteve je zakrčila vojska koja se prebacivala na jug. Iznajmiti prevoz bilo je skoro nemoguće. Maćehine sestre morale su usput da ostave sav imetak i dosta su propatile dok nisu stigle u Moskvu.

Brzo sam se sprijateljio sa mlađom od sestara, tridesetogodišnjom devojkom, koja je palila cigaretu za cigaretom dok mi je pričala o strahotama putovanja. Sa suzama u očima govorila je o sjajnim bojnim brodovima koji su morali biti potopljeni na ulazu u sevastopoljski zaliv i stalno je ponavljala da ne shvata kako će to braniti Sevastopolj s kopna kada grad nema baš nikakvo utvrđenje.

Bila mi je trinaesta godina kada je umro Nikolaj I. Kasno uveče 18. februara policajci su po kućama delili izveštaje sa informacijama o carevoj bolesti i pozivom stanovništvu da se u crkvama mole za ozdravljenje Nikolajevo. A u stvari, car je već bio mrtav i vlasti su to znale jer su Peterburg i Moskva bili povezani telegrafom. Ali, pošto se do poslednjeg trenutka ni reč nije čula o carevoj bolesti, vlasti su smatrale da narod treba postepeno pripremiti. Svi smo išli u crkvu i molili se uporno.

Sutradan, u subotu, ponovilo se isto. Čak su i u nedelju ujutro delili izveštaje o stanju carevog zdravlja. Tek smo u podne od slugu koji su se vratili s pijace saznali o smrti imperatora. Kad se vest konačno pronela, našu i susedne kuće zahvatila je strepnja. Pričalo se da se narod na pijaci veoma sumnjivo ponaša, i ne samo što ne pokazuje žaljenje, nego, nasuprot, tome, govori opasne stvari. Odrasli su razgovarali samo šapatom, a maćeha je stalno ponavljala: »Ah, ne pričajte pred slugama!« Sluge su, sa svoje strane, šaputale o »slobodi« koju će im ubrzo dati. Spahije su svakog trenutka očekivale pobunu kmetova, novu pugačovštinu.

U to vreme su se na ulicama «Peterburga intelektualci grlili saopštavajući jedni drugima dobru vest. Svi su predosećali da se bliži kraj rata i teških uslova života. Pričalo se i o tome da se Nikolaj otrovao; kao dokaz navođeno je brzo raspadanje leša. Međutim, istina je izašla na videlo. Smrt je izazvana nešto većom dozom nekog stimulansa koji je Nikolaj bio popio.

U provinciji su, u leto 1855. godine, napeto pratili herojsku borbu pod Sevastopoljem za svaki aršin uništenih utvrđenja. Dvapat nedeljno iz naše kuće je kretao kurir u sreski grad po novine, a kada bi se vratio uzimali smo mu ih i otvarali pre nego što bi stigao da siđe s konja. Lena i ja čitali smo ih naglas. Vesti su brzo stizale do sobe za posluđu, odatle u kuhinju, u pisarnicu, pa do sveštenika, a zatim do seljaka.

Sa suzama su svi primili vest o poslednjim danima Sevastopolja, o strahovitom bombardovanju i o tome kako je naša vojska napuštala gradove. U svim spahijskim kućama oplakivan je gubitak Sevastopolja kao smrt bliskog rođaka, iako su svi shvatali da će strašnom ratu uskoro doći kraj.

X

U avgustu 1857. godine, dođe vreme da stupim u paževski korpus i mene odvezoše u Peterburg. Bilo mi je skoro petnaest godina. Iz kuće sam otišao kao dečak, ali karakter čoveka formira se znatno ranije nego što se obično pretpostavlja, i ne sumnjam da sam bez obzira na dečji uzrast već uveliko bio ono što sam kasnije postao. Moj ukus i sklonosti već su bili formirani.

Prvi podsticaj u razvoju dao mi je, kao što sam već rekao, učitelj ruskog jezika. Smatram da je divan običaj, koji se već sada našalost gubi, da u kući bude student koji pomaže dečacima i

devojkicama u učenju čak i kada krenu u gimnaziju. Pomoć takvog učitelja je neprocenjiva da bi se bolje savladala školska predavanja a i da bi se uopšte proširilo znanje. Ali, još više, na taj način u porodicu ulazi kultura. Student postaje stariji brat, često čak i više od toga jer ima izvesnu odgovornost za uspeh svojih učenika. A pošto se metode učenja menjaju sa svakom generacijom, student može više da pomogne deci nego i najinteligentniji roditelji.

Nikolaj Pavlovič Smirnov imao je izgrađen literarni ukus. U surovo vreme nikolajevštine mnogo sasvim bezazlena dela naših najboljih pisaca nisu mogla biti štampana. Neke druge stvari cenzura bi tako unakazila da su gubile svaki smisao. Na primer, u genijalnoj komediji Gribojedova pukovnika Kezonju⁹ morali su da zovu »gospodin Kezonja«, zbog čega je bio okrnjen i smisao i neki stihovi. Prikazati pukovnika kao smešnog smatralo se vređanjem vojske. Štampanje drugog dela tako bezazlene knjige kao što su »Mrtve duše« nije ni dozvoljeno, a bilo je zabranjeno da se ponovo štampa prvi deo kada je prvo izdanje bilo rasprodato.

Mnoge pesme Puškina, Ljermontova, Alekseja Tolstoja, Riljeva i drugih pesnika cenzura nije puštala. Pri tom, ne govorimo o pesmama koje su sadržale nekakvu političku misao ili kritikovale postojeći poredak. Međutim, sve te pesme kružile su u rukopisima. Smirnov ih je prepisivao za sebe i drugove, čak i duža dela Gogolja i Ljermontova, a u tom sam mu poslu ja ponekad pomagao. Kao pravi Moskovljanin on je gajio duboko poštovanje prema piscima koji su živeli u Moskvi (neki od njih baš u Staroj Konjušničkoj). S poštovanjem mi je pokazivao kuću grofice Salijas (Evgenije Tur), naše bliske susedke. Što se tiče Hercenove kuće, nju mi je Nikolaj Pavlovič pokazivao ne samo s poštovanjem već i sa divljenjem. Kuća u kojoj je živeo Gogolj bila je za obojicu predmet naročitog obožavanja. Iako sam kada je Gogolj umro imao samo devet godina i još nisam bio pročitao ni jedno njegovo delo, odlično se sećam kako je Moskvu rastužila njegova smrt. Turgenjev je tu opštu tugu sjajno izrazio u notici zbog koje ga je Nikolaj strpao u aps, a onda ga prognao na selo.

»Evgenije Onjegin« je na mene ostavio bleđ utisak. I do danas se više oduševljam divnom jednostavnošću i lepotom forme romana nego njegovim sadržajem. Ali je zato Gogolj, koga sam čitao kada sam imao jedanaest ili dvanaest godina, na mene snažno delovao. Svoje prve literarne eksperimente pisao sam, podražavajući Gogolja, u humorističkom žanru, »Jurij Miloslavskij« Zagoskina, Puškinova »Kapetanova kći« i »Kraljica Margo« A. Dime, trajno su me zainteresovala za istoriju. Što se tiče drugih francuskih romana, počeo sam da ih čitam tek kada su se pojavili Zola i Dode. Od ranog detinjstva Njekrasov mi je bio omiljeni pesnik. Mnoge njegove pesme znao sam napamet.

Nikolaj Pavlovič me je rano naveo da pišem. Uz njegovu pomoć napisao sam dugačku »Istoriju grivenika¹⁰«. Smišljali smo razne karaktere ljudi u čije ruke je dospavao grivenik. Saša je međutim ispoljavao više lirske sklonosti. Pisao je romantične priče i rano počeo da piše veoma melodične stihove i to prilično lako. On bi svakako postao zapaženi pesnik da se kasnije nije potpuno posvetio prirodnim naukama i filozofiji. Blago nagnut krov ispod našeg prozora bio je omiljeno mesto na kome je on tražio pesničku inspiraciju, a ja naravno nisam mogao da se uzdržim da ga ne zadirkujem: »Gle, kraj dimnjaka pesnik svoje stihe klepa.« Zadirivanje se završavalo žestokom tučom koja je Lenu bacala u očajanje. Ali, Saša nije bio zlopamtilo. Mir bi bio brzo uspostavljen i mi smo se i dalje jako voleli. Kod dečaka ljubav i tuča idu ruku pod ruku.

---

⁹ Skaložub iz »Nevolje zbog pameti«.

¹⁰ Stari ruski srebrni novac od deset kopejki.

Još tada sam pokušavao da postanem novinar. Sa dvanaest godina počeo sam da pravim dnevne novine. Papira nismo imali mnogo i zato je moja novina bila samo na tridesetini tabaka. A pošto -Krimski rat još nije bio počeo i otac je primao samo »Moskovske policijske vedomosti«, nisam imao veći izbor uzora. Zato su se moje novine sastojale od kratkih rubrika koje su saopštavale novosti dana, slično ovom: »Išli smo u šumu. N. P. Smirnov je nalovio drozdova.« Itd.

Međutim, ubrzo je to prestalo da me zadovoljava pa sam 1855. godine počeo da izdajem mesečni časopis u kome su se našli Aleksandrovi stihovi, moje priče i još mnogo štošta. Sa materijalne strane časopis je bio potpuno zbrinut, pošto je imao *masu* pretplatnika: prvo, samog urednika-izdavača i drugo, Smirnova, koji je čak i kada je otišao iz naše kuće redovno davao svoju pretplatničku obavezu, tačnije – određenu količinu papira. Zato sam drugi primerak uredno prepisivao za redovnog pretplatnika.

Kada je Smirnov otišao, zamenio ga je student medicine N. M. Pavlov, koji mi je pomagao u pravljenju časopisa. Nabavio je poemu jednog svog druga i, što je još važnije, uvodno predavanje iz fizičke geografije jednog moskovskog profesora. Naravno, predavanje se još nije nigde pojavilo – naš časopis se nipošto ne bi srozao na to da prešampava.

Ne moram posebno da pominjem da je Saša bio živo zainteresovan za časopis, koji je zato ubrzo postao popularan u kadetskom korpusu. Tada je nekoliko perspektivnih mladih pisaca zamislilo da izdaje suparnički časopis. Stvar je postajala ozbiljna. Što se tiče poezije i priča mi smo bili u prednosti, ali konkurenti su imali »kritičara«. A »kritičar«, koji povodom beletrističkih dela zadire u sva moguća pitanja koja se ne mogu drukčije razmotriti, predstavlja, kao što je poznato, dušu ruskog časopisa. Konkurenti su imali kritičara, a mi ne! On je čak napisao članak za prvi broj i pokazao ga mome bratu. Članak je međutim bio pretenciozan i slab, pa je Aleksandar brzo napisao antikritiku u kojoj je smlavio i ismejao autora; Onda je rivalski tabor klonuo, saznajući da će se antikritika pojaviti u našem narednom broju. Suparnici odustadoše od ideje da izdaju časopis, a najbolji pisci iz njihovog tabora predoše kod nas. Trijumfalno smo objavili da smo započeli saradnju sa toliko slavni pisaca.

Časopis je obustavljen u avgustu 1857. godine, posle dve godine postojanja. Odlazio sam u Peterburg, gde me je čekala nova sredina i novi život. Sa tugom sam napuštao kuću, utoliko više što će me rastojanje između Moskve i Peterburga odvojiti od Aleksandra. Uz to, smatrao sam da je nesreća već to što odlazim u vojnu školu.

Paževski korpus

I

Eto, ispunio se životni san moga oca. U paževskom korpusu pojavilo se slobodno mesto koje sam mogao da dobijem pre nego što dostignem starosnu granicu preko koje više ne primaju. Maćeha me je odvela u Peterburg i ja sam se upisao u korpus. U ovoj privilegovanoj školskoj ustanovi, koja je spajala u sebi vojnu školu sa specijalnim statusom i dvorsku školu pod patronatom carskog dvora, vaspitavalo se svega sto pedeset dečaka, uglavnom dece visoke dvorske aristokratije. Posle četvorogodišnjeg ili petogodišnjeg boravka u korpusu, oni koji bi završili školu odlazili su kao oficiri po sopstvenom izboru u neki gardijski ili armijski puk, bez obzira na to da li je bilo slobodnog mesta ili ne. Svake godine prvih šesnaest učenika starijeg razreda bilo je postavljano za kamerpaževe članova carske porodice: cara, carice, velikih kneginja i velikih knezova, što se naravno, smatralo velikom čašću. Osim toga, mladi ljudi koji su imali takvu čast postajali su poznati na dvoru i pružala im se mogućnost da se kasnije nađu među ađutantima samog imperatora ili nekog od velikih knezova. Na taj način su mogli da ostvare blistavu karijeru. Zbog toga su se tatice i mamice sa vezama na dvoru iz petnih žila trudile da njihova dečica dospeju u paževski korpus, makar i na štetu drugih kandidata, koji u tom slučaju ne bi dočekali upražnjeno mesto. Sada, kada sam se konačno našao u paževskom korpusu, moj otac je mogao da se prepusti častohlepnim maštanjima.

Korpus je bio podeljen na pet razreda, od kojih je najstariji bio zvan prvi, a početni peti. Ja sam polagao ispit za četvrti razred. Ali pošto se na kontrolnom ispitu pokazalo da ne znam dovoljno dobro decimalne razlomke, dospeo sam umesto u četvrti u peti razred, utoliko pre što je u četvrtom već bilo preko četrdeset pitomaca dok su za mlađi razred jedva nakupili dvadeset.

Takva odluka veoma me je ražalostila. Ionako nisam baš rado krenuo u vojnu školu, a sada je još trebalo da u njoj provedem pet godina umesto četiri. Šta ću da radim u petom razredu kad već znam sve što se tamo uči? Rekoh to inspektoru sa suzama u očima, a on mi u šali odgovori: »Znate li Cezareve reči: bolje je biti prvi u selu nego drugi u Rimu?« Na to vatreno odgovorih da bih rado bio i poslednji, samo da vojnu školu završim što pre.

– Možda ćete vremenom zavoleti korpus – primetio je inspektor. Od tada se on prema meni odnosio sa simpatijama.

Nastavniku aritmetike, koji je takođe pokušavao da me uteši, zarekao sam se da nikada neću ni da otvorim udžbenik za njegov predmet: »Vi ćete mi svejedno uvek davati dvanaest« – dodao sam. Održao sam reč. I u to vreme, kako se vidi, učenik je bio svojeglav.

Pa ipak, sada mogu samo da budem zahvalan što su me upisali u mlađi razred. Pošto je prve godine trebalo samo da ponavljam već poznato, navikao sam se da lekcije učim na času, prateći objašnjenja učitelja. Tako sam posle časova imao dovoljno vremena da čitam i pišem koliko mi duša ište. Ispite nikada nisam spremao. Umesto toga, u vreme koje je za to bilo određeno obično sam nekolicini drugova naglas čitao Ostrovskog ili Šekspira. Kada sam prešao u starije, stručne razrede, bio sam dobro pripremljen da pratim predmete koje smo učili, iako sam polovinu prve

zime proveo u bolnici. Kao i sva deca koja nisu rođena u Peterburgu, platio sam danak prestonici »ledenih finskih obala«: izdržao sam nekoliko napada blažeg oblika kolere, a na kraju me oborio tifus.

U vreme kad sam došao u paževski korpus, unutrašnji život se u njemu kompletno menjao. Tada se cela Rusija budila iz dubokog dremeža i oslobađala se teškog košmara nikolajevštine. To se otrežnjenje osetilo i u našem korpusu. Da pravo kažem, ne znam šta bi sa mnom bilo da sam se u korpusu našao godinu ili dve ranije. Ili bi moja volja bila definitivno slomljena, ili bih bio izbačen, bog zna sa kakvim posledicama. Na moju sreću, 1857. godine prelazna faza već je uveliko bila u toku.

Direktor korpusa bio je izvanredan starac, general Želtuhin; ali on je samo nominalno bio starešina korpusa. Stvarni načelnik škole bio je »Pukovnik« – Francuz u ruskoj službi, pukovnik Žirardo. Pričalo se da je pripadao jezuitskom redu i mislim da je to bilo tačno. U svakom slučaju, njegova taktika je bila bazirana na Lojolinom učenju, a metod vaspitavanja preuzet iz francuskih jezuitskih koledža.

Treba zamisliti omanjeg, sasvim mršavog čoveka upalih grudi, crnih oštrih nemirnih očiju, kratko štucovanih brkova zbog kojih je ličio na mačka; čoveka veoma uzdržanog i krutog, bez naročitih intelektualnih sposobnosti, ali izrazito lukavog, despotske prirode, spremnog da mrzi i to da jako mrzi dečaka koji se ne prepušta potpuno njegovom uticaju, i da tu mržnju ispoljava ne samo besmislenim šikaniranjem, već stalno, čitavim svojim ponašanjem – gestom, osmehom, uzvikom. On nije hodao, već kao da je klizio, a njegovi ispitivački pogledi, pri čemu nije okretao glavu, još su više doprinosili sličnosti sa mačorom. Usne su mu odavale hladnoću i bezdušnost čak i kada je pokušavao da bude ljubazan. Žirardoov izraz bi postajao još oštiri kada bi mu se usta iskrivila u osmeh nezadovoljstva ili prezira. No, i pored toga, u ponašanju nije imao ničeg načelničkog. Na prvi pogled, moglo bi se pomisliti da popustljivi otac razgovara sa decom kao s odraslim ljudima. Ali, ubrzo bi se moglo osetiti da je sve i svakoga želeo da potčini svojoj volji. Teško dečaku koji nije bio srećan ili nesrećan, već prema tome da li mu je više ili manje bio naklonjen pukovnik!

Reč »pukovnik« svima je stalno bila na ustima. Ostali oficiri imali su nadimke, ali se niko nije usuđivao da Žirardou da nadimak. Oko njega je lebdela svojevrsna tajanstvenost, kao da je bio sveznajući i sveprisutan. I stvarno, on je po čitav dan i dobar deo večeri provodio u korpusu. Dok bismo mi sedeli u učionicama, pukovnik je tumarao posvuda, pregledao naše kasete otvarajući ih sopstvenim ključevima. Noćima bi do kasno upisivao u notese (imao ih je celu biblioteku) naročitim oznakama, raznobojnim mastilima i u različitim rubrikama, prekršaje i zasluge dečaka.

Igre, šale, priče – sve bi namah prestalo čim bismo приметili kako se sporo, klataći se napred-nazad, miče po našim glomaznim salama, ruku pod ruku s nekim od svojih ljubimaca. Jednom dečaku se osmehne, drugog oštro pogleda u oči, preleti ravnodušnim pogledom preko trećeg i iskrivi malo usta prolazeći pored četvrtog. Po tim pogledima svi su znali da Žirardo prvog voli, da je prema drugom hladan, trećeg namerno ne primećuje, a četvrtog mrzi. Ta mržnja bila je dovoljna da izazove jezu kod većine njegovih žrtava, tim pre što niko nije znao njen uzrok. Osetljive dečake bacali su u očajanje i ta nema antipatija, tako rigorozno ispoljena, i podozrivi pogledi. Nekima je njegova netrpeljivost potpuno ubijala volju, kako je to u autobiografskom romanu »Bolesti volje« prikazao Fjodor Tolstoj, takođe Žirardoov pitomac.

Pod upravom Žirardoa unutrašnji život korpusa bio je jadan. U svim obrazovnim institucijama internatskog tipa novajlije čeka maltretiranje. Oni prolaze kroz svojevrsnu kušnju. »Starci« žele da saznaju kakva je cena novajlija. Da ne postanu doušnici? A onda, »stare kuke« hoće da pokažu

»žutokljuncima« u punom sjaju snagu postojećeg drugarstva. Tako je u školama i u zatvorima. Ali pod upravom Žirardo kušnje su bile mnogo grublje i to nisu radili drugovi iz istog već pitomci iz viših razreda, kamerpaževi, tj. podoficiri koje je Žirardo postavio u izuzetno privilegovan položaj. Pukovnikov sistem bio je da pušta starije pitomce da rade šta hoće; pretvarao se da ne zna ništa o strahotama koje su oni činili, ali zato je preko kamerpaževa sprovodio strogu disciplinu. U Nikolajeva vremena, odgovoriti na udarac kamerpaža, ako za to sazna uprava, značilo je naći se među kantonistima.¹ Ako se dečak na neki način ne bi pokoravao hirevima kamerpaža, evo kakve su bile posledice. Dvadeset mladića starijeg razreda naoružano teškim hrastovim lenjirima žestoko bi, uz prećutnu dozvolu Žirardo, tuklo pitomca koji je ispoljio nepokornost.

Zato su kamerpaževi mogli da rade šta god su hteli. Samo godinu dana pre mog dolaska u korpus, njihova omiljena zabava bila je da novajlije okupe u jednoj sobi i poteraju ih da u noćnim košuljama trče u krug kao konji u cirkusu. Neki kamerpaževi su stajali u krugu, drugi izvan njega, pa su bičevima od gutaperke nemilosrdno šibali dečake. »Cirkus« se obično završavao gnusnom orgijom na istočnjački način. O tadašnjim moralnim shvatanjima i razgovorima u korpusu povodom »cirkusa«, što manje reći to bolje.

Naravno pukovnik je za sve to znao. On je organizovao jaku doušničku mrežu i ništa se od njega nije moglo sakriti. Ali Žirardo je bio u stanju da zažmuri pred svim smicalicama starijeg razreda.

Korpus je, međutim, zapahnuo novi život i samo nekoliko meseci pre mog dolaska izbila je »revolucija«. Te godine formirao se naročiti treći razred. Mnogi su ozbiljno učili i čitali, tako da su neki od njih kasnije postali poznati ljudi. Sa jednim od njih, nazvaću ga fon-Šauf, upoznao sam se dok je čitao Kantovu »Kritiku čistog uma«. Uz to, taj treći razred bio je i atletski najrazvijeniji u korpusu; među njima je bio i izvrsni atleta Koštov, veliki prijatelj fon-Šaufa. Treći razred nije tako poslušno nosio jaram kamerpaževa kao njihovi prethodnici. Posledica događaja, koji je bolje i ne pominjati, bila je velika tuča između prvog i trećeg razreda. Kamerpaževi su bili dobro pretučeni. Žirardo je prećutao taj događaj, ali je autoritet prvog razreda bio podriven. Bičevi su i dalje postojali ali ih nikada više nisu upotrebljavali. Što se tiče »cirkusa« i drugih zabava, od njih je ostala samo priča.

Time je bilo mnogo dobijeno, ali se najmlađi razred, u kome su bili najmanji dečaci koji su tek stupili u korpus, još uvek morao pokoravati sitnim hirevima kamerpaževa. Imali smo prelepu staru baštu, ali su je pitomci iz petog razreda slabo koristili. Oni su morali da okreću vrtešku, u kojoj su sedeli kamerpaževi, ili da dodaju kugle za boćanje. Dan-dva pošto sam došao u korpus video sam kako u bašti stoje stvari i nisam hteo da idem tamo već ostadoh gore. Baš sam čitao kada je ušao riđokosi pegavi kamerpaž i naredio mi da siđem u baštu da okrećem vrtešku.

– Neću da idem. Zar ne vidite da čitam – odgovorio sam.

Bes je iskrivio ionako ružno kamerpaževo lice. Bio je spreman da se baci na mene. Zauzeo sam odbrambeni stav. Pokušao je da me tuče šapkom po licu. Branio sam se kako sam umeo. Tad on zavrtači šapku na pod.

– Dignite!

– Podignite sami! .

Takva neposlušnost bila je nečuvena drskost u korpušu. Ne znam zašto me nije na licu mesta prebio. Bio je stariji i jači od mene.

---

¹ Gubitak privilegija specijalne vojne škole, i obaveza vojničke službe.

I sutradan i sledećeg dana dobijao sam slična naređenja ali ih nisam izvršavao. Tada je započeo niz sistematskih sitnih maltretiranja koja dečaka mogu da bace u očajanje. Na sreću, ja sam uvek bio vedrog duha i odgovarao sam šalama, ili uopšte nisam obraćao pažnju.

Osim toga, ubrzo je sve to prestalo. Počeše kiše, pa smo veći deo vremena provodili u četiri zida. U bašti je prvi razred pušio prilično slobodno, ali u zgradi je kao soba za pušenje služila »kula«. Bila je veoma čista, a kamin je goreo po ceo dan.

Kamerpaževi su surovo kažnjavali svakog dečaka koga bi uhvatili sa cigaretom, a sami su stalno sedeli pokraj vatre, pušili i ćaskali. Njihovo omiljeno vreme za pušenje bilo je posle deset sati uveče, kada bi ostali već legli da spavaju. Sedeljka u »kuli« trajala bi do pola dvanaest, a da bi se sačuvali od iznenadne posete Žirardoa terali su nas da stražarimo. Naizmenično su dizali iz kreveta učenike petog razreda, u parovima, i terali ih da tumaraju po stepenicama do pola dvanaest, da bi alarmirali ako se pojavi pukovnik.

Odlučili smo da stavimo tačku na ta noćna dežurstva. Naše pripreme su dugo potrajale; pitali smo starije razrede za savet kako da postupimo. Konačno je stigao njihov odgovor: »Odbijte da stražarite, a ako vas kamerpaževi počnu tući, što će se najverovatnije desiti, skupite se u što veću gomilu i dozovite Žirardoa. On naravno sve zna, ali tada će biti primoran da ukine sedeljke«. Na pitanje da li bi to bilo »cinkarenje«, poznavaoći pitanja časti odgovorili su negativno jer se kamerpaževi prema nama i nisu ophodili kao prema drugovima. Te noći trebalo je da stražare neka »stara kuka« Šahovski i jako plašljivi novajlija Seljanov, koji je govorio tankim glasom kao devojčica. Prvo su pozvali Šahovskog, on je odbio i ostaviše ga na miru. Onda su dva kamerpaža prišla Seljanovu koji je ležao u krevetu, a pošto je i on odbio, stadoše žestoko da ga šibaju kožnim naramenicama. Šahovski je probudio nekoliko drugova koji su spavali kraj njega i svi zajedno otrčaše do Žirardoa.

Ja sam takođe bio u krevetu kad su mi prišla dva kamerpaža i naredila mi da odem da stražarim. Odbio sam. Onda oni dohvatiše dva para naramenica (odeću smo morali pedantno da složimo na stolicu pored kreveta; naramenice na vrhu, a kravatu popreko) i počеше njima da me udaraju. Sedeo sam u krevetu i branio se mlatarajući rukama. Već me je stiglo nekoliko jakih udaraca kada se razlegao povik: »Prvi razred kod pukovnika!« Nemilosrdni napadači su se odjednom smirili i brzo počeli da sređuju moje stvari.

– Pazite, nemojte ništa da kažete pukovniku! – šaptali su.

– Složite kravatu po propisu – šalio sam se, iako su, mi leđa i ruke brideli od udaraca.

Šta je Žirardo razgovarao sa prvim razredom nismo saznali; ali nam je sutradan, kada smo se postrojili da sidemo u trpezariju, pukovnik održao govor, sav neraspoložen. Rekao je kako je žalosno što su kamerpaževi napali dečaka, koji je bio u pravu što je odbio da ih posluša. I to koga! Novajliju, tako slabašnog dečaka kao što je Seljanov! Celom korpusu se smučio taj licemerni govor.

Ne treba ni dodavati da je na noćna dežurstva bila stavljena tačka. Bio je ujedno zadat konačni udarac sistemu »šikaniranja« novajlija.

Taj je događaj takođe naneo udarac autoritetu Žirardoa koji je sve to primio k srcu. Prema našem razredu, a prema meni naročito, počeo je da se ponaša veoma netrpeljivo (slučaj sa vrteškom bio mu je svakako prenet) i to je pokazivao u svakoj pogodnoj prilici.

Prve zime često sam ležao u bolnici. U decembru sam oboleo od tifusa. U toku bolesti direktor i lekar su se prema meni odnosili sa očinskom brigom. Posle tifusa imao sam niz jakih i mučnih napada gastritisa. Prilikom svojih svakodnevnih obilazaka, Žirardo mi se polupodrugljivo obraćao na francuskom: »Gle, baškari se u bolnici mlad čovek, jak kao novi most«. Jednom ili dva

puta odgovorio sam šalom, ali me je konačno razljutila pakost neprekidnog ponavljanja jednog istog.

– Kako se usuđujete tako da govorite! – viknuo sam. »Zamoliću doktora da vam zabrani ulazak u ovo odeljenje«. I tako dalje u istom tonu.

Žirardo tad ustuknu korak-dva. Njegove crne oči sevrnuše; tanke usne se još više stisnuše. Najzad, izusti: »Uvredio sam vas? Tako znači? Dobro, u sali za rekreaciju imamo dva topa. Želite dvoboj?«

– Uopšte se ne šalim – nastavio sam – i kažem vam da neću više da trpim vaše aluzije.

Pukovnik od tada nije više ponavljao svoje šale. Samo me je streljao zlobnijim pogledima nego ranije.

Svi su pričali o Žirardoovom neprijateljstvu prema meni, ali ja nisam obraćao pažnju. Najverovatnije je moja ravnodušnost još više pojačavala pukovnikovo osećanje.

Čitavu polovinu godine on nije hteo da mi da epolete, koje obično novajlije dobijaju mesec ili dva po dolasku, čim steknu nekakvu predstavu o službi u aktivnim jedinicama. Ali ja sam bio sasvim srećan i bez tog ukrasa. Konačno se jedan oficir, najbolji frontaš u korpusu, ponudio da me obuči. Kada se uverio da ja, po propisu, umem da izvedem sve veštine, odlučio je da me predloži Žirardou, ali pukovnik je odbio jednom, pa drugi put, tako da je to oficir primio kao ličnu uvredu. I kada ga je direktor jednom upitao zašto ja nemam epolete, bez okolišenja je odgovorio: »Dečko sve zna, ali pukovnik ne da«. Zbog toga me je, najverovatnije posle direktorove intervencije, Žirardo ispitao i još istog dana dobih epolete.

Pukovnikov uticaj već je bio ozbiljno narušen. Menjao se kompletan karakter korpusa. Čitavih dvadeset godina Žirardo je sprovodio u školi svoj ideal: da pažići budu brižljivo očešljani i ondulirani, kao dvorjani Luja XIV. Uče li paževi nešto ili ne – to ga nije interesovalo. Pukovnikovi miljenici behu oni koji su u toaletnim neserima imali mnoštvo raznoraznih četkica za nokte i bočice s parfemima, oni čiji su »lični« mundiri bili najbolje sašiveni i koji su umeli da izvedu najgraciozniji *salut oblique*. Žirardo je često organizovao probe dvorskih ceremonija. Za tu bi priliku jednog paža umotali u crveni pamušni prekrivač. Time je predstavljao kraljicu za vreme *baise-main*. Dečaci su ranije kao sveti čin obavljali ceremoniju ljubljenja ruke kobajagi kraljice i povlačili se uz elegantni naklon u stranu. Ali sada su se čak i oni koji su na dvoru bili veoma vešti klanjali graciozno kao medvedi, tako da opšti kikut nije mogao da zamre a Žirardo bi besneo. Ranije su se paževi, koje su kolmovali kad su ih vodili na svećane prijeme u dvor, trudili da što bolje sačuvaju svoje lokne i posle ceremonije; sada su dečaci po povratku iz dvora trčali pod česmu da isprave kosu. Počeli su da se podsmevaju ženstvenom izgledu.

Naći se na dvorskoj svečanosti, da bi tamo stajao kao dekoracija, nije se više smatralo milošću već svojevršnim kulukom. Paževi, koje su ponekad vodili na dvor da se igraju sa malim velikim knezovima, zapaziše jednom kako jedan od knezova prilikom igre uvija svoju maramu tako jako da što bolnije udara. Jedan od paževa je tada isto to uradio i namlatio knežića tako da je ovaj grunuo u plač. Žirardo je bio užasnut, iako je vaspitač velikog kneza, stari sevastopoljski admiral, pažića čak pohvalio.

U korpusu se, kao i u drugim školama, pojavila nova težnja za učenjem. Ranijih godina paževi su verovali da će ovako ili onako dobiti ocene koje su im potrebne da odu u gardu. Zato prvih godina ništa nisu radili; tek su u poslednja dva razreda počinjali nešto da uče. Sada su već i mlađi razredi učili veoma dobro. Moralni duh se takođe potpuno izmenio, u poređenju sa onim što je bilo nekoliko godina ranije. Jedan ili dva pokušaja da se vaskrsne prošlost završili su se skandalima koji su dospeli čak do peterburških salona. Žirardo je morao da dâ ostavku. Dozvolili su mu

ipak da ostane u starom samačkom stanu u zgradi korpusa, tako da smo ga kasnije često vidali kako ogrnut šinjelom prolazi udubljen u misli; to najverovatnije behu tužne misli, jer pukovnik je sigurno osuđivao nova strujanja koja su se brzo formirala u korpusu.

II

Cela Rusija pričala je o prosvjećivanju. Pošto je sklopljen mir u Parizu a stega cenzure malo popustila, počelo je vatreno da se raspravlja o problemu vaspitavanja. Omiljene teme za rasprave u štampi, među prosvćenim ljudima, čak i u otmenim salonima bile su neprosvećenost naroda, prepreke koje su i do tog doba stajale pred onima koji su želeli da uče, nedostatak škola u selima, zastarele metode predavanja, i kako sve to prevladati. Prve ženske gimnazije otvorene su 1857. godine. Program i nastavnički kadar bili su više nego dobri. Kao nekom čarolijom pojavilo se mnoštvo učitelja i učiteljica, koji ne samo što su se potpuno predali poslu nego su ispoljili i izuzetne pedagoške sposobnosti. Njihovi radovi dobili bi počasno mesto u zapadnoj literaturi, samo da su bili poznati van granica svoje zemlje.

U paževskom korpusu takođe se osetio novi duh. Sa retkim izuzecima sva tri mlađa razreda želela su da uče. Da bi još pojačao tu želju inspektor Vinkler (obrazovani artiljerijski pukovnik, dobar matematičar i napredan čovek) smislio je veoma dobar plan. Za mlađe razrede pozvao je najbolje nastavnike, umesto ranijih nesposobnih. Vinklerovo mišljenje bilo je da samo najbolji učitelji mogu na najbolji način uputiti početnike u prve pojmove. Tako je za nastavu elementarne algebre u četvrtom razredu Vinkler pozvao odličnog matematičara i rođenog pedagoga kapetana Suhonjina. Ceo razred odmah se zaludeo matematikom. Usput da kažem, kapetan je predavao i prestolonasledniku Nikolaju Aleksandroviču, pa je ovaj dolazio u paževski korpus jednom nedeljno da prisustvuje časovima algebre kapetana Suhonjina. Carica Marija Aleksandrovna bila je obrazovana žena i mislila je da će možda kontakt sa vrednim dečacima i njenog sina privoleti da uči. Prestolonaslednik je sedeo u klupi sa ostalima i, kao i svi, odgovarao na pitanja. Ali, za vreme časova Nikolaj Aleksandrovič je uglavnom crtao (nimalo loše) ili pričao šapatom oko sebe smešne priče. Bio je dobroćudan i nežan dečko, ali površan i u učenju i u druženju.

Za peti razred inspektor je pozvao dvojicu izuzetnih ljudi. Jednom je sav blistajući ušao u naš razred i saopštio da nas je zadesila zavidna sreća. Veliki znalac klasične i ruske literature profesor Klasovski – reče nam Vinkler – pristao je da nam predaje rusku gramatiku i vodiče nas iz razreda u razred svih pet godina, do same mature. Isto će što se tiče nemačkog jezika raditi još jedan univerzitetski profesor – Beker, bibliotekar carske javne biblioteke. Vinkler je izrazio nadu da ćemo biti mirni u razredu, pošto se te zime profesor Klasovski ne oseća dobro. Imati tako dobrog nastavnika suviše je zavidna šansa da bi se smela olako propustiti.

Vinkler nije pogrešio. Bili smo veoma ponosni što će nam predavati univerzitetski profesori. Istina, u »Kamčatki«² je vladalo mišljenje da »kobasičara« treba pripitomiti, ali je opšte mišljenje razreda bilo da se obojici profesora pokloni poverenje.

»Kobasičar« je odmah stekao naše poštovanje. U razred je ušao visok čovek, velikog čela i dobrih pametnih očiju, sa iskrom humora u pogledu, i rekao nam savršeno pravilnim ruskim jezikom da namerava da podeli razred u tri grupe. U prvoj će biti Nemci koji znaju jezik, od kojih će najviše zahtevati. Drugoj grupi predavaće gramatiku, a kasnije i nemačku književnost prema predviđenom programu. U treću grupu, dodao je sa prijatnim osmehom, ući će Kamčatka. »Od njih

---

² »Magareća klupa«.

ću zahtevati samo da u toku časa prepisu iz knjige po četiri reda koje odredim. Kad prepíše svoja četiri reda, Kamčatka sme da radi šta hoće, pod jednim uslovom: da ne smeta ostalima. Ja vam obećavam da ćete za pet godina naučiti delimično nemački jezik i književnost. Pa, ko će u grupu Nemaca? Vi, Štachelberg? Vi, Lamsdorf? Možda neko od Rusa isto hoće? A ko će u »Kamčatku«? Petorica ili šestorica koji nisu znali ni slova nemački, smestili su se na zasebno poluostrvo. Oni su savesno prepisivali svoja četiri reda (u starijim razredima dvanaestak do dvadesetak redova), a Beker je dobro birao tekstove i bio pažljiv prema učenicima, pa su posle pet godina »Kamčaćani« zaista imali nekakvu predstavu o nemačkom jeziku i književnosti.

Ja sam se priključio Nemcima. Saša me je u pismima ubeđivao da učim nemački, na kome ne samo što je napisana bogata literatura već i postoji prevod svake knjige koja ima naučni značaj, pa sam se i sam latio tog jezika. Tada sam prevodio i proučavao jedan, sa stanovišta jezika težak, poetski opis oluje. Po savetu profesora naučio sam konjugacije, priloge i predloge i počeo da prevodim. To je odličan metod za učenje jezika. Beker mi je, pored toga, preporučio da se pretplatim na jedan jeftin nedeljni ilustrovani časopis. Ilustracije i kratke pričice podsticale su na čitanje.

Pri kraju zime zamolio sam Bekera da mi da »Fausta«. Čitao sam ga u ruskom prevodu, a pročitao sam i divnu novelu »Faust« Turgenjeva i sada sam žudeo da veliko delo upoznam u originalu.

– Ništa nećete razumeti – reče mi Beker sa blagim osmehom – to je više filozofsko delo. Ipak mi je doneo malu knjigu kvadratnog oblika sa stranicama požutelim od vremena. Faustova filozofija i melodičnost stihova potpuno su me obuzele. Počeh od prelepe uzvišene posvete i ubrzo sam čitave strane znao napamet. Faustov monolog u šumi dovodio me je do ekstaze, naročito stihovi u kojima govori o shvatanju prirode:

»Erhabner Geist, du gabst mir, gabst mir alles,
Warum ich bat. Du hast mir nicht umsonst

› Dein Angesicht im Feuer zugewendet...«³

I sada to mesto na mene snažno deluje. Svaki stih postepeno mi je postao dragocen prijatelj. Ima li većeg estetskog zadovoljstva nego čitati stihove na delimično poznatom jeziku? Sve tada biva pokriveno svojevrsnom lakom koprenom koja tako priliči poeziji. Reči tada čuvaju prefinjeni, uzvišeni smisao: dok kada znamo kolokvijalni jezik paraju sluh i odstupaju od umetnički izražene slike. Melodija stihova tada je naročito pristupačna.

Prvi čas VI. Ing. Klasovskog predstavljao je pravo otkrovenje. Imao je blizu pedeset godina; nižeg rasta, energičnih pokreta, sa očima iz kojih su iskrili mudrost i sarkazam i visokim čelom pesnika. Kad je došao na prvi čas, tiho nam je rekao da ne može glasno da govori jer ga muči zapuštena bolest, pa nas je zamolio da sednemo bliže. Klasovski je primakao stolicu u prvom redu stolova a mi smo se okupili uz njega kao roj pčela.

Trebalo je da nam predaje gramatiku, ali umesto dosadnog predmeta čuli smo nešto sasvim drugo. Naravno, on jeste predavao gramatiku, ali čas bi upoređivao biline⁴ sa stihovima Homera ili iz Mahabharate, čiju nam je lepotu dočaravao iz ruskog prevoda; čas bi ubacivao neku Šilerovu strofu ili pravio sarkastične opaske povodom neke savremene predrasude. Onda je opet sledila gramatika, pa zatim nekakva široka poetska ili filozofska generalizacija.

³ »Duše najuzvišeniji, dao si mi, dao si mi sve što sam molio. Nisi mi uzalud svoje lice u vatri okrenuo...«

⁴ Ruske epske narodne pesme.

Naravno, nismo sve razumeli i promicalo nam je dublje značenje mnogo čega; ali zar se očaravajuća moć učenja ne sastoji baš u tome da nam ono stalno otvara nove horizonte? Još ne razumemo sve, ali nas privlači da idemo dalje ka onome što je u početku izgledalo samo kao nejasna kontura... Neki od nas su se naslanjali drugima na leđa, a neki su stajali pored Klasovskog. Svima su oči sjaktale. Žudno smo upijali njegove reči. Kako se bližio kraj časa profesorov glas je slabio, ali smo zato još pažljivije slušali, prigušivši disanje. Dešavalo se da inspektor proviri kroz vrata da osmotri kako radimo sa novim profesorom, ali bi se ugledavši mnoštvo nepomičnih slušalaca udaljio na prstima. Čak je i Daurov, uopšte nemirna priroda, držao oči prikovane za Klasovskog, kao da hoće da kaže: »Aha, znači takav si!« Nepomično je sedeo čak i izgubljeni slučaj Klejnau, Kavkazac sa nemačkim prezimenom. U srcima većine plamtelo je nešto dobro i uzvišeno, kao da se pred nama otvarao novi svet čije postojanje do tada nismo ni naslućivali. Klasovski je na mene imao ogroman uticaj, koji se vremenom još pojačao. Vinklerovo predviđanje da ću na kraju krajeva ipak zavoleti školu ostvarilo se.

Zapadna Evropa, a verovatno i Amerika, ne znaju za takav tip učitelja koji je nama u Rusiji dobro poznat. Nema kod nas značajnih stvaralaca ili stvarateljica u književnosti ili društvenom životu koji prvi podsticaj u svom razvoju ne duguju nastavniku književnosti. U svakoj školi, svuda, postojao je bar jedan takav učitelj. Svaki nastavnik ima svoj predmet, a između različitih predmeta ne postoji veza. Jedino nastavnik književnosti, koji se rukovodi samo opštim crtama programa i slobodno ga ispunjava prema svom nahodanju, ima mogućnost da poveže sve humanističke nauke, da ih uopšti univerzalnim filozofskim pogledom na svet i na taj način u srcima mladih slušalaca pobudi težnju ka višem idealu. U Rusiji taj zadatak prirodno pripada nastavniku ruske književnosti. Pošto on govori o razvoju jezika, o najstarijem epu, o narodnim pesmama i muzici, a zatim o savremenoj beletristici i poeziji, o naučnim, političkim i filozofskim strujama koje se u njoj odražavaju – dužan je da uvodi opšte pojmove o razvoju ljudskog uma koji se parcijalno izlažu u svakom zasebnom predmetu.

Isto bi trebalo činiti i u nastavi prirodnih nauka. Nije dovoljno samo poučavati iz fizike i hemije, astronomije i meteorologije, zoologije i botanike. Kako god da je planirana nastava prirodnih nauka u školama, učenicima treba govoriti o filozofiji prirode, treba ih upućivati u opšte ideje o prirodi, po uzoru, na primer, na Humboltove zaključke u prvom delu »Kosmosa«. Filozofija i poetika prirode, metode egzaktnih nauka i najšire razumevanje života prirode moraju ući u nastavu. Nastavnik geografije bi najbolje mogao da ispuni takav zadatak, ali onda su potrebni potpuno drukčiji predavači tog predmeta u srednjim školama i potpuno drukčiji profesori na katedrama za geografiju na univerzitetima.

Jedan drugi učitelj savladao je naš bučni razred na potpuno drukčiji način. To je bio učitelj krasnopisa, poslednja rupa na pedagoškoj svirali. Ako se prema »jezičarima« tj. nastavnicima francuskog i nemačkog nije gajilo naročito poštovanje, još ga je manje bilo za učitelja krasnopisa Eberta, nemačkog Jevrejina. On je postao pravi mučenik. Drskost prema Ebertu paževi su smatrali za poseban štos. Verovatno se samo siromaštvom može objasniti što nije napustio časove u korpusu. Naročito su se loše prema učitelju ponašali »seniori« koji su se zaglavili u petom razredu po dve pa i tri godine bez nade da se mrdnu. Ali, bilo kako bilo, Ebert je s njima sklopio ugovor: po jedna ludorija na čas, ne više. Na žalost, moram da priznam da mi nismo baš uvek časno poštovali dogovor.

Jednom je jedan obitavalac daleke »Kamčatke« umočio sunder u mastilo, posuo ga kredom i zavitlao ga na mučenika krasnopisa. »Eberte, hvataj!« – viknuo je, smejući se glupavo. Sunder je pogodio Ebertovo rame. Mutna masa pljusnula mu je u lice i isprskala košulju.

Bili smo ubeđeni da će ovaj put Ebert izaći iz razreda i požaliti se inspektoru; ali on je izvadio maramicu, obrisao se i rekao: »Gospodo, samo jedna šala, ne više.« »Košulja je upropašćena« – dodao je muklim glasom i nastavio da ispravlja nečiju svesku.

Sedeli smo postideeni i zabezeknuti. Zašto se on, umesto da nas tuži, pre svega setio dogovora? Simpatije razreda su odjednom prešle na učiteljevu stranu.

– Napravio si svinjariju! – počeli smo da grdimo druga. On je siromašan čovek, a ti si mu upropastio košulju!

Krivac je odmah ustao i krenuo da se izvinjava.

– Učiti treba gospodo, učiti! – tužno je odgovorio Ebert. I više ništa.

Posle toga razred se naglo umirio. Sledećeg časa kao po dogovoru većina je marljivo ispisivala slova i pokazivala sveske Ebertu. On je sav blistao i bio srećan tog dana.

Taj je događaj na mene duboko delovao i ostao u neizbrisivom sećanju. I danas sam zahvalan tom izuzetnom čoveku za njegovu lekciju.

Sa učiteljem crtanja Gancem nikada nismo mogli da uspostavimo mir. On je uporno »upisivao« one koji su zbijali šale na njegovom času. Prema našim shvatanjima on nije imao pravo da se tako ponaša; kao prvo, zato što je bio samo učitelj crtanja, a drugo i glavno, što nije bio pošten čovek. Za vreme časa na većinu uopšte nije obraćao pažnju, jer je popravljao crteže samo onima koji su kod njega uzimali privatne časove ili mu poručivali crteže za ispit. Nismo imali ništa protiv drugova koji su naručivali crteže. Naprotiv, smatrali smo da je sasvim prirodno da učenici koji nisu imali smisla za matematiku, ili nisu imali dobru memoriju da bi učili geografiju, pa su iz tih predmeta imali slabe ocene – imaju pravo da naruče pisaru dobar crtež ili topografsku kartu ne bi li dobili »punih dvanaest« i time popravili opšti uspeh. Samo dva najbolja učenika nisu morala to da rade. Ali samome učitelju ne priliči – mislili smo – da radi crteže po narudžbini. A kad već to radi, onda neka lepo trpi galamu i naše ludorije. Ali Ganc nas je umesto da se povuče tužio posle svakog časa i sa svakim časom je sve više i više »zapisivao«.

Kada smo prešli u četvrti razred i počeli da se osećamo kao punopravni građani korpusa odlučili smo da savladamo Ganca.

– Sami ste krivi što se on kod vas toliko pravi važan – govorili su nam stariji drugovi. »Mi smo ga držali na lancu.« Onda smo rešili da ga i mi ukrotimo.

Jednom su dvojica iz našeg razreda, odlični drugovi, prišli Gancu sa cigaretama u rukama i zatražili vatre. Naravno to je bila samo šala: nikome nije padalo na pamet da puši u razredu. Prema našim shvatanjima Ganc je jednostavno trebalo da kaže nevaljalcima: »Gubite se!« On ih je umesto toga upisao u dnevnik i obojica su bila strogo kažnjena. To je bila kap koja je prepunila čašu. Odlučili smo da Gancu napravimo cirkus. To je značilo da čitav razred naoružan lenjirima koje je pozajmio od starijih paževa počne da bubnja po stolovima sve dok se učitelj ne pokupi napolje.

U ostvarivanju zavere postojale su ipak neke teškoće. U našem razredu bilo je dosta maminih maza koje bi obećale da će se pridružiti demonstraciji ali bi se u odsudnom trenutku prepale i popišmanile. Tada bi učitelj mogao da se žali na ostale. Istovremeno, mislili smo da u ovakvim poduhvatima jedinstvenost znači sve, pošto je kazna, ma kakva bila, uvek lakša kada je trpi ceo razred nego manjina.

Teškoću smo prebrodili pravim makijavelističkim lukavstvom. Utanačili smo da na signal Gancu svi okrenu leđa i počnu da lupaju lenjirima koji će za tu svrhu biti spremni na stolovima iza. Tako mamine maza ne bi uplašila Gancova pojava.

Ali, šta će biti signal? Razbojnički zvižduk, kao u pričama, povik, pa ni kijanje nisu dolazili u obzir. Ganc bi odmah prijavio onog koji je zviznuo ili kinuo. Trebalo je smisliti bezvučni signal. Odlučili smo da neko ko dobro crta odnese Gancu crtež. Signal će biti kad se taj vrati i sedne na svoje mesto.

Sve se sjajno odvijalo. Njesadov je odneo crtež i Ganc ga je popravljao nekoliko minuta što nam se učinilo kao večnost. No eto, Njesadov se najzad vratio, zastao na trenutak, pogledao nas i onda seo... Odjednom je ceo razred okrenuo učitelju leđa; lenjiri su jezivo zagrmeli po stolovima. Neki su nadglasavajući treštanje vikali »Ganc, marš napolje«! Buka je bila zaglušujuća. Svi su razredi znali da je Ganc dobio svoju porciju. On je ustao, prozborio nešto i najzad otišao. Utrčao je oficir. Buka se nastavljala. Onda je uleteo niži inspektor, a za njim i inspektor. Galama u tren prestade. Poče kažnjavanje.

– Najstariji u pritvor! – naredio je inspektor – Pošto sam ja bio prvi učenik u razredu, a time i najstariji odvedoše me u samicu. Zbog toga nisam video šta je bilo dalje. Pojavio se direktor. Gancu rekoše da pokaže kolovođe, ali on nije mogao nikoga da navede.

– Oni su mi svi okrenuli leđa i počeli da prave buku – odgovorio je. Tada su ceo razred povelili dole. Mada se telesno kažnjavanje više uopšte nije primenjivalo u našem korpusu, ovog puta su išibali dvojicu paževa – one koji su tražili od Ganca da im zapali cigarete. Šibe su bile opravdane tvrdnjom da je gužva u razredu napravljena kao odmazda za prvo kažnjavanje tih nevaljalaca.

To sam sve saznao deset dana kasnije kada su mi odobrili da se vratim u razred. Izbrisali su me sa počasne table, što me nimalo nije rastužilo. Ali moram da napomenem da mi se deset dana bez knjiga u samici prilično odužilo. Da prekratim vreme spevao sam grubim stihovima odu u kojoj je veličano slavno delo četvrtog razreda.

Naravno, mi postadosmo junaci korpusa. Čitavih mesec dana posle toga pričali smo drugim razredima o našim podvizima i dobijali pohvale zato što smo sve izveli jedinstveno tako da nikoga nisu posebno uhvatili. Onda su se odužile nedelje do Božića... Ceo razred bio je bez raspusta, po kazni. Ipak, pošto smo ostali svi zajedno te smo dane proveli veoma veselo. Mamine maze dobijale su čitave korpe sa poslasticama. Oni koji su imali neku paricu kupovali su brda kolačića. Glavno smo jeli pre ručka, a slatko posle. Uveče bi drugovi iz drugih razreda prokrijumčarili slavnom četvrtom razredu gomilu voća.

Ganc više nije zapisivao; ali bilo je gotovo i sa crtanjem. Niko nije hteo da uči crtanje kod te prodane duše.

III

Saša je u to vreme bio u Moskvi, u kadetskom korpusu. Revnosno smo se dopisivali. Dok sam bio kod kuće morali smo da se odrekemo dopisivanja jer je otac smatrao da je njegovo pravo da otvara sva pisma koja stižu u naš dom i ubrzo bi okončao svaku nekonvencionalnu prepisku. Sada smo u pismima mogli do kraja da raspravljamo o čemu god hoćemo. Postojala je samo jedna teškoća – kako doći do para za poštanske troškove. Ubrzo smo se ipak izveštili da pišemo tako sitno da nam neverovatna gomila stvari stane u jedno pismo. Aleksandar je u tome bio sjajan. Uspevao je da strpa po četiri štampane strane na jedan list običnog poštanskog papira. I pored toga, njegova mikroskopska slova mogla su se čitati lako kao jasni nonparel. Velika je šteta što su ta pisma koja sam čuvao kao svetinju nestala. Žandari su ih pokupili prilikom pretresa kod brata. .

U prvim pismima uglavnom smo pričali o sitnicama iz života u korpusu, ali ubrzo je prepiska postala ozbiljnija. Moj brat nije umeo da piše o trivijalnostima. U društvu bi živnuo tek kada bi započeo ozbiljniji razgovor i žalio se da oseća »fizički bol u glavi«, kako je govorio, kada se nalazi među ljudima koji brbljaju o glupostima. Saša je snažno uticao na moj razvoj i podsticao me da napredujem. S tom namerom pokretao je jedno za drugim filozofska i naučna pitanja; slao mi je u pismima čitave naučne disertacije, pobuđivao me, savetovao mi da čitam i učim. Kako sam srećan što sam imao takvog brata, koji me je uz to još i žarko voleo. Njemu više od svega i više od svih dugujem za svoj razvoj.

Ponekad mi je, na primer, savetovao da čitam pesme i slao mi u pismima duge odlomke, pa čak i cele poeme Ljermontova, A. K. Tolstoja i td. koje je pisao po sećanju. »Čitajte poeziju, od nje čovek postaje bolji«, pisao mi je. Kako sam se često kasnije sećao te napomene i uveravao se u njenu istinitost! Čitajte poeziju, od nje čovek postaje bolji! Saša je i sam bio pesnik i umeo je da napiše iznenađujuće melodične stihove. Ali reakcija protiv umetnosti koja se pojavila kod omladine početkom šezdesetih godina, a koju je Turgenjev prikazao u »Očevima i deci«, navela je Sašu da s potcenjivanjem gleda na svoje pesničke pokušaje. Potpuno su ga zaokupile prirodne nauke. Moram ipak da kažem da moj omiljeni pesnik nije bio onaj na koga je melodičnošću stihova i sklonošću filozofskim temama podsećao moj brat. Omiljeni Aleksandrov pesnik bio je Venevitinov, a moj Njekrasov. Istina, stihovi Njekrasova često nisu melodični, ali oni su nalazili put do mog srca time što su branili »ponižene i povređene«.

»Čovek mora da ima određeni cilj u životu – pisao mi je brat – bez cilja, život i nije život.« Savetovao mi je da odredim cilj za koji ima smisla živeti. Bio sam tada premlad da bih ga pronašao, ali kao zov, nešto neodređeno, maglovito, »dobro« već je ključalo u meni, mada ja sam nisam mogao da odredim šta će biti to »dobro«.

Otac nam je davao sasvim mali džeparac. Ja nikada nisam imao toliko para da mogu da kupim bar jednu knjigu. Ali ako bi dobio nekoliko rubalja od tetaka, Aleksandar nikad ni kopejku nije trošio za sebe lično, već je kupovao knjige i slao mi ih. Saša je bio protiv haotičnog čitanja. »Svako kad počinje da čita knjigu mora imati pitanje koje treba da razreši« – pisao mi je. Ipak, ja tada nisam tačno ocenio značaj te primedbe. Sada ne mogu bez čuđenja da se setim ogromne količine knjiga, ponekad sasvim specijalizovanog sadržaja, koje sam tada pročitao iz svih oblasti, a prvenstveno iz istorije. Nisam gubio vreme na francuske romane od trenutka kada ih je Aleksandar odlučno ovako ocenio: »Glupi su, u njima se ljudi vređaju ružnim rečima«.

Glavna tema naše prepiske bio je naravno problem Weltanschauung-a – izgradnje pogleda na svet. U detinjstvu mi nismo bili religiozni. Vodili su nas u crkvu, ali u maloj seoskoj crkvi mnogo jače deluje patos naroda nego sama služba. Od svega što sam čuo u crkvi, samo su dve stvari na mene ostavile utisak: čitanje dvanaest jevanđelja na veliki četvrtak i molitva Jefrema Sirina, koja je zaista prelepa, i zbog jednostavnosti i zbog dubine osećanja. Puškin je nju, kao što je poznato, preneo u stihove:

Владыка дней моих! дух праздности уньпой,
Дюбоначала, змеи сокрытой сей,
И Празднословия не дай ауше моей...⁵

---

⁵ »Gospodaru dana mojih! uzaludnost čamotna, vlastoljublje – ta potuljena zmija – i prazne reči, ne daj da obuzmu dušu moju...«

Kasnije, u Peterburgu, bio sam nekoliko puta u katoličkoj crkvi, ali me je tamo porazila teatralnost i nedostatak iskrenog osećanja. Takav utisak postao je još jači kada sam video prostodušno verovanje nekih penzionisanih poljskih vojnika ili seljančica koje su se molile u zabačenom ćošku. Bio sam i u protestantskoj crkvi, no na izlasku uhvatih sebe kako šapućem Geteove stihove:

Bewundrung von Kindern und Affen,
Wenn euch darnach Gaumen steht;
Doch werdet ihr nie Herz zu Herzen schaffen,
Wenn es euch nicht von Hercen geht.⁶

Aleksandar se u to vreme sa uobičajenim žarom zanosio protestantizmom. Pročitao je Mišleovu knjigu o Serveu i izgradio ličnu veru po uzoru na tog slavnog antitrinitaristu. Moj brat je sa puno entuzijazma proučio Augzburšku deklaraciju, prepisao je i poslao mi je. Tada su naša pisma bila preplavljena razmišljanjima o blagodeti, kao i citatima iz poslanica apostola Pavla i Jakova. Slušao sam svoga brata ali me teološke besede nisu naročito zanimale. Kada sam se oporavio od tifusa počeo sam da čitam potpuno drukčije knjige. Lena je tada već bila udata; živela je u Peterburgu, pa sam subotom uveče svraćao kod nje. Njen muž je imao uzornu biblioteku, u kojoj je bilo enciklopedista i najboljih dela savremenih francuskih filozofa. Zaronio sam u te knjige. Bile su zabranjene, pa nisam smeo da ih nosim u korpus, ali sam zato subotom do duboko u noć čitao enciklopediste, Volterov »Filozofski rečnik«, dela stoika, naročito Marka Aurelija. Beskonačnost vasione, uzvišenost i poetika prirode, i njen večno pulsirajući život – vršili su na mene sve veći uticaj, a večitost života i harmonija prirode dovodile su me do ushićenja za kojim žude mladi ljudi. Istovremeno sam kod svojih omiljenih pesnika nalazio uzor da izrazim probuđenu ljubav i veru u progres, koji mladost čine lepom i čiji trag osećamo kroz ceo život.

Istovremeno, Aleksandar je stigao do Kantovog kritizma. U njegovim pismima pojavilo se: »relativnost predstava«, »predstave u vremenu i prostoru i samo u vremenu« itd. Kako je rastao značaj teme, rukopis je postajao sve mikroskopskiji. Ali ni tada, a ni kasnije kada smo čitave sate razmatrali Kantovu filozofiju, brat nije uspeo da me preobrati u pristalicu filozofa iz Kenigsberga.

Omiljene oblasti postale su mi egzaktne nauke: matematika, fizika i astronomija.

Godine 1858. još pre pojave besmrtnog Darvinovog dela, profesor zoologije na Moskovskom univerzitetu K. F. Rulije štampao je tri predavanja o transformizmu. Moj brat se odmah zainteresovao za ideju o promenljivosti vrsta, ali se nije zadovoljavao nepotpunim dokazima već je počeo da se bavi izučavanjem specijalizovanih radova o nasleđu i sličnom. U pismima mi je izlagao glavne činjenice, ali i svoje zaključke i sumnje. Pojavom »Porekla vrsta« nisu razrešene njegove nedoumice u vezi sa nekim specifičnim problemima. Knjiga je pokrenula niz novih pitanja, koja su ga podstakla da se time bavi još marljivije. Kasnije smo razmišljali – i to je trajalo mnogo godina – o različitim pitanjima koja se tiču mutacija u vrstama, o mogućnosti prenošenja tih mutacija nasleđem i njihovog jačanja. Ukratko, interesovale su nas teškoće u teoriji prirodnog odabiranja koje su nedavno bile izložene u naučnom sporu Spensera i Vajsmanna, u Galtonovim istraživanjima i u radovima savremenih neolamarkista. Zahvaljujući svom filozofskom i kritičkom duhu Aleksandar je odmah primetio koliko su za teoriju promene vrsta značajna ova pitanja, koja su prevideli mnogi naučnici.

Moram takođe da pomenem privremeni izlet u oblast političke ekonomije. Godinâ 1858. i 1859. u Rusiji su svi pričali o političkoj ekonomiji. Predavanja o protekcionizmu i slobodnoj trgovini

⁶ »Divljenje dece i majmuna, ako vam je to po ukusu; ipak, srce srcu nećete približiti ako vam to iz srca ne krene.«

privlačila su masu slušalaca. Vatreno, mada ne i zadugo, za ekonomska pitanja zainteresovao se i Aleksandar, koga »Poreklo vrsta« tada još nije potpuno apsorbovalo. Poslao mi je da pročitam kurs Žana Batista Seja. Međutim, pročitao sam samo nekoliko glava: tarife i bankarske operacije nisu me mnogo zanimale. Međutim, Aleksandar se svim ovim temama toliko oduševljavao da je čak i maćehi pisao o njima, pokušavajući da je zainteresuje za sistem carina. Kasnije smo u Sibiru ponovo čitali ta pisma. Smejali smo se kao deca kada smo naišli na jedno u kome se Saša gorko jadao zbog maćehine nesposobnosti da se zainteresuje čak i za tako goruća pitanja i besneo zbog tupoglavog piljara koga je hteo da prosveti na ulici. Sa bezbrojnim znacima uzvika Saša je pisao: »Nećeš verovati, iako je prodavac, taj se tikvan prostački ravnodušno odnosio prema tarifnim problemima!«

Svakog leta polovina paževa odlazila je na logorovanje u Petergof. Međutim, dva mlađa razreda bila su toga oslobođena. Tako sam dve godine raspust provodio u Nikoljskom. Napustiti korpus, putovati železnicom u Moskvu i videti se tamo sa Aleksandrom, bilo je za mene tolika sreća da sam jedva čekao taj dan. Ali jednom me je u Moskvi dočekalo veliko razočaranje. Aleksandar nije položio ispit i morao je da ponavlja razred. U stvari, on i jeste bio suviše mlad za stručne razrede, no otac se ipak veoma razljutio i nije nam dozvolio da se viđamo. To me je veoma rastužilo. Nismo više bili deca i nakupilo se dosta toga što smo želeli da ispričamo jedan drugome. Pokušao sam da izmolim odlazak kod tetke Sulime, nadajući se da ću u njenoj kući videti svog brata, ali odlučno sam bio odbijen. Posle očeve druge ženidbe bilo nam je zabranjeno da odlazimo kod majčinih rođaka.

Tog proleća naša moskovska kuća bila je puna gostiju. Svako večer sobe za primanje bile su jarko osvetljene, svirao je orkestar, poslastičar je pravio sladoled i kolače, a karte su se u velikoj sali igrale do duboko u noć. Lutao sam besciljno po blještavim sobama i bio nesrećan.

Jedne noći, posle deset sati, neki sluga dade mi znak i šapnu da izađem u hol. Izađoh. »Idite u sobu za posluđu – šapnu mi stari upravitelj Frol – tamo je Aleksandar Aleksejevič.«

Protrčao sam kroz dvorište, brzo sam ustrčao na trem do sobe za posluđu. U velikoj polumračnoj sobi za ogromnim stolom ugledah Aleksandra.

– Saša moj dragi, otkud ti? – Bacismo se jedan drugome u zagrljaj. Od uzbuđenja neko vreme nismo mogli da progovorimo.

– Tiše! Još će da vas čuju! – prošaptala je kuvarica Praskovja, brišući suze kraičkom kecelje. »Jadni siročići! Da je samo vaša mamica živa!...«

Stari Frol takođe je stajao pognute glave; njegove su oči žmirkale.

– Slušaj Peća, nikom ni reči; čuješ nikome – reče mi. A Praskovja je Aleksandru postavila na sto dubok tanjir sa kašom.

Pucajući od zdravlja, Saša počeo da priča o svemu i svačemu, jedući istovremeno kašu. Tanjir se praznio. Jedva sam uspeo da saznam od Saše kako se pojavio tako kasno. Tada smo živeli u blizini Smoljenskog bulevara, nekoliko koraka od kuće u kojoj je umrla mati; kadetski korpus nalazio se na drugom kraju Moskve, sedam vrsta daleko.

Saša je na svoje mesto pod pokrivač stavio lutku napravljenu od odeće, onda se neprimetno spustio kroz prozor »kule« i prepešačio svih sedam vrsta.

– Zar se nisi plašio da prolaziš pustarama oko korpusa? – pitao sam.

– Čega da se plašim. Zar kerova što su nasrnuli na mene; pa ja sam ih razdražio. Sutra ću da poneseš bajonet.

U međuvremenu dolazili su kočijaši i ostale sluge. Uzdisali su gledajući nas, sedeli su pored zida i povremeno se došaptavali da nam ne smetaju. A mi smo zagrljeni presedeli do ponoći

i pričali o maglinama i Laplasovoj hipotezi, o sastavu materije, o sukobu papstva i carstva za vreme Bonifacija VIII i slično.

S vremena na vreme utrčao bi neki sluga govoreći:

– Pećice, idi, pojavi se u sali, oni su već ustali od karata, mogu da primete da te nema.

Molio sam Sašu da ne dolazi sledeće noći ali se on ipak pojavio posle okršaja sa psima, protiv kojih je bio poneo nož. Potrčao sam još brže nego prethodnog dana kad su me pozvali u sobu za poslugu. Saša se ovaj put deo puta vozio fijakerom. Prethodne noći jedan sluga dao mu je novac dobijen od gostiju koji su igrali karte, jedva ga ubedivši da uzme. Saša je uzeo nešto sitnine za kočijaša i zato je sada stigao ranije.

Mislilo je da dođe i sledećeg dana, ali pošto su naši susreti mogli slugama da stvore nevolje odlučili smo da se rastanemo do jeseni. Iz kratkog zvaničnog pisma koje sam dobio sutradan saznao sam da su njegovi noćni pohodi ostali neotkriveni. Da su u korpusu za to saznali kazna bi bila strašna. Jezivo je čak i pomisliti na to. Šibanje pred celim korpusom do gubitka svesti, kada jadnika na čaršavu odnesu u bolnicu, a onda razalovanje u kantoniste – sve je u to vreme bilo moguće.

Ništa manje ne bi stradale sluge da je otac saznao za naša viđenja. Ali oni su umeli da čuvaju tajnu i nisu odavali jedni druge. Svi su znali za Aleksandrove posete, ali se niko ni reči nije izleteo pred nekim od naših. Iz cele kuće samo smo oni i ja znali o susretima.

IV

To je ujedno bila godina mojih prvih iskustava u proučavanju narodnog života. Ona me je za korak približila našim seljacima i pokazala ih u novom svetlu, a kasnije mi je dobrodošla u Sibiru.

Svake godine u julu, na dan Kazanske majke božije – crkvene slave u Nikoljskom, bio je veliki vašar. Pristizali su trgovci iz obližnjih gradova, okupljalo se nekoliko hiljada seljaka iz sela udaljenih i po četrdesetak vrsta. Nikoljsko bi tada dva dana vrvelo od naroda. Te je godine Aksakov štampao svoje izvanredno istraživanje ukrajinskih vašara. Saša, čije je bavljenje političkom ekonomijom dostiglo vrhunac, predložio mi je da načinim statistički opis našeg vašara da bi se videlo koliki je promet. Prihvatio sam predlog i, na svoju veliku radost, posao sam obavio veoma uspešno. Moji izračunci prometa, koliko sada mogu da se setim, zasluživali su isto poverenje kao i rezultati mnogih statističkih istraživanja.

Naš vašar trajao je nešto duže od jednog dana. Uoči crkvene slave vašarski trg vrveo je od života. Na brzinu je građen dugačak red nadstrešnica, ispod kojih su prodavani cic, konac, trake i razne druge potrepštine za seoska domaćinstva. U veliko kameno spremište donošeni su stolovi, stolice i klupe pa se ono pretvaralo u krčmu. Pod je posipan sjajnim žutim peskom. Napravljene su tri nove birtije, koje su izdaleka privlačile pažnju seljaka brezovom metlom nataknutom na dugačku motku. Zapanjujuće brzo nicali su redovi manjih dućančića u kojima se prodavalo posude, čizme, medenjaci i razne sitnice. Na jednom kraju vašara u zemlju su ukopavane poljske kuhinje. U ogromnim kazanima kuvali su se celi ovnovi i kaše od prosa i heljde. Tu su pripremali šći i kašu za ceo vašar. Oko podne, ni jednim od četiri puta koji vode u selo nije se moglo proći od krda stoke, seljačkih taljiga i kola, natovarenih zemljanim posuđem, bačvama sa katranom, žitom.

Večernje je u našoj crkvi bilo izuzetno patetično. Služilo ga je desetak popova i đakona iz svih okolnih sela. A crkvenjaci koje su pojačali mladi trgovački pomoćnici, pevali su baš kao arhije-

rejski pojci u Kalugi. Crkva je bila dupke puna. Svi su se usrdno molili. Trgovci su se međusobno nadmetali brojem i veličinom sveća postavljenih ispred ikona, ne bi li promet bio živiji. U crkvi je bila velika gužva, tako da se oni koji su stigli kasnije nisu mogli probiti do oltara. Zbog toga su bez prestanka od vrata ka oltaru iz ruke u ruku prelazile, zavisno od imučnosti molioca debele ili tanke, bele ili žute sveće. Oni koji su ih pružali šaputali su: »Našoj zaštitnici, presvetloj kazanskoj majci božjoj«, »svetom Nikolaju«, »Frolu i Lavru«. Ili samo uopšteno »svim svetim«.

Ubrzo posle večernja počinjala je pijaca. Potpuno sam se predao poslu: zapitkivao sam stotine ljudi o ceni dovezene robe. Na moje čuđenje, posao je dobro napredovao. Naravno, i ja sam bio pitan: »Šta će ti to?« »Da nije za matorog kneza. Jel' hoće da poveća vašarski porez?« Ali moja ubeđivanja da »Stari knez« nema pojma i da neće ništa znati (on bi, naravno, smatrao za veliku sramotu što se njegov sin bavi takvim popisom) razbijala su sve sumnje. Brzo sam naučio kako da pitam. Posle pola tuceta čaja popijenog u krčmi sa dućandžijom (kako bi se moj otac zgrozio kada bi to saznao), sve bi bilo sređeno. Za moj posao zainteresovao se i nikoljski starosta, Vasilij Ivanov, mlad lep seljak, pametnog lica i svilenkaste svetlosmeđe brade.

– Ako ti treba za školu onda radi to, a posle će možda i nama koristiti – primetio je, i govorio seljacima kako je sa mojim pitanjima sve u redu.

Ukratko rečeno, tovar je bio utvrđen prilično precizno. Međutim, trgovina koja je počela sutradan, zadavala mi je neke teškoće. Prodavci tkanina ni sami nisu znali koliko su prodali. Na dan crkvene slave seljanke su bukvalno okupirale dućane. Svaka je već prodala malo domaćeg platna i sada kupuje trake, cic, cvetnu maramu sebi za glavu, vratnu maramu za muža i sitne poklone za stare i dečicu, koji su ostali kod kuće. Što se tiče seljaka koji su prodavali posuđe, medenjake, stoku ili kudelju, oni su (a naročito starice), brzo procenjivali vrednost.

– Dobro si prodala, bakice? Pitao sam.

– Greh bi bio da se žalim. Zašto da ljutim boga! Već sam skoro sve prodala.

I, od malih suma koje su mi govorili, u mojoj beležnici su, u celini, narastali računi od desetina hiljada rubalja. Samo je jedna tačka ostala nerazjašnjena. Na žarkom suncu stajale su stotine žena. Svaka je na prodaju donela parče domaćeg lanenog platna, ponekad veoma finog. Desetine kupaca ciganskih lica i divljih očiju muvale su se kroz gomilu kupujućih lan. Te pogodbe mogao sam da odredim samo približno uz pomoć Vasilija Ivanova.

Nisam se tada udubljavao u svoj ogled, već sam se jednostavno radovao što je on uspeo. Ali su zdrav razum i moć brzog shvatanja, koje sam u ta dva dana zapazio kod ruskih seljaka, ostavili na mene snažan utisak. Kasnije, kada smo se bavili revolucionarnom propagandom u narodu, često sam se čudio što drugovi koji su bili mnogo demokratskije vaspitavani nego ja nisu umeli da se približe seljacima i radnicima. Pokušavali su da se prilagode narodnom govoru, upotrebljavajući puno takozvanih »narodnih« reči, ali su time svoj govor činili još nerazumljivijim.

Kada govoriš ili pišeš za narod tako nešto nije potrebno. Ruski seljak dobro razume inteligentnog čoveka ako on govor ne počinje stranim rečima. Seljak ne razume apstraktne pojmove samo ako nisu objašnjeni jasnim primerima. Uopšte gledano, uverio sam se iskustvom da nema problema iz oblasti prirodnih nauka ili sociologije koji ne bi mogao da bude sasvim razumljiv seljacima, i uopšte seoskom stanovništvu u bilo kojoj zemlji. Potrebno je samo da vi sami jasno razumete ono o čemu pričate i da govorite jednostavno, polazeći od jasnih primera. Osnovna razlika između obrazovanog i neobrazovanog čoveka je u tome što neobrazovan ne može da prati lanac zaključivanja. On shvata prvo, možda i drugo, ali ga već treće zamara ako još ne vidi konačni zaključak kome težite. Uostalom to se može često sresti i kod obrazovanih ljudi.

Poneo sam još jedan utisak iz tog mladalačkog rada, mada mi je tek kasnije postao sasvim jasan. To će najverovatnije iznenaditi mnoge čitaoce. Mislim na duh jednakosti, koji je sasvim konkretno izražen ne samo kod ruskih seljaka već uopšte kod seoskog stanovništva svih zemalja. Mužik se može ropski pokoravati spahiji ili policijskom činovniku; on se bezuslovno podređuje njihovoj volji, ali neće ih zato smatrati višim ljudima. Trenutak kasnije isti će seljak razgovarati sa gospodinom kao sa ravnim, ako se povede razgovor o senu ili o lovu. U svakom slučaju, kod ruskog seljaka nisam nikada zapazio onu poniznost koja je postala druga priroda malog činovnika dok govori o svom šefu, kao i lakej o svom gospodaru. Seljak se prilično lako pokorava sili, ali joj se ne divi.

Tog leta vratio sam se iz Nikoljskog u Moskvu na neuobičajen način. U to vreme železnička pruga između Kaluge i Nikoljskog još nije postojala, već je bio nekakav Kazjol,⁷ koji je držao neku vrstu poštanske diližanse između dva grada. Naši, naravno, nikada nisu putovali na taj način: za to su imali svoje konje i kola. Ali mi je otac, da bi maćehu spasao dvostrukog putovanja, polušaljivo predložio da putujem diližansom, »na Jarcu«. S radošću sam prihvatio taj predlog. Maćeha me je dovezla do Kaluge, a odatle sam nastavio Kazjолоvim tarantasom. U kočiji nas je bilo samo četvoro: veoma debela postarija trgovkinja, ja i još trgovac i jedan zanatlija na prednjem sedištu. Putovanje je bilo divno. Prvo, putovao sam sâm (bila mi je tek šesnaesta godina), a drugo, trgovkinja je natrpala za trodnevno putovanje ogromnu korpu sa namirnicama i sve vreme me nutkala raznoraznim kolačima i voćem.

Ali u sećanje mi se najviše urezalo jedno veče. Zaustavili smo se kod konačišta u nekom velikom selu. Stara trgovkinja je za sebe naručila samovar, a ja sam krenuo da lutam ulicama. Pažnju mi je privukla jedna aščinica i ja uđoh unutra. Za stolovima, zastrtim belim čaršavima, sedeli su seljaci i ispijali čaj. Naručih i ja dva.

Sve je za mene bilo novo. Selo nije bilo gospodsko već su u njemu živeli državni kmetovi – relativno imućni, pošto je u selu bilo razvijeno tkanje. Za stolovima je tekao tih i miran razgovor, samo bi se ponekad razlegao smeh. Neko me je upitao odakle sam i kuda idem, i ubrzo započeh razgovor sa desetak seljaka o letini, vremenu, o senu. Onda su počeli da mi postavljaju razna pitanja. Seljaci su želeli da čuju sve o Peterburgu, a naročito o vestima koje su se pronosile da je blizu sloboda. Zapahnulo me je neko naročito toplo osećanje jednostavnosti, srdačnosti i svesti o jednakosti, osećanje koje sam uvek kasnije imao kada sam bio među seljacima. Ništa se specijalno nije dogodilo te večeri, tako da se pitam vredi li uopšte da je pominjem. Pa ipak, topla tamna noć koja se spustila na selo, mala krčma, tihi razgovor seljaka, njihova radoznala zapitkivanja o stotinu stvari izvan kruga njihovog svakodnevnog života – sve je to učinilo da mi je od tada skromna aščinica postala privlačnija od svakog bogatog, otmenog restorana.

V

Naš korpus je preživljavao burna vremena. Kada je Žirardo penzionisan, na njegovo mesto došao je jedan od naših oficira, kapetan B. U celini on je bio dobar čovek, ali je uvrteo u glavu da ga mi nećemo poštovati onako kako dolikuje njegovom visokom položaju. I tako je kapetan počeo da nam uteruje veće poštovanje i divljenje prema njegovoj personi. Počeo je da tlači najstariji razred za svaku sitnicu. A što nam je izgledalo još gore, posegnuo je za našim »slobodama«, čiji se začetak gubio u tmini vremena. Ta naša prava bila su mala, ali su nam bila veoma dragocena.

⁷ Igra reči: ime Kazjol, jarac i mesto pored kočijaša.

Zbog toga je naš korpus nekoliko dana »buntovao«. Usledila je kazna za sve, a iz korpusa su bila isključena dvojica kamerpaževa, naši ljubimci.

Onda je taj kapetan počeo da ulazi u učionice u kojima smo sat pre nastave pripremali lekcije. Smatrali smo da smo u učionicama oslobođeni kontrole glavne uprave, pošto smo tu pod nadzorom glavnog inspektora. Veoma nas je pogodilo to upadanje u razred i ja jednom glasno rekoah kapetanu da je tu mesto razrednom inspektor. Zbog te drskosti presedeo sam nekoliko nedelja u samici. Mene bi sigurno izbacili da inspektor i njegov pomoćnik, čak i naš stari direktor, nisu zaključili da sam rekao glasno ono što su oni i sami govorili međusobno.

Tek što su se završila ta uzbuđenja, normalni tok nastave ponovno je bio prekinut smrću udovice carice-majke.

Sahrane visokih ličnosti uvek se organizuju izuzetno raskošno i patetično, što na narod snažno deluje. Caričino telo je bilo prebačeno iz Carskog Sela, gde je umrla, u Peterburg. Sa železničke stanice provezli su ga glavnim ulicama do Petropavlovske tvrđave. Sanduk je pratila cela carska porodica, viši dostojanstvenici, desetine hiljada činovnika i bezbroj raznih udruženja. Napred su išle stotine sveštenika i hor crkvenih pevača. Sto hiljada gardista bilo je postrojeno duž ulica. Hiljade ljudi u svečanoj odeći učestvovalo je u procesiji, pratilo pogrebne kočije ili išlo ispred njih. Na svakoj raskrsnici pevana je litija. Zvonjava crkvenih zvona, pojanje ogromnih horova, izmešani zvuci spojenih vojnih orkestara – sve je to trebalo da sugeriše narodu kako ogromna masa oplakuje smrt carice.

Dok je kovčeg stajao u sabornoj crkvi Petropavlovske tvrđave, paževi su takođe stajali kraj njega danonoćno na straži. Tri kamerpaža i tri dvorske dame neprestano su dežurali kraj sanduka postavljenog na visokom katafalku, a dvadesetak paževa stajalo je na platformi, na kojoj su dva puta u toku dana služena opela u prisustvu cara i cele njegove porodice. Zbog toga su svake nedelje odvozili u tvrđavu gotovo pola našeg korpusa. Smenjivali smo se svaka dva sata, pa danju nije bilo teško dežurati. Ali grozno je bilo ustajati noću i oblačiti se u dvorsku odeću, a onda prolaziti kroz mračna i sumorna dvorišta do saborne crkve, uz zavijajuću zvonjavu satova na kulama. Obuzimala me je jeza dok sam tada pomišljao na zatočene tu negde u ruskoj Bastilji. »Ko zna – mislio sam – možda ću se jednom i ja naći među njima« .

Sahrana nije protekla bez događaja koji je mogao imati ozbiljne posledice. Iznad kovčega, ispod kupole saborne crkve, bio je postavljen ogroman baldahin ovenčan pozlaćenom krunom. Od nje, prema četiri velika pilastra koji su držali kupolu, spuštao se grimizni plašt postavljen hermelinom. To je izazivalo snažan utisak; ali mi, paževi, ubrzo otkrismo da je zlatna kruna bila napravljena od kartona i drveta, da je samo niži deo plašta od kadife a gornji od crvenog sukna a da su umesto hermelina stavili beli porhet sa našivenim veвериčjim repićima. Štitovi sa grbovima, pokriveni krepom, takođe su bili kartonski. Ali narod, koji su uveče puštali da prolazi pored katafalka da poljubi zlatni brokat koji je pokrivao sanduk, nije imao vremena da prepozna porhetni hermelin i kartonske štitove.

Za vreme opela članovi carske porodice, kao što sleduje, stajali su s upaljenim svećama, koje su gasili posle poznatih molitvi. Jednom je neki od malih velikih knezova, videvši kako »veliki« gase sveće okrećući ih naopako, uradio isto to i nehotice zapalio crni krep koji se iza spuštao sa štita. Za tren su štit i papirna tkanina goreli. Veliki plameni jezik uspeo se uz teške nabore kobajagi hermelinskog plašta.

Opelo je prekinuto. Svi su užasnuto gledali taj vatreni jezik koji se sve više i više podizao prema kartonskoj kruni i drvenom ramu koji je držao celu dekoraciju. Počeše da padaju parčići zapaljene tkanine, preteći da zapale crne velove na damama.

Aleksandar II bio je smeten samo trenutak, ali se brzo sabrao. »Treba izneti kovčeg« – naredio je. Kamerpaževi su istog trena prekrili sanduk zlatnim brokatom i svi priđoše da ga podignu. Ali se tada ogromni plameni jezik raspada na sitne plavičaste plamičke koji krenuše po dlačicama tkanine. Postepeno i oni zgasnuše u prašini i čađi koja se nakupila gore.

Ne znam da kažem u šta sam se više bio zagledao: u plazeći vatreni jezik ili veličanstvene vitke figure tri dvorske dame koje su stajale pored kovčega. Crni čipkani velovi spuštali su im se niz leđa, a dugi šlepovi pogrebnih haljina pokrivali su stepenice katafalka. Ni jedna se nije pomerila. Stajale su kao prelepi kipovi. Samo su u očima jedne od njih – Gamaleje, zasijale suze kao biserje. Ona je bila rodom Ukrajinka, a bila je jedina prava lepotica među svim dvorskim damama.

U korpusu se sve okrenulo naglavačke. Predavanja su prekinuta. Mi koji smo se vraćali sa dežurstva u tvrđavi bili smo u privremenom smeštaju. Pošto nije bilo šta da se radi, smišljali smo razne nestašluke. Tako smo u sobi otvorili ormar u kome se nalazila izvanredna kolekcija modela životinja, namenjenih časovima prirodopisa. Istinu govoreći, to je bila njihova zvanična namena, ali nam ih nikada nisu pokazivali. Zato smo odlučili da iskoristimo modele. Od lobanje koju smo našli u ormaru napravili smo utvaru da bi noću plašili svoje drugove i oficire. Životinje smo razmestili u razne smešne položaje i grupe: majmuni su jahali na lavovima, ovce su plesale sa leopardima, a žirafe sa slonovima itd. Najgore je bilo to što je u korpus došao pruski princ koji je prisustvovao sahrani (izgleda baš onaj koji je kasnije postao car Fridrih). Naš direktor nije odoleo da se pohvali divnim pedagoškim kolekcijama i poveo je gosta do zoološkog ormara. Čim je ugledao našu zoološku klasifikaciju, pruskom princu se izdužilo lice i on se brzo okrenuo. Direktor se skamenio od užasa; izgubio je moć da artikuliše glasove i samo je mlatarao rukom u pravcu morskih zvezda smeštenih u staklenim kutijama pored ormara. Prinčeva svita se pravila kao da ništa ne primećuje i samo je krišom bacala poglede na neobičnu zbirku. A mi smo se iz sve snage upinjali da se ne zakikoćemo.

VI

Školski život dečaka u Rusiji potpuno se razlikuje od zapadnoevropskog. Kod nas su mladići na univerzitetu ili u vojnoj školi bili živo zainteresovani za socijalna, politička i filozofska pitanja. Istina, od svih škola paževski korpus predstavlja najmanje pogodnu osnovu za takav razvoj, ali su u to doba opšteg buđenja progresivne ideje prodrle i do njega i obuzele neke od nas. To nam, uzgred rečeno, nije smetalo da aktivno učestvujemo u smicalicama i drugim nestašlucima.

U četvrtom razredu zainteresovala me je istorija. Na osnovu beleški sastavljenih na časovima, i uz pomoć knjiga (Saša mi je naravno poslao Lorencovu opštu istoriju) napisao sam za sebe kurs istorije srednjeg veka. Sledeće godine zainteresovala me je borba papske i svetovne vlasti za vreme Bonifacija VIII i Filipa IV; žarko sam pozeleo da dobijem dozvolu da radim u biblioteci da bih proučavao taj veliki sukob. To, međutim, nije bilo u skladu sa pravilima: učenici srednjih škola tamo nisu imali pristup. Međutim, dobri Beker je uklonio sve prepreke; odobren mi je pristup u hram. Mogao sam da zauzmem mesto na jednom od crvenih somotskih divančića, ispred jednog od stočića, koji su tada činili nameštaj čitaonice. Pošto sam se upoznao sa udžbenicima, a zatim i sa knjigama kojih je bilo u našoj biblioteci, prešao sam na izvore. Latinski nisam znao ali sam ubrzo otkrio bogate izvore na staronemačkom i starofrancuskom. Arhaične forme i izražajnost jezika francuskih anala pružali su mi veliko estetsko zadovoljstvo. Pređa mnom se ukazalo potpuno novo društveno uređenje; saznao sam za nepoznat, složen svet. Od tog vremena naučio sam da

cenim istorijske izvore više nego moderne radove. Iz ovih drugih stvarni život opisanog perioda potisnut je jednostranim pristupom, a često i formulom koja je u modi. Primetiću takođe da ništa toliko ne podstiče intelektualni razvoj kao samostalna istraživanja. Ovi mladalački radovi puno su mi kasnije pomogli.

Na žalost, bavljenje istorijom morao sam da prekinem kada sam prešao u drugi (pretposlednji) razred. Paževi su za dve godine morali da pređu ono što se u drugim vojnim školama radilo u tri stručna razreda. Zato je moralo puno da se radi. Prirodne nauke, matematika i osnove vojnih nauka potisnule su istoriju u drugi plan.

U drugom razredu počeli smo ozbiljno da se bavimo fizikom. Imali smo izuzetnog nastavnika Čaruhina – pametnog, sarkastičnog, koji je mrzeo bubanje i želeo je da naučimo da *mislimo*, a ne samo da učimo činjenice napamet.

Bio je dobar matematičar i posebno je insistirao na algebarskoj analizi u fizici. Uz to, posedovao je zadivljujući dar da objasni osnovno značenje svakog fizičkog zakona i fizičkih pribora, ne gubeći se u sitnicama, što se dešava većini pisaca udžbenika fizike. Neka njegova pitanja bila su tako originalna a objašnjenja toliko dobra da su se zauvek urezala u moje pamćenje.

Lencov udžbenik fizike, koji smo mi koristili, nije bio loš (većinu udžbenika u vojnim školama sačinili su najbolji naučnici tog vremena), ali je bio zastareo. Zato je naš nastavnik, sledeći sopstveni metod, počeo da piše kratka skripta za svoj predmet. Desilo se, međutim, da je posle nekoliko nedelja meni palo u deo da koncipiram lekcije. Kao dobar pedagog, Čaruhin mi je to u potpunosti prepustio, a on je samo radio korekturu. Odeljke o toploti, elektricitetu i magnetizmu trebalo je ponovo pisati uvodeći nove teorije i tako sam ja sastavio gotovo ceo udžbenik fizike koji je bio litografisan za korišćenje u korpusu. Lako je razumeti koliko mi je kasnije taj rad pomogao.

U drugom razredu počeli smo da učimo i hemiju. I za nju smo imali odličnog nastavnika, artiljerijskog oficira Petruševskog, koji je strasno voleo svoj predmet i objavio nekoliko značajnih istraživanja. Period od 1858. do 1861. godine bilo je doba procvata egzaktnih nauka. Grou, Klauzije, Džul i Segan dokazali su da su toplota i elektricitet samo različiti oblici kretanja. Otprilike u to vreme Helmholtz je započeo svoja istraživanja o zvuku koja su epohalna za nauku. Tindal se u svojim popularnim predavanjima takoreći dotakao samih atoma i molekula. Herard i Avogadro uveli su teoriju supstitucije, a Mendeljejev, Lotar Majer i Nilands otkrili su periodičku zakonitost hemijskih elemenata. Darwin je svojim »Poreklom vrsta« izvršio potpunu revoluciju u biologiji, a Karl Foht i Molešot su, sledeći Kloda Bernara, zasnovali fiziološku psihologiju.

To je bilo vreme opšte renesanse nauke. Nesavladiva bujica ponela je mnoge ka prirodnim naukama i u Rusiji je tada izašlo dosta veoma dobrih prirodnonaučnih knjiga prevedenih na ruski. Brzo sam shvatio da je elementarno poznavanje prirodnih nauka i njihovih metoda neophodno svakome, bilo za koju delatnost da se sprema. Okupismo se nas petorica-šestorica i osnovasmo neku vrstu hemijske laboratorije. Pomoću najprostijih instrumenata, koje je početnicima preporučivao odličan Štekhartov udžbenik, bacili smo se u sobi dvojice drugova, braće Zaseckih, na hemijske eksperimente. Njihovom ocu, admiralu u penziji, bilo je veoma drago što njegova deca tako korisno provode vreme i nije nam branio da se nedeljom ili na praznik okupljamo u »laboratoriji« koja se nalazila pored njegovog kabineta. Sledeći Štekhartov udžbenik, isprobali smo sve oglede koji su bili pomenuti. Moram da priznam, jednom samo što nismo zapalili kuću, a više puta smo zagadili vazduh u svim sobama hlorom i sličnim smrdljivim materijama. Ali stari je admiral na to reagovao veoma blago. Kada smo starome za stolom pričali naše dogodovštine, on nam je poverio kako je jednom sa drugovima umalo zapalio kuću, težeći mnogo beskorisnijem

cilju nego što je naš, i to – praveći punč. A majka mojih drugova govorila je između napada kašlja: »Šta da se radi, nema druge ako za vašu školu *morate* da se petljate sa takvim gadostima.«

Mi smo joj se umiljavali zbog te njene dobrote. Posle ručka ona bi obično sela za klavir pa smo do kasno u noć pevali duete, tria ili horove iz raznih opera. Dešavalo se da uzmemo partituru neke opere, najčešće »Ruslana« i pevali smo je celu, od početka do kraja. Majka i sestra Zaseckih pevale su partije primadona, a mi smo na jedvite jade izvodili ostale partije. Tako su se hemija i muzika kombinovale.

I višoj matematici pripao je dobar deo moga vremena. Mnogi od nas su već odlučili da ne idu u gardu, gde bi im služba u trupi, ceremonije i parade oduzele svo vreme. Nameravali smo da kad dobijemo činove stupimo u artiljerijsku ili inženjersku akademiju. Za to smo morali da naučimo analitičku geometriju, diferencijalni račun i osnove integralnog računa, pa smo uzimali privatne časove. Elementarnu astronomiju tada su nam predavali pod nazivom matematička geografija, a ja sam se, naročito poslednje godine boravka u korpusu, posvetio učenju astronomije. Večni život vasiona, koji sam ja shvatao kao *život* i evoluciju, postao je za mene pravi izvor poetskog uživanja, i malo-pomalo, filozofija mog života postade svest o jedinstvu čoveka s prirodom, i živom i neživom.

Da smo imali samo predmete koje sam nabrojao, i tada bi naše vreme bilo potpuno ispunjeno. Ali predavali su nam još i humanitarne nauke: istoriju, pravne nauke, tj. opšte poznavanje pravnog kodeksa, zatim osnove političke ekonomije i uporedne statistike. Osim toga, trebalo je savladati vrlo obimne kurseve vojnih nauka: taktiku, vojnu istoriju (pohode 1812. i 1815. godine do najsitnijih detalja), artiljeriju i poljske fortifikacije. Sećajući se sada prošlosti, dolazim do zaključka da naš program uopšte nije bio loš i bez obzira na raznovrsnost potpuno je odgovarao sposobnostima prosečnog mladića. Zahvaljujući dobrom poznavanju niže matematike i fizike, koje smo stekli u nižim razredima, većina je sasvim zadovoljavajuće izlazila na kraj sa programom. Naravno mnogi od nas su se aljkavo bavili nekim predmetima, na primer pravnim naukama i novijom istorijom, koju nam je zaista bedno predavao ostareli Šuljgin, koga su držali samo zato što je tako dugo bio u službi. Međutim, imali smo izvesnu slobodu u izboru omiljenih predmeta. Njih su nas veoma strogo ispitivali, a ostale sasvim popustljivo. Uopšte gledano, relativno uspešno savladavanje tako obimnog programa tumačim konkretnim karakterom celokupne nastave. Čim smo se teorijski upoznali sa elementarnom geometrijom, odmah bismo počinjali da je primenjujemo na terenu uz pomoć kočeva, geodetskih linija, a zatim i astrolaba, kompasa i menzule. Posle takve očigledne nastave elementarna astronomija nam nije zadavala teškoće, dok nam je snimanje planova samo po sebi postalo izvor zadovoljstva. Isti sistem očigledne nastave primenjivan je i za fortifikaciju. Zimi smo rešavali zadatke sledećeg tipa: imaš na raspolaganju hiljadu vojnika, napravi u roku od dve nedelje što je moguće jače utvrđenje da bi se štitio most za vojsku koja se povlači, a pošto bismo rešili zadatak, vatreno smo branili svoje projekte kada ih je nastavnik kritikovao. Leti smo naša teorijska znanja primenjivali u praksi, na terenu. Tako je zahvaljujući praktičnim vežbanjima, većina nas, sedamnaesto-osamnaestogodišnjaka, sasvim solidno savladavala tu masu različitih predmeta.

Posle svega toga, ostalo nam je još dosta vremena za rasonodu i razne nestašluke. Najbolji dani dolazili su posle ispita; do odlaska na logorovanje bili smo gotovo ceo mesec sasvim slobodni a zatim smo po povratku sa logorovanja ponovo bili slobodni čitave tri ili četiri nedelje. Nas koji smo ostajali u školi bilo je malo i mi smo tada uživali punu slobodu i izlazili smo kad smo hteli. U korpus smo dolazili samo da jedemo i spavamo. U to vreme radio sam u javnoj biblioteci, odlazio u Ermitraž i proučavao slike, jednu po jednu školu, ili sam obilazio državne tekstilne fabrike,

livnice, staklare, gde je pristup uvek slobodan. Ponekad sam sa društvom odlazio da se vozimo čamcima po Nevi i provodio bele noći – kada se večernje rumenilo spaja sa zorom i kada u ponoć možeš bez sveće da čitaš – na reci ili sa ribarima. Imali smo dovoljno vremena za sve to.

Iz fabrika u kojima sam tada bio, poneo sam ljubav prema moćnim i preciznim mašinama. Shvatio sam poetiku mašina dok sam gledao kako gigantski parni kašikar hvata balvan iz Neve i lako ga podmeće pod gater koji deblo pili na daske, ili dok sam gledao kako užarena gvozdena šipka prolazi između dva valjka i pretvara se u šinu. U savremenim fabrikama mašina ubija ličnost radnika. On postaje doživotni rob neke mašine da nikada više ne bude nešto drugo. Ali to je samo rezultat nerazumne organizacije i krivac u tom slučaju nije mašina. Prekomerni rad i njegova beskrajna monotonija pogubni su podjednako kao i ručni i mašinski rad. Ako se otkloni premor, onda mi je potpuno razumljivo zadovoljstvo koje čoveku može da pruži svest o snazi njegove mašine, svrsishodnost njenog rada, lepota i preciznost svakog njenog pokreta. Mržnja koju je prema mašinama osećao Viljem Moris dokazuje samo da su mu, uprkos njegovom velikom talentu, snaga i lepota mašina bile nedostupne.

I muzika je imala važnu ulogu u mom razvoju. Ona mi je pružala još veće uživanje i nadahnuće nego poezija. U to vreme ruska opera skoro da nije ni postojala, ali to beše vreme procvata italijanske opere. U Peterburgu je bila izuzetno popularna i imala je više velikih zvezda. Kada se primadona Bozio razbolela, hiljade ljudi, naročito mladih, stajalo je do kasno u noć na ulazu u hotel da saznaju kako se diva oseća. Ona nije bila lepa, ali je izgledala predivno dok je pevala, tako da je sigurno na stotine mladića bilo u nju zaljubljeno. Kada je Bozio umrla, organizovana je sahrana kakvu Peterburg do tada nije video.

Ceo Peterburg se tada delio na dva tabora: na poklonike italijanske opere i na stalne posetioce francuskog teatra, gde se već začinjala trula ofenbahovština, koja je za nekoliko godina zarazila čitavu Evropu. Naš razred se takođe podelio na dva tabora, a ja sam pripadao »talijancima«. Mi nismo imali pravo na parter i galeriju; lože su u italijanskoj operi rezervisane i po nekoliko meseci pre početka sezone, na pretplatu, a u nekim kućama abonmani su se čak i nasleđivali. Zato nam je preostajalo da se u operu potajno zavlačimo subotom, na poslednju galeriju, gde smo se gurali u prolazu i znojili se kao u sauni. Da bismo sakrili svoje mundire koji su lako upadali u oči, morali smo, uprkos zapari, da stojimo u zakopčanim crnim vatiranim šinjelima s krznenim okovratnicima. Čudo kako niko nije zaradio zapaljenje pluća, naročito kada se uzme u obzir da smo raspaljeni ovacijama u sali dugo zatim stajali na ulici, kod ulaza, ne bi li još jednom videli naše ljubimce i ponovo im aplaudirali. Italijanska opera je u to vreme na neki čudan način bila povezana sa radikalnim pokretom. Revolucionarni recitativi u »Viljemu Telu« ili »Puritancima« uvek su izazivali bučne ovacije, koje su prilično zbunjivale Aleksandra II. A na šestoj galeriji, u sobi za pušenje i kod izlaza, okupljao se najbolji deo peterburške omladine, koju je povezivalo zajedničko poštovanje plemenite umetnosti. Sada to sve može da izgleda detinjasto, ali puno je uzvišenih ideja i čistih namera u nama probuđeno zahvaljujući omiljenim umetnicima.

VII

Leti smo odlazili na logorovanje u Petergof, zajedno sa drugim vojnim školama peterburškog okruga. U celini, tamo nam je život bio veoma dobar i, nesumnjivo, mi smo se u logoru čak i gojili. Spavali smo u prostranim šatorima, kupali se u moru i vraćali se u grad sa zalihama zdravlja.

Naravno, za vojne škole glavna aktivnost na logorovanju su strojeve radnje. Nismo ih podnosili, ali bi dosada povremeno nestala kada smo učestvovali u manevrima. Jednom, dok smo se već spremali na spavanje, Aleksandar II naredi uzbunu i podiže logor na noge. Za nekoliko minuta ceo logor je oživeo. Nekoliko hiljada dečaka okupilo se oko zastave. Kroz noćnu tišinu razlegla se teška tutnjava topova artiljerijske škole. Sav vojnički Petergof dojurio je u logor, ali zbog nekakvog nesporazuma caru nikako da dovedu konja. Na sve strane rastrčase se ordonansi da pronađu caru konja, ali konja nigde. Pošto nije bio bogzna kakav jahač, Aleksandar II nikada nije sedao na tuđeg konja. Sada je bio veoma besan i kad je ordonans dotrčao raportirajući: »Konja vašeg veličanstva dovode sa Babjigone«, car se strašno razdrao: »Budalo, zar ja imam samo jednog konja?«

Sve gušći mrak, topovski hici, topot konjice – to je nas dečake uzbuđivalo, i kada je Aleksandar II pustio našu kolonu u napad, ostajući ispred, samo što ga nismo pregazili. Zbijeni u redove sa isturenim bajonetima mora da smo strašno izgledali i ja videh imperatora kako se u tri velika skoka sklanja s puta koloni. Tada sam shvatio šta je to kolona koja nastupa zbijenih redova uzbuđena muzikom i jurišem. Ispred nas je stajao car, naš vojni komandant, prema kome smo se svi odnosili sa strahopoštovanjem. Međutim, osećao sam da se ni jedan od nas ne bi ni za pedalj pomerio niti zaostao da mu napravi put. Mi smo predstavljali kolonu koja se kreće a on je bio prepreka i kolona bi ga zgazila. U takvim situacijama dečaci s puškama u rukama još su opasniji od starih vojnika.

Iduće godine, kada smo učestvovali u velikim manevrima nedaleko od Peterburga, stekao sam izvesnu predstavu o tome šta je rat. Dva dana uzastopce radili smo samo jedno – kretali se napred i nazad nekih dvadesetak vrsta. Nismo imali pojma šta se dešava oko nas, niti s kakvim ciljem se krećemo. Topovi su grmeli čas pored nas; čas negde u daljini. Povremeno bi se u šumi i na brdima začula snažna puščana vatra. Ordonansi su trčali i donosili naređenja čas da napadamo, čas da se povlačimo. A mi smo stalno išli, išli i išli, ne nalazeći smisao u tom kretanju. Konjica je prošla istim putem i pretvorila ga u veliku reku živog peska, po kome smo se s mukom vukli napred i nazad. Konačno je u našoj koloni nestala svaka disciplina. Od čvrste celine pretvorila se u gomilu umornih putnika. Putem su išli samo podoficiri-zastavnici; ostali su se sporo vukli šumom sa strane. Naredbe i molbe oficira nisu pomagale.

Odjednom se otpozadi razleže uzvik: »Dolazi car!« Oficiri se užurbaše moleći nas da se pres-trojimo u redove, ali niko ih nije slušao.

Dojahao je imperator i još jednom naredio povlačenje.

– Nalevo krug! – razlegla se komanda. »Gospodo, iza vas je car. Okrenite se, molim!« – šapotali su oficiri. Ali bataljon ne obrati skoro nikakvu pažnju na komande i molbe. Na sreću, Aleksandar II nije bio fanatični ljubitelj strojeve obuke. Pošto nam je uputio nekoliko reči da nas ohrabri i obećao nam odmor, on odjaha.

Tada sam shvatio kako u ratno vreme mnogo toga zavisi od stanja duha u vojsci i kako se malo može učiniti disciplinom kad se od vojnika traži više od uobičajenog napora. Samo disciplinom ne može se pokrenuti umoran odred u naznačeno vreme na bojno polje. U takvim trenucima samo entuzijazam i poverenje mogu naterati vojnike da učine »nemoguće«. Kako sam se često sećao te praktične lekcije kasnije u Sibiru, gde smo takođe za vreme naučnih ekspedicija ponekad morali da učinimo »nemoguće«.

Vojnim vežbama i manevrima ipak je bio posvećen samo manji deo našeg boravka u logoru. Dosta smo se bavili praktičnim snimanjima i fortifikacijom. Posle nekoliko pripremnih vežbi,

davali su nam kompas i govorili: »Napravite plan ovog jezera ili parka, sa putevima. Izmerite busolom uglove a koracima rastojanja.«

Rano ujutro, pošto bi brzo doručkovao, dečak je trpao u svoje velike vojničke džepove parčad crnog hleba i odlazio na četiri-pet sati po nekoliko vrsta daleko u park. Urctavao je u plan prelepe senovite puteve, potoke i jezera. Njegov rad je posle upoređivan sa preciznim kartama, a nagrada je bila, po izboru dečaka, optički instrument ili pribor za tehničko crtanje. Ja sam u tom crtanju neizrecivo uživao. Sloboda u radu, samoća ispod stoletnog drveća, šumski život kome sam mogao nesmetano da se predam – duboko su se utisnuli u moje sećanje. I sam posao bio je interesantan. Kada sam kasnije postao istraživač Sibira, a neki od mojih drugova istraživači Srednje Azije, zaključili smo da su topografska snimanja bila odlična pripremna škola.

U poslednjem razredu svaki drugi dan grupe od po četiri paža odlazile su u sela, malo dalje od logora. Tamo su pravili precizne mape pomoću menzule i vizira. Povremeno su navraćali oficiri iz glavnog štaba da provere radove i da daju poneki savet. A život među seljacima, u seljačkim kućama, izvanredno je uticao na naš intelektualni i moralni razvoj.

U to vreme vežbali smo da gradimo delove utvrđenja u pravoj veličini. Odlazili smo sa oficirima na otvoreno polje i tu smo dobijali zadatak da napravimo presek bunkera ili komplikovanog utvrđenja. Spajali smo ekserima letvice i kočeve, kao što rade inženjeri kad postavljaju novu železnička prugu. Kada smo pravili barbete i puškarnice morali smo puno da računamo da bismo odredili nagib i preseke raznih površi i, posle toga, stereometrija nam više nije predstavljala teškoću a sinusi i tangente su dobijali realan, konkretan smisao.

Ovaj posao nam se veoma dopao pa smo se jednom i u gradu, kada smo u vrtu pronašli nešto gline i tucanika, bacili na izgradnju pravog utvrđenja, doduše umanjenog. Barbete, prave i iskošene puškarnice, bili su brižljivo izračunati. Sve je bilo urađeno veoma lepo. Maštali smo da se dokopamo dasaka da napravimo platforme za oružje i da na njih postavimo modele topova iz naše učionice. Ali avaj, naše pantalone već behu u jadnom stanju!

– Šta radite tu – vikao je naš kapetan. »Pogledajte na šta ličite! Izgledate kao kopači. (Na to smo baš i bili ponosni!) A šta ako dođe veliki knez i zatekne vas takve!«

– Pokazaćemo mu naše utvrđenje i zamolićemo ga da nam da daske i alat za platforme.

Uzalud smo se bunili. Sledećeg dana desetak radnika odvezlo je na kolicima našu divnu tvrđavu kao da je gomila đubreta.

Ovo sve pominjem zato što želim da pokažem kako deca i mladi žele praktično da primenjuju znanja stečena u školi, i koliko su ograničeni vaspitači koji ne umeju da to iskoriste u svom pedagoškom radu. U našem korpusu sve je bilo usmereno ka tome da podstakne vojnički duh, ali mi bismo sa istim zanosom pravili i železničku prugu, gradili kuću, ili obrađivali njivu i povrtnjak. Sklonost dece ka pravom živom radu propada uzalud zato što u školama još uvek vlada duh sholastike, nasleđen iz srednjovekovnih manastira.

VIII

Godine od 1857. do 1861. bile su, kao što je poznato, vreme duhovnog progressa Rusije. Sve ono što je u prijateljskim razgovorima šaputala generacija koju su u literaturi predstavili Turgenjev, Tolstoj, Hercen, Bakuljin, Ogarjov, Kaveljin, Dostojevski, Grigorovič, Ostrovski i Njekrasov – sada je počelo da prodire u štampu. Cenzura je još uvek besnela, ali je ono što nije moglo da se kaže otvoreno u političkim člancima krijumčareno kroz priču, humorističku skicu ili u zamaskiranoj

kritici zapadnoevropskih događaja. Svi su umeli da čitaju između redova i razumeli su šta znači »Kritika kineskog finansijskog sistema«.

U Peterburgu nisam imao drugih poznanika osim drugova iz škole i uskog kruga rođaka. Zato sam bio po strani od radikalnog pokreta toga vremena. Ipak (a to je možda i najkarakterističnije za pokret) ideje su prodirale čak i u tako lojalne škole kao što je bila naša, a osećale su se čak i u krugu naših moskovskih rođaka.

Sada sam nedelju i praznike provodio kod moje tetke, kneginje Mirske, koju sam već pominjao. Knez Mirski mislio je samo na ekstravagantne doručke i ručkove, a kneginja i kneginjica su provodile vreme u zabavama. Moja sestra od tetke imala je dvadeset godina. Bila je veoma lepa i privlačna. Sva braća po drugoj liniji bila su zaljubljena u nju, a i ona se zaljubila u jednog od njih i htela je da se uda za njega. Ali venčati tako bliske rođake veliki je greh po zakonima pravoslavne crkve, tako da je kneginja uzaludno pokušavala da dobije posebnu dozvolu od visokih predstavnika crkvene hijerarhije. Zato je sada kneginja Mirska dovela svoju kćer u Peterburg, u nadi da će možda među bezbrojnim obožavaocima naći pogodnijeg mladoženju nego što je tako blizak rođak. Želim da kažem da kneginjin trud nije urodio plodom, iako je u njenoj kući uvek bilo puno gardijske i diplomatske mladeži.

Moglo bi se pomisliti da će revolucionarne ideje ponajmanje prodrati u takvu kuću. A ja sam se baš tu prvi put upoznao sa revolucionarnom literaturom. Hercen je upravo počeo da izdaje u Londonu časopis „Полярная звезда“,⁸ koji je brzo postao popularan u javnosti i izazvao zbuñjenost čak i u dvorskim krugovima. Moja sestra od tetke je nekako dolazila do takve literature i mi smo je obično zajedno čitali. Njeno srce je bilo ogorčeno zbog prepreka koje su stajale na putu njene sreće i utoliko je radije njen um prihvatao Hercenovu britku kritiku samodržavlja i trulog državnog sistema. Gotovo sa verničkim strahopoštovanjem gledao sam korice časopisa „Полярная звезда“, na kojima su u medaljonu bili likovi obešenih dekabrista: Bestuževa, Kahovskog, Pastelja, Riljejeva i Muravjova-Apostola. Lepota i snaga Hercenovih dela, sveobuhvatnost njegovih misli i duboka ljubav prema Rusiji – potpuno su me obuzele. Čitao sam po nekoliko puta stranice pune blistavog duha, prožete dubokim osećanjem. Turgenjev je tačno rekao da je Iskander⁹ pisao suzama i krvlju i da otada kod nas niko nije tako pisao.

Godine 1859. ili na početku 1860. počeo sam da izdajem svoje prve revolucionarne novine. U tom uzrastu ja sam naravno mogao da budem samo republikanac i strastveno sam dokazivao da je Rusiji neophodan ustav. Pisao sam o bezumnim troškovima dvora, o sumama bačenim u Nici na besposlenu svitu koja je pratila caricu-udovicu, koja je i umrla 1860. godine. Pominjao sam činovničke zloupotrebe, o kojima sam stalno slušao, i dokazivao sam potrebu pravnog poretka. Novine sam prepisivao u tri primerka i stavljao ih u stolove drugova iz starijih razreda, koje su, kako sam zamišljao, morala da interesuju društvena pitanja. Molio sam čitaoce da primedbe stave iza velikog sata u našoj biblioteci.

Srce mi je lupalo kada sam sutradan ušao u biblioteku da vidim ima li nešto za mene. I stvarno, iza sata su bile dve cedulje. Dva druga su pisala da potpuno saosećaju sa mnom ali su savetovali da ne rizikujem previše. Napravio sam i drugi broj, još oštriji. U njemu sam tvrdio da je neophodno da se svi ujedine u ime slobode... Ovog puta iza sata nije bilo ničega, ali su mi ta dva druga lično prišla.

---

⁸ »Polarna zvezda«.

⁹ Hercen se ponekad tako potpisivao.

– Sigurni smo da vi pravite novine, rekoše mi, i došli smo da razgovaramo o tome. Potpuno se slažemo sa vama i želimo da kažemo: »Bićemo drugovi«. Ali novine više ne treba praviti. U celom korpusu ima samo još dva druga koja zanimaju takve stvari. Ako se sazna da postoje takve novine, posledice će za nas biti strašne. Bolje da organizujemo kružok i da razgovaramo o svemu. Možda ćemo uspeti da i druge u nešto od toga ubedimo.

To je sve bilo tako razumno da mi je ostalo samo da se složim i mi smo čvrstim rukovanjem potvrdili sklapanje saveza. Od tada smo postali veliki prijatelji, puno smo zajedno čitali i razmatrali različite probleme.

Oslobođenje seljaka privlačilo je tada pažnju svih razumnih ljudi.

Revolucija 1848. godine potmulo se odrazila na ruske seljake. Od 1850. godine pobune seljaka počele su da bivaju sve ozbiljnije. Kad je počeo Krimski rat i kada su iz cele Rusije počeli da pozivaju regrute, nemiri seljaka su se proširili s dotad neviđenom snagom. Kmetovi su ubili nekoliko spahija. Pobune su postale tako strašne da su za njihovo gušenje morali da šalju čitave pukove s topovima, dok su ranije i manji odredi vojnika nagonili strah u seljake i okončavali nered.

Te eksplozije, s jedne strane, i duboko gnušanje prema sistemu kmetstva generacije koja je dolazila kada je na presto stupio Aleksandar II, učinili su oslobođenje seljaka suštinskim pitanjem. Aleksandar II, koji je i sam bio protiv kmetstva i koga su podržavali, tačnije podsticali, u njegovoj porodici žena, brat Konstantin i velika kneginja Jelena Pavlovna – napravio je prvi korak. On je želeo da inicijativu za reforme pokrenu same spahije. Ali ni u jednoj guberniji nije bilo moguće ubediti spahije da caru daju takvu poslanicu. U martu 1856. godine Aleksandar II se lično obratio moskovskom plemstvu govorom u kome je tvrdio da su reforme neophodne; ali odgovor je bio – uporno ćutanje. Aleksandar II se tada naljutio i završio govor nezaboravnim rečima Hercena: »Bolje je gospodo da oslobođenje potekne odozgo nego da se čeka da ono dođe odozdo«. Ali ni te reči nisu delovale. Inicijativu su konačno pokrenule litvanske gubernije, Grodno, Viljna i Kovno, u kojima je Napoleon 1812. godine (na papiru) ukinuo kmetstvo. General-gubernator Nazimov uspeo je da ubedi litvansko plemstvo da preda potrebnu poslanicu i u novembru 1857. godine štampan je čuveni reskript na ime viljnskog general-gubernatora u kome je Aleksandar II izražavao nameru da oslobodi seljake. Sa suzama u očima čitali smo slavni Hercenov tekst: »Pobedio si, Galilejanine«. Londonski emigranti izjavljivali su da Aleksandra II više ne smatraju svojim neprijateljem, već da će ga podržavati u velikoj stvari oslobađanja seljaka.

Reakcija seljaka bila je zaista izvanredna. Čim se pronela vest da će toliko željenu slobodu dobiti, ustanci su gotovo prestali. Seljaci su čekali. Kada je Aleksandar II obilazio srednju Rusiju, okupljali su se oko njega i molili da dâ slobodu, ali se prema ovim ponovljenim molbama Aleksandar odnosio neprijateljski. Zanimljivo je, međutim, koliko je bila jaka tradicija velike revolucije: među seljacima se proneo glas da je Napoleon III prilikom potpisivanja mira zatražio od Aleksandra II da oslobodi seljake. To sam često imao priliku da čujem. Čak i uoči oslobađanja, seljaci su sumnjali da će slobodu dati bez pritiska spolja. »Ako Garibalka ne dođe, ništa od toga« – reče jednom u Peterburgu neki seljak mome drugu koji mu je objašnjavao da će uskoro »dati slobodu«. A tako su mnogi mislili.

Posle perioda opšteg radovanja, uslediše, međutim, godine brige i neverice. U gubernijama, kao i u Peterburgu, radili su specijalno izabrani komiteti, ali se Aleksandar II očigledno kolebao. Cenzura je strogo vodila računa da se štampa ne bavi detaljima problema oslobađanja seljaka. Zloslutne glasine širile su se Peterburgom i stizale su i do našeg korpusa.

Među plemstvom bilo je mlađih ljudi koji su iskreno radili za potpuno oslobođenje seljaka. Ali reakcionarna struja je sve više sužavala krug oko Aleksandra II i vršila na njega pritisak. Nazad-

njaci su širili intrigu da će na dan oslobođenja seljaka započeti opšte klanje spahija i da Rusiju tada čeka nova pugačovština, još strašnija od bune 1773. godine. Aleksandar II je bio čovek slabog karaktera i reagovao je na takva zloslutna predskazivanja. Ali velika mašina za izradu »uredbe« već je bila puštena u pogon. Komiteti su zasedali. Na desetine predloga sa projektima oslobođenja seljaka slato je caru, rasturano je u rukopisima, ili štampano u Londonu. Hercen je, uz saradnju Turgenjeva koji ga je obaveštavao o situaciji, razmatrao detalje svakog projekta u časopisima „Колокол“¹⁰ i „Полярная звезда“. Isto je radio i Černiševski u listu „Современик“.¹¹ Slovenofili, naročito Aksakov i Beljajev odmah su iskoristili nešto bolji položaj štampe da popularizuju ideju o oslobođenju seljaka. Oni su takođe, uz dobro poznavanje tehničke strane stvari, do detalja analizirali kako će se ono sprovesti. Čitav obrazovani Peterburg slagao se sa Hercenom, a naročito sa Černiševskim. Sećam se da su ga podržavali čak i oficiri konjičke garde koje sam viđao nedeljom posle crkvene svečanosti kod mog brata od strica, ađutanta puka i carevog ađutanta Dimitrija Nikolajeviča Kropotkina. Raspoloženje u peterburškim kafanama i na ulicama pokazivalo je da se više ne može nazad. Oslobođenje seljaka je *moralo* biti realizovano. Izvojevana je i druga tačka, naime, oslobođenje sa zemljom.

Ali nazadnjačka struja nije gubila nadu. Ona se sada borila za odlaganje roka za sprovođenje reformi, za smanjivanje okućnica i za tako visoku otkupnu cenu za zemlju koja bi od ekonomske nezavisnosti napravila priviđenje. I u tome su nazadnjaci potpuno uspeli. Aleksandar II je uklonio Nikolaja Miljutina (brata ministra vojske) koji je bio duša cele stvari.

– Veoma mi je žao što se rastajem od vas – rekao mu je – ali, moram: plemstvo vas naziva »crvenim«.

Prvobitni komiteti, koji su izradili projekat oslobođenja seljaka, raspušteni su. Novi komiteti su sada revidirali ceo program u korist nazadnjaka. Štampi su ponovo bila zapušena usta.

Stvari su tako postajale sve crnje. Već se postavljalo i pitanje da li će oslobođenja uopšte biti. Grozničavo sam pratio borbu. Nedeljom, kada su se moji drugovi vraćali u korpus, raspitivao sam se šta kažu njihovi roditelji. U jesen 1860. godine vesti su bile sve gore i gore. »Struja Valujeva je pobedila« »Oni hoće da se cela stvar revidira.« »Rodaci kneginje D. (caričine prijateljice) imaju jak uticaj na cara.« »Oslobođenje seljaka je odloženo: plaše se revolucije«

U januaru 1861. godine počele su ipak da stižu utešne vesti. Sada su se svi nadali da će 19. februara, na dan Aleksandrovog stupanja na presto, biti objavljen nekakav manifest o oslobođenju.

Dođe i taj dan, ali sa njim nije stiglo ništa. Toga sam dana bio na dvoru, gde se umesto velike održavala samo mala svečanost. Paževe iz drugog razreda slali su na takve svečanosti da bi naučili dvorska pravila i devetnaestog je bio na mene red. Pratio sam jednu od velikih kneginja prilikom izlaska iz crkve, a pošto njenog muža nije bilo zamolila me je da ga pronađem. Pozvali su ga da izađe iz carevog kabineta i ja u polušaljivom tonu rekoh velikom knezu kako je njegova žena uznemirena. Nisam ni slutio o kako se važnoj stvari u tom trenutku raspravlja u kabinetu. Osim nekolicine upućenih niko nije znao da je manifest potpisan tada, 19. februara. Držali su ga u tajnosti dve nedelje samo zato što je nedelju dana kasnije, 26. februara počinjala masljenica.¹² Plašili su se da u selima pijanstvo može da dovede do pobuna. Čak su i karneval te godine prebacili sa Dvorskog trga na Marsovo polje, dalje od dvora, u strahu od narodnog ustanka. Vojska je dobila stroge instrukcije kako da smiri nered.

---

¹⁰ »Zvono«.

¹¹ »Savremenik«.

¹² U našim krajevima bela nedelja ili mesojeđe.

Dve nedelje kasnije, 5. marta, na poslednji karnevalski dan, bio sam u korpusu, pošto sam u podne morao da idem na smenu straže u Mihajlovskom manježu. Još sam bio u krevetu kad je u sobu, sa čajem na poslužavniku, utrčao moj posilni Ivanov vičući: »Kneže, sloboda! Manifest je istaknut u čaršiji (preko puta korpusa)!«

– Video si svojim očima?

– Da. Mnogo naroda. Jedan čita, ostali slušaju. Sloboda!

Za dva minuta sam se obukao i našao se na ulici.

– Kropotkine, sloboda! – uzviknu drug koji je ulazio u korpus. Eno manifesta. Moj tata je juče saznao da će ga čitati za jutarnje mise u Isakijevskom saboru. Nije bilo puno naroda, samo mužici. Posle mise pročitaše i razdeliše manifest. Seljaci su dobro shvatili šta on znači. Kad sam izlazio iz Sabora puno mužika tumaralo je u porti. Dvojica su stajala na kapiji. Rekoše mi podsmešljivo: »Šta je gospo'n? Ode?'« Drug mi je pokazao kakvim su ga gestovima ispratili. U tom gestu iskazane su godine iscrpljujućeg čekanja.

Čitao sam, i ponovo čitao manifest. Sastavio ga je ostareli moskovski mitropolit Filaret, visokoparnim jezikom. Crkvenoslovenske fraze samo su skrivale smisao.

Ali to je bez sumnje bila sloboda, mada ne skora. Seljaci su ostajali kmetovi još dve godine, do 19. februara 1863. ali uprkos tome jedno je bilo jasno: kmetstvo je ukinuto i kmetovi dobijaju okućnicu. Oni će morati da je otkupe, ali je beleg ropstva izbrisan. Robova više nema. Reakcija nije pobedila.

Odosmo na smenu straže. Kad je vojna ceremonija bila gotova, Aleksandar II, koji je još uvek bio na konju, glasno povika: »Gospodo oficiri, ovamo«! Oficiri okružise cara i on glasno poče govor o događaju dana.

– Gospodo oficiri... Predstavnici plemstva u vojsci, – stizali su do nas odlomci govora... »Došao je kraj vekovnoj nepravdi... Očekujem od plemstva odricanje... Pošteno plemstvo zbiće se oko prestola...« I tako dalje. Kada je Aleksandar završio, odgovorili su mu ushićenim uzvicima »ura!«

Do korpusa smo više trčali nego hodali. Žurili smo u italijansku operu, na kombinovanu dnevnu predstavu, poslednju u sezoni. Nije bilo sumnje da će biti nekih manifestacija. Brzo smo zbacili vojničku opremu i nas nekolicina odosmo u pozorište, na šestu galeriju. Pozorište je bilo prepuno.

Za vreme prve pauze pušionica je bila puna ushićene omladine. Poznanici i oni koji se nisu znali uzbuđeno su razmenjivali utiske. Odlučismo da se vratimo u salu i zajedno sa ostalima zapevamo »Bože, čuvaj cara!«

Čim su do nas doprli zvuci muzike, požurili smo nazad u salu. Orkestar je već svirao himnu, ali su njegovi zvuci nestajali u uzbuđenim povicima »ura!« svih gledalaca. Video sam da dirigent Baveri maše štapićem ali nisam mogao da uhvatim ni jedan zvuk velikog orkestra. Baveri stade, ali raspaljeni uzvici »ura!« nisu prestajali. On ponovo podiže štapić; video sam pokrete gudala, video sam kako se nadimaju obrazi muzičara koji su svirali limene instrumente, ali su uzbuđeni uzvici i dalje pokrivali muziku. Baveri je po treći put započeo himnu. I tek su tada, pred sam kraj, limeni instrumenti povremeno uspevali da preseku huku ljudskih glasova.

Takvi prizori oduševljenja ponavljali su se i na ulicama. Gomile seljaka i intelektualaca stajale su ispred Zimskog dvorca i vikale »ura«. Kad se car pojavio na ulici, za njegovom kočijom jurnuo je uzbuđeni narod. Hercen je bio u pravu rekavši dve godine kasnije, kada je vlast davila poljsku revoluciju u rekama krvi a Muravjov Vešač je gušio na gubilištu: »Aleksandre Nikolajeviču, zašto niste umrli onog dana? Ostali biste heroj u istoriji!«

A šta je bilo sa ustancima koje su predskazivali nazadnjaci? Teško se mogla zamisliti neodređenija situacija od one stvorene »Uredbom«. Ako je nešto moglo da izazove nemire, to je onda

bila zamršena neodređenost tih propisa. A ipak, osim dve pobune i manjih nereda ponegde, cela Rusija je bila mirna – mirnija nego ikada. Običnim zdravim razumom seljaci su shvatili da je došao kraj kmetstvu i da je sloboda tu. Oni su prihvatili uslove koji su im bili postavljeni, ma koliko oni bili teški.

Obišao sam Nikoljsko u avgustu 1861. godine, a onda ponovo u leto 1862. i bio sam iznenađen kako su razumno i s mirom, seljaci prihvatili novu situaciju. Oni su savršeno dobro znali kako će biti teško da se plati otkupnina, koja je u suštini bila cena za besplatni rad oduzetih seljaka, ali njima je oslobođenje iz ropstva bilo tako dragoceno da su prihvatili čak i tako surove uslove. Istina, to je sve išlo uz gundanje, ali su se seljaci pokorili neminovnosti. Prvih meseci praznovali su dva dana nedeljno, tvrdeći da je greh da se radi petkom, ali kad je počelo leto latili su se posla još marljivije nego pre.

Kada sam video naše nikoljske seljake petnaest meseci posle oslobođenja – nisam mogao da se nauživam. Sačuvali su svoju urođenu dobrotu i nežnost, a žig ropstva je nestao. Seljaci su sa svojim ranijim gospodarima razgovarali ravnopravno, kao da među njima nikada nije ni bilo drukčijih odnosa. Osim toga, već su se među seljacima izdvojili oni koji su mogli da se bore za njihova prava. »Uredba« je bila velika, teško napisana knjiga. Utrošio sam dosta vremena dok je nisam razumeo. Ali kada je jednom nikoljski starosta¹³ Vasilij Ivanović došao sa molbom da mu objasnim jedno nejasno mesto iz »Uredbe« – uverio sam se da se on odlično snašao u zamršanim poglavljima i paragrafima, iako nije baš vešto čitao.

Najteže je bilo slugama u kući. Oni nisu dobili okućnice, a teško i da bi znali šta s njima da rade kad bi ih dobili. Posluga je dobila slobodu i ništa više. U našem okrugu skoro svi su napustili svoje gospodare; kod mog oca, na primer, niko nije ostao. Rastrčali su se u potrazi za poslom. Mnogi su odmah našli mesto kod trgovaca, kojima je imponovalo što će za njih da radi kočijaš tog i tog kneza ili kuvar tog i tog generala. Oni koji su znali neki zanat nalazili su posao u gradu. Tako je, na primer, orkestar moga oca ostao što je i bio, dobro zarađujući u Kalugi, a sa našom kućom održavao je prijateljske odnose. Loše se pisalo onima koji nisu znali nikakav zanat. A ipak, većina je više volela da se kako-tako snalazi nego da ostane kod ranijeg gospodara.

Što se tiče spahija, krupni zemljoposednici su koristili sva sredstva u Peterburgu da se kmetstvo ponovo uspostavi pod bilo kojim imenom (delimično su u tome uspeli za vreme Aleksandra III), ali se veći deo ostalih spahija pomirio sa reformom kao sa neminovnom nesrećom. Nova generacija dala je Rusiji izuzetne mirovne posrednike, a kasnije i mirovne sudije, koje su toliko doprineli mirnom toku emancipacije. A ljudi starijeg pokolenja maštali su samo kako da se dokopaju otkupnih potvrda (zemlja je bila procenjena znatno više nego što vredi) i zamišljali kako će taj novac da prolumpuju u restoranima, ili da ga ostave za kockarskim stolom. I stvarno, većina je prolumpovala ili prokockala otkupni novac čim ga je dobila.

Za mnoge spahije oslobođenje seljaka ispalo je u suštini korisna transakcija. Na primer, zemlja koju je moj otac predviđajući oslobođenje isparcelisao i prodavao po 11 rubalja za desetinu seljake je koštala po 40 rubalja, tj. tri i po puta više. Tako je bilo svuda u našom okrugu. Na očevom tambovskom stepskom imanju, *mir*¹⁴ je zakupio svu zemlju na dvanaest godina i otac je dobio dva puta više nego kada su mu kmetovi obrađivali zemlju.

Desetak godina posle tog nezaboravnog dana otišao sam na tambovsko imanje koje sam nasledio od oca. Tu sam ostao nekoliko nedelja. Uveče, posle mog odlaska, naš mladi sveštenik,

---

¹³ Seoski starešina.

¹⁴ Seoska opština sa članovima.

pametnan, slobodnog mišljenja (takvi se ponekad mogu sresti u južnim gubernijama), krenuo je u šetnju. Zalazak sunca bio je veličanstven. Iz stepe je dolazio mirisni povetarac. Izvan sela, na brežuljku, naišao je na starog seljaka Antona Saveljeva kako čita psaltir. Seljak je s mukom sricao crkvena slova i često je ponavljao, čitajući od kraja. Više od svega dopadalo mu se samo čitanje, onda bi ga neka reč uzбудila i ponavljanje te reči činilo mu je zadovoljstvo. Sada je čitao 106. psalm u kome se često ponavlja »radujem se«.

– Šta to čitate Antone Saveljeviču? – upita sveštenik.

– Pa evo, oče, ispričaću vam. Pre četrnaest godina dođe ovde stari knez. Bila je zima. Ja sam se taman bio vratio kući sasvim promrzao. Besnela je mećava. Tek što sam počeo da se svlačim – čuh, starosta lupa u prozor i viče: »Ajde kod kneza, traži te!« Tad smo se svi, moja stara i dečica i ja, uplašili. »Zašto sad kod kneza?« – zabrinula se ona. Ja se prekrstih i pođoh. Dok sam prelazio nasip skoro sam obnevideo od mećave. Ali sve se dobro završilo. Stari knez je spavao posle ručka, a kada se naspavao samo me je upitao: »A ti, Antone Saveljevu, znaš li da malterišeš?«

– Znam, vaša svetlosti.

– E pa onda, dođi sutra, popravićeš zid u ovoj sobi.

– Kući odoh sasvim veseo. Samo što sam došao na nasip, vidim moja žena stoji. Čitavo vreme je u mećavi ona prestajala sa detetom u naručju čekajući me.

– Šta je bilo, Saveljiču? – pita.

– Ništa – kažem – sve je u redu, zvao je da popravim malter. Eto, tako je, oče, bilo kod starog kneza. A sada, eto, dođe mladi knez. Odoh ja da ga vidim. Sedi on u vrtu, u hladovini pokraj kuće, pije čaj. Vi ste, oče, bili s njim, i načelnik *volosti*¹⁵, sa medaljom, i on je bio tu.

– Hoćeš li čaja, Saveljiču? – pita knez. »Sedi. Daj mu stolicu, Petre Grigoriču«. I Petar Grigorič – a kakav je sotona bio prema nama dok je bio upravnik kod starog kneza – nosi stolicu! Sedimo za stolom, čavrljamo, mladi knez svima sipa čaj. Pa, oče, danas je tako lepo prijatno veče, iz stepe vazduh stiže tako lagan – eto tako ja sedim i čitam: »Radujem se! Radujem se!«

Eto šta je seljacima značila sloboda!

IX

U junu 1861. godine bio sam unapređen u narednika paževskog korpusa. Moram da priznam da se nekim našim oficirima to nije dopadalo. Govorili su da sa takvim narednikom neće biti nikakve discipline. Ali tu nisu mogli ništa da urade. Obično je za narednike postavljan prvi učenik najstarijeg razreda, a ja sam bio prvi već nekoliko godina. Unapređenje se smatralo poželjnim ne samo zato što je narednik imao poseban položaj u korpusu i sve privilegije oficira, već i zato što je istovremeno bio i imperatorov kamerpaž. Tako bi on postao lično poznat caru, što se, naravno, smatralo važnim korakom za dalju karijeru.

Za mene je bilo najvažnije to što me je čin spasavao mučne obaveze dežurstva u samom korpusu koja je padala u udeo kamerpaževima i što sam od tada imao zasebnu sobu za rad u koju sam mogao da se sklonim od školske galame. Istina, postojala je i druga strana medalje. Uvek mi je bilo teško da idem ravnomernim korakom i više sam voleo da trčim, što je bilo strogo zabranjeno. Sada više nisam mogao da projurim kroz sve sale već sam morao pristojno da koračam, sa knjigom dežurstva pod miškom! O toj važnoj stvari čak su većali moju drugovi; odlučili su da s

¹⁵ U staroj Rusiji, teritorija potčinjena jednoj vlasti.

vremena na vreme ipak smem sebi da priuštim da se istrčim, a što se tiče mojih odnosa sa drugim pitomcima, na meni je da sa njima uspostavam drugarstvo. To sam i uradio.

Kamerpaževi su često odlazili na dvor, na male i velike svečanosti, balove, prijeme, ceremonijalne ručkove itd. Za Božić, Novu godinu i Uskrs bili smo potrebni na dvoru skoro svaki dan, a ponekad i dva puta u toku dana. Osim toga, kao narednik sam svake nedelje morao da referišem caru prilikom smene da »u četi korpusa paževa nema nikakvih promena« čak i kada bi trećina pitomaca bila bolesna. »Da raportiram danas kako nije sve u redu?« upitah pukovnika jednom kada se gotovo pola korpusa porazbolelo od neke bolesti. »Bože sačuvaj« – užasnulo se on – »tako se može raportirati samo ako se u korpusu desi pobuna«.

Dvorski život je nesumnjivo živopisan. Elegantna prefinjenost manira (iako možda samo površna), stroga etikecija, atmosfera luksuza, svakako ostavljaju utisak. Veliki prijem – to je lep prizor. Čak i običan prijem kod carice za nekoliko dama veoma se razlikovao od obične posete. Prijem se održava u velikoj sali, goste uvode kamerheri u mundirima opšivenim zlatom, caricu prate raskošno odeveni paževi i dvorske dame i sve se odvija izuzetno svečano. Biti aktivno lice u dvorskom životu bilo je za dečaka mojih godina, naravno, više nego zanimljivo. Pri tom moram da kažem da je Aleksandar II za mene tada bio heroj: on nije pridavao značaj dvorskom ritualu, počinjao je da radi u šest sati ujutro i odlučno se borio protiv nazadnjaka da bi se ostvario niz reformi, među kojima je oslobođenje seljaka bio samo prvi korak.

Ali kako sam se bolje upoznao sa spoljašnjom stranom dvorskog života i s vremena na vreme video usput i ono što se dešava iza kulisa – shvatio sam bedu tih ceremonija, kojima se tek ovlaš prikriva ono što su hteli da sakriju od mase. Osim toga, shvatio sam da takve sitnice do te mere okupiraju pažnju dvora da ga sprečavaju da vidi suštinske pojave i da zbog teatralnosti često biva zaboravljena stvarnost. I da sam ikada gajio iluzije o karijeri na dvoru, one bi nestale već prve godine.

Na velike praznike, a takođe i na carske dane, na dvoru je bivao veliki prijem. Hiljade oficira, od generala do kapetana, i viših građanskih činovnika postrojilo bi se u ogromnim salama da se nisko poklone kad car sa porodicom svečano krene u crkvu. Svi članovi carske porodice okupljali su se u salonu i veselo čavrljali do trenutka kad počinje izlazak. Tada se procesija postrojivala. Car je davao ruku carici i prvi kretao. Za njim je išao njegov kamerpaž, a iza njega dežurni general-ađutant i dvorski ministar. Za caricom, ili tačnije za beskrajnim šlepom njene haljine, išla su dva kamerpaža koja su taj šlep podizala na zaokretima i širila ga u svoj njegovoj krasoti. Onda je išao prestolo-naslednik, koji je tada imao osamnaest godina, veliki knezovi i kneginje, prema redosledu prestolonasleđa. Iza svake velike kneginje išao je njen kamerpaž. Onda je sledila dugačka povorka starijih i mlađih dvorskih dama, u takozvanim ruskim kostimima, tj. u balskim haljinama koje su, kako se mislilo, ličile na sarafan.

Dok je procesija prolazila, mogao sam da posmatram kako se svako sa višim vojničkim ili građanskim činom, pre nego što se pokloni, trudio da krišom uhvati carev pogled. I ako bi car nekome odgovorio na poklon osmehom, sa dve-tri reči ili čak jedva primetnim klimanjem glave, srećnik bi prepun ponosa zagledao oko sebe očekujući od suseda čestitke.

Procesija se vraćala iz crkve u istom poretku. Posle toga, svako je žurio da obavi svoje poslove. Osim manjeg broja fanatika dvorske etikecije, kao i mladih dama, većina prisutnih smatrala je sve ovo dosadnim kulukom.

Dva ili tri puta zimi, u dvoru su priređivani veliki balovi, na koje su pozivane hiljade gostiju. Pošto bi imperator otvorio ples polonezom, svako je mogao da se zabavlja kako želi. U beskrajinim blistavo osvetljenim salama bilo je koliko hoćete mesta da se mlade dame sakriju od budnih

pogleda mamica i tetkica... Mladež se zabavljala za vreme plesa, a za večerom je uvek nekako ispadalo da su mladi parovi sedeli daleko od svojih staraca.

Moja dužnost na balovima nije se ubrajala u lake. Aleksandar II nije igrao i nije sedeo, već je sve vreme obilazio goste. Kamerpaž je morao da ide na izvesnom rastojanju od cara da ne bi štrčao u prevelikoj blizini, a da istovremeno bude pri ruci i brzo se odazove na poziv. Taj spoj prisustva i odsustva nije lako izvesti. Ni imperatoru to nije trebalo; on bi više voleo da ga ostave samog; ali takav beše običaj i car je morao da se povinuje. Najgore od svega bilo je kada je Aleksandar II stupao među dame, koje su stajale blizu velikih knezova koji su plesali, i lagano se među njima kretao. Nije baš bilo jednostavno probijati se kroz taj živi cvećnjak koji se razmicao da napravi put caru, ali se odmah za njim zatvarao. Stotine dama i devojaka nisu igrale, već su stajale u nadi da će ih možda neki od velikih knezova primetiti i pozvati na polku ili valcer. O uticaju dvora na peterburško društvo može se suditi po sledećem. Ako bi roditelji primetili da je veliki knez obratio pažnju na njihovu kćer, trudili su se koliko su mogli da se devojka zaljubi u tako visoku ličnost, iako su vrlo dobro znali da se stvar ne može okončati brakom. Nisam mogao ni da zamislim te razgovore koje sam čuo jednom u »časnoj« porodici, pošto je prestolonaslednik dva ili tri puta otplesao sa mladom sedamnaestogodišnjakinjom. To je bio povod da roditelji grade svojoj kćerci po njihovom mišljenju sjajne planove.

Kada smo bili na dvoru, uvek smo tamo doručkovali i ručali. Dvorski lakeji su nam tada pričali – hteli mi da ih slušamo ili ne – hroniku dvorskih skandala. Oni su tačno znali sve što se događalo na dvoru. To je bila njihova sredina. Istine radi, moram da kažem da je te godine, o kojoj pričam, hronika bila siromašnija nego sedamdesetih godina. Neki su se tek bili venčali, a drugi su bili suviše mladi. Ali o odnosu prema kneginji N. koju je Turgenjev tako dobro skicirao u »Dimu« pod imenom Irina, na dvoru se pričalo otvorenije nego u peterburškim salonima. Jednom, kada smo ušli u sobu u kojoj smo se uvek presvlačili, rekoše nam da je »kneginja N. danas dobila nogu, ovaj put konačno«. Pola sata kasnije video sam kneginju N. Pojavila se u crkvi očiju otečenih od plača. Tokom cele službe gušila se u suzama. Ostale dame držale su se podalje od nesrećnice, izgleda da bi je bolje videle. Posluga je već sve znala o događaju i procenjivala ga je na sebi svojstven način. Bilo je nečeg odvratnog i u pričama tih ljudi, koji su samo dan ranije gmizali pred istom tom damom.

Jednom, početkom januara 1862. godine, videh da Aleksandar II izlazi iz procesije i sam odlazi u sale gde su za paradu bile postrojene jedinice iz svih pukova peterburškog garnizona. Ta parada se obično održavala na trgu, ali je tog dana zbog jakog mraza morala da se obavi unutra. Aleksandar II je zato morao pešice da prođe pored vojske, umesto da progalopira pokraj njih. Znao sam da se moje obaveze završavaju čim imperator istupi kao glavnokomandujući, i da samo dotle treba da ga pratim, a ne dalje. Međutim, osvrnuvši se oko sebe videh da je on ostao potpuno sam. Fligel-ađutant i general-ađutant negde su nestali.

Ne znam da li je tog dana Aleksandar II žurio ili je imao neke druge razloge da se parada brzo završi, tek – on je bukvalno projurio pored redova. Pravio je veoma brze i krupne korake (bio je veoma visok) pa sam ja morao vrlo brzo da hodam, a povremeno čak i da potrčim. Žurio je kao da beži od neke opasnosti. Njegovo uzbuđenje prenelo se i na mene i ja sam u svakom trenutku bio spreman da se bacim napred, žaleći pri tom što kod sebe nemam svoj lični toledski mač koji probija petoparce, već samo obično propisano oružje. Aleksandar II je usporio tek kada je prolazio pored poslednjeg puka. Ulazeći u drugu salu, osvrnuo se i susreo s mojim pogledom, sjajnim od uzbuđenja i brzog hoda. Mlađi fligel-ađutant trčao je dve sale iza nas. Spremio sam se da saslušam oštru grdnju, ali je Aleksandar II, možda otkrivajući misli koje su ga tada okupirale, rekao: »Tu

si? Junačino!« Onda je, lagano odlazeći, uputio u daljinu onaj ukočeni zagonetni pogled koji sam sve češće počeo da zapažam kod njega.

Tako sam tada razmišljao. Ali niz sitnih događaja, kao i reakcionarni karakter koji je sve više poprimala politika Aleksandra II – počeli su da unose sumnju u moje srce. Svake go dine 6. januara, kao što je poznato, obavlja se poluhrišćanski, polupaganski obred osvećenja vode »u Jordanu«. ¹⁶ On se poštuje i na dvoru. Na Nevi, preko puta dvorca, postavlja se paviljon. Imperatorska porodica, predvođena sveštenstvom, kreće iz dvorca veličanstvenim kejom ka paviljonu, gde se posle božje službe baca krst u vodu. Hiljade ljudi na keju i na ledu prati izdaleka ceremoniju. Svi, naravno, za vreme službe stoje gologlavi. Te godine bila je jaka zima i jedan stari general stavio je iz predostrožnosti periku; ali kada je pre izlaska na ulicu užurbano oblačio u hodniku šinjel, nije primetio da se njegova perika pomerila u stranu tako da je stajala sa razdeljkom popreko. Konstantin Nikolajevič je to video i tokom cele službe smejujio se sa mladim velikim knezovima. Oni su svi gledali u generala, koji se glupavo cerio ne znajući čime je mogao da izazove takvo veselje. Konstantin je tada šapnuo bratu, koje je takođe pogledao generala i nasmejao se.

Nekoliko minuta kasnije, kada je procesija, vraćajući se, ponovo bila na keju, jedan stari seljak probio se kroz dvostruki lanac vojnika koji su stajali duž puta i bacio se na kolena pred carem, držeći u rukama molbu.

»Baćuška-care, pomози! – uzviknuo je sa suzama, i u tom se uskliku izkazalo čitavo vekovno tlačenje seljaka. Ali Aleksandar II je prošao ne obrativši pažnju na mužika. Osvrnuh se. Fligel-ađutanta nigde. Konstantin, koji je išao za nama, takođe nije primetio molioca kao ni njegov brat. Nije bilo nikoga da uzme papir. Onda ga uzeh ja, iako sam znao da će me zbog toga grditi; nije bio moj posao da primam molbe, ali ja sam zamislio šta je sve morao da pretrpi taj mužik dok nije dospao do Peterburga i dok se probijao kroz vojničke i policijske redove. Kao i svi seljaci koji su predavali molbu caru i ovaj mužik se izlagao opasnosti da zaglavi u zatvoru. Bog zna na koliko dugo.

Na dan oslobođenja seljaka Aleksandra II su obožavali u Peterburgu, ali je primetno da ga, kad se izuzme taj trenutak oduševljenja, u prestonici nisu voleli. Njegov brat Nikolaj bio je veoma popularan među sitnim dućandžijama i fijakeristima. Ali ni Aleksandar II, ni Konstantin – vođa reformističke partije, ni Mihail, nisu uživali ljubav ni jednog sloja prestoničkog stanovništva. Aleksandar II je od oca nasledio dosta osobina neograničenog samodršca i one su izbijale ponekad na videlo, bez obzira na uobičajenu dobroćudnost. Lako ga je obuzimao gnev i često se odnosio krajnje prezrivo prema posluži. Sumnjam da je bio iskreno privržen bilo kome. Okruživali su ga i bili mu povremeno bliski ljudi kao što je, na primer, grof Adlerberg, čije je dugove Aleksandar stalno plaćao, dok su drugi bili ozloglašeni zbog kolosalnih krađa. Još od 1862. godine postojala je opasnost da će Aleksandar II obnoviti najgore crte nikolajevštine. Bilo je poznato da on želi da reformiše sudstvo i vojsku, da se surovo fizičko kažnjavanje ukida, da će Rusija dobiti lokalnu samoupravu, a možda čak i neki oblik ustava. Ali i najmanji neredi su po njegovim naređenjima bili najsurovije gušeni. Svaku takvu pobunu on je doživljavao kao ličnu uvredu. Zbog toga su se od Aleksandra II stalno mogle očekivati najnazadnije mere. Studentski nemiri u oktobru 1861. godine, na peterburškom, moskovskom i kazanskom univerzitetu, gušeni su sa sve većom surovošću. Peterburški univerzitet je zatvoren, ukinuti su fakultativni kursevi koje su inicirali mnogi profesori u gradskoj dumi, a najbolji među njima morali su da se penzionišu. Ubrzo posle oslobođenja seljaka, započeo je snažan pokret za osnivanje nedeljnih škola. Njih su otvarali pojedinci i

---

¹⁶ Svećenje vode na Bogojavljenje.

institucije; svi učitelji su naravno radili besplatno, a među njima je bilo i oficira, studenata, pa čak i nekoliko paževa. Seljaci i radnici, stari i mladi pohrlili su u te škole i ubrzo se izgradio metod po kome smo za devet do deset časova uspevali da naučimo seljake da čitaju. U takvim školama bi, bez ikakvih troškova za vlasti, većina seljaka postala pismena. Ali iznenada su sve nedeljne škole zatvorene.

U Poljskoj, gde su počele patriotske manifestacije, bile su uhapšene stotine ljudi u crkvama, a kozaci su sa uobičajenom surovošću nagajkama¹⁷ rasterivali gomilu. Krajem 1861. godine na ulicama Varšave su čak pucali u narod i nekoliko ljudi je bilo ubijeno. Prilikom smirivanja retkih nereda seljaka ponovo je uvedeno »teranje kroz šibe« – omiljena kazna Nikolaja I. Tako su se već 1862. godine mogle naslutiti one karakterne crte imperatora koje su se tako jasno ispoljile sedamdesetih godina.

Od cele carske porodice najsimpatičnija je nesumnjivo bila carica Marija Aleksandrovna. Ona se odlikovala iskrenošću i ako je nekome govorila nešto prijatno ona je tako i osećala. Na mene je ostavilo dubok utisak kako mi se jednom zahvalila za malu ljubaznost (posle prijema poslanika Sjedinjenih Država). Tako se ne zahvaljuje žena koja je navikla na dvorsko laskanje. Ona bez sumnje nije bila srećna u svojoj porodici. Nisu je volele ni dvorske dame, koje su je smatrale previše strogom; one nisu mogle da shvate zašto je Marija Aleksandrovna toliko stroga prema svome mužu. Sada se zna da udeo Marije Aleksandrovne u oslobođenju seljaka nije bio mali. Ali u to vreme se o tome nije mnogo znalo. Vođama reformističke struje na dvoru smatrani su veliki knez Konstantin i velika kneginja Jelena Pavlovna, glavna zaštitnica Nikolaja Miljutina u višim krugovima. Više se znalo o aktivnom delovanju Marije Aleksandrovne u stvaranju ženskih gimnazija. Od samog početka one su bile odlično organizovane, sa širokim programom i u demokratskom duhu. Njeno prijateljstvo sa Ušinskim spaslo je istaknutog pedagoga od sudbine mnogih talentovanih ljudi toga doba – progonstva.

Marija Aleksandrovna je i sama bila solidno obrazovana, a to je želela da priušti i svome starijem sinu. Zato je pozvala kao predavače najveće stručnjake iz pojedinih oblasti, među njima i Kaveljina, iako je znala za njegovo prijateljstvo sa Hercenom. Kad joj je Kaveljin to napomenuo, ona je odgovorila da se na Hercena ljuti samo zbog njegovih oštrih sudova o carici-udovici.

Prestolonaslednik je bio izuzetno lep, možda čak i pomalo ženstven. Ni najmanje nije bio uobražen i za vreme prijema drugarski je časkao sa kamerpaževima. (Sećam se čak da sam za vreme novogodišnjeg prijema diplomatskog kora, pokušavao da mu objasnim kakva je prednost jednostavno odevenog ambasadora Sjedinjenih Država u odnosu na ostale ambasadore, šarene poput papagaja.) Ali oni koji su prestolonaslednika dobro poznavali govorili su o njemu kao o egoisti. U avgustu 1861. godine prestolonaslednik je definitivno pao na ispitima, koji su se održavali u prisustvu njegovog oca. Sećam se čak i kako je nekoliko dana posle tog fijaska na paradi u Petergofu, kada je prestolonaslednik komandujući napravio nekakvu grešku, Aleksandar povikao na njega tako da su svi čuli: »Ni to ne možeš da naučiš!« Kao što je poznato, prestolonaslednik je umro u dvadeset drugoj godini od bolesti kičmene moždine.

Aleksandar Aleksandrovič, koji je 1865. godine postao prestolonaslednik, pokazao se kao potpuna suprotnost svoga brata. Likom i svešću o svojoj veličini podsećao me je na Pavla I.

---

¹⁷ Višestruki bič s olovnim kuglicama na krajevima.

Sibir

I

Sredinom maja 1862. godine, nekoliko nedelja pre nego što ćemo dobiti činove, kapetan mi je dao zadatak da napravim konačni spisak u koji puk svaki od nas želi da stupi. Imali smo pravo da budemo u bilo kom gardijskom puku sa početnim činom, ili pak u armijskom – sa činom poručnika. Uzeo sam spisak pitomaca naše klase i krenuo od druga do druga. Svaki je već vrlo dobro znao u koji će puk. Većina se već šepurila po vrtu sa oficirskom šapkom svoga puka.

– »Kirasirski puk njegovog veličanstva«, »Preobraženski puk«, »U konjičku gardu« – beležio sam u listu.

– A ti Kropotkine? U kozake, artiljeriju? – obasipali su me pitanjima sa svih strana. Snuždio sam se, dvoumio; zamolio sam jednog druga da dovrši spisak i otišao u svoju sobu, da još jednom promislim o konačnoj odluci.

Još davno sam odlučio da ne idem u gardu i ceo život protraćim na dvorske balove i parade. Maštao sam da se upišem na univerzitet, da učim i živim studentskim životom. To bi, naravno, značilo da definitivno prekinem veze sa ocem koji je maštao o nečem sasvim drugom, i da se snalazim pomoću časova. Tako žive hiljade studenata i mene taj život nije nimalo plašio. Ali, kako napraviti prve korake u novom životu? Za nekoliko nedelja odlazim iz škole i moraću sam da dođem do odeće i stana. Nisam imao odakle da nabavim čak ni ono malo para potrebnih za početak. Pošto nije bilo nade da ću se upisati na univerzitet, poodavno sam razmišljao o artiljerijskoj akademiji. To bi me na dve godine spaslo muka u trupi, a u akademiji sam mogao pored vojnih nauka da učim i matematiku i fiziku. Ali, u Peterburgu je već strujao vetar reakcije. Još prošle zime, prema oficirima u akademiji ponašali su se kao prema školarcima. Tada su u dve akademije izbili neredi, a jednu od njih, inženjersku, napustili su svi oficiri.

I sve sam više i više bio zaokupljen idejom o Sibiru. Amurski kraj upravo je bio pripojen Rusiji. Puno sam čitao o tom Misisipiju Dalekog istoka, o planinama koje reka preseca, o subtropskoj vegetaciji oko Usurija. Išao sam u mislima dalje, do tropskog pojasa, koji je tako izvanredno opisao Humbolt, i do značajnih Riterovih generalizacija, kojima sam se tako oduševljavao. Osim toga, mislio sam da je Sibir – beskrajno polje za primenu reformi, koje su bile već razrađene ili tek smišljene. Tamo verovatno nema mnogo ljudi koji nešto rade, pa ću lako pronaći široko područje za pravu delatnost. Najgore je bilo što bih tada morao da se rastanem sa Sašom; ali, on je posle nereda morao da napusti univerzitet i ja sam računao (to se pokazalo kao tačno), da ćemo na ovaj ili onaj način, za godinu ili dve opet biti zajedno. Preostalo je samo da izaberem puk u Amurskoj oblasti. Usurijski kraj me je najviše privlačio, ali avaj! Tamo je postojao samo pešadijski kozački bataljon. Ipak sam ja još bio dečak i zato mi je »pešadijski kozak« zvučalo pomalo jadno, tako da sam se na kraju zadržao na Amurskoj kozačkoj konjici.

To sam i upisao u spisak, na veliko žaljenje svih mojih drugova. »To je tako daleko!« – govorili su. A moj drug Daurov dohvati oficirski podsetnik i, na užas svih prisutnih, počeo da čita: »mundir

– od crnog sukna sa običnim crvenim okovratnikom, bez našivaka. Papaha od psećeg ili nekog drugog krzna, zavisno od mesta službovanja puka, čakšire od sivog sukna«.

– Zamisli samo, i to mi je neki mundir! – uzviknuo je. Šubara još i nekako: možeš da nosiš vučju ili medveđu. Ali čakšire! Zamisli: sive kao u komorskih vojnika! – Kad je završio čitanje, razočaranje drugova bilo je još veće.

Okrenuo sam sve na šalu, koliko sam mogao, i odneo spisak kapetanu.

– Kropotkin uvek ima neki štos! – uzviknu. Zar vam ne rekoh da spisak mora danas da se pošalje velikom knezu.

Ali kad sam mu objasnio da se nimalo ne šalim, na licu dobrog kapetana pojavi se zapanjenost i potpuno razočaranje.

Međutim, sledećeg dana zamalo da promenim odluku, kada sam video reakciju Klasovskog. On je želeo da se upišem na univerzitet i zato mi je već bio davao časove latinskog. Nisam hteo da mu kažem šta me je sprečavalo da postanem student. Znao sam, Klasovski će mi predložiti da podeli sa mnom svoje poslednje mrve.

Onda je moj otac poslao telegram da mi zabranjuje da idem u Sibir. O tome su obavestili velikog kneza, načelnika vojnih škola. Pozvan sam kod njegovog zamenika, i kao odgovor na njegova pitanja počeh da mu opisujem floru Amura i čari putovanja... Imao sam čvrste osnove za pretpostavku da će mi ako samo pomenem želju da se upišem na univerzitet neko iz carske porodice ponuditi stipendiju, a to nikako nisam želeo.

Teško je reći kako bi se sve to završilo da se nije odigrao jedan krupan događaj – veliki požar u Peterburgu – koji je indirektno razrešio moje teškoće.

Dvadeset šestog maja, na Duhove, počeo je strašni požar na trgu Apraksina. Na sredini trga tada se nalazila buvlja pijaca sa drvenim dućančićima. Tu su se prodavale raznorazne polovne stvari. U dućančićima, u prolazima, čak i na krovovima, bio je natrpan stari nameštaj, perine, iznošena odeća, knjige, posuđe. Kratko rečeno, iz svih delova grada tu je stizala sva moguća starež. Iza tog ogromnog skladišta lako zapaljive robe, nalazilo se ministarstvo unutrašnjih dela, u čijoj su se arhivi čuvala sva dokumenta u vezi sa oslobađanjem seljaka; a ispred buvljaka, okruženog nizom kamenih prodavnica, na drugoj strani ulice Sadove nalazila se državna banka. Uzano sokače, delom oivičeno kamenim dućanima, delilo je trg Apraksina od jednog krila zgrade paževskog korpusa. Donji sprat tog krila zauzimale su prodavnice sa mešovitim i drogerijskom robom, a na gornjem su bili oficirski stanovi. Gotovo sučelice ministarstvu unutrašnjih dela, na drugoj obali Fontanke, bila je velika drvvara. Požar je skoro istovremeno zahvatio trg Apraksina i drvvaru u četiri sata popodne.

Da je u to vreme bilo jačeg vetra, vatra bi uništila pola Peterburga, uključujući i državnu banku, nekoliko ministarstava, trgovačku četvrt, paževski korpus i javnu biblioteku.

Toga sam dana bio u korpusu i ručao kod jednog oficira. Čim smo kroz prozore ugledali prve crne stubove dima, istrčali smo. Prizor je bio jeziv. Vatra je praštala i šištalala. Kao džinovska zmijska palacala je s jedne na drugu stranu i prstenovima zahvatala dućančiće. Onda se odjednom podizala u ogroman stub, izbacivala u stranu svoje jezičke i njima lizala nove i nove daščare i hrpe robe. Stvorili su se kovitlaci vatre i dima, a kada je vihor obuhvatio gomilu zapaljenog perja – više se nije moglo ostati na buvljaku. Sve je moralo da se prepusti na milost i nemilost vatri.

Vlasti su potpuno izgubile glavu. U čitavom Peterburgu tada nije bilo ni jedne jedine parne vatrogasne pumpe. Nekakvi radnici prijavili su se da je dovezu iz livnica u Kolpinu, tj. tridesetak vrsta od Peterburga, železnicom. Kada su mašinu dovezli u Peterburg do mesta požara dovukao

ju je narod. Ispostavilo se da je jedan od četiri šmrka oštetila nepoznata ruka; ostale su okrenuli ka zgradi ministarstva unutrašnjih dela.

Do požara su došli veliki knezovi ali su ubrzo i otišli. Kasno uveče, kada je državna banka već bila u opasnosti, pojavio se Aleksandar II i naredio da se štiti paževski korpus, kao centralna tačka položaja. To su i bez njega svi znali. Bilo je jasno, ako se zapali korpus stradaće javna biblioteka i pola Nevskog prospekta.

Gomila, narod, činila je sve da zaustavi vatru. U jednom je trenutku državna banka bila u velikoj opasnosti. Hrpe robe iznete iz dućana nabacali su u Sadovoj, pored zida levog krila banke. Od ugaraka koji su padali stalno se palila roba rasuta po ulici; ali narod, gušeći se u nepodnošljivoj jari, nije dopuštao da se zapale stvari poređane pored zida banke. Gomila je psovala vlast što tu nema nijednog vatrogasnog šmrka. Odasvud se čulo: »Šta rade dođavola, tamo u ministarstvu unutrašnjih dela, a samo što nije izgorela banka i dom za napuštenu decu? Nisu valjda svi poludeli! Gde je viši šef policije? Zašto ne šalje vatrogasnu četvu do banke?«

Višeg šefa policije, generala Anjenkova znao sam lično jer sam se s njim sretao u kući pomoćnika inspektora, gde je svraćao sa svojim bratom, poznatim kritičarem. Ponudio sam da ga potražim, i stvarno ga nađoh. Lutao je besciljno ulicama. Kada sam ga obavestio kako stoje stvari on je, ma kako to izgledalo neverovatno, meni – dečaku naložio da jednu vatrogasnu četvu prebacim od zgrade ministarstva prema banci. Uzviknuh, naravno, da me vatrogasci neće poslušati i zatražih pismenu naredbu; ali Anjenkov kod sebe nije imao, ili je samo tvrdio da nema, ni parče hartije. Zbog toga sam morao da zamolim jednog od naših oficira L. IL. Hosea, da pođe sa mnom i izda naređenje. Na kraju smo jednog vatrogasnog komandira, koji je prostački psovao sve na svetu i svoje načelnike, ubedili da sa svojom četom pređe do Sadove.

Nije gorelo sâmo ministarstvo unutrašnjih dela, već arhiva. Puno mladih, prvenstveno kadeta i paževa, zajedno sa činovnicima, iznosili su iz plamteće zgrade svežnjeve papira i slagali ih u fijakere. Dešavalo se da svežanj padne na zemlju; vetar bi tada poduhvatio poneki list i vitlao ga po trgu. Kroz crne oblake dima videli su se zlokobni plamenovi na drvari na suprotnoj obali Fontanke.

Uzato Černišovo sokače, koje je odvajalo paževski korpus od trga Apraksina, bilo je u bezizlaznom položaju. Tamo su se u dućanima nalazile velike zalihe sumpora, maslinovog ulja, terpentina i sličnih zapaljivih stvari. Raznobojni džinovski ognjeni jezici, koje su izbacivale eksplozije, lizali su krov jednog krila paževskog korpusa na drugoj strani sokaka. Prozorski ramovi i krovna konstrukcija već su počeli da se dime. Pošto su napustili zgradu, paževi i kadeti su polivali krov pomoću omanjeg vatrogasnog šmrka iz kadetskog korpusa, a vodu su, u dužim intervalima, dovozili u bačvama. A njih je trebalo puniti vedrima. Dva-tri vatrogasca na usijanom krovu sve vreme su se drali mučnim glasovima: »vode, vode!« Nisam mogao da izdržim te krike pa sam se premestio do Sadove, a tu sam na silu okrenuo prema našem dvorištu jedno policijsko vatrogasno bure. Ali kad sam to pokušao da uradim i drugi put, vatrogasac je odlučno odbio da posluša. »Zaglaviću na sudu, ako okrenem«, reče. Sa svih strana drugovi su me požurivali: »Idi i nađi nekog, šefa policije ili velikog kneza. Kaži im da bez vode ne možemo više da štitimo paževski korpus«.

– Da javimo direktoru? – predloži neko.

– Neka ih sve đavo nosi! Sada možeš svećom da ih tražiš! Idi i uradi sve sam.

Potrčao sam da ponovo potražim Anjenkova. Rekoše mi konačno da je sigurno u dvorištu državne banke. Tamo je nekoliko oficira stajalo oko generala u kome sam prepoznao peterburškog general-gubernatora, kneza Suvorova. Međutim, kapija je bila zatvorena. Bankarski činovnik ko-

ji je stajao ispred, glatko je odbio da me pusti. Ja sam insistirao, pretio, pa me konačno pustiše. Onda sam prišao pravo knezu Suvorovu, koji je baš pisao cedulju na leđima jednog svog ađutanta.

Kada sam mu rekao kakva je situacija, Suvorov prvo upita: »Ko vas je poslao?«

– »Niko – odgovorih – drugovi«.

– Kažete, znači, da korpus paževe samo što nije planuo?

– Da.

Knez Suvorov je brzo izašao na ulicu, dohvatio kutiju za šešire, pokrio njome glavu i potrčao što je mogao brže u sokače. Sa jedne strane buktali su dućani, sa druge su tinjali ramovi i krovišta korpusa. Kaldurma je bila pokrivena praznim bačvama, drvenim sanducima, slamom i sličnim stvarima. Knez Suvorov je preduzeo odlučnu akciju.

– U dvorištu imate četvu vojnika. Uzmite četvu i brzo očistite uličicu. Odmah će da stigne jedan šmrk vatrogasnih parnih kola. Vi komandujte. Lično vam ga poveravam.

Nije bilo lako pokrenuti vojnike iz naše bašte. Pokupili su iz burića i sanduka sve što je bilo, napunili su džepove zrnima kafe, a u šapke strpali po veliki komad šećera i tako su te tople prolećne noći lenčarili pod drvećem, krckajući orahe. Niko nije hteo da se mrdne s mesta dok se nije umešao oficir. Očistili su sokak i pustili šmrk. Drugovi su bili uzbuđeni. Svakih dvadeset minuta smenjivali su se oni koji su držali crevo. Stajali smo odmah pored njih, ne obazirući se na paklenu jaru.

Oko tri ili četiri sata ujutru postalo je jasno da smo uspeli da izađemo na kraj s vatrom. Paževski korpus bio je sada van opasnosti. Utolivši žeđ sa nekoliko čaša čaja u aščinici koja je već bila otvorena, polumrtvi od umora bacili smo se na prve slobodne krevete u korpuskoj bolnici da odspavamo. Sutradan sam ustao rano i, sa šapkom koja je pre bila bela a sada se crnela, krenuo da osmotrim zgarište. Kada sam se vratio u korpus sretah velikog kneza Mihaila, koga sam prema potrebama službe pratio u obilasku zgrade. Paževi su podizali glave sa jastuka. Svima su lica bila crna od čađi, oči i kapci otečeni; mnogima je kosa bila oprljena. Teško je bilo prepoznati elegantne paževe, ali oni su se ponosili svesni da nisu ispali lenštine i da nisu radili lošije od drugih.

I baš je ta poseta velikog kneza rešila sve moje teškoće. Izlazeći, on me upita – zašto sam to smislio da idem na Amur, imam li možda tamo drugove, da li me poznaje general-gubernator? Rekoh mu da u Sibiru nemam rođaka i da me tamo niko ne zna.

– Kako onda misliš da ideš? Baciće te u zabito selo. Šta ćeš ti tamo da radiš? Bolje da pišem general-gubernatoru i zamolim ga da te zadrži negde u štabu.

Posle ovakvog predloga bio sam ubeđen da moj otac neće više biti protiv mog odlaska. Tako i bi. Mogao sam slobodno da krenem u Sibir.

Požar na trgu Apraksina bio je prelomna tačka ne samo u politici Aleksandra II, već qušte u istoriji Rusije tog perioda. Nije bilo sumnje, do požara nije došlo slučajno. Na Trojice, to jest Duhove, na trgu Apraksina osim nekoliko stražara nije bilo nikoga. Sem toga, trg Apraksina i drvvara zahvaćeni su vatrom gotovo istovremeno, a za požarom u Peterburgu usledilo je nekoliko takvih požara u nekim provincijskim gradovima. Neko je bez sumnje požar podmetnuo; ali ko? Na ovo pitanje ni do danas nema odgovora.

Katkov¹ je, vođen ličnom mržnjom prema Hercenu, a naročito prema Bakunjinu sa kojim je jednom morao da se tuče u dvoboju, već sutradan posle požara, za paljevinu optužio Poljake i ruske revolucionare. I u Peterburgu i u Moskvi njegovoj optužbi poverovala je većina.

---

¹ Katkov (1818–1887), bio je ruski novinar i publicista, u početku liberalnih shvatanja kasnije je postao teški reakcionar i siva eminencija samodržavlja.

Poljska se tada spremala za revoluciju, koja je buknula u januaru sledeće godine. Tajna revolucionarna vlada sklopila je savez sa emigracijom u Londonu. *Žond*² je imao članove čak i u samom srcu peterburške administracije. Ubrzo posle požara, jedan ruski oficir pucao je u varšavskog namesnika grofa Lidorsa, a kada je umesto njega za namesnika postavljen Konstantin Nikolajevič (govorilo se tada da će od Poljske napraviti zasebno kraljevstvo za velikog kneza) i na njega je, 26. juna, bio izvršen atentat. U avgustu je neko pucao i na markiza Velepolskog, vođu struje koja je bila za ujedinjenje sa Rusijom. Napoleon III podgrevaio je kod Poljaka nadu u vojnu intervenciju u korist njihove nezavisnosti. U takvim okolnostima, sa uobičajenog krutog vojnog stanovišta, uništenje državne banke i nekoliko ministarstava i širenje panike u prestonici, moglo je da izgleda kao dobar ratni plan. Ali u prilog toj pretpostavci nije bilo ni najsitnije činjenice.

S druge strane, radikalne struje u Rusiji uvidele su da se u inicijativu Aleksandra II u reformacijskom pokretu ne smeju više polagati nikakve nade. Bilo je nesumnjivo da će se njegov tok sve više i više okretati prema taboru reakcionara. Naprednim ljudima bilo je jasno da će oslobođenje za seljake značiti potpunu propast, zbog visoke otkupnine za zemlju. U maju su se zbog toga pojavili proglasi sa pozivom narodnim masama na opšti ustanak; obrazovanim klasama je predlagano da insistiraju na potrebi sazivanja zemske skupštine.³ U takvom raspoloženju, nekome je revolucionaru mogla pasti na pamet misao da državnu mašineriju uništi požarom.

Najzad, neodređeni karakter oslobođenja izazvao je snažno previranje među seljacima, koji su činili veći deo stanovništva u svim gradovima. Vrenje među seljacima u Rusiji uvek je bilo praćeno paljevinama i anonimnim pismima.

Moguće je da se ideja o paljenju pijace na trgu Apraksina mogla roditi u glavama pojedinih predstavnika revolucionarnog tabora; ali ni pažljiva istraga ni masovna hapšenja, koja su odmah posle požara započela u Rusiji i Poljskoj, nisu pružili ni najmanje indicije za to. Da je nešto tako bilo pronađeno, reakcionarna struja svakako bi požurila da to iskoristi. Kasnije se u štampi pojavilo mnogo sećanja, publikovano je mnogo pisama koja su se ticala tog vremena, ali ni u njima nije bilo ni najsitnijeg znaka koji bi potvrđivao ovakvu hipotezu.

Upravo suprotno, kada su požari planuli i u mnogim gradovima pored Volge, a naročito u Saratovu, i kada je car tamo radi istrage poslao senatora Ždanova – ovaj je svoje isleđivanje završio čvrsto uveren da je saratovski požar bio delo reakcionara. Oni su verovali da je još uvek moguće ubediti Aleksandra II da odloži konačno oslobođenje seljaka, koje je bilo predviđeno za 19. februar 1863. godine. Reakciji je bio poznat slab karakter Aleksandra II, pa je odmah posle požara počela moćnu agitaciju za odlaganje oslobođenja i preispitivanje praktične primene zakona. U dobro obavještenim krugovima govorilo se da se Ždanov u Peterburg vraćao sa sigurnim dokazima o krivici saratovske reakcije; ali on je naprasno umro na putu, a njegova aktovka nestade da nikada ne bude pronađena.

U svakom slučaju, požar na trgu Apraksina imao je veoma tužne posledice. Posle toga je Aleksandar II otvoreno stao na stranu reakcije. A što je još gore, javno mnjenje onog dela peterburškog i moskovskog društva koji je imao snažan uticaj na vlast, odmah je zbacilo liberalno ruho i ustalo ne samo protiv radikala već i protiv umerenjaka. Nekoliko dana posle požara otišao sam da posetim svoga bratića, fligel-ađutanta. U kasarnama konjičke garde, gde je on živio, često sam se sretao sa oficirima – simpatizerima Černiševskog. Moj bratić je i sam do tada bio revnostan čitalac lista „Современик”; ali ovog puta doneo je nekoliko primeraka časopisa, stavio preda me na sto

---

² Vlada (poljski).

³ Državna staleška skupština.

i rekao: »Odsad, posle ovoga, ne želim da imam bilo šta zajedničko sa potpaljivačkim pisanjima, dosta je bilo!« Te su reči odražavale mišljenje »celog Peterburga«. Postalo je neumesno pričati o reformama. Atmosfera je bila ispunjena duhom reakcije. „Современик“ i „Русское слово“⁴ bili su obustavljeni. Svi oblici nedeljnih škola zabranjeni su. Peterburg je bio u ratnom stanju.

Dve nedelje kasnije, 13. juna, dođe dan koji su kadeti i paževi nestrpljivo iščekivali. Aleksandar Drugi održao nam je neku vrstu kratkog ispita o vojnim formacijama. Komandovali smo četama, a ja sam poigravao na konju ispred bataljona. Zatim su nas sve proizveli u oficire.

Kada se parada završila, Aleksandar II je gromoglasno otkomandovao »Unapređeni oficiri ova-mo«. Okupili smo se oko njega. Car ostade na konju.

Tada sam Aleksandra II video u potpuno novom svetlu za mene.

Počeo je mirnim tonom: »Čestitam vam: vi ste sada oficiri«.

Govorio je o vojničkim obavezama i odanosti caru, kako se uvek govori u sličnim situacijama. A onda se odjednom njegovo lice izobličilo od srdžbe i on počeo da govori naglašavajući svaku reč: »Ali, ako, bože sačuvaj, neko od vas izda cara, krunu i otadžbinu, postupiće prema njemu po svoj strogo-sti zakona, bez i naj-manje milosti!«

Aleksandra II sam video još jednom pre nego što sam napustio Peterburg. Nekoliko dana posle unapređenja, svi oficiri bili su predstavljeni na dvoru. Moj više nego skroman mundir sa »čuve-nim« sivim čakširama privlačio je opštu pažnju. Svaki čas sam morao da zadovoljavam radozna-lost oficira svih mogućih činova, koji su me zapitkiivali kakva je pa sad to uniforma? Amurska kozačka vojska bila je tada najmlađa u armiji i ja sam stajao gotovo na kraju reda od nekoliko stotina oficira koji su se predstavljali. Aleksandar II me je pozvao i upitao:

– Znači, ti ideš u Sibir? Dakle, tvoj se otac na kraju krajeva složio?

Rekoh mu da jeste.

– Ne plašiš se da odeš tako daleko?

Vatreno mu odgovorih: »Ne, želim da radim, a u Sibiru ima tako puno posla oko sprovođenja skiciranih reformi«.

Aleksandar II me je posmatrao minut i najzad reče: »Pa, idi. Koristan se može biti svuda.« Njegovo lice je dobilo umorni izraz, pun apatičnosti.

Peterburg postade sumoran. Ulicama su išli odredi pešadije. Kozačke patrole kružile su oko dvorca. Petropavlovska tvrđava punila se političkim zatvorenicima. Gde god da sam prolazio video bih isto – slavlje reakcije. Opraštao sam se od Peterburga bez žaljenja.

Svakog dana navraćao sam u kozačku upravu sa molbom da brže spremne moje papire. I čim su bili gotovi, požurio sam u Moskvu svome bratu Saši.

II

Pet godina koje sam proveo u Sibiru predstavljalo je za mene istinsku školu života i ljudske pri-rode. Dolazio sam u dodir sa različitim tipovima ljudi, sa najboljima i sa najgorima, sa onima koji su bili na vrhu društvene lestvice i onima koji su tavorili na samom njenom dnu: sa skitnicama i takozvanim nepopravljivim zločincima. Imao sam mogućnost da posmatram seljake u njihovom svakodnevnom životu, a još više da se uverim kako im vlasti malo mogu pružiti, čak i kada su nadahnute najboljim namerama. Najzad, moja stalna putovanja, u toku kojih sam prešao više od sedamdeset hiljada vrsta poštanskim kočijama, brodom, čamcem a najčešće na konju, izvanredno

---

⁴ »Ruska reč«

su očeličila moje zdravlje. Putovanja su me takođe naučila kako je malo potrebno čoveku kada izađe iz začaranog kruga konvencionalne civilizacije. Sa samo nekoliko funti hleba i malom zalihom čaja u bisagama, sa kotlićem i sekirom uz sedlo i čebetom pod sedlom za pokrivanje ležaja od svežeg granja – čovek se oseća zadivljujuće slobodan, čak i u nepoznatim planinama obraslim gustim šumama ili prekrivenim dubokim snegom. Mogao bih da napišem čitavu knjigu o ovom periodu svog života, ali moram ga se dotaći samo površno jer tako puno treba reći o godinama koje su potom usledile.

Sibir – to nije ledena zemlja, pokrivena večnim snegom i naseljena samo prognanima, kako zamišljaju stranci a kako su donedavno mislili i kod nas. Vegetacija južnog Sibira podseća bogatstvom na floru južne Kanade. Sličan je i njihov geografski položaj. Na 500 000 inorodaca u Sibiru je 4,5 miliona Rusa, a južni deo zapadnog Sibira ima isto tako ruski karakter kao i gubernije severno od Moskve.

Godine 1862. visoka sibirski administracija bila je znatno prosvেćenija nego administracija bilo koje gubernije u evropskoj Rusiji. Na položaju general-gubernatora istočnog Sibira već nekoliko godina bio je izuzetan čovek, grof N. N. Muravjov, koji je Rusiji pripojio amursku oblast. Bio je veoma pametan, veoma radan, izuzetno šarmantan kao ličnost i želeo je da radi u korist toga kraja. Kao i svi agilni ljudi državne škole u dubini duše bio je despot; ali Muravjov se držao nepromirljivog radikalnog mišljenja i ni demokratska republika ga ne bi potpuno zadovoljila. On je uspeo da se oslobodi svih starih činovnika koji su u Sibiru videli kraj u kome se može nekažnjeno pljačkati, i okružio se uglavnom mladim, čestitim oficirima, među kojima su mnogi imali isto tako dobre namere kao i on sam. U njegovom ličnom kabinetu, mladi ljudi, uključujući i prognanog Bakunjinu (on je pobjegao iz istočnog Sibira u avgustu 1861. godine) razmatrali su mogućnost formiranja Sibirskih Sjedinjenih Država, koje bi stupile u federativni savez sa Severnoameričkim Sjedinjenim Državama.

Kada sam došao u Irkutsk, talas reakcije koji se podigao u Peterburgu još nije dopro do glavnog grada istočnog Sibira. Dočeka me je veoma lepo mladi general-gubernator Korsakov, koji je upravo zamenio Muravjova, i rekao mi da veoma voli da ga okružuju ljudi liberalnog načina mišljenja. Što se tiče mladog tridesetpetogodišnjeg generala Kukelja, načelnika štaba istočnog Sibira (a ja sam odmah bio određen za njegovog ađutanta), on me je odveo svojoj kući, u sobu u kojoj sam našao najbolje ruske časopise i celokupnu zbirku londonskih revolucionarnih Hercenovih publikacija. Ubrzo smo postali bliski prijatelji.

U to vreme B. K. Kukelj bio je privremeno na položaju gubernatora Zabajkalske oblasti, pa smo se posle nekoliko nedelja prebacili preko Bajkala i krenuli na istok, u Čitu. Tu sam morao da se, ne gubeći vreme, potpuno posvetim velikim reformama koje su tada bile ispitivane. Iz peterburških ministarstava lokalnim vlastima su stigli predlozi da se naprave planovi potpunog reformisanja administracije, sudova, zatvora, sistema progonstva, gradske autonomije. Sve je to trebalo uraditi na širokim liberalnim osnovama, naznačenim u carskim manifestima.

Kukelj, kome su pomagali: pukovnik Pedašenko, pametan i praktičan čovek, i dva tri čestita činovnika, radio je marljivo po čitav dan a ponekad i dobar deo noći. Ja sam postao sekretar dva komiteta: za reformisanje zatvora i celog sistema progonstva i za izradu projekata gradske samouprave. Bacio sam se na posao sa svim entuzijazmom devetnaestogodišnjeg mladića, čitao sam puno o istorijskom razvoju ovih institucija u Rusiji i o njihovom savremenom stanju u Zapadnoj Evropi. Ministarstva unutrašnjih dela i pravosuđa štampala su tada u svojim časopisima odlične radove i dokumente koji su se ticali tih problema. Ali se mi u zabajkalskoj oblasti nismo bavili samo teorijama. Ja sam prvo, sa ljudima od prakse koji su dobro poznavali uslove i potrebe kraja,

razmatrao opšte crte projekta a zatim smo ga razrađivali do detalja, tačku po tačku. Radi toga sam morao da se srećem sa mnoštvom ljudi i u gradu i u selima. Dobijene rezultate smo ponovo analizirali sa Kukeljom i Pedašenkom. Onda sam ja pravio projekat, koji je ponovo tačku po tačku bio razmatran u komitetu. Jedan od tih komiteta – za izradu projekta samouprave, sačinjavali su predstavnici Čite koje je izabrao ceo grad. Kraće rečeno, naš je rad bio veoma ozbiljan. Pa čak i sada kada gledam nekoliko desetleća unazad, mogu iskreno da kažem: sibirski bi gradovi danas izgledali potpuno drukčije da je samouprava građena prema tom skromnom planu koji smo tada napravili. Ali, kao što će se videti, od našeg rada nije bilo ništa.

Nisu manjkali ni drugi povremeni poslovi. Čas je trebalo naći novac za potporu dobrotvornih ustanova, čas napraviti opis ekonomskog stanja oblasti za lokalnu zemljoradničku izložbu, započeti neka važna istraživanja ili sprovesti istragu.

– Živimo u važno vreme; radite dragi prijatelju, imajte na umu da ste vi sekretar svih postojećih i budućih komiteta – govorio mi je ponekad Kukelj. I ja sam radio dvostrukom energijom.

Jedan od dva primera mogu da pokažu kakvi su bili rezultati. U jednoj opštini zabajkalske oblasti služio je porotnik M. koji je radio neverovatne stvari. Pljačkao je seljake, bičevao nemilosrdno čak i žene, što je već bilo protivzakonito. Ako bi mu palo u ruke neko krivično delo, pustio bi da u tamnici istrune svako ko nije mogao da mu da mito. Kukelj bi tog porotnika odavno oterao, ali s time se general-gubernator nije slagao jer je M. imao moćne zaštitnike u Peterburgu. Posle mnogo premišljanja odlučio je da krenem i na licu mesta obavim istragu i sakupim činjenice protiv porotnika. Ali to nije bilo lako učiniti jer su preplašeni seljaci savršeno dobro znali da je bog visoko a car daleko i nisu se usuđivali da svedoče. Čak se i jedna žena koju je porotnik išibao u pocetku ustručavala da posvedoči. Tek pošto sam dve nedelje živeo sa seljacima i stekao njihovo poverenje, polako su isplivala M-ova dela. Prikupio sam te žalosne činjenice, i porotniku je naređeno da napusti službu. Zamislite koliko smo se zaprepastili kada smo posle nekoliko meseci saznali da je M. postavljen za načelnika na Kamčatki. Tamo je mogao nekontrolisano da pljačka starosedeoce, što je naravno i činio. Posle nekoliko godina vratio se u Peterburg kao veoma bogat čovek. Sada povremeno saraduje u konzervativnim novinama i, naravno, paradira kao »pravi rodoljub«.

Kao što rekoh, talas reakcije još nije bio dospeo do Sibira. Prema političkim prognanicima odnosili su se veoma pažljivo, kao za vreme Muravjova. Kada je 1861. godine M. L. Mihajlov bio osuđen na robiju i prognan zbog pisanja parola, gubernator Toboljska je u njegovu čast priredio ručak kome su prisustvovali svi iz lokalnih vlasti. U zabajkalskoj oblasti Mihajlova nisu držali u robijaškim kasarnama. Zvanično su mu dozvolili da ostane u tamničkoj bolnici sela Kadka, u blizini jedne fabrike u Njerčinsku, ali zdravlje Mihajlova bilo je veoma slabo (umro je 1865. godine od jektike) i general Kukelj mu je dozvolio da živi kod brata, rudarskog inženjera koji je zakupio od državne blagajne rudnik zlata. To su svi u Sibiru znali. Ali jednom dobismo vest iz Irkutska da na osnovu tajne prijave u Čitu dolazi žandarmerijski general da ispita stvar sa M. L. Mihajlovom. Tu nam je vest doneo ađutant general-gubernatora. Odmah su me poslali da upozorim Mihajlova i kažem mu da odmah pređe u Kadku, dok će žandarmerijskog generala zadržati u Čiti. Pošto je za zelenim stolom u Kukeljevoj kući dobijao znatne sume novca, general brzo odluči da tu prijatnu zanimaciju ne menja dugim putovanjem u planinski okrug; utoliko pre što su i studeni već postale oštre. Na kraju se žandarmerijski general vratio u Irkutsk, veoma zadovoljan svojim unosnim službenim putovanjem.

Nesreća se ipak primicala sve bliže. Ona će uništiti sve pred sobom, ubrzo pošto u Poljskoj bukne revolucija.

III

U januaru 1863. godine Poljska je ustala protiv ruske vladavine. Formirali su se odredi ustanika i započeo rat koji je potrajao jednu i po godinu. Londonski emigranti ubeđivali su poljske revolucionarne komitete da odgode ustanak jer su predviđali da će revolucija biti ugušena i da će to značiti kraj reformi u Rusiji. Ali ništa se više nije moglo učiniti. Surovi obračuni kozaka sa nacionalističkim demonstracijama na ulicama Varšave 1861. godine i nemilosrdne bezrazložne torture koje su usledile posle toga, doveli su Poljake do očajja. Kocka je bila bačena.

Nikada ranije sa poljskom stvari u Rusiji nisu tako saosećali kao tada. Pri tom ne mislim samo na revolucionare. Čak su i mnogi umereni ljudi tada otvoreno govorili da je za Rusiju bolje da u Poljskoj ima dobrog suseda nego neprijateljski raspoloženu pokorenu zemlju. Poljska nikada neće izgubiti svoj nacionalni karakter; on je isuviše čvrsto iskovan. Ona ima i imaće sopstvenu umetnost, svoju literaturu i svoju industriju. Rusija je može držati u ropstvu samo pomoću grube fizičke sile, a takva situacija je uvek pogodovala i uvek će pogodovati ugnjetavanju i u samoj Rusiji. To su mnogi shvatali, a još dok sam bio u korpusu peterburško je društvo s odobravanjem prihvatilo uvodni članak koji je Ivan Aksakov imao hrabrosti da štampa u svojim novinama „День“.⁵ On je pošao od pretpostavke da je ruska vojska očistila Poljsku od pobunjenika i skretao pažnju na pogubne posledice i za Poljsku i za Rusiju. Kada je počela revolucija 1863. godine, nekoliko ruskih oficira odbilo je da ide protiv Poljaka, a neki su čak otvoreno stali na njihovu stranu i stradali na gubilištu ili pak bojnome polju. Novac za ustanak sakupljan je po čitavoj Rusiji, a u Sibiru čak i javno. Na univerzitetima su studenti opremali one drugove koji su prilazili ustanicima.

Ali eto, usred opšteg buđenja stiže vest da su u noći uoči 10. januara ustanici napali vojnike koji su konačili po selima i poklali ih na spavanju, iako je prethodnog dana izgledalo da su odnosi između stanovništva i vojske prijateljski. Događaj je bio nešto predimenzioniran, ali nažalost, u vesti je bilo i zrno istine. To je naravno učinilo najmučniji utisak na društvo. Ponovo je između dva naroda, tako srodna po poreklu a tako različita po nacionalnom karakteru, vaskrslo staro neprijateljstvo.

Postepeno je taj mučni utisak do izvesne mere izbledeo. Samopregorna borba Poljaka, koji su se uvek odlikovali hrabrošću, nesmanjena energija kojom su se suprotstavljali golemoj armiji – ubrzo su iznova probudili simpatije prema tom junačkom narodu. Ali u isto vreme se saznalo da revolucionarni komitet zahteva uspostavljanje Poljske u starim granicama, uz priključivanje Ukrajine čije je pravoslavno stanovništvo mrzelo panove i tokom prethodna tri veka često dizalo krvave ustanke protiv njih. Osim toga, Napoleon III i Engleska počeli su da prete Rusiji novim ratom, a ta je prazna pretnja donela Poljacima više štete nego svi ostali uzroci zajedno. Konačno, radikalni deo ruskog društva sa žaljenjem se uverio da u Poljskoj nadvladava nacionalistička tendencija. Revolucionarna vlada je najmanje mislila o dodeljivanju zemlje seljacima – a ruske vlasti nisu propustile da iskoriste ovu grešku i pojave se u ulozi zaštitnika raje od poljskih panova.

Kada je u Poljskoj započela revolucija, u Rusiji su svi mislili da će ona poprimiti demokratski, republikanski karakter i da će narodni žond na širokim demokratskim osnovama osloboditi seljake koji se bore za nezavisnost domovine.

Oslobođenje seljaka u Rusiji bila je veoma povoljna prilika za slične akcije. Lične obaveze seljaka prema spahijama prestale su 19. februara. Posle toga trebalo je ispuniti veoma dugu procedu-

---

⁵ »Dan«

ru uspostavljanja dobrovoljnog sporazuma između spahija i kmetova o veličini i mestu parcele. Iznos godišnjih isplata za parcele vlada je podelila na rate. Ali seljaci su morali da plate još i dopunske sume za parcele oko spahijskih kuća, pri čemu je vlast odredila samo gornju normu; spahije su mogle ili da se odreknu dopunskih isplata ili da se zadovolje jednim delom. Što se pak tiče otkupa seljačkih parcela, pri čemu je vlada davala spahijama otkupne potvrde a seljaci su bili obavezni da isplate dugove u toku četrdeset devet godina po šest posto godišnje – ne samo što su cene bile preterano velike i pogubne za seljake, nego nije bio određen ni rok za otkupljivanje. To je ostavljeno na volju spahijama i otkupni ugovori često ne bi bili sklopljeni čak ni dvadeset godina posle oslobođenja seljaka.

Takvo stanje stvari pružalo je poljskoj revolucionarnoj vladi velike mogućnosti da popravi ruski zakon. Ona je bila obavezna da izvrši čin pravde prema poljskim seljacima (njihov položaj je bio isto tako težak, a ponekad i teži nego u Rusiji) i napravi znatno bolje i određenije zakone o oslobađanju seljaka. Ništa slično nije bilo urađeno. Premoć je stekla struja čisto nacionalistička i šljahtinska, a značajno pitanje oslobođenja kmetova bilo je potpuno zanemareno. Time se ruskoj vlasti otvorila mogućnost da pridobije poljske seljake protiv revolucionara.

Ruska vlada je obilato iskoristila tu grešku; Aleksandar II poslao je N. Miljutina u Poljsku sa punomoćjem da oslobodi seljake prema istom planu koji je ovaj smislio za Rusiju, ne vodeći računa da li bi takvo oslobođenje osiromašilo spahije ili ne.

– Krenite u Poljsku i tamo primenite protiv spahija vaš »crveni« plan – rekao je Aleksandar Miljutinu. I Miljutin je, zajedno sa knezom Čerkaskim i mnogim drugima, stvarno uradio sve što je mogao da zemlju oduzme spahijama i dâ seljacima velike parcele.

Jednom sam se sreo sa nekim od činovnika koji je sa Miljutinom i knezom Čerkaskim radio u Poljskoj.

– Imali smo potpuno odrešene ruke – rekao je – da svu zemlju predamo seljacima. Ja sam obično prvo sazivao skup seljaka. »Kažite prvo, kojom zemljom sada raspolazete?« Oni bi mi je pokazali. »Jel' to sva zemlja koja vam je nekada pripadala?« pitao sam. »Ne – odgovarali su oni, obično kao jedan – nekada davno, pripadale su nam i one tamo livade; imali smo i tu šumu, i ona polja«. Puštao sam ih da kažu sve, a onda bih rekao: »Pa, ko od vas može da se zakune da je ta zemlja nekada bila vaša?« Naravno, niko se nije javljao, jer se radilo o davnim vremenima. Najzad, izgurali bi napred nekakvog drevnog starčića. Ostali bi govorili: »On zna sve, on se može zakleti«. Starac bi započinjao beskrajnu priču o tome šta je video u mladosti ili o onome što je čuo od oca; ali ja sam strogo prekidao: »Zakuni se da je vaša«. I čim bi se on zakleo – a takvoj se zakletvi može slepo verovati – napisao bih papire i objašnjavao skupu: »Sada nemate nikakvih obaveza prema vašim bivšim spahijama, sada ste prosto susedi. Plaćićete toliko i toliko godišnje državnoj blagajni. Kuće idu zajedno sa zemljom. Za njih ne treba ništa da platite«.

Može se zamisliti kakav je utisak sve to ostavljalo na seljake. Moj bratić, Petar Nikolajevič Kropotkin, brat onog fligel-ađutanta koga sam ranije pomenuo, bio je u Poljskoj, ili Litvi, sa gardijskim ulanskim pukom u kome je služio. Revolucija je bila tako ozbiljna da su protiv Poljaka pokrenuli čak i gardu iz Peterburga. Sada se pouzdano zna da je carica Marija Aleksandrova rekla Mihajlu Muravjovu, kada je pred polazak u Litvu došao da se s njom oprosti: »Spasite bar Litvu«. Poljsku su već smatrali izgubljenom.

– Naoružane bande ustanika držale su ceo kraj – pričao je moj bratić, »Ne samo što nismo mogli da ih uništimo nego ni da ih pronađemo. Bande su neprestano napadale naše male odrede; a pošto su se izvanredno borili, odlično poznavali mesta i imali podršku stanovništva oni su u tim situacijama pobeđivali. Zato smo bili prinuđeni da uvek idemo u velikim kolonama. I tako

smo išli stalno, po čitavoj oblasti, napred i nazad, kroz šume, a kraj ustanka se nije nazirao. Kada smo prolazili kroz neku oblast, nismo nailazili ni na kakav trag ustanika Ali čim bismo otišli, već bismo čuli da su se bande opet pojavile u pozadini i da sakupljaju patriotski danak. A ako bi neki seljak našoj vojsci učinio neku uslugu, nalazili smo ga obešenog. Tako je to trajalo nekoliko meseci – bez ikakve nade u skori kraj, dok ne dođoše Miljutin i Čerkaski. Čim su oni oslobodili seljake i dali im zemlju, sve se odjednom izmenilo. Seljaci su prešli na našu stranu i počeli da nam pomažu da hvatamo ustanike. Revolucija se završila.«

U Sibiru sam često pričao sa prognanim Poljacima upravo o tome, i neki od njih su shvatali kakva je greška bila učinjena. Revolucija od samog početka mora da bude čin pravde prema »poniženima i uvređenima«, a ne obećavanje da će se zlo popraviti u budućnosti, inače ona sigurno neće uspeti. Na žalost, često se dešava da se vođe toliko utope u pitanja politike i vojne taktike da zaboravljaju ono najvažnije. A revolucionari koji ne uspevaju da uvere mase da za njih nastupa nova era, spremaju propast sopstvenom delu.

Nesrećne posledice revolucije po Poljsku poznate su i već pripadaju istoriji. Niko još ne zna tačno koliko je hiljada ljudi poginulo na bojnom polju, koliko je stotina povešano a koliko je desetina hiljada prognano u unutrašnje ruske gubernije i u Sibir. Ali čak i prema zvaničnim svedočanstvima, nedavno obelodanjenim, samo je u Litovskoj oblasti krvnik Muravjov, kome su vlasti podigle spomenik, obesio sopstvenom voljom 128 Poljaka i prognao u Sibir 9423 muškaraca i žena. Prema zvaničnim podacima, u Sibir je prognano 18 672 lica, od njih 10 407 u istočni Sibir, a ja se sećam da mi je general-gubernator istočnog Sibira pominjao približno toliki broj. Govorio mi je da je u njegovu oblast na robijaški rad ili u deportaciju poslato jedanaest hiljada ljudi. Viđao sam ih, i bio sam svedok njihovih patnji. U celini, šezdeset do sedamdeset hiljada ljudi, ako ne i više, bilo je otrgnuto od Poljske i prognano u evropsku Rusiju, na Ural, na Kavkaz, ili pak u Sibir.

Posledice su i za Rusiju bile isto tako žalosne. Poljska revolucija označila je kraj svih reformi. Istina, 1864. i 1866. godine uvedene su opštedržavna i sudska reforma, ali one su bile pripremljene još 1862. godine. Osim toga, Aleksandar II se u poslednji čas, umesto za plan zemske reforme koji je pripremio Nikolaj Miljutin, odlučio za plan reakcionarne struje Valujeva. Ubrzo pošto su bile objavljene, značenje obe reforme je bilo suženo, a u nekim slučajevima bile su i poništene dodavanjem brojnih privremenih propisa.

Najgore je bilo što je i samo društveno mnjenje odjednom krenulo reakcionarnim putem. Heroj dana postade Katkov, koji se sada šepurio kao ruski »patriota«, povukavši za sobom znatan deo peterburškog i moskovskog društva. On je brže-bolje trpao u red »izdajica« svakog ko bi se još drznuo da govori o reformama.

Talas reakcije ubrzo je dopro i do našeg dalekog kraja. Jednom, u februaru ili martu 1863. godine, dojurio je kurir iz Irkutska i doneo depešu. U njoj je bila direktiva za generala Kukelja da odmah ostavi položaj gubernatora zabajkalskog kraja, da se vrati u Irkutsk i tamo sačeka novo postavljenje ne primajući dužnost načelnika štaba.

Zašto? Šta sve to znači? O tome u depeši nije bilo ni reči. Čak ni general-gubernator, lični prijatelj generala Kukelja, ni reč objašnjenja nije dodao tajanstvenoj poruci. Znači li to da će Kukelja sprovesti sa dva žandara do Peterburga i tamo ga zazidati u kamenu grobnicu – u Petropavlovsku tvrđavu? Sve je bilo moguće. Kasnije smo saznali da je upravo tako bilo planirano. To bi i uradili da nije bilo energičnog zauzimanja grofa Nikolaja Muravjova-Amurskog, koji je lično molio cara da poštedi Kukelja.

Naš rastanak sa B. K. Kukeljom i njegovom divnom porodicom ličio je na sahranu. Moje se srce kidalo. Sa Kukeljom nisam samo gubio dragocenog bliskog prijatelja, već sam, takođe bio svestan da njegov odlazak predstavlja kraj čitave epohe – bogate »iluzijama«, kako su potom počeli da govore – epohe u koju su bile polagane tolike nade.

Tako i bi. Stigao je novi gubernator, dobroćudan, bezbrižan čovek. Uvidevši da se ne sme gubiti vreme, dvostrukom energijom bacio sam se na posao i završio projekat za reformu sistema progonstva i gradske samouprave. Gubernator je reda radi stavio nekoliko primedbi, odmah zatim potpisao je projekat koji je onda i poslat u Peterburg. Ali tamo više nisu želeli reforme. Tamo naš projekat počiva i dan danas, sa stotinama drugih sličnih predloga pristiglih iz svih krajeva Rusije. U glavnim gradovima su napravili nekoliko »primernih« tamnica, još strašnijih od starih koje nisu bile uzorne, da bi ih pokazali poznatim strancima za vreme kongresa o zatvorima. Međutim, 1886. godine je Kenan zatekao sistem progonstva u istom obliku u kakvom sam ga ja ostavio 1872. godine. Tek sada, posle mnogo godina, u Sibiru vlasti uvode nove sudove i nekakvu karikaturu samouprave: tek je sada ponovo određena komisija za istraživanje sistema progonstva.⁶

Kada se Kenan, posle putovanja po Sibiru, vratio u London, već sutradan je potražio Stjepnjaka, Čajkovskog, mene i još jednog ruskog emigranta. Uveče smo se svi okupili kod Kenana, u malom hotelu blizu Čering Krosa. Kenana smo tada videli prvi put, puni nepoverenja u snalažljive Engleze koji su se pre njega trudili da saznaju sve što se tiče Sibira i progonstva, ne pokušavajući da bar malo nauče ruski. Zato smo pridošlog putnika podvrgli oštrom unakrsnom ispitivanju. Na naše ogromno čuđenje, on ne samo što je odlično govorio ruski, nego je znao sve što se može znati u vezi sa Sibirom. Nas četvorica poznavali smo mnoge prognanike koji su se nalazili u Sibiru i opsedali smo Kenana pitanjima: »Gde je taj i taj? Je li oženjen? Da li je srećan u porodičnom životu? Da li se sačuvao?« Ubrzo smo se uverili da ih Kenan sve zna.

Kada se to naše sumnjičavo ispitivanje završilo, upitah: »Možda znate, g. Kenan, da li je u Čiti sagrađena vatrogasna osmatračnica?« Stjepnjak me pogleda kao da me kori zbog suviše znatiželje. Ali ovaj se zakikota, a i ja isto. Smejući se razmenjivali smo pitanja:

- Šta, zar vi znate o tome?
- A zar i vi znate?
- Pa, napraviše li je, najzad?
- Da, za dvostruku cenu.

I tako dalje. Onda se umešao Stjepnjak i hladnim tonom, koliko je to dopuštala njegova dobroćudnost, reče:

- Kažite nam najzad šta vam je tako smešno?

Tada je Kenan ispričao istoriju čitinske vatrogasne osmatračnice, koje se njegovi čitaoci verovatno sećaju. Godine 1859. stanovnici Čite su pozeleli da sagrađe osmatračnicu i sakupili novac za to, ali trebalo je poslati predračun u Peterburg. Predmet je došao do ministarstva unutrašnjih dela, ali kada se potvrđeni predračun posle dve godine vratio u Čitu pokazalo se da se cena drveta i rada znatno povećala u gradu koji je brzo rastao. To je bilo 1862. godine, kada sam radio u Čiti. Napravili su novi predračun i poslali ga u Peterburg. Priča se ponovila nekoliko puta i vukla se čitavih dvadeset pet godina, dok na kraju u Čiti nisu izgubili strpljenje i u predračun stavili skoro dvostruku cenu. Tada su fantastični predračun svečano potvrdili u Peterburgu. Tako je Čita dobila vatrogasnu kulu.

---

⁶ Pisano 1897. godine

Posljednjih godina često smo imali prilike da čujemo da je Aleksandar II napravio veliku grešku, pobudivši tako mnogo očekivanja koja nije mogao da ispuni. Tako je, kažu, sam pripremio sopstvenu propast. Iz svega što sam ispričao – a istorija malene Čite bila je istorija čitave Rusije – vidi se da su vlasti učinile nešto gore. One nisu samo probudile nadu. Popustivši privremeno pred bujicom, vlasti su ljude u čitavoj Rusiji podsticale da prionu na posao, pobudile ih da izađu iz sfere nadanja i vizija i, takoreći, osete već sazrele reforme. One su ih naterale da shvate šta se sve može odmah uraditi i koliko brzo. Vlada je navela ljude da žrtvuju deo svojih ideala koje nije bilo moguće brzo ostvariti i da traže samo ono što je bilo praktično moguće u tom trenutku. I kada su oni iskovali svoje ideale i dali im oblik gotovih zakona za koje je bio potreban samo još potpis imperatora da bi postali stvarnost, on je to odbio. Ni jedan reakcionar nije govorio, a nije ni mogao reći, da su prereformski sudovi, odsustvo gradske samouprave i stari sistem progonstva bili dobri i da zaslužuju da se sačuvaju. Niko se nije ni drznuo da to kaže. A ipak, iz straha da se učini bilo šta, sve su ostavili onako kako je bilo. Trideset pet godina trpali su među »sumnjive« sve one koji bi se usudili da kažu da su potrebne promene. Samo iz straha od strašne reči »reforma« – institucije koje su svi osudili i proglasili za trule ostatke staroga ostavljene su netaknute.

IV

Video sam da u Čiti nemam više šta da tražim pošto je tu sa reformama bilo gotovo, pa sam u proleće te 1863. godine rado prihvatio predlog da krenem na Amur.

Čitava beskrajna leva obala Amura i primorje Tihog okeana, sve do zaliva Petra Velikog, pripojio je grof Muravjov, gotovo protiv volje peterburških vlasti, a u svakom slučaju bez bilo kakve njihove značajnije pomoći. Kada je Muravjov smislio odvažan plan da ovlada velikom rekomb, čiji su južni položaj i plodne obale tokom dva stoleća privlačili Sibirce, kada je odlučio da pre nego što se Japan otvori prema Evropi obezbedi Rusiji čvrst položaj na obali Tihog okeana i na taj način stupi u dodir sa Sjedinjenim Državama – na general-gubernatora okomili su se gotovo svi u Peterburgu. Ministar za vojsku nije imao potrebne vojnike, a ministar finansija – dovoljno novca. Naročito se suprotstavljalo ministarstvo inostranih dela, koje se uvek trudilo da izbegne »diplomatske komplikacije«. Muravjov je zato morao da radi na sopstvenu odgovornost i da u ostvarivanju grandioznog poduhvata računa samo na ona oskudna sredstva koja je mogao da pruži slabo naseljen istočni Sibir. Sem toga, moralo je da se radi što brže, da bi se mogućem protestu zapadnoevropskih diplomata suprotstavio »svršeni čin«.

Samo formalna okupacija ne bi imala nikakvog smisla pa je nastala ideja da se na Amuru i Usuriju, preko 3 500 vrsta u dužinu, izgradi lanac stanica⁷ i da se na taj način uspostavi stalna veza između Sibira i Velikog okeana. Za stanice su bili potrebni kolonisti, koje istočni Sibir nije mogao dati. Tada je Muravjov posegao za neuobičajenim merama. Prognanicima-robijašima koji su izdržali kaznu i bili određeni za razne radinosti, vratili su prava i uputili ih u zabajkalsku kozačku vojsku. Deo su naselili duž Amura, a deo duž Usurija. Stvorene su dve nove kozačke vojske. Onda je Muravjov izdejstvovao oslobođenje hiljade robijaša (većim delom razbojnika i ubica), koje je želeo da naseli kao slobodne doseljenike oko ušća Amura. Ispraćajući ih sa reke Kare u nova mesta, Muravjov im je, naravno, održao govor: »Idite, deco. Vi ste sada slobodni. Obradujte zemlju, napravite od nje ruski kraj, počnite novi život« – i tako dalje. Ruske su seljanke skoro uvek dobrovoljno išle u Sibir, prateći svoje prognane muževe. Tako je većina kolonista

---

⁷ Veliko kozačko selo.

imala porodicu. Ali bilo je među njima i neženja koji su napomenuli Muravjovu: »Muškarac bez žene nije ništa; treba da se ženimo«. Onda je general-gubernator naredio da oslobode robijašice i ponudio im da izaberu muževe. Nije bilo vremena za gubljenje. Visok vodostaj na Šilki brzo je opadao; trebalo je spuštati splavove. Onda je Muravjov zapovedio naseljenicima da stanu na obali u parovima, blagoslovio ih je i rekao: »Venčavam vas, deco. Budite dobri jedni prema drugima; muževi ne vređajte žene i živite srećno«.

Video sam te nove naseljenike šest godina posle opisane scene. Sela su bila jadna, polja je trebalo otimati od tajge, ali uopšte uzevši ideja Muravjova se ostvarila, a brakovi koje je on blagoslovio nisu bili manje srećni nego brakovi inače. Dobar, mudri episkop amurski Inokentij, priznao je napokon ove brakove i decu rođenu u njima za zakonite i naredio da se to i zabeleži u crkvenim knjigama.

Manje je sreće Muravjov imao sa drugim delom plana. Pošto su mu bili potrebni ljudi za naseljavanje istočnog Sibira, prihvatio je kao koloniste dve hiljade vojnika iz kaznenih bataljona. Vojnike su rasporedili kao posinke u kozačke porodice ili su ih organizovali u domaćinstva po selima istočnog Sibira. Ali deset ili čak dvadeset godina kasarnskog života pod stravičnom nikolajevskom disciplinom nije, naravno, moglo biti dobra priprema za zemljoradnički posao. »Sinčići« su bežali od očeva, pridruživali se beskućničkom, skitničkom gradskom življu, snalazili se pomoću povremenih poslova, propijali cele zarade, a zatim su bezbrižni kao ptice čekali dok ne naleti novi posao.

Šarolike gomile zabajkalskih kozaka, oslobođenih robijaša i »sinaka«, naseljenih kako-tako i na brzinu na obalama Amura, nisu naravno mogle da lenčare, naročito na donjem toku reke i na Usuriju, gde je trebalo svaki kvadratni aršin raščišćavati od netaknute suptrropske šume; gde su pljuskovi koje su donosili monsuni plavili ogromne površine; gde su milioni ptica selica stalno isključavali žito. Ovakvi su uslovi doveli stanovništvo donjeg toka do očaja, a zatim su stvorili apatiju.

Tako su svake godine morali da se šalju čitavi konvoji šlepova sa solju, brašnom, usoljenim mesom i tako dalje, za snabdevanje i vojske i doseljenika u donjem toku Amura. U Čiti su zbog toga svake godine pravili oko sto pedeset šlepova, koje su spuštali u proleće kad voda nadođe, Ingodom, Šilkom i Amurom. Flotila se delila na odrede po dvadeset-trideset lađa, kojima su upravljali kozački oficiri i činovnici. Većina se nije mnogo razumela u navigaciju; ali se na njih bar moglo osloniti da neće pokrasti namirnice a posle reći da je šlep potonuo. Bio sam dodeljen kao pomoćnik načelniku konvoja, majoru Malinovskom.

Moje prvo iskustvo u novoj ulozi splavara bilo je žalosno. Imao sam zadatak da požurim, koliko god je moguće, sa nekoliko šlepova iz Sretenska do određene tačke na Amuru i da ih tamo predam. Za ovaj posao trebalo je da uzmem ekipu »sinaka« koje sam već pomenuo. Niko od njih nije imao pojma o rečnoj plovidbi. Ni ja nisam mnogo više znao. Na dan polaska morao sam da pokupim svoju ekipu po krčmama. U pet sati ujutro, kada je trebalo dići sidro, neki su bili toliko pijani da ih je prethodno trebalo okupati u reci ne bi li se bar malo istreznili. Kada smo krenuli, morao sam svemu da ih učim. Ipak, danju stvari nisu išle loše. Šlepovi su, nošeni brzim tokom, plovili sredinom reke. Iako je moja ekipa bila neiskusna, ne bi joj se isplatilo da nasuče lađu na obalu: za to bi bio potreban poseban napor. Ali kada se smrklo i došlo vreme da preko noći privežemo naše glomazne i pretovarene šlepove uz obalu, pokazalo se da je jedan šlep otplovio daleko ispred onog na kome sam ja bio; zaustavio se tek kada je snažno naleteo na kamen u podnožju veoma visoke i strme litice. Tu se šlep dobro zaglavio. Nivo reke, koji su podigli pljuskovi, brzo je opadao. Mojih desetak »sinaka« koji su bili na tom šlepu nije ga, naravno, moglo izvući. Otplovio sam

čamcem do najbližeg sela da pozovem u pomoć kozake, a istovremeno sam poslao glasnika do mog druga, kozačkog oficira – starog iskusnog splavara koji je živio u Sretensku.

Osvanulo je jutro. U pomoć je stiglo oko stotinu kozaka i kozakinja; ali uz liticu je bilo tako duboko da nije bilo moguće uspostaviti vezu sa obalom da bi se šlep istovario. A kad smo pokušali da ga pomerimo sa hridine, na dnu se pojavila rupa kroz koju je jurnula voda, kvaseći naš tovar: brašno i so. Na svoj veliki užas, ugledah mnoštvo riba koje su upale kroz rupu kako plivaju po šlepu. Stajao sam bespomoćno, ne znajući šta da radim. Ima dobro sredstvo za slične situacije: rupu treba zapušiti vrećom brašna koja bi se brzo uvukla u otvor. Nastala kora testa sprečava vodu da prodre kroz brašno; ali niko od nas tada to nije znao.

Na moju sreću, posle nekoliko minuta ugledasmo gore na reci šlep koji je plovio prema nama. Teško da se i očajna Elza, kada je videla Leongrina kako na labudu plovi ka njoj, obradovala toliko koliko smo mi zakliktali opazivši ogroman šlep. Laka plavičasta magla, koja se u taj rani sat nadnela nad lepoticu Šilku, unosila je još više poetičnosti u našu viziju. To je bio moj drug, kozački oficir, koji je iz moje poruke shvatio da se splav ne može pokrenuti nikakvom ljudskom snagom, da je stradao, i zato je dovukao prazan šlep da bi spasao tovar.

Rupu smo zapušili, vodu iscrpli i prebacili tovar u novu ladu. Narednog jutra mogao sam da nastavim plovidbu. Ovo malo iskustvo bilo je za mene veoma korisno i ubrzo sam dospeo do odredišta, bez novih avantura koje bi vredelo pominjati. Uveče bismo uvek nalazili mali deo strme ali relativno niske obale, da pristanemo. Ubrzo bi se na obali bistre i čiste reke zaplamsale naše vatre. Pozadinu bivaka činio je veličanstven planinski pejzaž. Teško je zamisliti prijatniju plovidbu nego što je danju na šlepu koji struja slobodno nosi. Nema one buke, ni tutnjave kao na parobrodu. Povremeno je trebalo samo dvaput pokrenuti krmu da bi se šlep držao na sredini reke. Ljubitelju prirode ne treba lepša slika od donjeg toka Šilke i gornjeg toga Amura, gde široka i bistra reka protiče između šumovitih planina koje se spuštaju do vode strmim stenama, visokim hiljadu do dve stopa. Ali, iste te stene čine obalu sasvim nepristupačnom. Može se proći samo s gornje strane, planinskom stazom. To sam lično iskusio u jesen te godine. Poslednjih sedam prelaza duž Šilke (oko 180 vrsta) u istočnom Sibiru zovu »sedam smrtnih grehova«. Taj će deo sibirske pruge, ako je ikada budu postavili, koštati strahovito mnogo – skuplje nego deo kanadske železnice koji prolazi kroz Stenovite planine, kroz klanac reke Frejzer.

Pošto sam predao svoje šlepove, prešao sam oko 1 500 vrsta niz Amur u poštanskom čamcu. Na sredini je bio pokriven arnjevima kao kibitka, a na kljunu se nalazio sanduk pun zemlje na kome je ložena vatra. Imao sam tri veslača. Morali smo da žurimo pa smo naizmenično veslali čitav dan, a noću smo puštali čamac da plovi nošen strujom, održavajući ga na sredini reke. Sedeo sam na krmu tri do četiri sata da bi se čamac održao u glavnom toku i da ne dospe u rukavac. Ta su noćna dežurstva bila puna neizrecivih čari. Sa neba je sijao pun mesec, a crne su se planine ogledale u usnuloj bistroj reci.

Moji veslači bili su od onih »sinaka«, koji su nekada proterivani kroz šibe a sada su lutali od grada do grada ne poštujući uvek pravo svojine. A ja sam sa sobom nosio potežu torbu, punu srebra, papira i bakra. Takvo bi se putovanje pustom rekom u Zapadnoj Evropi smatralo opasnim, ali u istočnom Sibiru ne. Obavio sam ga sasvim spokojno a pri tom nisam imao stari pištolj. Moje su se skitnice pokazale kao veoma dobri ljudi. Samo su se, kada smo prilazili Blagoveščensku, ražalostili.

Hanšina (kineska votka) je ovde baš jeftina – tugovali su. »Žestoka votka; čim ispiješ obara s nogu, ako nisi navikao!« Predložio sam im da sav novac koji im pripada ostavimo kod jednog

mog druga, s tim da im ga vrati kada ih smesti na povratni parobrod. »Ne vredi – sumorno su ponavljali – možda će neko da nas časti. Jeftina je, dubre! A čim popiješ, padaš s nogu.«

»Sinovi« behu stvarno tužni. Kada sam se posle nekoliko meseci vraćao nazad preko Blagoveščenska, saznao sam da je jedan od »mojih sinaka«, kako su ih zvali ljudi u gradu, stvarno zapao u nevolju. Propivši i poslednje čizme, ukrao je nešto i zaglavio u zatvoru. Moj drugar je na kraju uspeo da sredi da ga oslobode i ukrcao ga na povratni parobrod.

Samo oni koji su videli Amur, ili poznaju Misisipi ili Jang-cekjang, mogu da zamisle kakva ogromna reka nastaje posle spajanja sa Sungarijem i kakve se gromade od talasa valjaju po reci kad je nevrete. U julu, u vreme monsunskih pljuskova, voda u Sungariju, Usuriju i Amuru strahovito se podiže. Voda poplavi i odnese hiljade ostrva obraslih šibljem crvene ive. Reka dostiže tri, a ponegde čak i sedam vrsta u širinu i razliva se u jezera, koja se nižu kao lanac duž obala glavnog korita. Jak istočni vetar neverovatno uzbukava reku i rukavce. Još je gore kad sa Kineskog mora doleti tajfun.

Doživeli smo ga. Bio sam tada u velikom otvorenom čamcu, sa Malinovskim, koga sam sreo u Blagoveščensku. On je svoju barku opremio raznoraznim jedrima da bi mogla da prođe vetrovitim zalivom i kada je vior počeo uspeli smo da se dokopamo zavetrine i sklonimo se u rukavac. Tu smo počekali dan-dva, dok je besnela oluja. Ona je bila tako pomamna da sam jednom, kada sam se odvažio da izađem u tajgu, morao da se vratim jer je vetar obarao drveće oko mene. Počeli smo veoma da brinemo za sudbinu naših šlepova. Bilo je jasno da se od vetra nisu mogli sakriti ako su zaplovili ujutro. Mora da su bili saterani baš na obalu gde su nevrete i talasi bili naročito jaki. U tom je slučaju njihova propast bila neminovna. Bili smo skoro ubeđeni da je konvoj razbijen.

Krenuli smo na put čim je vetar oslabio. Po proračunima trebalo je da ubrzo dostignemo dva odreda šlepova; ali prođe dan, pa dva, a od njih ni traga ni glasa. Na jednom mestu, kraj neke strme obale, videli su se neki balvani ali nije bilo ni tovara ni ljudi. Malinovski je izgubio i san i apetit i izgledao je kao da je upravo preležao tešku bolest. Od jutra do mraka sedeo je nepomično na palubi i šaputao: »Sve je propalo, sve je propalo!« U ovom delu Amura naselja su retka i nije bilo nikog da nam nešto kaže. Počelo je novo nevrete. Uveče, kada smo se najzad dokopali sela, rekoše nam da šlepovi nisu prolazili ali je prethodnog dana rekom plivalo puno otpadaka. Nije bilo sumnje, stradalo je četrdeset šlepova sa tovarom od 120 hiljada pudova. To je značilo neminovnu glad u donjem toku Amura sledećeg proleća ako zalihe ne stignu na vreme, zato što je jesen bila blizu i plovidba je uskoro morala da se prekine a telegrafa duž reke tada još nije bilo.

Posavetovali smo se i odlučili da Malinovski što pre zaplovi prema ušću Amura, u Nikolajevsk. Možda bi se pre prekida plovidbe žito moglo kupiti u Japanu. Trebalo je da požurim uz reku da procenim gubitke, a onda da požurim i u Čitu, kako budem mogao: čamcem, na konju ili parobrodom – ako se takav nađe. Što pre uspemo da preduhitrimo čitanske vlasti i pošaljemo dole hranu, to bolje. Možda će zalihe u jesen stići do gornjeg toka Amura odakle bi ih splavovima uspeli prebaciti s prvim vodama. Lakše bi se izborili sa glađu ako bi zalihe pristigle bar nekoliko nedelja, ili čak nekoliko dana ranije.

Putovanje od tri hiljade vrsta počeo sam u malenom čamcu, menjajući veslače u svakom selu, tj. otprilike na svakih trideset vrsta. Veoma sporo sam napredovao, ali ni parobrod iz donjeg toka nije mogao da stigne brže nego za dve nedelje, a za to vreme ja sam već mogao da budem na mestu havarije i utvrdim da li je spasen bar deo tovara. Onda bih na ušću Usurija, u Habarovsku, mogao da se ukrcam na parobrod. Čamci su bili slabašni, vetrovi ponovo počеше. Naravno, držali smo se blizine obale, ali morali smo da presečemo nekoliko prilično širokih pritoka Amura. Na tim mestima pretila je opasnost da talasi gonjeni vetrom preliju naš krhki čun. Jednom smo morali

da presečemo ušće pritoke skoro vrstu u širinu. Kratki talasi podizali su se kao visoke humke. Dva seljaka za veslima uplašili su se jako i pobledeli kao krpa; njihove su poplavele usne drhtale i šaputale molitvu. Ali petnaestogodišnje momče na krmi ostade prisebno, budno motreći na talase. Klizili smo između njih kada su se spuštali. A kada bi se talasi grozovito podizali ispred nas, on bi lakim pokretom vesla usmeravao čamac kljunom kroz njihovo grebenje. Čamac je stalno bio zapljuskivan i ja sam izbacivao vodu starim krčagom, a video sam da se ona skuplja brže nego što mogu da je iscrpem. U jednom trenutku čamac su ošinula dva ogromna talasa pa sam, na znak veslača koji je sav drhtao, skinuo s ramena tešku torbu sa srebrnim i bakarnim novcem. Takve situacije imali smo nekoliko dana uzastopce. Nisam nijednom požurivao veslače, ali oni su znali zašto žurim i sami su odlučivali u trenutku šta mogu da probaju. »Što je suđeno, suđeno je« – govorili su tada veslači, krsteći se i hvatajući vesla.

Napokon, dokopao sam se mesta gde je stradao naš konvoj. Nevreme je razbilo četrdeset i četiri splava. Bilo je nemoguće rastovariti ih, tako da smo spasili samo mali deo namirnica. Oko sto hiljada pudova brašna nestalo je u Amuru. Sa tom tužnom vešću nastavio sam put.

Posle nekoliko dana sustigao me je parobrod koji je lagano mileo uzvodno, i mi smo se privezali za njega. Od putnika sam saznao da se kapetan đavolski napio i skočio preko ograde; međutim, izvukli su ga i sada je ležao u delirijumu u brodskoj kabini. Molili su me da preuzmem komandu parobrodom i ja sam se složio. Ali brzo sam se uverio da sve ide odlično samo po sebi, da ja i nemam šta tu da radim, pa sam čitav dan paradirao po kapetanskom mostiću. Ako ne računamo nekoliko stvarno odgovornih momenata, kada je trebalo pristati uz obalu po drva, i dve-tri ohrabrujuće reči koje sam uputio ložaćima da bi ih ubedio da krenemo zorom, čim počnu da se naziru obrisi obala – stvari su išle same od sebe. Kormilar koji je pratio mapu bio bi izvrstan kapetan.

Nešto parobrodom nešto na konju, dospeh najzad do Zabajkalja. Sve vreme me je ophrvavala misao o gladi koja bi u proleće mogla da zahvati donji tok Amura i zato sam se, primetivši da se parobrod veoma sporo kreće uzvodno u gornjem toku reke, iskrcao i u pratnji jednog kozaka pojahao planinskom stazom uz obalu Argunje. Tih trista vrsta Gazimurskog grebena jedno su od najdivljijih mesta u Sibiru. Jahao sam ceo dan i tek u ponoć se zaustavljao, u šumi gde bih se zatekao, da se odmorim do svitanja. Tako sam mogao da dobijem samo deset ili dvanaest sati, ali i to je bilo značajno jer se svakim danom primicao prekid plovidbe. Noću se na reci već pojavljivala ledena pokorica. Naposletku sam na Kari sreo zabajkalskog gubernatora, mog druga Pedašenka, koji se odmah pobrinuo da se brzo pošalje novi transport. A ja sam požurio u Irkutsk sa izveštajem.

Tamo su se svi začudili kako sam tako brzo mogao da pređem prilično dug put, ali ja sam bio sasvim izgubio snagu i spavao sam sledeće nedelje toliko mnogo da me je sad prosto sramota da kažem.

– Jeste li se dobro odmorili? – upitao me je general-gubernator osam ili deset dana pošto sam stigao. – Možete li sutra kao kurir da krenete za Peterburg da lično izvestite o propasti šlepova?

To je značilo prevaliti za dvadeset dana – ne više – 4 800 vrsta do Njižnjeg-Novgoroda, odakle sam već mogao do Peterburga da putujem vozom; a to je značilo juriti dan i noć u poštanskim kolima, u kibitki, zato što nikakva kočija na oprugama ne bi izdržala tako dug put po zamrznutim rupama. Ali videti Sašu bilo je suviše veliko iskušenje da bih odoleo, i ja krenuh na put već sledeće noći. U Barabi i na Uralu putovanje se pretvorilo u pravo mrcvarenje. Bilo je dana kada su se točkovi kibitke lomili na svakoj stanici. Reke su baš počele da mrznu. Preko Oba i Irtiša prelazio sam kada je već plovio led koji je pretio svaki čas da prevrne naš čamac. Kada sam dospeo u Tomu,

koja je nastala takoreći juče, seljaci su odlučno odbili da me prebace. Posle dugih pregovora, počeli su od mene da traže »potvrdu«.

– Kakvu potvrdu? – upitah.

– Eto, napišite nam cedulju: »Ja, kaži, dolepotpisani, ovim potvrđujem da sam se utopio po božjoj volji, a ne po krivnji seljačkoj« – i dajte nam tu potvrdu.

– Sjajno! Ali na drugoj obali.

Najzad, seljaci se odlučiše. Predvodio je mlad momak (izabrao sam ga iz gomile zbog hrabrog i oštroumnog izgleda), probajući ćuskijom čvrstinu leda. Ja sam išao iza njega, sa tašnom punom papira preko ramena. Nas su dugačkim uzdama držali seljaci koji su išli na izvesnom odstojanju. Jedan je nosio naramak slame, da je baci na led ako se pokaže da nije čvrst.

Konačno, dokopao sam se Moskve, gde me je na stanici dočekao brat i mi smo odmah zajedno krenuli u Peterburg.

Mladost je velika stvar. Posle putovanja koje je trajalo neprekidno dvadeset četiri dana i noći stigoh rano ujutru u Peterburg, predadoh istog dana papire a nisam propustio ni da posetim jednu tetku, tačnije sestru od tetke. Ona je sva blistala. »Danas je kod nas ples. Hoćeš li da dođeš?« – pitala je. »Naravno« – bio je moj odgovor. I ne samo što sam otišao, nego sam još i igrao do zore.

Susrevši se u Peterburgu s vlastima, shvatio sam zašto su baš mene poslali da izvestim. U početku niko nije hteo da poveruje u havariju šlepova. »Znači vi ste lično bili tamo?« »I videli ste olupine sopstvenim očima?« »Jeste li sasvim sigurni da *oni* jednostavno nisu pokrali tovar a da su vam pokazali olupine nekih šlepova da bi vam zamazali oči?« Eto, na takva sam pitanja morao da odgovaram sve vreme.

Viši velikodostojnici, koji su iz Peterburga upravljali sibirskim poslovima, naslađivali su se u svojoj velikoj mržnji prema tom kraju. »Mais, mon cher, reče mi jedan (taj je uvek govorio francuski), zar bi na Nevi moglo da nastrada četrdeset šlepova a da niko ne pojuri da ih spase?«

– Neva! – uzviknuh – zamislite četiri Neve jednu do druge i eto vam donjeg toka Amura.

– Nije valjda tako širok? Dva minuta kasnije moj je civilni general brbljao o svemu i svačemu. »Kad ste poslednji put videli Švarca? Njegov ‚Ivan Grozni‘ je zadivljujuća slika, zar ne? Znete zašto su hteli da uhapsu Kukelja? I tu mi on ispriča o zaplenjenom pismu u kome su molili Kukelja da pomogne poljski ustanak. »A je l' znate da je Černiševski uhapšen? Eno ga leži u tvrđavi.«

– Zbog čega? Šta je on učinio? – upitah.

– Ništa naročito! Ali znate, mon cher, državni razlozi!... Tako talentovan čovek, zapanjujuće talentovan! A uz to, kakav uticaj na omladinu! Jasno vam je, naravno, vlasti to ne mogu da tolerišu. Svakako da ne mogu! Intolérable, mon cher, dans un Etat bien ordonné!

Grof N. P. Ignatjev nije mnogo pitao; on je veoma dobro poznao Amur a znao je i Peterburg. Usred raznih šala i viceva povodom Sibira koje je izbacivao neverovatno brzo, Ignatjev ubaci: »Kako je dobro što ste vi bili tamo i videli katastrofu. *Oni* su veoma vešto uradili što su poslali vas. Pametno. Isprva niko nije poverovao da su šlepovi stradali, mislili su da je to nova podvala. Ali vas ovde dobro znaju, kao paža, a kratko ste u Sibiru da biste opravdavali *njihove* prevare. Ovde u vas imaju poverenja.«

Jedini čovek u Peterburgu, koji se potpuno ozbiljno odnosio prema ovome, bio je vojni ministar Miljutin. Postavio mi je niz pitanja, koja su se sva ticala same stvari i odmah je sve shvatio. Razgovarali smo kratkim rečenicama, bez nepotrebne žurbe, ali i bez suvišnih reči.

– Mislite da je najbolje da se namirnice u donji tok šalju morem, a u ostale delove Amura preko Čite? Vrlo dobro. Ali ako i iduće godine budu oluje, neće li opet propasti ceo transport?...

– Teško, ako ga budu pratila dva parna remorkera.

- Dovoljna su dva?
- Da smo imali bar jedan, naši gubici ne bi bili tako veliki.
- Sasvim moguće. Predajte mi pismeni izveštaj. Napišite sve što ste rekli, sasvim jednostavno, bez formalnosti.

V

U Peterburgu se nisam dugo zadržao i iste zime vratih se u Irkutsk. Za nekoliko meseci trebalo je da stigne i moj brat, koji je bio primljen kao oficir u irkutski kozački puk.

Oni koji ne poznaju Sibir misle da je zimsko putovanje strahovito teško. A u stvari ono je lakše nego u bilo koje drugo doba godine. Sanke prosto lete po utabanim stazama. Mraz je jak, ali se relativno lako podnosi. Kad ležiš u širokim i dubokim sankama – kako je običaj u Sibiru – uvijen u dupli krzneni pokrivač, ne patiš mnogo od hladnoće čak ni na četrdeset ili pedeset stepeni ispod nule. Putujući kao kurir, to znači u brzim zapregama, sa odmorom samo jednom do dvaput po sat za 24 sata radi ručka, ja sam za devetnaest dana od polaska iz Peterburga već bio u Irkutsku. Dnevno sam u proseku prelazio trista vrsta, a hiljadu vrsta od Krasnojarska do Irkutsk prevalio sam za sedamdeset sati. Mraz nije bio previše jak, put je bio, izvrstan, a kočijaši su dobijali dobar bakšiš. Trojci brzih konjica kao da je bilo zadovoljstvo da vuku lake saonice po gorama i dolovima, preko zaleđenih reka i kroz tajgu, na suncu iskričavu u srebrnoj odori.

Postavili su me kod general-gubernatora istočnog Sibira za činovnika sa posebnim zaduženjima za kozačka pitanja. Trebalo je da živim u Irkutsku, ali posla baš i nije bilo mnogo. Iz Peterburga su poslali diskretnu naredbu da se ne traže nikakve promene i da se pusti da stvari teku po ustaljenom redu. Zato sam još radije prihvatio predlog da se bavim geografskim istraživanjima u Mandžuriji.

Ako bacite pogled na kartu Azije, videćete da ruska granica sa Kinom, koja uglavnom ide po tridesetom uporedniku severne geografske širine, u Zabajkalju naglo zaokreće na severoistok. Ona dužinom od četiristo vrsta ide po Argunu, zatim kad stigne do Amura skreće na jugoistok, sve do Blagoveščenska, koji leži na pedesetom uporedniku. Tako, rastojanje između jugoistočnog ugla zabajkalske oblasti (Novo-Curuhajtaja) i Blagoveščenska na Amuru po pravoj liniji iznosi svega sedamsto vrsta, ali duž Arguna i Amura preko 1 500 vrsta; osim toga, duž Arguna, koji nije plovao, saobraćaj je težak. U njegovom donjem toku nema drugog puta osim planinske staze.

U Zabajkalju ima puno stoke; zato su kozaci, imućni stočari iz jugoistočne oblasti, želeli da uspostave direktnu vezu sa srednjim delom Amura, gde bi bilo dobro tržište za njihova stada. Trgujući sa Mongolima, čuli su od njih da do Amura nije teško dospeti ako se ide na istok preko Velikog Kingana. Držeći se tog pravca izlaziš na stari kineski put koji preseca Kingan i vodi u mandžurijski grad Mergen (po pritoci Sungarija – reci Noni); a odatle do Amura stiže se po odličnom kolskom putu. Predložili su mi da rukovodim trgovačkim karavanom, koji su kozaci želeli da otpreme da bi pronašli taj put, što sam prihvatio sa velikim zadovoljstvom. Nijedan Evropljanin tamo još nije bio; neki ruski topograf koji se nekoliko godina pre toga tuda uputio bio je ubijen. Samo su dvojica jezuita za vreme cara Kan-Sija prodrli s juga do Mergena i utvrdila rastojanje. Čitava ogromna oblast na severu, 750 vrsta u širinu i 900 u dužinu, bila je potpuno nepoznata. Naravno, pregledao sam karte, ali ni kod kineskih geografa nije bilo ničega o ovom kraju. A povezanje Amura sa Zabajkaljem bilo je od izuzetnog značaja. Tada bi Novo-Curuhajtaj bio polazna tačka mandžurijskog dela sibirске železničke pruge. Tako smo mi postali pioniri velikog posla.

Međutim, postojala je jedna teškoća. Prema sporazumu, bogdihan je Rusima dao pravo da trguju u Kineskom carstvu i Mongoliji; Mandžurija se pak nije pominjala. Podjednako se slobodno moglo tumačiti da je obuhvaćena ugovorom kao i da nije. Kineske vlasti su sporazum tumačile po svome. Osim toga, reč je bila samo o trgovcima dok oficiru nikako ne bi dozvolili ulazak u Mandžuriju. Trebalo je, izgleda, da se prerušim u trgovca. U Irkutsku sam nakupovao i uzeo iz komisijama raznu robu i odenuo se kao trgovac. General-gubernator mi je predao pasoš: »Irkutskom trgovcu druge gilde Pjotru Aleksejevom, sa družinom«, i upozorio me da ga ni u kom slučaju ne smem izdati pominjanjem svoga imena, čak i ako me kineske vlasti uhapsu i odvedu do Pekinga, a odatle preko Gobija do ruske granice u kavezu na kamili (tako Kinezi uvek vode zarobljenike kroz Mandžuriju). Naravno, prihvatio sam sve uslove. Istraživaču je teško da odoli izazovu da se nađe u kraju u kome nijedan Evropljanin nije dotada bio.

Nije bilo lako sakriti ko sam dok smo putovali po Zabajkalju. Po pronicljivosti i ljubopitljivosti kozaci su Mongolce mogli da zadenu za pojas. Kada stranac dođe u selo, domaćin kolibe dočekuje gosta veoma srdačno ali ga svejedno podvrgava pravom ispitivanju.

– A, put je težak – počinjao bi. Daleko od Čite?

– A još ako ne ideš iz Čite nego iz samog Irkutskaja?

– Trgujete? Puno trgovaca ovuda prolazi. A i do Njercinska ćete? Da, u vašim godinama ima i oženjenih. Gazdarica, sigurno, ostala kod kuće? Dečice isto imate? A valjda nisu sve momčiči, ima i ćerka?

I tako dobrih pola sata. Komandant lokalne kozačke brigade, kapetan Bukshevden, dobro je poznao svoje kozake, pa smo preduzeli mere predostrožnosti. U Čiti i Irkutsku često smo priređivali amaterske priredbe i postavljali komade Ostrovske. Igrao sam u njima nekoliko puta i to sa takvim zanosom da sam čak jednom pisao bratu oduševljeno pismo, saopštavajući svoju čvrstu nameru da ostavim vojnu službu i odem u glumce. Uglavnom sam igrao mlade trgovčice pa sam dobro naučio njihov način govora i pokrete, između ostalog, naravno, pijenje čaja iz tanjirića (to sam postigao još u Nikoljskom). Sada je bila prilika da trgovca odigram u životu, a ne na sceni.

– Sedite s nama, Petre Aleksejeviću, govorio mi je kapetan Bukshevden, kada je na sto stizao brekčuci i šišteći samovar.

– Zahvaljujem ponizno, ovde ćemo posedeti – govorio sam, sedajući daleko na krajičak stolice i prihvatao se čaja baš po moskovski. Bukshevden se napinjao od smeha gledajući kako, izbečivši oči duvam u tanjirić i grickam parčence šećera, uz koje sam ispijao pola tuceta čaša čaja.

Znali smo da će kozaci sve brzo doznati, ali najvažnije je bilo da dobijemo nekoliko dana i pređemo preko granice pre nego što se otkrije ko sam. Po svemu sudeći, uspešno sam igrao ulogu, jer su me kozaci svuda prihvatili kao sitnog trgovca. U jednoj stanici, starica-domaćica mi se obratila:

– Iza tebe ide još neko? – pitala je.

– Nisam čuo, bako.

– Kako ono rekoše, neki knez Rapotski, tako nešto, treba da prođe. Biće da je on, je l' da?

– Da, tako je. – odgovorio sam – bako. Njihova svetlost sigurno su hteli da dođu iz Irkutskaja. Al', kako će Oni na ovakav put? Sigurno Su ostali u gradu. .

– Razume se, gde bi on iš'o!

Kratko rečeno, mi smo nesmetano prešli preko granice. Pored mene bilo je još jedanaest kozaka i jedan Tunguz, svi na konjima. Terali smo krdo od četrdeset konja i imali smo dvoje taljiga, od kojih su jedne jednoprežne pripadale meni. U njima sam vozio na prodaju čaju, pliš, gajtane, i sličnu robu. Konjem i jednopregom rukovao sam sasvim sam. Izabrali smo za vođu karavana

jednog kozaka, radi diplomatskih pregovora sa kineskim vlastima. Svi kozaci znali su mongolski, a Tunguz je razumeo mandžurski. Kozaci su naravno znali ko sam; jedan od njih me je video u Irkutsku; ali niko me nije izdao, jer su svi shvatali da od njihovog ćutanja zavisi uspeh poduhvata. Imao sam isti plavi pamučni halat kao i ostali kozaci i Kinezi me do te mere nisu primećivali da sam mogao slobodno da vršim merenja busolom. Samo sam prvog dana, kada su nas opsedali kineski vojnici u nadi da će dobiti čašicu votke, morao krišom da baratam busolom i da zapisujem znakove i rastojanja u džepu, ne vadeći papir. Nismo uopšte imali oružje. Samo je Tunguz, koji se spremao za ženidbu, nosio sa sobom kremenjaču; njome je ubijao divokoze Čije je kože čuvao da bi platio otkup za mladu, a meso smo jeli.

Kada su videli da više neće dobiti votke – kineski vojnici nas ostaviše same. I mi pođosmo na istok, provlačeći se kako znamo i umemo kroz planine i doline. Posle četiri-pet dana stvarno smo izašli na kineski put koji je trebalo da nas odvede, preko Kingana, u Mergen.

Na naše ogromno iznenađenje, prelaz preko planinskog grebena, koji na karti izgleda tako surov i zastrašujući, pokazao se u stvari kao veoma lak. Na putu smo sustigli starog kineskog činovnika, jadnog izgleda, koji se vozio u jednopregu. On se polako vukao ispred našeg karavana. Po izgledu okoline bilo je jasno da smo se popeli visoko. Tlo je postajalo močvarno a put glibav. Pomaljala se samo slaba trava, nailazili smo na tanušno drveće, patuljasto, često krivo i pokriveno lišajem. S desne i leve strane uzdizale su se goleti. Već smo razmišljali o teškoćama na koje ćemo naići na prelazu preko grebena, kad sustigosmo tog starog kineskog činovnika koji je izmleo iz svojih taljiga pored »obo« (gomila kamenja i grana za koju su zavezane konjske dlake i krpice). Činovnik je iščupao nekoliko dlaka iz grive svog konja i privezivao ih za grane.

– Šta je to? – pitasmo.

– Obo. Odavde vode već teku u Amur.

– I to je ceo Kingan?

– Da, ceo. Sve do Amura nema više planina. Samo brdašca.

– Snažno uzbuđenje obuzelo je čitav karavan.

– Odavde reke već teku u Amur! U Amur! – klicali su kozaci.

Strpljivo su slušali starčeve priče o velikoj reci, na čijim obalama raste divlja vinova loza i na stotinama vrsta protežu se stepe koje mogu da pruže bogatstvo milionima ljudi. Kada je reka pripojena Rusiji, kozaci su čuli o dugom putu do nje, o teškoćama prvih doseljenika i o blagostanju svojih rođaka koji su se naselili na gornjem toku Amura. A eto sada smo mi pronašli kratak put do njegovih obala! Ispred nas je bila strma padina a put se nadole spuštao ševrdajući do malene reke, koja se probijala kroz prilično široku dolinu usred obamrlog mora planina i tekla u Noni. Više nije bilo prepreke do Amura! Svaki istraživač lako može da zamisli moje ushićenje u trenutku tog neočekivanog geografskog otkrića. Što se tiče kozaka, oni su bili užurbani i vezivali su za grančice »obo« po pramen dlaka iščupanih iz konjskih griva. Sibirci se uglavnom pribojavaju paganskih bogova inorodaca. Oni ih ne cene baš mnogo, ali pošto ih smatraju spremnim za razne pakosti misle da je bolje da se ne svađe s njima. Znatno je jednostavnije potkupiti ih malim znakom pažnje.

– Pogledajte kakvo čudno drvo; mora da je hrast! – uzvikivali su kozaci dok smo se spuštali sa visoravni.

– Pogledajte, leska! – govorili su dalje kozaci – a ovo, kakvo je to drvo? – kad bi videli lipu ili pak neko drugo drvo koje ne raste u Sibiru a koje je činilo deo mandžurijske flore. Severnjaci, koji su dugo maštali o toplijim krajevima bili su sada uzbuđeni. Ležeći na zemlji pokrivenoj bujnom travom, strasno su je gledali i činilo se kao da će je svakog trenutka poljubiti. Sad su kozaci goreli

od nestrpljenja da se što pre dokopaju Amura. Kada smo dve nedelje kasnije zanoćili poslednji put, na tridesetak vrsta od reke, postadoše nestrpljivi kao deca; ubrzo posle ponoći počeli su da sedlaju konje i ubedili me da na put krenemo znatno pre svanuća. Kada smo napokon sa vrha brda ugledali vode Amura, u očima hladnokrvnih Sibiraca kojima je uopšte strano poetsko osećanje razbuktala se strast. Tada mi je postalo jasno da će, ranije ili kasnije, uz podsticaj ruskih vlasti ili bez njega, obe obale Amura, puste ali pogodne za koloniste, naseliti Rusi. Na takav su način kanadski voyageurs naselili obale Misisipija.

Međutim, poluslepi kineski činovnik, sa kojim smo prešli preko Kingana, obukao je svoj modri halat i stavio službenu kapu sa staklenom kuglicom i saopštio nam sledećeg jutra da ne dozvoljava da idemo dalje. Naš vođa pozva činovnika i njegovog pisara u šator. Starac je iznosio razne razloge protiv našeg putovanja dalje, ponavljajući da mu je to došapnuo »bogo«. Želeo je da ostanemo ulogoreni i sačekamo dok on pošalje naš pasoš u Peking i odande dobije odluku. Odlučno smo odbili. Tada starčić stade da gunđa na naš pasoš.

– Zar je ovo pasoš? – govorio je, gledajući sa omalovažavanjem običan list papira sa nekoliko redova napisanih na ruskom i mongolskom i overenih običnim voštanim pečatom. »Ovo ste mogli i sami da napišete i zapečatite petakom. Pogledajte moj pasoš. To je pasoš!« Odvio je pred nama dva futa dug list, ceo ispisao kineskim znacima.

Sedeo sam mirno sa strane za vreme pregovora i petljao nešto po sanduku kad iskrсну primerak »Moskovskih vedomosti« na kojima se, kao što je poznato, nalazi državni grb. »Pokaži mu ovo« – rekoh vođi. On otvori ogroman list i pakaza orla: »Nije valjda sve to o vama?« – pitao je zgranuto starac. »Da, sve o nama« – odgovori ne trepnuvši naš starešina.

Starac je, kao pravi kancelarijski štakor, bio potpuno omađijan takvom masom teksta. Klataći glavom gledao je s odobravanjem svakog od nas. Ali »bogo« opet nešto došapnu i činovnik na kraju krajeva reče da nam ne dozvoljava da idemo dalje.

– Dosta smo pričali – rekoh starešini – kaži da osedlaju konje. Isto su mislili i kozaci, i naš karavan krenu na put. Opraštali smo se od starca, obećavajući mu da ćemo vlastima dostaviti da je on na svaki način sprečavao da uđemo u Mandžuriju, a pošto smo ipak ušli, sami smo odgovorni.

Nekoliko dana posle toga bili smo u Mergenu, gde smo malo trgovali i ubrzo došli do kineskog grada Ajguna na desnoj obali Amura, nešto iznad Blagovščenska. Tako smo otkrili direktan put, a sem toga još nekoliko interesantnih stvari: karakteristike ivičnog grebena Velikog Kingana, lakoću prevoja, tercijarne vulkane oblasti Ujjun Holdonzi, koja je dugo bila zagonetka za geografe, i tako dalje. Ne mogu se pohvaliti da sam pokazao naročit trgovački talenat: u Mergenu sam na primer uporno (na nakaradnom mandžurskom jeziku) za jedan časovnik tražio trideset pet rubalja, dok je Kinez sve vreme nudio četrdeset pet; ali kozaci su trgovali sjajno. Oni su veoma uspešno prodali sve svoje konje. A kad su bili prodati još i moji konji, kao i roba i šator, pokazalo se da je ekspedicija koštala vladu samo dvadeset dve rublje.

VI

Celo leto putovao sam po Amuru. Spustio sam se do samog ušća, ili preciznije do zaliva do Nikolajevska, i tu susreo general-gubernatora koga sam pratio na parobrodu uz Usuri. U jesen te godine obavio sam još interesantnije putovanje po Sungariju, do samog srca Mandžurije, sve do Kirina.

Mnoge reke u Aziji nastaju spajanjem dva podjednako moćna toka, tako da je geografu teško da odredi koju reku treba uzeti kao glavnu a koju kao pritoku. Spajanje Ingode sa Ononom formira Šilku, Šilka i Argun daju Amur, a Amur spojen sa Sungarijem postaje ona ogromna reka koja skreće na severoistok i uliva se u Tihi okean, kod surovog Tatarskog moreuza.

Do 1864. godine velika mandžurska reka bila je malo istražena. Svi oskudni podaci o njoj poticali su još iz vremena jezuita. Sada, kada je postojao uvid u niz istraživanja u Mongoliji i Mandžuriji, i kada je počeo da se raspršuje strah koji je Kina uterala Rusiji, mi, mladi, uporno smo ubeđivali general-gubernatora da je neophodno istražiti Sungari. Izgledalo nam je skoro kao uvreda što takoreći na pragu Amura leži ogromna oblast, nepoznata kao da je afrička pustinja. I gle, general Korsakov odluči da pošalje parobrod uz Sungari sa izgovorom da šalje prijateljsko pismo general-gubernatoru kirinske provincije. Poruku je trebalo da nosi naš urginski konzul Šišmarov, a u sastav ekspedicije ušli smo: doktor Konradi, astronom Usoljcev i ja. Rukovodilac nam je bio pukovnik Černjejev. Dobili smo mali parobrod »Usuri« koji je teglio na sajli šlep sa ugljem.

Sve je bilo pripremljeno veoma brzo. Na parobrodu nam nije bilo nimalo udobno, ali goreli smo od oduševljenja i zato smo se sa zadovoljstvom smestili kako smo mogli, u tesne kabine. Jedan od nas je čak morao da spava na stolu. Kad smo krenuli ispostavilo se da nema čak ni viljuški i noževa za sve, a da ne govorimo o drugim stvarima. Neko od nas je zato za vreme jela koristio pererez, a i moj se kineski nož sa dva štapića umesto viljuške pokazao kao dobrodošla dopuna našeg domaćinstva.

Plovidba uz Sungari nije baš laka. Velika reka u svom donjem toku prelazi po istoj onakvoj nizini kao i Amur i tako je plitka da nismo mogli pronaći dovoljno dubok plovni put, iako je gaz našeg parobroda bio samo tri stope. Bilo je dana kada smo prelazili samo 60 vrsta i neprestano slušali kako pod koblicom škripi pesak. Zato smo morali da šaljemo čamac da ispituje put. Ali naš mladi kapetan je odlučio da do Kirina neizostavno stignemo pre jeseni, pa smo svaki dan uporno išli dalje. Što smo više odmicali, reka je postajala sve lepša i pogodnija za plovidbu. A kada smo na mestu spajanja sa Nonijem ostavili za sobom pešćane pustinje, putovanje postade lako i prijatno. Tako smo za nekoliko nedelja stigli do glavnog grada te mandžurske provincije. Kapetan Vasiljev i njegov drug Andrejev snimili su izvanrednu i kartu reke. Na žalost, vremena nismo imali i veoma retko smo pristajali kod nekog grada ili sela. Naselja duž obala nisu česta. U donjem toku nailazili smo samo na ravnice, plavljene svake godine u vreme visokog vodostaja; nešto dalje, na stotine vrsta duž obala protežu se pešćane dine, a tek u gornjem delu Sungarija, prema Kirinu, obale su gusto naseljene.

Da je naš cilj bio stvaranje prijateljskih odnosa s Mandžurijom, a ne samo istraživanje Sungarija, naše bi se putovanje moglo smatrati potpuno neuspelim. Još je bilo živo sećanje mandžurskih vlasti kako se, osam godina ranije, »poseta« Muravjova završila pripremanjem Amura i Usurija, pa su neočekivane i nezvane goste Kinezi primili veoma podozrivo. Dvadeset pet vojničkih pušaka ispod uglja – o kojima su kineske vlasti saznale još pre nego što smo mi krenuli na put – još je više pojačalo nepoverenje. Kad je naš parobrod bacio sidro uz gusto nastanjen Kirin, ispostavilo se da su svi trgovci u gradu bili naoružani – zarđalim sabljama iz starih arsenala. Nisu nas, međutim, sprečavali da idemo ulicama, ali čim bismo se iskricali svi bi dućani bili zatvoreni. Trgovcima je bilo zabranjeno da nam bilo šta prodaju. Vlasti su nam na parobrod poslale neke namirnice, ali kao poklon odbivši da prime novac.

Nastupila je već i pozna jesen. Počela je sumrazica i trebalo je požuriti natrag, pošto na Sungariju nismo mogli da prezimimo, Tako videsmo Kirin, ali smo razgovarali samo sa dva prevodioca koja su se svakodnevno pojavljivala na parobrodu. Međutim, cilj putovanja bio je ostvaren; uve-

rili smo se da je reka plovna i snimili smo detaljnu kartu Sungarija, od ušća do Kirina. Sada smo, rukovodeći se njome, mogli da plovimo punom brzinom bez rizika. Jednom smo se ipak nasukali. Kirinske vlasti koje su se uplašile da ne prezimimo na reci, odmah su nam poslale u pomoć dvesta Kineza i mi smo uspjeli da se odsučemo. U trenutku dok je stotinu Kineza stajalo u vodi, bezuspešno radeći sajlama ne bi li pomerili parobrod, ja sam skočio u vodu, dohvatio sajl i zapevao »Dubinušku«, da bi u njenom ritmu odjednom trzajem povukli parobrod. Kinezima se to veoma dopalo i, uz neopisive krike njihovih tankih glasova, parobrod se najzad pomerio i sišao sa spruda. Ovaj sitan događaj uspostavio je između nas i Kineza prisnije odnose. Naravno, govorim o narodu, koji izgleda nije baš mnogo voleo bezočne mandžurske vlasti.

Zaustavljali smo se u nekoliko kineskih sela, naseljenih prognanima iz Nebeskog carstva, i svuda su nas dočekivali veoma srdačno. U sećanju mi se posebno zadržalo jedno veče. Zastali smo pokraj živopisnog seoceta kada se suton već spustio. Nekolicina nas siđosmo na obalu i uputismo se da lutamo selom. Mene je ubrzo okružila gomila od najmanje stotinu Kineza. Iako ja ni reči nisam znao kineski, a ni oni ruski, živo smo i srdačno pričali (ako se samo ta reč može za to upotrebiti) uz pomoć znakova, i izvrsno smo se razumeli. Sasvim je sigurno da svi narodi razumeju šta znači srdačno tapšanje po ramenu. Ponuditi nekoga duvanom ili vatrom da zapali duvan, takođe je sasvim razumljiv izraz prijateljskog osećanja. Po svemu sudeći, jedno je naročito zanimalo Kineze: zašto nosim bradu kad sam tako mlad? Kod njih je bio običaj da dlake na podbratku puste tek sa šezdeset godina. Ja sam znacima objasnio Kinezima da u slučaju nužde mogu da grickam bradu ako nema šta drugo da se jede. Šalu su razumeli i brzo je prenosili jedni drugima. Kinezi su se slatko smejali i još srdačnije me tapšali po ramenu. Vodili su me sa sobom, pokazivali mi svoje kuće, svaki mi je ponudio svoju lulu, a onda me je cela gomila prijateljski ispratila do parobroda. Moram da dodam da u ovom selu nije bilo ni traga od »boge« (pandura). U drugim selima i mi i naši vojnici imali smo srdačne odnose sa Kinezima; ali ako bi se samo pojavio »bogo« stvari bi se skroz pokvarile. Međutim, trebalo je videti kako su mu se kezili iza leđa! Očigledno, Kinezi su mrzeli tog predstavnika visokih vlasti.

Ova je ekspedicija kasnije bila zaboravljena. Astronom Usoljcev i ja objavili smo izveštaje o putovanju u »Analima« istočnosibirskog odeljenja Geografskog društva; ali nekoliko godina kasnije u velikom požaru u Irkutsku uništeni su bili svi sačuvani primerci »Anala«, a takođe i karta Sungarija. I tek nedavno, kada su započeti radovi na mandžurskoj železnici, ruski geografi su pronašli naše izveštaje i videli da je Sungari bio istraživani još trideset i pet godina ranije.

VII

Pošto od reformi više nije bilo ništa, pokušavao sam da uradim sve što je u postojećim uslovima bilo moguće uraditi u drugim oblastima, ali ubrzo sam se uverio da je svaki napor uzaludan. Tako sam, na primer, kao činovnik kod general-gubernatora sa specijalnim zaduženjima za kozačka pitanja, obavio brižljivo istraživanje ekonomskog položaja usurskih kozaka, koji bi svake godine trpeli nerodicu, tako da su vlasti morale da im daju hranu kako ne bi poumirali od gladi. Kada sam se sa svojim izveštajem vratio sa Usurija, dobio sam čestitke sa svih strana: bio sam unapređen i uručena mi je specijalna nagrada. Sve mere koje sam predložio bile su prihvaćene. Na moj savet, neke naseobine dobile su novčanu pomoć, druge su dobile stoku, a neke su bile preseljene na bolja mesta, na obali Tihog okeana. Ali praktično izvršavanje prihvaćenih mera bilo je povereno

jednom starom pijancu, koji je kozake na zemljoradnju navikavao šibom. A tako je stvar tekla svuda, počev od Zimskog dvorca sve do usurijskog kraja i Kamčatke.

Viša sibirski administracija imala je najbolje namere; ponavljam opet, nju su sačinjavali mnogo bolji i napredniji ljudi koji su brigu o bogatstvima kraja vodili više nego ostale vlasti u Rusiji. Ali to je ipak bila administracija – jedna od grana stabla čije je korenje bilo u Peterburgu. A to je bilo sasvim dovoljno za paralisanje svih korisnih namera i ometanje lokalnih samoniklih oblika društvenog života i progresa. Ako bi lokalno stanovništvo smislilo nešto za dobrobit kraja, to je primano s podozrenjem i nevericom. Pokušaj bi brzo bio zakočen, ne samo kao posledica loših namera (uopšte, zapazio sam da su ljudi bolji nego institucije), već jednostavno zato što su sibirski vlasti bile deo piramidalne centralizovane administracije. Već sama ta činjenica da su bile grana stabla uprave, ukorenjenog u dalekoj prestonici, navodila je sibirski vlasti da se prema svemu odnose prvenstveno sa činovničkog stanovišta. Oni se nisu pitali koliko bi ovo ili ono bilo korisno za kraj, već su mislili o tome šta će reći uprava *tamo*, kako na to gledaju oni koji rukovode državnim mašinom.

Ja sam se postepeno sve više posvećivao naučnim istraživanjima. Godine 1865. izučavao sam zapadni Sajan. Tu sam došao do još nekoliko novih činjenica za shemu sibirski orografije, a pronašao sam i drugu značajnu vulkansku oblast na kineskoj granici, južno od Okinske karaule. 1866. godine preduzeo sam veliko putovanje da bih pronašao direktan put iz Zabajkalja do Vitimskih i olekminskih zlatnih majdana. Nekoliko godina (od 1860. do 1864) članovi sibirski ekspedicije nastojali su da pronađu taj put i pokušavali da se probiju kroz paralelne nizove divljih kamenitih grebena, koji su rudnike zlata odvajali od zabajkalske oblasti. Ali kada bi s juga prilazili ovim jezivim planinama, koje su se protezale na nekoliko stotina vrsta ka severu, svi su se istraživači (osim jednog koga ubiše inorodci) vratili natrag. Bilo je jasno da treba pokušati proboj sa severa na jug – iz strašne, nepoznate pustinje u topliji i naseljeniji kraj. Dok sam se pripremao za ekspediciju, naišao sam u materijalu na malu kartu, koju je neki Tunguz urezao nožem na komadu brezove kore. Dva brezova karta (između ostalog ona potvrđuje da je još prvobitni čovek imao dara za geometriju, i mogla bi da zainteresuje A. R. Valasa) toliko me je zadivila svojom očiglednom verodostojnošću da sam se u nju potpuno pouzdao i izabrao put koji je na njoj bio obeležen. Zajedno sa mlađim talentovanim zoologom I. S. Poljakovom i topografom Mošinskim spustio sam se prvo niz Lenu a zatim prošao planinskom stazom prema olekminskim majdanima. Tamo smo opskrbili ekspediciju, poneli sa sobom hranu za tri meseca i krenuli na jug. Jedan stari lovac, Jakut koji je dvadeset godina ranije prošao putem koji je Tunguz ucrtao na brezovini, prihvatio je da nam bude vodič kroz planine koje su se prostirale skoro četiristo vrsta u širinu – prateći rečne doline i klance naznačene na karti. On je stvarno izvršio ovaj zadivljujući podvig, iako u planinama nije bilo bukvalno ni jedne staze. Neiskusnom oku su sve doline pokrivene šumom koje su se ukazivale sa vrhova svakog prevoja izgledale iste, ali taj Jakut je nekim čulom pogađao u koju od njih treba da se spustimo.

Tada smo pronašli put od olekminskih majdana do Zabajkalja. Tri meseca smo išli po gotovo nenaseljenom planinskom kraju i močvarnoj visoravni, dok najzad nismo došli do cilja našeg putovanja, do Čite. Čuo sam da pronađenim putem sada gone stoku s juga do majdana. Što se mene tiče, to mi je putovanje omogućilo da konačno pronađem ključ ustrojstva sibirski planina i visoravni. Ali, ne pišem putopise, pa se moram na ovome zaustaviti.

Godine provedene u Sibiru naučile su me mnogo čemu što teško da bih igde mogao naučiti. Brzo sam shvatio da se za narod definitivno ništa korisno ne može učiniti pomoću administrativnog aparata. Od te sam se iluzije zauvek oprostio. Onda sam počeo da razumevam ne samo

ljude i čovekovu prirodu, nego i skrivene opruge društvenog života. Postao sam potpuno svestan stvaralačkog rada anonimnih masa, koje se retko pominju u knjigama, i shvatio sam značaj tog konstruktivnog rada za napredak društva. Video sam, na primer, kako su duhoborci naseljavani kraj Amura; video sam koliko im je dobrog pružio njihov polukomunistički život i kako su se oni zadivljujuće lepo snašli tamo gde su drugi doseljenici imali nevolja; a to me je takođe naučilo onome što nisam mogao da naučim iz knjiga. Živeo sam takođe među lutajućim inorocima i video kako su složeno uređenje društva oni stvorili mimo bilo kakvog uticaja civilizacije. Te činjenice pomogle su mi da konačno shvatim ono što sam saznavao iz antropoloških tekstova. Neposrednim posmatranjem shvatio sam kakvu ulogu imaju anonimne mase u važnim istorijskim događajima – seobama, ratovima; stvaranjem formi društvenog života. Došao sam do onih ideja o vođama i gomili koje iskazuje L. N. Tolstoj u svome veličanstvenom delu »Rat i mir«.

Vaspitavan u veleposedničkoj porodici, ja sam kao i svi mladi ljudi moga vremena stupio u život sa iskrenim verovanjem da se mora zapovedati, određivati, grditi, kažnjavati i slično. Ali čim sam počeo da obavljam odgovorne poslove i da zbog toga stupam u odnose s ljudima, pri čemu bi svaka greška imala ozbiljne posledice, shvatio sam razliku između delovanja na principu discipline i na principu uzajamnog razumevanja. Disciplina je dobra za vojne parade, ali ni pet para ne vredi u stvarnom životu, u kome se nešto može postići samo snažnim naporom zajedničke volje svih, usmerene zajedničkom cilju. Mada tada još nisam formulisao svoje misli rečima uzetim iz borbenih pokliča političkih partija, ipak sada mogu reći da sam u Sibiru izgubio svaku veru u državnu disciplinu; bio sam spreman da postanem anarhista.

Od svoje devetnaeste do dvadeset pete godine radio sam na raznim planovima reformi, imao sam posla sa stotinama ljudi na Amuru i preduzimao rizične ekspedicije sa minimalnim sredstvima... I, ako su ti poduhvati više ili manje uspevali, ja to tumačim samo time što sam shvatio da se komandovanjem i disciplinom ne može mnogo postići. Aktivni ljudi svuda su potrebni; ali kada je jednom podstrek došao, stvari se, naročito kod nas u Rusiji, ne smeju raditi vojnički, već na miran način, zajedničkim dogovorom. Bilo bi dobro kada bi svako ko pravi plan državne discipline pre nego što napiše svoju utopiju prošao školu stvarnog života. Tada bi bilo manje projekata budućeg društva po vojničkom, piramidalom obrascu.

Uprkos svemu tome, život u Sibiru mi je postajao sve manje i manje privlačan, iako je sada i moj brat živeo sa mnom u Irkutsku, gde je komandovao kozačkim eskadronom. Bili smo srećni što smo zajedno, puno smo čitali i razmatrali filozofska, naučna i socijalistička pitanja dana; ali obojica smo žudeli za intelektualnim životom, koga u Sibiru nije bilo. Za nas je bio veliki događaj kada su kroz Irkutsk proputovali američki geolog Rafael Pumpeli i poznati nemački antropolog Adolf Bastian. Ali oni su sa nama proveli tek neki dan i odjurili dalje, na Zapad. Privlačio nas je naučni, a naročito politički život Zapadne Evrope, koji nam je bio poznat iz novina. I mi smo u razgovorima često pokretali pitanje povratka u Rusiju. Konačno, ustanak poljskih prognanika u Sibiru 1866. godine otvorio nam je oči i pokazao licemernost našeg položaja kao oficira ruske armije.

VIII

U to vreme bio sam daleko u Vitimskim planinama, kada su prognani Poljaci koji su radili na kružnom bajkalskom putu napravili očajnički pokušaj da zbate okove i dokopaju se Kine, preko Mongolije. Na njih su poslali vojsku, a ruskog oficira P-va ustanici ubiše. O ustanku sam čuo pošto

sam se vratio u Irkutsk, gde se vojni sud spremao da sudi desetorici Poljaka. Pošto su zasedanja vojnih sudova u Rusiji javna, prisustvovao sam sve vreme i pravio beleške. Napisao sam detaljan izveštaj koji je, na veliko nezadovoljstvo general-gubernatora, u celini plasiran u »Berzanskim novinama« za 1865. godinu (drugi izveštaj koji je napisao Vagin objavljen je u »Peterburškim novinama«).

Posle ustanka 1863. godine, samo u istočni Sibir bilo je prognano jedanaest hiljada žena i muškaraca – uglavnom studenata, umetnika, bivših oficira, veleposednika, a naročito veštih zanatlija – najboljih predstavnika varšavskog proletarijata. Najveći broj oteran je na robijaški rad, a odatle su se naselili po selima, gde ne bi nalazili posao i skoro su umirali- od gladi. Robijaši-Poljaci radili su ili u Čiti, gde su gradili splavove (ti su imali najviše sreće), ili u državnim železarama ili u solanama. Ove sam video u Ust Kutu, na Leni. Oni su polugoli stajali u daščari oko ogromnog kotla i dugim drvenim veslima mešali ključali rasol. U baraci je bila paklena jara, ali kroz široka otvorena vrata duvala je ledena promaja da bi se pospešilo isparavanje rasola. Posle dve godine rada u takvim uslovima ovi mučenici su umirali od sušice.

Kasnije su znatan broj Poljaka poslali na izgradnju bajkalskog puta. Bajkal je, kao što je poznato, dugačko i usko planinsko jezero, okruženo živopisnim planinama visine od tri do pet hiljada stopa, i ono odvaja Irkutsku guberniju od Zabajkalja i Amurske oblasti. Zimi se preko njega prelazi po ledu, a leti parobrodima. Ali u proleće i jesen do Čite i Kjathe se moglo doći samo kružnom planinskom stazom, starim kružnim bajkalskim putem, presecajući grebene visoke sedam-osam hiljada stopa. Jednom sam prošao tim putem i, naravno, veoma sam uživao u veličanstvenoj panorami planina, koje su i u maju bile pokrivene debelim slojem snega. Ali, put je u svakom slučaju bio grozan. Dvanaest vrsta do prevoja preko grebena Hamara-Daban oduzelo mi je od tri sata ujutru do osam uveče. Naši su konji stalno padali u rastresiti sneg i zajedno sa jahačima upadali u ledene struje koje su tekle ispod snežne kore. Konačno je bilo odlučeno da se izgradi trajni put pored same obale jezera, razbijanjem strmih stena barutom i postavljanjem mostova preko bezbrojnih planinskih brzaka. Ovaj težak posao trebalo je da obave poljski prognanici.

U toku poslednjih sto godina u Sibir je bilo prognano puno ruskih političkih osuđenika, ali oni su se, što je karakteristično za Ruse, pokoravali svojoj sudbini i nikada nisu pravili pobune. Puštali su da ih odnosi lagana smrt a nisu ni pokušavali da se oslobode. A Poljaci, treba reći njima u prilog, svoj usud nikada nisu nosili tako pokorno. Ovaj put su napravili pravu pobunu. Naravno, nisu imali nikakvih izgleda na uspeh ali su se uprkos tome pobunili. Pred njima je bilo ogromno jezero, a iza su se uzdizale planinske pustinje severne Mongolije. Oni su zato odlučili da razoružaju stražare koji su ih čuvali, da iskuju strašno ustaničko oružje – kose, pa da se preko planina Mongolije probiju do mora u Kinu, gde su mogle da ih prihvate engleske lađe. I eto, u Irkutsk jednom stiže vest da se deo Poljaka koji su radili na bajkalskom kružnom putu pobunio i razoružao čitavo tuce vojnika. Protiv njih su mogli da pošalju iz Irkutsk četvrtinu pešadinaca, ukupno osamdeset ljudi. Uputivši se preko Bajkala parobrodom, oni su krenuli na ustanike, koji su bili na drugoj obali jezera.

Zima 1866. godine bila je u Irkutsku naročito turobna. U prestonici istočnog Sibira nema tako oštre podele na slojeve kao u drugim ruskim provincijskim gradovima, tako da su u Irkutsku »društvo« sačinjavali oficiri, činovnici, žene i kćeri lokalnih trgovaca i sveštenika. Zimi su se svi oni sastajali četvrtkom na zabavama. Ali se te godine na večerinkama nije osećalo veselje. Ljubitelji dramske umetnosti takođe su doživljavali neuspeh. Čak i kartanje, koje je obično cvetalo u Sibiru, te zime išlo je traljavo. Među oficirima se osećao ozbiljan nedostatak para, a ni dolazak

nekoliko rudarskih inženjera ne beše obeležen gomilama novčanica, koje su ranije tako dobro dolazile vitezovima zelenog stola.

Sezona svakako beše sumorna, pravo doba za spiritističke seanse i pričljive duhove. Jedan gospodin, miljenik Irkutskog društva, koji nas je prethodne zime zabavljao pričicama iz narodnog života, videvši da njegove anegdote više ne pale lati se »pokretnih stolova«. Taj je bio vešt čovek, i začas je čitav Irkutsk poblesaveo za tim stolovima. Novi život otkri se onima koji nisu znali kako da ubiju vreme. »Stolovi« osvojiše sve kafane. Flertovanje se odlično slagalo sa duhovima. Poručnik P-ov ozbiljno se posvetio stolovima i flertovanju. Možda mu je ovo drugo ipak manje polazilo za rukom. U svakom slučaju, kada je stigla vest o poljskom ustanku, P-ov je molio da se pridruži četi. Maštao je kako će se vratiti ovenčan slavom.

»Idem na Poljake – pisao je u svom dnevniku – kako bi bilo dobro da se vratim lako ranjen«.

Bio je ubijen. P-ov je poigravao konja pokraj pukovnika, koji je komandovao vojnicima, kad je započela »bitka protiv ustanika«, čiji se sjajan opis može naći u arhivi generalštaba. Vojnici su se polako kretali putem kad naiđoše na pedesetak Poljaka, od kojih je pet ili šest bilo naoružano puškama, a ostali – kosama. Poljaci su se povukli u šumu i samo bi s vremena na vreme pripucali. Vojnici su odgovarali. P-ov je dvaput pitao pukovnika za dozvolu da sjaše i pridruži se pešacima, tako da mu je pukovnik na kraju ljutito rekao da ostane gde je. Bez obzira na naređenje, P-ov nestade. U šumi se razleglo nekoliko hitaca, a onda se začuše divlji krici. Vojnici se baciše u tom pravcu i naiđoše poručnika svog u krvi. Poljaci ispalili i poslednje metke i predadoše se. Bitka je bila okončana. P-ov je ležao mrtav. On je s revolverom jurnuo u šiprag, gde je naleteo na nekoliko Poljaka s kosama, ispalio na njih nasumce sve svoje metke i jednoga ranio. Tad se Poljaci baciše kosama na P-ova.

Na drugom kraju puta, na zapadnoj obali jezera, dva su se ruska oficira na najsravniji način obračunala sa »mirnim« Poljacima koji su radili u istom mestu ali se nisu pridružili ustanku. Jedan od oficira uleteo je u baraku u kojoj su živeli prognani i počeo da puca u njih iz pištolja, pri čemu je dvoje teško ranio. Drugi oficir je vezivao one mirne za kola i okrutno ih šibao korbačem – tek da sebi udovolji.

Prema logici sibirskih vlasti sledilo je da za jednog ubijenog ruskog oficira treba pogubiti nekoliko Poljaka. Vojni sud osudio je na smrt pet ljudi: Šaramoviča, divnog, pametnog energičnog tridesetogodišnjeg pijanistu koji je predvodio ustanak, šezdesetogodišnjeg Čelinskog, koji je ranije bio ruski oficir i još trojicu, čijih se prezimena ne sećam.

General-gubernator je telegrafom tražio iz Peterburga dozvolu da se kazne ublaže, ali odgovora nije bilo. On nam je obećao da neće izvršiti smrtnu kaznu, ali je, pošto je nekoliko dana uzaludno očekivao odgovor iz Peterburga, naredio da se presuda izvrši tajno, u zoru. Odgovor iz Peterburga stigao je poštom posle mesec dana! General-gubernatoru je bilo prepušteno da »postupi po ličnom nahođenju«. Ali pet ljudi je već bilo streljano.

Često sam imao priliku da čujem kako je taj ustanak bio nerazuman; a ipak, šaćica hrabrih ustanika postigla je nešto. O buntu se čulo u inostranstvu. Presude, okrutnosti dvojice oficira, obelodanjene na sudu, izazivale su snažno uznemirenje u Austriji. Austrijske vlasti založile su se za Galičane koji su učestvovali u revoluciji 1863. godine i zatim bili prognani u Sibir, tako da su neki bili vraćeni u domovinu. U celini, ubrzo posle pobuna 1866. godine položaj svih prognanih Poljaka primetno se poboljšao. To su mogli da zahvale pobuni onih koji su se latili oružja i onoj petorici hrabrih ljudi koji su bili streljani u Irkutsku.

Za mene i mog brata ustanak je bio dobra lekcija. Shvatili smo sasvim šta znači pripadati armiji, na bilo koji način. Ja sam tada bio daleko, ali Aleksandar beše u Irkutsku i njegov eskadron

su poslali na Poljake. Na sreću, komandir puka u kome je brat služio poznao ga je dobro i pod nekakvim izgovorom naredio je drugom oficiru da komanduje odredom. Jer, Aleksandar bi svakako odbio da krene u taj pohod. Da sam bio u Irkutsku, uradio bih isto.

Nas dvojica odlučismo da ostavimo vojničku službu i vratimo se u Rusiju. To nije bilo baš lako izvesti, naročito bratu koji se u Sibiru oženio; ali na kraju se sve sredilo i u proleće 1867. godine krenusmo u Peterburg.

Peterburg. Prvi odlazak u inostranstvo

I

Početak jeseni 1867. godine, moj brat sa porodicom i ja nastanismo se u Peterburgu. Ja sam se upisao na univerzitet i sada sam sedeo u klupi zajedno sa mladićima, gotovo dečacima, znatno mlađim od mene. Moja životna želja, koju sam dugo nosio u sebi, konačno se ostvarila. Mogao sam da učim. Upisao sam se na matematički odsek fizičko-matematičkog fakulteta, jer sam smatrao da je temeljno poznavanje matematike jedina solidna osnova za svaki dalji rad. Moj brat se upisao na vojnu pravnu akademiju, dok sam se ja potpuno odrekao vojne službe, na veliko nezadovoljstvo mog oca, koji nije podnosio ni da vidi građansko odelo. Sada smo Aleksandar i ja morali da živimo isključivo od sopstvenog rada.

Nastava na univerzitetu i naučni radovi apsorbovali su sve moje vreme tokom narednih pet godina. Student matematike svakako mora mnogo da radi; ali pošto sam se još ranije bavio višom matematikom, sada sam mogao deo vremena da posvetim geografiji. Osim toga, u Sibiru sam sačuvao sposobnost da istrajno radim.

Izveštaj o mojoj poslednjoj ekspediciji bio je u štampi a kod mene su se pojavili začeci geografskih teorija, kojima sam se gotovo potpuno posvetio. Na putovanjima po Sibiru uverio sam se da su planinski venci na tadašnjim kartama ucrtani sasvim nerealno i da karte ne daju pravu predstavu o reljefu te teritorije. Njihovi sastavljači nisu ni naslućivali da postoje prostrane visoravni, tako karakteristične za Aziju. Umesto njih ucrtali su nekoliko planinskih lanaca. Tako su na primer, i pored upozorenja L. Švarca, istočni deo lanca *Stanovoj* predstavili u obliku džinovskog crva koji gmiže na mapi prema istoku. Taj greben u stvarnosti ne postoji. Izvori reka, koje na jednoj strani teku u Ledeni a na drugoj u Veliki okean, prepliću se na istoj visoravni i nastaju u jednoj istoj močvari. Međutim, u zamislima evropskih topografa najviši grebeni moraju da se nalaze na glavnim vododelnicama i zbog toga su tu zamišljali visoke planinske vence, kojih u stvari nema. Puno je takvih nepostojećih grebena paralo kartu severne Azije u svim pravcima.

Nekoliko narednih godina moju pažnju okupiralo je jedno pitanje – da otkrijem glavne crte reljefa planinskog dela Azije i osnovne zakonitosti u položaju njenih grebena i visoravni. Dugo su me u mojim traganjima zbunjivale ranije karte a još više teze Aleksandra Humbolta, koji je, posle dugog proučavanja kineskih izvora, prekrrio Aziju mrežom grebena duž meridijana i uporednika. Na kraju, uverio sam se da se čak ni hrabre Humboltove teze ne slažu sa stvarnošću.

Krenuo sam od početka, čisto induktivnim metodom. Pošto sam sakupio sva barometarska merenja ranijih istraživača, izbrojao sam na osnovu njih stotine uzvisina. Onda sam u veliku Švarcovu kartu uneo sva geološka i fizička zapažanja istraživača, beležeći činjenice a ne hipoteze. Na osnovu tog materijala pokušao sam da razjasnim kakav se raspored grebena i visoravni najviše slaže sa utvrđenim podacima. Na ovaj pripremni rad utrošio sam više od dve godine. Zatim su usledili meseci istrajnog razmišljanja da bih se snašao u haosu pojedinačnih činjenica. Konačno, u trenutku se sve razbistrilo i postalo jasno i razumljivo. Glavni azijski grebeni ne pružaju se sa severa na jug niti sa zapada na istok, već sa jugozapada na severoistok, baš kao što se

Stenovite planine i visoravni Severne Amerike pružaju sa severozapada na jugoistok. Samo se sporedni grebeni protežu na severozapad. Dalje, azijske planine nipošto nisu nizovi izdvojenih grebena, kao Alpi, već prave obruč oko ogromne visoravni – nekadašnjeg kontinenta, koji se nekada davno protezao od Himalaja ka Beringovom moreuzu. Visoki ivični grebeni izrastali su duž njegovih obala, a tokom vremena su se terase, formirane kasnijim sleganjem tla, podizale iz mora povećavajući osnovno kopno Azije u širinu.

U životu čoveka malo je radosnih trenutaka koji bi se mogli uporediti sa iznenadnim bljeskom ideje koja sine posle dugih i strpljivih traženja. Ono što je tokom čitavog niza godina izgledalo haotično, protivrečno i zagonetno, odjednom dobija definisani, harmonični oblik. Od neukrotive zbrke činjenica, iz magle pretpostavki, koje bivaju demantovane često odmah pošto su se pojavile – niče veličanstvena slika, nalik na alpski venac izranja u svoj uzvišenoj lepoti iza oblaka koji ga skrivaju i blista na suncu u svojoj jednostavnosti i raznolikosti, u punoj lepoti i veličini. A kada se hipoteza podvrgava proveri, primenom na mnoštvo pojedinačnih činjenica koje su dotad izgledale protivrečne, svaka od njih odmah zauzima svoje mesto i samo pojačava utisak izazvan opštom slikom. Pojedine činjenice naglašavaju neke karakteristike, druge otkrivaju neočekivane detalje, pune dubokog značenja. Teza jača i proširuje se. A onda, kroz maglenu koprenu, koja pokriva horizont, pogled otkriva obrise novih i još širih hipoteza.

Ko je bar jednom u životu iskusio uzbuđenje naučnog stvaralaštva nikada neće zaboraviti trenutak blaženstva. Žudeće da se to ponovi. Biće mu krivo što takva sreća nije svima pristupačna, a mogla bi biti, u ovoj ili onoj meri, ako bi znanje i slobodno vreme pripadali svima.

Ovaj rad smatram svojim glavnim doprinosom nauci. U početku sam nameravao da napišem obimnu knjigu, u kojoj bi moji pogledi o orografiji Sibira bili potkrepljeni detaljnom analizom svakog grebena; ali kada sam 1873. godine shvatio da mi predstoji hapšenje, ograničio sam se na to da sastavim kartu koja odražava moje teze i njoj sam dodao eksplanatorni deo. I kartu i dodatak izdalo je Geografsko društvo uz saradnju moga brata u vreme kada sam ja već bio zatočen u Petropavlovskoj tvrđavi. Peterman, koji je tada pravio kartu Azije i znao je za moje pripremljene radove, prihvatio je moju shemu. Kasnije je nju prihvatila većina kartografa. Karte Azije, kako se danas prave, mislim da tumače glavne fizičke karakteristike tog ogromnog kontinenta, raspored klime, faune i flore, a takođe i njegovu istoriju. One isto tako pokazuju, u šta sam mogao da se uverim za vreme putovanja po Americi, neverovatnu analogiju u strukturi i geološkom rastu oba kontinenta severne zemljine polulopte. Malo bi kartografa sada moglo da kaže odakle potiču te promene u kartama Azije; ali za širenje nove naučne ideje čak je bolje da se ona ne vezuje za neko ime. Tada se greške, neizbežne prilikom prve postavke, znatno lakše ispravljaju.

II

U to vreme, kao sekretar odeljenja za fizičku geografiju, puno sam radio za Geografsko društvo. Postojalo je veliko interesovanje za istraživanja Turkestana i Pamira. Severcov se upravo bio vratio sa puta koji je trajao nekoliko godina. On je bio istaknuti zoolog, talentovan geograf i jedan od najpametnijih ljudi koje sam ikada upoznao; ali kao i mnogi Rusi, Severcov nije voleo da piše. Kada je spremao referat nemoguće ga je bilo ubediti da napiše nešto više osim kratke zabeleške. I zato, sve što se pojavilo u štampi pod imenom Severcova ni izdaleka ne daje pravu sliku o svim njegovim posmatranjima i tezama. Na žalost, potpuni nedostatak volje za pismenim izlaganjem ideja i zapažanja veoma je rasprostranjen u Rusiji. Primedbe koje je u mom prisustvu

iznosio Severcov o orografiji Turkeстана, o geografskoj rasprostranjenosti biljaka i životinja, o ulozi hibrida u nastanku novih vrsta ptica; njegova posmatranja u vezi sa značenjem uzajamnog pomaganja u progresivnom razvoju vrsta (ova posmatranja pominju se u nekoliko pasusa u izveštaju skupštine) – sve to svedoči o natprosečnom talentu i originalnosti. Ali Severcov nije imao dar da pismeno izlaže svoje ideje u dovoljno dobroj formi da bi postao jedan od najistaknutijih naučnika našeg doba.

Mikluha Maklaj, dobro poznat u Australiji koja je postala njegova druga domovina, takođe je pripadao kategoriji ljudi koji su imali da kažu mnogo više nego što su objavili. Bio je nizak, nervozan čovek, koji je stalno patio od groznice. Kada sam ga upoznao, on se upravo vratio sa obala Crvenog mora, gde je kao sledbenik Hekela puno radio na istraživanju morskih beskičmenjaka u njihovoj prirodnoj sredini. Geografskom društvu je zatim pošlo za rukom da isposluje da jedan ruski kliper preveze Mikluhu Maklaja na neispitanu obalu Nove Gvineje, gde je istraživač želeo da proučava divljake na najnižem civilizacijskom stepenu. Iskricali su ga samo sa još jednim mornarem na negostoljubivoj obali, čije je stanovništvo bio glas da su strašni ljudožderi, i u blizini urođeničkog sela napravili kolibu za tu dvojicu Robinzona. Tu su oni proveli jednu i po godinu, u veoma prijateljskim odnosima sa urođenicima. Mikluha Maklaj je postavio sebi pravilo, koga se čvrsto držao, da sa divljacima uvek bude otvoren i da ih nikada ne obmanjuje, čak ni u sitnicama, pa ni u naučne svrhe. Jednom kasnije, kada je putovao po Malajskom arhipelagu, njegov tadašnji sluga – urođenik, rekao je da ne bi voleo da ga ikada fotografišu – kao što je poznato, divljaci smatraju da sa fotografijom odlazi jedan deo njih samih. A eto jednom, kada je divljak čvrsto spavao, Mikluha Maklaj, koji je sakupljao antropološki materijal, poželeo je da snimi svoga slugu, pošto je on bio tipičan predstavnik svoga plemena. Divljak naravno nikada ne bi saznao za fotografiju; ali Mikluha se setio svog pravila i odupro se iskušenju. Ta sitnica dovoljno govori o njemu. Zato su divljaci, kada je Mikluha napuštao Novu Gvineju, tražili da im obeća da će ponovo doći. I on je to ispunio posle nekoliko godina, iako je tada bio veoma bolestan. Međutim, taj izvanredan čovek objavio je samo neznatan deo svojih, uistinu dragocenih zapažanja.

Fedčenka, koji je obavio mnogobrojna zoološka posmatranja zajedno sa svojom ženom Olgom Fedčenko koja je takođe bila prirodnjak, prozvali smo »Evropljanin«. On je poletno radio na razradi svojih posmatranja, ali, nažalost, poginuo je u Švajcarskoj penjući se na Mon Blan. U mladalačkom zanosu posle puta po planinama Turkeстана, duboko verujući u svoje sposobnosti, Fedčenko je preduzeo penjanje bez odgovarajućih vodiča i poginuo je u mećavi. Na sreću, njegova žena je završila štampanje njegovih »Putovanja«. Ako se ne varam, njihov sin je takođe nastavio delo roditelja.

Poznavao sam odlično i Prževaljskog, ili tačnije, Pševaljskog, kako bi trebalo izgovarati to poljsko ime, iako je on sam voleo da se predstavlja kao »pravi Rus«. Bio je strastveni lovac. Entuzijazam koji je pokazao u istraživanju Srednje Azije, bio je gotovo isto tako rezultat njegove strasti ka lovu na raznu krupnu i retku divljač: divlje kamile, antilope i konje – kao i želje da obiđe nove, još neispitane teritorije. A kada bi ga nagovorili da ispriča nešto o svojim putovanjima, on bi brzo prekidao svoju škrtu priču uzbuđenim uzvicima: »A kakve tamo ima divljači! Kakav lov!« I onda bi sa oduševljenjem pričao kako je prepuzao neko rastojanje da bi se primakao divljem magarcu na puškomet.

A tek što bi se vratio u Peterburg, već je pravio planove za novu ekspediciju i za to uporno štedeo novac, pokušavajući da svoju uštedu poveća berzanskim špekulacijama. Zahvaljujući snažnom zdravlju i sposobnosti da čitave godine izdržava surovi život planinskog lovca, Prževaljski je bio idealan istraživač. Takav život bio je kao stvoren za njega. Svoje prvo poznato putovanje

izveo je u pratnji samo trojice drugova i u to vreme je još uvek bio u dobrim odnosima sa inorocima. Ali kada su kasnije njegove ekspedicije sve više i više poprimile vojni karakter, Prževaljski se, na žalost, više oslanjao na snagu svog naoružanog konvoja nego na miroljubive odnose sa domorocima. Čuo sam od dobro obavještenih ljudi da se on, i da nije umro na početku Tibetske ekspedicije, koju su tako dobro i mirno završili njegovi saputnici: Pevcov, Roborovski i Kozlov, verovatno odatle nebi vratio živ.

U to vreme Geografsko društvo je prilično živnulo, pa su se naše odeljenje, a samim tim i njegov sekretar, živo bavili raznim problemima. Većina problema je bila usko stručna da bi se to ovde pominjalo, ali ne smeta da nešto kažem o porastu interesovanja za plovidbu i ribolov u ruskom delu Ledenog okeana. Sibirski trgovac i vlasnik rudnika zlata Sidorov se naročito trudio da to podstakne. On je tvrdio da bi uz malu pomoć vlasti, na primer stvaranjem pomorske škole i organizovanjem nekoliko ekspedicija, bilo moguće snažno unaprediti istraživanje obala Belog mora, a istovremeno unaprediti ribolov i moreplovce. Na žalost, ta neznatna pomoć trebalo je da stigne iz Peterburga. Ali, one koji su bili na vlasti u tom dvorskom, činovničkom, literaturnom, umetničkom i kosmopolitskom gradu, teško je moglo da zainteresuje bilo šta iz provincije. Sirotog Sidorova su jednostavno ismejali. Interesovanje za naš sever u Geografskom društvu podstaknuto je iz inostranstva.

Godine 1869. i 1871. hrabri norveški kitolovci su potpuno neočekivano dokazali da je plovidba kroz Karsko more moguća. Na naše veliko iznenađenje, saznali samo da su u »glečer stalno ispunjen ledom« – kako smo sa sigurnošću nazvali Karsko more – ušli neveliki norveški škuneri i izbrazdali ga u svim pravcima. Preduzimljivi Normani su čak obišli mesto gde je prezimio slavni Holanđanin Barend, za koje smo pretpostavljali da je zauvek sakriveno od ljudi ledenim poljima, starim preko stotinu godina. Naši učeni pomorci odlučili su da taj neočekivani uspeh Norvežana objasne izuzetno toplim letom i izuzetnim stanjem leda. Ali mnogima od nas je bilo sasvim očigledno da su se hrabri norveški kitolovci, osećajući se među santama kao kod kuće, jednostavno odvažili da se probiju, sa svojim malim posadama u nevelikim brodovima kroz plivajuće sante koje su zakrčile ulaz u Karska vrata, dok se komandanti vojnih brodova, sapeti odgovornošću pomorske službe, nikada nisu usudili da to učine.

Otkriće Norvežana podstaklo je zanimanje za arktička istraživanja. U suštini, ovi su ribari pokrenuli onaj entuzijazam za polarna putovanja koji je doveo do Nordenskiöldovog otkrića severoistočnog prolaza, do Perijevih istraživanja na severnom Grenlandu i Nansenove ekspedicije na »Framu«. Živnulo je i naše Geografsko društvo. Formiran je komitet koji je trebalo da napravi plan ruske polarne ekspedicije i da skicira naučne radove koje bi ona trebalo da obavi. Stručnjaci su se latili da sačine svaki svoj deo elaborata. Ali, kao što se često dešava, o roku je bilo završeno samo nekoliko odeljaka: iz botanike, zoologije i meteorologije. Sve ostalo morao je tada da napiše sekretar komiteta, to jest ja. Neka pitanja, kao na primer zoologija morskih životinja, plime, rad klatna, magnetizam zemlje – bila su za mene potpuno nova. Ali teško se može zamisliti koliko poslova može da uradi za kratko vreme zdrav čovek, ako napregne sve svoje snage i krene direktno do korena svakog problema. Moj referat je bio gotov na vreme. Završavao se predlogom za veliku polarnu ekspediciju koja bi u Rusiji pobudila trajno interesovanje za arktička pitanja i za plovidbu po severnim morima; ali istovremeno smo preporučivali izviđačku ekspediciju koja bi se na norveškom škuneru, pod komandom norveškog kapetana, uputila na sever ili na severoistok od Nove Zemlje. Ta bi ekspedicija, napominjao sam, mogla da pokuša da dospe do velike nepoznate teritorije, koja mora da se nalazi nedaleko od Nove Zemlje. Na moguće postojanje takvog arhipelaga ukazivao je ruski pomorski oficir baron Šiling, u svom izuzetnom ali malo

poznatom referatu o strujama u Ledenom okeanu. Kada sam pročitao taj tekst, kao i o Litkeovom putovanju na Novu Zemlju, i upoznao se sa opštim uslovima ovog dela Ledenog okeana – odmah sam shvatio da bi Šilingova pretpostavka morala biti tačna. Severno od Nove Zemlje, stvarno, mora da postoji zemlja koja leži iznad širine na kojoj je Špicbergen. Na to su ukazivali nepomičan led severozapadno od Nove Zemlje, kamenje i blato nađeni na ledenim površinama koje su tuda plovile i neki drugi manji znaci. Osim toga, da takva zemlja ne postoji onda bi hladna struja koja ide na zapad, od meridijana Beringovog moreuza ka Grenlandu (upravo ona kojom je bio nošen »Fram«), neminovno stizala do Nord-Kapa, što je tačno primetio Šiling, i pokrivala bi obale Laplandije ledom, isto onako kao što možemo da vidimo na krajnjem severu Grenlanda. Topla struja, kao oslabljeni produžetak Golfske struje, ne bi mogla da spreči nagomilavanje santi kod severnih obala, da takva zemlja ne postoji. Kao što je poznato, dve godine kasnije austrijska ekspedicija je otkrila taj arhipelag, nazvan Zemlja Franca Jozefa.

Elaborat u vezi sa polarnom ekspedicijom imao je za mene sasvim neočekivano posledice. Predložili su mi da budem na čelu izviđačke ekspedicije, za koju će specijalno biti zakupljen norveški škuner. Rekao sam, naravno, da nikada nisam bio na moru, ali su mi govorili da spoj iskustva nekakvog Karlsena ili Johansena sa inicijativama čoveka od nauke može, svakako, da donese veoma vredne rezultate. I ja bih prihvatio predlog, da ministarstvo finansija nije stavilo veto na poduhvat, odgovorivši da ministar finansija ne može da odvoji tridesetak ili četrdesetak hiljada rubalja potrebnih za ekspediciju. Od tada Rusi nisu učestvovali u istraživanju polarnih mora. Teritoriju koju smo mi nazreli kroz polarnu sumaglicu, otkrili su Pajer i Vajpreht, a arhipelag koji bi trebalo da se nalazi severoistočno od Nove Zemlje (a sada u to verujem još više nego onda) još nije pronađen. (Tek sada, 1901. godine, Tolova ekspedicija se uputila s namerom da ga otkrije.)

Umesto polarnog putovanja, Geografsko društvo mi je predložilo skromnu ekskurziju u Finsku i Švedsku, radi istraživanja ledničkih nanosa i to me je putovanje usmerilo na potpuno novi put.

U leto te godine akademija nauka je poslala svoja dva člana, starog geologa generala G. P. Heltersena i neumornog istraživača Sibiru – Fridriha Šmita, da prouče strukturu onih dugačkih taložnih lanaca, koji su u Finskoj i Švedskoj poznati pod nazivom asar, a u Engleskoj se zovu eskers, kames i slično. Radi toga je Geografsko društvo uputilo u Finsku. Nas trojica smo obišli veličanstveni lanac Pungaharju, a onda smo se razdvojili. Puno sam radio toga leta, proputovao sam znatan deo Finske i prešao u Švedsku, gde sam proučavao okolinu Upsale i proveo nekoliko lepih dana sa Noredenskididom. Još tada, 1871. godine, on mi je saopštio svoju nameru da preko Ledenog okeana dospe do ušća sibirskih reka, pa čak i do Beringovog moreuza. Kad sam se vratio u Finsku, nastavio sam istraživanja do kasne jeseni i prikupio masu izuzetno zanimljivih činjenica u vezi sa ledenim dobom u tim krajevima. Ali, za vreme tog putovanja puno sam razmišljao o nekim socijalnim pitanjima i te su ideje imale presudan uticaj na moj dalji razvoj.

U Geografskom društvu kroz moje ruke prolazili su svakojaki dragoceni materijali u vezi sa geografijom Rusije. Postepeno se rađala ideja da napišem obimnu fizičku geografiju ovog ogromnog dela sveta, ostavljajući pri tome značajno mesto za ekonomske pojave. Nameravao sam da dam potpuni geografski opis čitave Rusije, zasnivajući ga na strukturi površina – orografiji, čiji mi se karakter počeo da razjašnjava pošto sam završio rad o građi Sibira. A želeo sam da u tom opisu istaknem različite oblike privrednog života, koje moraju postojati u različitim fizičkim uslovima. Mnogi su problemi, bitni za ruski narod, mogli biti objašnjeni u takvom radu. Uzmite, na primer, ogromne južnoruske stepe koje tako često trpe sušu i nerodicu. Ovo ne treba smatrati slučajnim nepogodama, to je isto tako prirodna karakteristika tog regiona kao njegov položaj na južnoj padini srednje visoravni i njegova plodnost. Zato bi ceo privredni život južne Rusije

trebalo da bude izgrađen na predviđanju periodičnog ponavljanja nerodice. Svaku zonu ruske imperije trebalo bi naučno opisati, kako je u izvanrednom Riterovom radu bila opisana Azija.

Ali za takav rad potrebno je bilo mnogo vremena i potpuna sloboda, i ja sam često mislio kako bi stvari išle uspešno ako bi me istovremeno izabrali i za sekretara Geografskog društva. I gle, u jesen 1871. godine, kada sam radio u Finskoj i polako se peške kretao prema Finskom zalivu duž železničke pruge koja se gradila, posmatrajući pojavu neospornih tragova post-ledničkog mora, dobih telegram od Geografskog društva: »Savet vas moli da primite dužnost sekretara društva«. Istovremeno, dotadašnji sekretar koji je odlazio u penziju molio me je usrdno da ne odbijem.

Tako se moja želja ostvarila. Ali – u to vreme druge ideje i druga stremljenja već su me zahvatili, pa sam, ozbiljno promislivši o svojoj odluci, odgovorio »Iskreno zahvaljujem, ali dužnost ne mogu da prihvatim«.

III

Često se dešava da ljudi vuku ovo ili ono političko, socijalno ili porodično breme, samo zato što nemaju kad da razmisle – da se upitaju: da li je njihov život organizovan kako treba. Da li njihovo zanimanje odgovara njihovim sklonostima i sposobnostima i da li im pruža moralnu satisfakciju, koju svako ima pravo da očekuje u životu. Delatni ljudi se najčešće nalaze u ovakvoj situaciji: svaki dan donosi novi posao, a onda ga se nakupi toliko da čovek mora kasno da leže, ne obavivši sve što je nameravao tog dana, a ujutru se brzo laća posla koji prethodnog dana nije završio. Vreme teče, i čovek nema vremena da razmisli i prosudi smisao života. To se i meni desilo.

Ali, sada, putujući po Finskoj, imao sam slobodnog vremena. Dok sam u finskoj čezi prelazio ravnicu, koja nije zanimljiva za geologa, ili kada sam sa čekićem na ramenu išao od jednog nasipa do drugog, mogao sam da *razmišljam* – i jedna me je misao sve više obuzimala, mnogo jače nego geologija.

Video sam koliko truda troši finski seljak da raščisti polje razbijajući gromade kamena i mislio sam: »Dobro, napisaću fizičku geografiju tog dela Rusije i ukazaću na najbolje načine za obradu zemlje. Evo, ovde bi američka mašina za kršenje panjeva bila veoma korisna. A tamo bi nauka mogla da ukaže na novi način đubrenja zemlje...

Ali kakva korist objašnjavati seljaku o američkim mašinama, kada on jedva da ima žita od jedne do druge žetve? Kako seljak raščištava zemlju tako zakupna cena za to, kamenjem posejano tlo raste iz godine u godinu. On gricka svoju kao kamen tvrdu ražanu pogaču, koju peče dvaput godišnje, jede sa njom parče užasno slanog bakalara i to zaliva obranim mlekom... Kako njemu smem da govorim o američkim mašinama kada na zakup i dažbine odlazi cela njegova zarada! Seljaku je potrebno da ja živim sa njim, da mu pomognem da postane vlasnik ili slobodni korisnik zemlje. Tada će za svoje dobro i knjigu pročitati, ali sada ne.«

Prenosio sam se u mislima iz Finske do naših nikoljskih seljaka, koje sam nedavno video. Oni su sada slobodni i to visoko cene, ali nemaju livada. Na ovaj ili onaj način spahija je prigrabio sebi sve pašnjake. Kada sam bio dečak, Savohini su slali na noćnu ispašu šest konja, a Tolkačevi sedam. Sada imaju samo po tri konja. Ko je ranije imao tri sada jedva da ima dva, a neki jandnici ostali su samo sa jednim. Kako može da se vodi domaćinstvo sa jednim kukavnim kljusetom? Nema livada – nema stoke i nema đubriva! Šta tu da se priča seljacima o sejanju trave! Oni su već propali, a za nekoliko godina biće do kraja uništeni iznuđivanjem prekomerne dažbine. Kako su se obradovali kada sam im rekao da im moj otac dozvoljava kosidbu proplanka u Kostinoj šumi! »Vaši nikoljski

mužici *vatreni* su u poslu« – govorili su svi naši susedi. Ali njive, koje im je maćeha oduzela na osnovu »zakona o minimumu spahijske zemlje« (vražji paragraf koji su uneli nazadnjaci, kada su im dopustili da revidiraju Uredbu), sada su prekrili čičak i travurina. *Vatrenim* radnicima ne daju da oru tu zemlju. A isto to se dešava po celoj Rusiji. Još tada je bilo očigledno da će prva ozbiljna nerodica u srednjoj Rusiji dovesti do velike gladi. Na to su upozoravale i vladine komisije (komisija Valujeva, među njima). I zaista, glad je vladala 1876. 1889. 1891. 1895 i 1898. godine.

Nauka je velika stvar. Poznao sam radosti koje ona može da pruži i cenio ih možda čak i više nego mnoga moja sabraća. I sada, dok razgledao finske bregove i jezera, u meni su nastajale nove, veličanstvene ideje. Video sam kako su se u dalekoj prošlosti, u osvit čovečanstva, na severnim arhipelazima, na Skandinavskom poluostrvu i u Finskoj nagomilavale ledene sante. Prekrile su celu Severnu Evropu i lagano se protezale do njenog centra. Tada je na tom delu severne polulopte nestajao život i, jadan i nepostojan, povlačio se sve dalje na jug pred mrtvačkim dahom ogromnih ledenih masa. Nesrećni, slabi, jadni divljak s velikim teškoćama održavao je goli život. Protekle su hiljade godina dok nije počelo topljenje leda i započelo doba jezera. Tada su se u udubljenjima formirala jezera; oskudno subpolarno bilje počelo je bojažljivo da se pomalja na golemim močvarama, koje su okruživale svako jezero; a prošle su još hiljade godina dok nije započelo sasvim sporo sušenje močvara i dok vegetacija nije počela da se širi sa juga. Sada smo u vremenu brzog sušenja praćenom formiranjem stepa, i čovek mora da pronade način da zaustavi to isušivanje koje pretilo jugoistočnoj Evropi a čija je već žrtva srednja Azija.

U to je vreme verovanje u ledeni pokrivač koji se prostirao do srednje Evrope bila nedopustiva jeres; ali se pred mojim očima javljala veličanstvena slika i ja sam želeo da je izložim do najsitnijih detalja, kao što sam je zamislio. Želeo sam da tu sliku primenim kao ključ za savremenu rasprostranjenost biljaka i životinja i da otkrijem nove horizonte za geologiju i fizičku geografiju.

Ali kakvo sam pravo imao na te uzvišene radosti, dok je svuda oko mene teška beda i mukotrpna borba za parče suvog hleba kada je sve što potrošim da bih živio u svetu viših duševnih kretanja moralo biti oteto iz usta onih koji seju pšenicu za druge a nemaju ni dovoljno crnog hleba za svoju decu? Nekome to parče mora da bude oteto iz usta zato što je ukupni proizvod još tako mali.

Znanje je velika moć. Čovek mora njime da ovlada. Ali i mi sada već znamo. Šta ako bi to znanje, i bar samo to, postalo opšta svojina? Zar i sama nauka tada ne bi brže krenula napred? I koliko će novih izuma stvoriti čovečanstvo i koliko će se tada povećati produktivnost društvenoga rada! Grandioznost takvog napretka već sada možemo naslutiti.

Mase su željne znanja. Žele da uče i u stanju su da uče. Eno tamo, na vrhu ogromnog lanca kamenja koji se pruža između jezera kao da su ga divovi posuli žureći da spoje dve obale, stoji finški seljak utonuo u posmatranje prelepih voda koje se posute ostrvima pružaju pred njim. Ni jedan od tih seljaka, ma kako izmučen i sirot, neće proći pored tog mesta da ne zastane i zadivi se. Ili, eno tamo, na obali jezera stoji drugi seljak i peva nešto toliko lepo da bi i najbolji muzičar mogao da pozavidi na osećajnosti i izražajnosti njegove melodije. Oba seljaka osećaju, oba posmatraju, oba misle. Oni su spremni da prošire svoje znanje – ali pružite im ga, dajte im način da steknu slobodno vreme.

Eto na čemu treba da radim, i to su ljudi za koje treba da radim. Sve one zvučne reči o progresu, izricane dok su sami stvaraoci progressa stajali van naroda, sve te velike fraze – samo su sofizmi. Smislili su ih da bi se odbranili od bolne protivrečnosti...

I ja poslah negativan odgovor Geografskom društvu.

IV

Peterburg se veoma izmenio od kad sam 1862. godine otišao iz njega.

– O, da! – rekao mi je jednom prilikom pesnik Majkov – vi ste poznavali Peterburg Černiševskog.

Da, zaista, poznao sam onaj Peterburg čiji je ljubimac bio Černiševski. Ali kako da nazovem grad koji sam zatekao kad sam se vratio? Možda Peterburgom kabarea i plesnih škola, ako naziv »ceo Peterburg« može da se primeni na više društvene krugove.

Na dvoru i u dvorskim krugovima liberalne ideje bile su na zlu glasu. Prema svim istaknutim ličnostima iz šezdesetih godina, čak i prema tako umerenim kao što su grof Nikolaj Muravjov i Nikolaj Miljutin, odnosili su se kao prema sumnjivima. Aleksandar II zadržao je samo vojnog ministra Dmitrija Miljutina, a i to samo zato što je trebalo još mnogo godina da se završi započeta reforma vojske. Sve ostale aktivnosti iz doba reformi bacili su u staro gvožđe.

Jednom prilikom razgovarao sam sa nekim velikodostojnikom u ministarstvu inostranih poslova. On je oštro kritikovao rad drugog dostojanstvenika i ja primetih braneći ga da taj nikada nije želeo da prihvati nijedan položaj za vreme Nikolaja.

– A sada služi kod Šuvalova i Trepova – uzviknu moj sagovornik. Ta primedba je tako tačno prikazivala stvarno stanje stvari da mi je ostalo samo da začutim.

Uistinu, pravi vladaoci Rusije tada su bili šef žandarmerije Šuvalov i peterburški viši upravitelj policije Trepov.

Aleksandar II, svakako, nije bio prosečan čovek, ali u njemu su živеле dve potpuno suprotne ličnosti, jako izražene i večitо sukobljene. Kako je Aleksandar II stario taj sukob je bivao sve jači. Mogao je da bude mio, ali odmah zatim bi postajao surov. Pred stvarnom opasnošću, Aleksandar II je ispoljavao potpunu prisebnost i mirnu hrabrost, a ipak stalno je živео u strahu od opasnosti koje su postojale samo u njegovoj uobrazilji. Bez sumnje, nije bio kukavica i mirno bi krenuo na medveda licem u lice. Jednom se desilo da je medved, koga car nije ubio prvim hicem, prignječio lovca koji se bacio sa kopljem na životinju. Tada je car pritekao u pomoć svome saradniku. Prišao je i ubio životinju, pucajući iz neposredne blizine (priču sam čuo od samog lovca na medvede). Pa ipak, Aleksandar II je ceo život proživео u strahu od užasa koje je stvorila njegova uobrazilja.

Godine 1877. Šuvalova su postavili za ambasadora u Engleskoj, ali je njegov prijatelj general Potapov nastavio istu politiku sve do Turskog rata. U to vreme u najširim razmerama odvijalo se najbeskrupuloznije potkradanje državnih dobara, a takođe su pljačkane državna i baškirska zemlja i imanja, konfiskovani posle ustanka 1863. godine u Litvi. Kasnije, kada je Potapov položio a Trepov povučen u penziju, njihovi neprijatelji na dvoru hteli su da pokažu Aleksandru II te junake u pravom svetlu, pa su neki njihovi podvizi izašli na videlo kada su se, zbog poznatog Logišinskog slučaja, na sudu našli protežent Potapova – minski gubernator, tajni savetnik Tokarjev i njihov zastupnik u ministarstvu unutrašnjih dela krvnik seljaka general Loškarjev. Tada se otkrilo kako je »rusifikator« Tokarjev, uz pomoć svog prijatelja Potapova, besramno opljačkao logišinske seljake i oteo im zemlju. Koristeći visoku potporu u ministarstvu unutrašnjih dela, on je udesio tako da su seljake koji su tražili suđenje hapsili, sve ih šibali, a neke i streljali. To je jedno od najgnusnijih dela, čak i u ruskim analima, krcatim razbojništvima svih vrsta. Tek posle pucnja Vere Zasulič, koja se svetila za šibanje jednog političkog zatvorenika, otkriven je lopovluk potapovske klike i ministra oteraše sa položaja. A Trepov je, misleći da mu je došlo vreme da mre, napisao testament kojim se pokazalo da je general, koji je neprestano uveravao cara da je siromašan iako na položaju višeg šefa policije, ostavio svom sinu popriličan imetak. Neki dvorjani

dojavili su to Aleksandru II, koji je izgubio poverenje u generala i oprostio se od njega. Onda su isplivale na površinu još neke pljačke koje je izvršila klika Šuvalov, Potapov, Trepov i Komp. Ali je tek u decembru 1881. godine Logišinski slučaj bio razmatran u senatu, »pred očima javnosti«.

Svuda je u ministarstvima, a naročito prilikom izgradnje železnica i sklapanja raznih vrsta ugovora, harala velika grabež. Na taj način su stvarani kolosalni imeci. Flota je, kako je rekao Aleksandar II jednom od svojih sinova, bila u »nečijem džepu«. Izgradnja železničkih pruga, pod patronatom države, bila je basnoslovno skupa. Svi su znali da je nemoguće dobiti potvrdu za otvaranje akcionarskog preduzeća ako se raznim činovnicima u raznim ministarstvima ne obeća izvestan procenat. Jedan moj poznanik hteo je da osnuje u Peterburgu trgovinsko preduzeće i obratio se za dozvolu gde treba. Rekli su mu otvoreno u ministarstvu unutrašnjih dela da 25 procenata čiste zarade treba dati jednom činovniku tog ministarstva, 15 odsto jednom službeniku ministarstva finansija, 10 odsto još jednom činovniku istog ministarstva i 5 odsto još jednom. Ovakve vrste pogodbi obavljale su se sasvim otvoreno.

Više puta je u Rusiji bilo utvrđeno da je seosko sveštenstvo toliko zauzeto naručenim obredima da nema vremena za narodne škole. I kada mu je plaćeno da održi predavanje iz veronauke u seoskim školama, sveštenik je obično poveravao časove nekom drugom jer sam nije imao vremena. Uprkos tome, više sveštenstvo je, koristeći se netrpeljivošću Aleksandra II prema takozvanom revolucionarnom duhu, preduzelo pohod da bi škole uzelo u svoje ruke. Parola popova bila je: »parohijska škola ili nikakva«. Cela Rusija žudela je za obrazovanjem; ali čak ni smešno malu sumu za osnovno školovanje od pet-šest miliona iz državnog budžeta, ministarstvo za narodnu prosvetu nije celu trošilo i svake je godine vraćalo u državnu blagajnu priličan ostatak. Istovremeno je gotovo ista suma svake godine izdavana Sinodu, kao potpora parohijskim školama koje su tada (isto kao i sada) postojale samo na papiru.

Cela Rusija htela je realke, ali je ministarstvo otvarala samo klasične gimnazije, jer se smatralo da glomazni kursevi starih jezika neće ostaviti učenicima vreme za razmišljanje i čitanje. U tim gimnazijama je samo 2–3% učenika upisanih u prvi razred uspešno stizalo do mature. Svi dečaci koji su budili nadu ili su ispoljavali samostalnost karaktera, brižljivo su evidentirani i udaljavani iz škole pre osmog razreda. Uz to bile su preuzimane sve mere da se smanji broj učenika. Obrazovanje je smatrano za luksuz, podesan samo za manjinu. Istovremeno se ministarstvo narodne prosvete posvetilo pojačanoj i nemilosrdnoj borbi protiv pojedinaca, zemstava¹ i gradskih uprava, koje su pokušavale da otvore učiteljske seminare, tehničke a takođe i osnovne škole. Na tehničko obrazovanje – u zemlji kojoj su bili potrebni inženjeri, agronomi i geolozi – gledalo se kao na nešto revolucionarno. Ono je bilo progonjeno, zabranjeno. Čak i danas dve tri hiljade mladih ljudi svake godine ne uspeva da se upiše na više tehničke škole zbog nedostatka slobodnih mesta. Očajan je obuzelo sve one koji su hteli da daju neki doprinos društvu. Istovremeno, seljake su uništavale prekomerne dažbine i policijsko iznuđivanje poreza. U prestonici su u milosti bili samo oni gubernatori koji su naročito nemilosrdno uterivali poreski dug.

Takav je bio zvanični Peterburg. Takav je bio njegov uticaj na celu Rusiju.

V

Pred odlazak iz Sibira brat i ja smo često razgovarali o intelektualnom životu koji nas čeka u Peterburgu, o predstojećim zanimljivim poznanstvima u literarnim krugovima. I zaista, stek-

---

¹ Lokalna samouprava, koju je prvenstveno činilo plemstvo.

li smo takva poznanstva, kako među radikalima tako i među umerenim slovenofilima; ali treba priznati da smo bili pomalo razočarani. Upoznali smo masu divnih ljudi (u Rusiji ih uvek ima dosta); ali oni uopšte nisu odgovarali našem idealu političkih pisaca. Najbolje literate – Čerņiševski, Mihajlov, Lavrov bili su ili u progonstvu, ili su kao i Pisarjev ležali u Petropavlovskoj tvrđavi. Neki drugi, koji su turobno gledali na stvarnost, promenili su svoja ubeđenja i sada su težili svojevrsnom autoritarnom samodržavlju. Većina je, ako je i sačuvala svoje poglede, postala oprezna u njihovom izražavanju toliko da je to bilo skoro ravno izdajstvu.

Kada je u Rusiji vladala reformistička struja, gotovo svi pisci koji su pripadali naprednim krugovima bili su na ovaj ili onaj način u vezi sa Hercenom, Turgenjevom i njihovim prijateljima, ili čak sa tajnim društvima *Velikorus* i *Zemlja i volja*, koja su kratko živela. Sada su se ti isti ljudi brinuli samo o tome da što dublje sakriju svoje ranije simpatije i da izgledaju potpuno politički lojalni.

Dva-tri časopisa, koje je vlast tolerisala prvenstveno zahvaljujući izuzetnoj diplomatskoj snalazljivosti njihovih izdavača, štampala su bogat materijal iz svakodnevnog života, koji je očigledno pokazivao da beda i stradanje seljaka stalno rastu iz godine u godinu. U tim časopisima jasno se govorilo i o preprekama koje stoje pred svakim progresivnim aktivistom, bez obzira na to u kojoj oblasti je on pokušavao da pruži doprinos. Činjenica, koje to svedoče, bilo je toliko da su svakog mogle da bace u očajanje. Ali niko nije smeo da kaže kako da se pomogne; niko se nije usuđivao da bar aluzijom ukaže na moguće polje aktivnosti ili na izlaz iz situacije koja je smatrana beznadnom. Neki pisci su se još uvek nadali da će Aleksandar II ponovo postati reformator, ali je kod većine strah da će časopis zabraniti a izdavače prognati u manje ili više udaljena mesta, potiskivao sva druga osećanja. Strah i nada podjednako su paralizovali pisce.

Što su jače radikalisali deset godina ranije, to su više sada strepeli. Mene i mog brata primili su veoma dobro u dva-tri literarna kružoka i mi smo ponekad odlazili na njihove drugarske sastanke. Ali čim bi priča izgubila frivolni karakter, ili tek što bi moj brat, koji je zaista umeo da pokrene ozbiljno pitanje, usmerio razgovor na unutrašnje probleme ili na situaciju u Francuskoj koju je Napoleon III vodio u strašnu krizu 1870. godine, odmah bi neko od starijih obavezno prekidao razgovor glasnim pitanjem: »A ko je, gospodo, bio na poslednjoj predstavi »Prelepe Jelene«, ili: »A šta vi, gospodine, kažete na ovu dimljenu jesetru?« Time se razgovor prekidao.

U kružocima književnika stvari su stajale još gore. Šezdesetih godina u Rusiji, a naročito u Peterburgu, bilo je puno naprednih ljudi koji su, kako je tada izgledalo, bili spremni da sve žrtvuju za svoja ubeđenja. – »Šta se sa njima desilo« – pitao sam se. Počinjao sam razgovor sa nekima od njih. »Opreznije, mladiću« – odgovarali su. Njihov kodeks filozofije svakodnevnice – sada se svodio na poslovice: »Sila slamu slâma«, »Glavom se zid ne probija« i slične, kojih je u ruskom jeziku, nažalost, mnogo. »Mi smo ponešto već uradili, ne tražite od nas više«, ili »Strpite se, ovakva situacija neće dugo potrajati«. Tako su nam govorili. A, mi, mladi, bili smo spremni da počnemo borbu, da delujemo, da rizikujemo i, ako treba, žrtvuemo sve. Tražili smo od starijih samo savet, poneko uputstvo i intelektualnu podršku.

Turgenjev je u »Dimu« opisao neke eksreformiste iz viših krugova. Slika je bila veoma tužna. Ali šezdesetaše »u opadanju« treba posebno izučavati po srceparajućim romanima i esejima g-đe Hvoščinske, koja je pisala pod pseudonimom »V. Krestovski« (ne treba je brkati sa V. Krestovskim, autorom »Petrogradskih jazbina«) Pravilo naprednjaka u odstupanju postalo je: »Budi srećan što si živ« ili preciznije »Raduj se što si preživeo«. Ubrzo su, kao i ona gomila koja je deset godina ranije činila snagu progresivnog pokreta, odbijali čak i da slušaju »o raznim sentimentima«. Žurili su da iskoriste bogatstvo koje je lako išlo u ruke »praktičnih ljudi«.

Posle oslobođenja seljaka, otvorili su se novi putevi za bogaćenje i njima je pokuljala gomila pohlepna na laku zaradu. Železničke pruge građene su sa grozničavom užurbanošću. Spahije su žurile da založe imanja u tek otvorenim privatnim bankama. Upravo uvedeni notari i advokati sticali su ogromne zarade. Akcionarska društva nicala su kao pečurke posle kiše, a njihovi osnivači su se bogatili. Ljudi koji bi ranije živeli skromno na selu, od prihoda od sto duša, a pogotovo od još skromnije zarade sudskog činovnika, sada su pravili imetak ili sticali zarade kakve su u vreme kmetstva padale u deo samo velikim magnatima.

A ukus »društva« sve se više srozavao. Italijanska opera, koja je pre svega služila radikalima kao forum za demonstracije, sada je bila zaboravljena. U rusku operu, koja je snebivljivo predstavljala vrednosti naših velikih kompozitora, odlazili su još samo entuzijasti. I jedna i druga sada su važile za »dosadne«. Krem peterburškog društva hrlilo je u jedno plitko pozorište, u koje su drugorazredne zvezde malih pariskih pozorišta lako dobijale lovorike od svojih poklonika – pripadnika konjičke garde. Publika je hitala da vidi »Prelepu Jelenu« sa Ladovom, u Aleksandrinskom teatru, a naši veliki dramaturzi su zaboravljeni. Svuda je carevala ofenbahovština.

Treba, ipak, reći da je politička atmosfera bila takva da su najbolji ljudi imali neki razlog, ili bar da su mogli naći razna opravdanja da se stišaju. Posle Karakozovljevog pucnja, 4. aprila 1866. godine, Treće odeljenje je postalo svemoćno. Osumnjičeni za »radikalizam« – bez obzira na to da li su nešto uradili ili ne – živeli su u stalnom strahu. Mogli su da ih pokupe svake noći – zbog poznanstva sa osobom umešanom u neku političku stvar, zbog bezopasne beleške pronađene prilikom noćnog pretresa, ili jednostavno samo zbog »opasnih« ubeđenja. Hapšenje zbog političkih stvari moglo je da znači što god hoćete: zatvaranje u Petropavlovsku tvrđavu, progonstvo u Sibir ili čak torture u kazamatima.

Karakozovski pokret jedva je poznat i u samoj Rusiji. Ja sam se u to vreme nalazio u Sibiru i o njemu znam samo iz priče. Po svemu sudeći on je tada ujedinjavao dve različite struje. Jedna je predstavljala začetak pokreta »u narod« koji je kasnije dobio ogromne razmere; druga je imala čisto politički karakter. Nekoliko mladih ljudi koji bi postali sjajni profesori, istaknuti istoričari i etnolozi, odlučili su 1864. godine, uprkos svim preprekama od strane vlasti, da postanu nosioci znanja i prosvetiteljstva u narodu. Nastanjivali su se, kao obični radnici, u većim industrijskim gradovima, formirali tamo kooperativna društva, otvarali tajne škole. Nadali su se da će, sa nešto taktičnosti i strpljenja, uspeti da vaspitaju ljude iz naroda i da na taj način stvore centre iz kojih će se postepeno u mase širiti dobre i uzvišene ideje. Radi ostvarenja plana bilo je žrtvovano dosta sredstava, ljubavi i predanosti poslu. Uopšte, sklon sam da mislim da su, u poređenju sa kasnijim pokretima, karakozovci stajali na najpraktičnijoj osnovi. Njihovi organizatori su se bez sumnje veoma približili radnom narodu.

Sa druge strane, Karakozov, Išutin i još nekoliko članova družine dali su pokretu čisto politički karakter. U periodu od 1862. do 1866. godine politika Aleksandra II postala je definitivno reakcionarna. Car se okružio krajnjim nazadnjacima i uzeo ih za najbliže savetnike. Reforme, koje su proslavile prve godine njegovog carevanja, bile su izopačene i ograničene nizom privremenih pravila i ministarskih cirkulara. U taboru nazadnjaka čekali su stara prava po sistemu »kadija te tuži, kadija ti sudi«, i povratak kmetstva u izmenjenom obliku. Niko se nije nadao da bi glavna reforma – oslobođenje seljaka, mogla izdržati udarce koji su stizali iz Zimskog dvorca. Sve to mora da je Karakozova i njegove prijatelje dovelo do uverenja da čak i ono malo što je učinjeno može da propadne ako Aleksandar II ostane na prestolu; da Rusiji preči povratak na sve strahote nikolajevštine. U to vreme velike nade su polagane (Es ist eine alte Geschichte doch bleibt sie immer neu) u liberalizam prestolonaslednika i Konstantina Nikolajeviča. Treba takođe reći da su

takve bojazni i nade ispoljavane i u krugovima znatno višim nego što su oni u kojima se kretao Karakozov. Ali bilo kako bilo, 4. aprila 1866. godine Karakozov je izvršio atentat na Aleksandra II, kada je ovaj izlazio iz Letnjeg vrta i ulazio u svoje kočije. Kao što je poznato, Karakozov je promašio i bio na licu mesta uhapšen.

Predvodnik reakcionarne partije u Moskvi, Katkov, koji je do savršenstva doveo veštinu da iz svake političke smutnje izuče novčanu korist, odmah je optužio sve liberale i radikale za saradnju sa Karakozovom – što je naravno bila čista laž. Može se lako zamisliti kako su te optužbe iskoristili svemoćni Trepov i Šuvalov! Mihailu Muravjovu, koji je prilikom gušenja poljskog ustanka stekao nadimak »Vešač«, naloženo je da izvrši temeljnu istragu i da na svaki način razotkrije pretpostavljenu zaveru, i on je brže-bolje uhapsio masu ljudi iz svih slojeva društva, obavio bezbroj pretresa i hvalio se da će »naći sredstvo da uhapšenima odveže jezik«. Muravjov-Vešač se naravno ne bi uzdržao od »pristrasnog« saslusanja i peterburška javnost je gotovo jednodušno govorila da su Karakozova mučili, ali da on ništa nije rekao.

Državne tajne se veoma dobro čuvaju u tvrđavama – naročito u onoj kamenoj grdosiji preko puta Zimskog dvorca; svedoku tolikih strahota koje su istoričari tek nedavno obelodanili. Petro-pavlovska tvrđava čuva i do danas Muravjovljeve tajne, ali će ih možda sledeći događaj unekoliko osvetliti.

Godine 1866. nalazio sam se u Sibiru. Jedan od naših sibirskih oficira, koji je krajem te godine putovao iz Rusije u Irkutsk, sreo je na stanici dva žandara. Oni su bili sproveli u Sibir nekog činovnika, prognanog zbog krađe, i sada su se vraćali kući. Naš irkutski oficir, veoma drag čovek, zatekao je žandare za čajem, dok su menjali zapregu, seo je sa njima i započeo razgovor. Ispostavilo se da je jedan od žandara znao Karakozova.

– Lukav je čovek bio – pričao je žandar. – Dok je bio zatočen u tvrđavi bilo nam je naređeno da mu ne damo da spava. Kraj njega su dežurala dvojica i menjali su svaka dva sata. Tako, sedi on na hoklici, a mi stražarimo. Počne on da drema, a mi ga drmamo za rame i budimo. Šta da radiš? Tako je naređeno. Ali, gledajte, kako je lukav. Sedi on, stavio nogu preko noge i klati je. Hoće da mislimo kako je budan; u stvari drema, a noga stalno klati. Ali mi ubrzo primetismo to lukavstvo, a to smo rekli i drugoj smeni. Tako smo ga drmusali svakih pet minuta, klatio on nogom ne klatio.

– A jel' to dugo trajalo? – pitao je moj drug.

– Dugo, više od nedelju dana.

Naivni karakter njegove priče već svedoči o njenoj tačnosti. Tako nešto se ne izmišlja i zato se može prihvatiti kao pouzdano da su, bar tim lišavanjem sna, Karakozova mučili.

Jedan od mojih drugova iz korpusa, koji je sa svojim pukom kirasira prisustvovao pogubljenju Karakozova, pričao mi je: »Kad su ga izveli iz tvrđave, privezanog za stub na visokoj platformi na taljigama, koje su skakutale po neravnom terenu pred tvrđavom, isprva sam mislio da voze na vešanje gumenu lutku. Mislio sam da je Karakozov sigurno već umro i da umesto njega voze lutku. Probaj sam da zamisliš: glava, ruke, visile su baš kao da kostiju uopšte nema ili da su slomljene. Užasno je bilo gledati. Ali zatim, kada su dva vojnika skinuli Karakozova sa taljiga, on je ipak pomerao noge i trudio se koliko je mogao da se bez ičije pomoći popne na gubilište; znači to nije bila lutka i on nije bio u nesvesti. Svi mi, oficiri, bili smo veoma potreseni i nismo mogli da shvatimo šta je to«. Rekoh drugu da su možda Karakozova mučili; on se zacrvene i reče: »Svi smo to mislili«!

Naravno, i samo lišavanje sna tokom nekoliko nedelja bilo bi dovoljno da se objasni stanje u kome je na dan pogubljenja bio Karakozov – čovek, kao što je poznato, veoma snažnog duha.

Ovome mogu samo da dodam da pouzdano znam kako su u Petropavlovskoj tvrđavi – bar u jednom slučaju i to 1879. godine Adrijanu Saburovu – davali neku omamljujuću tečnost. Da li se Muravjov zadržao na ovakvim metodama? Jesu li ga sprečavali da ide i dalje? Ili mu niko nije smetao? Ja to ne znam; ali sam ne jednom čuo od velikodostojanstvenika u Peterburgu da je prilikom istrage Karakozov mučen.

Muravjov se zakleo da će iskoreniti sve radikale u Peterburgu; zato je svako ko je imao radikalističku prošlost drhtao, strahujući da ne padne u šake Vešaču. Ta kvi su se naročito klonili omladine da se nekako ne upetljaju u opasno revolucionarno društvo. Tako je nastao jaz ne samo među »očevima i decom«, ne samo između dve generacije, nego čak i između onih koji su prevalili tridesetu i mlađih. Ruska omladina je sada bila u situaciji ne samo da mora da se bori sa očevima, koji su štitili stari poredak, već su se i starija braća od nje udaljila; nisu želeli da joj priđu u njenom stremljenju ka socijalizmu i plašili se istovremeno da je podrže u njenoj borbi za širenje političkih prava. Da li se ikada u istoriji može naći sličan primer da je šaćici omladine predstojalo da sama stupi u boj protiv tako moćnog neprijatelja – napuštena i od očeva i od braće – dok je ona tek prihvatila strasno i pokušavala da sprovede u život intelektualno nasleđe tih istih očeva i braće? Da li se ikada igde vodila borba u tako tragičnim uslovima?

VI

Jedina svetla pojava u peterburškom životu bio je pokret omladine oba pola. Tu se steklo nekoliko različitih struja, stvorivši snažan agitacioni tok, koji je ubrzo dobio ilegalni i revolucionarni karakter i sledećih petnaest godina vezao pažnju cele Rusije. O tom pokretu govoriću kasnije. Sada se zadržavam na borbi ruskih žena za više obrazovanje. Centar tog pokreta tada je bio Peterburg.

Svakoga bi nam dana mlada žena moga brata, kada se vrati sa pedagoških kurseva, ispričala nešto novo o živosti koja je tamo vladala. Vodili su se vatreni razgovori o tome da se za žene otvore posebni univerziteti i medicinski kursevi, održavana su predavanja i debate o školama i različitim metodama obrazovanja, i u njima je učestvovalo na hiljade žena, razmatrajući razna pitanja u svojim kružocima. Pojavila su se društva prevoditeljki, izdavačica, knjigovežačica, šamparki, u kojima su žene koje su pristizale u Peterburg, spremne da se prihvate svakog posla samo da steknu mogućnost za više obrazovanje, mogle da dobiju posao. Jednom reči, život je u ženskim kružocima snažno pulsirao i često je bio direktna suprotnost onoga što sam mogao da vidim u drugim sferama.

Kada je bilo sasvim jasno da su vlasti čvrsto rešile da žene ne puste na univerzitate, one su upotrebile svu snagu da bi postigle otvaranje svojih viših kurseva. U ministarstvu narodne prosvete rekli su im da devojke posle ženske gimnazije nemaju potrebnu osnovu da prate univerzitetska predavanja. »Odlično«, odgovorile su, »dozvolite nam onda da organizujemo pripremne kurseve. Uvedite kakav god hoćete program. Ne tražimo od države čak ni novčanu pomoć. Samo dajte dozvolu. Sve ostalo ćemo same uraditi«. Ali dozvola, naravno, nije data.

Onda su žene organizovale naučne kurseve u privatnim kućama u raznim delovima Peterburga. Mnogi profesori, koji su saosećali sa ovim pokretom, odazvali su se da drže predavanja a, iako nisu bili imućni ljudi, najavili su osnivačicama da bi svako pominjanje plaćanja smatrali za ličnu uvredu. Leti su, pod vođstvom profesora univerziteta, u okolini Peterburga organizovane geološke i botaničke ekskurzije, a grupe su uglavnom sačinjavale žene. Na akušerskim kursevima

slušaateljice su ubedile profesore da svaki predmet predaju potpunije nego što se tražilo programom i uspele su da se uvedu predmeti kojih u programu nije ni bilo. Ukratko, žene su koristile svaku mogućnost, svaku pukotinu na tvrđavi da bi je na juriš osvojile. Izborile su pristup u anatomske sale profesora Grubera, i svojim izuzetnim radovima privukle na svoju stranu starog naučnika, za koga je anatomija bila kult. A ako bi saznale da neki profesor pristaje da ih pusti u svoju laboratoriju u večernjim satima ili nedeljom – odmah bi koristile tu priliku da uče.

Najzad, uprkos svom protivljenju ministarstva, pripremni kursevi su otvoreni pod nazivom pedagoških. Jer, zaista, nije se moglo zabraniti budućim majkama da uče metode vaspitanja! Ali pošto se metode predavanja botanike ili prirodnih nauka uopšte ne mogu učiti apstraktno, ubrzo su se u programu pedagoških kurseva našli i ovi predmeti, a onda još i neki drugi.

Korak po korak žene su proširivale svoja prava. Čim bi saznale da je ovaj ili onaj profesor u Nemačkoj spreman da svoj auditorijum otvori i ženama, ruske studentkinje su već kucale na njegova vrata. Učile su pravo i istoriju u Hajdelbergu, matematiku u Berlinu. U Cirihu je više od sto žena i devojaka radilo u laboratorijama na univerzitetima i politehnikumima. Tamo su stekle nešto mnogo važnije od doktorskih diploma – poštovanje najboljih profesora, koji su ga i javno izražavali. Kada sam 1872. godine stigao u Cirih i upoznao neke studentkinje, bio sam zapanjen kako su mlade devojke u politehnikumima pomoću diferencijalnog računa rešavale teške zadatke iz teorije toplote i elastičnosti – tako lako, kao da su mnogo godina učile matematiku. Među ruskim devojka, koje su u Berlinu slušale matematiku kod Vajerštrasa bila je, kao što je poznato, Sofija Kovaljevska, koja je kasnije postala profesorica Stokholmskog univerziteta. Izgleda da je ona bila prva žena profesor na muškom univerzitetu, bar što se tiče devetnaestog veka. Kovaljevska je bila tako mlada da su joj u Švedskoj svi tepali.

Aleksandar II nije mogao da smisli obrazovane žene. Pa ipak, uprkos njegovom odbijanju; uprkos opoziciji žandara koji su svaku školovanu ženu predstavljali caru kao revolucionarku; uprkos gromovima protiv njihovog pokreta i podlih optužbi koje je Katkov štampao u svakom broju svojih odvratnih novina – žene su ipak uspele da pokrenu niz kurseva. Neke su dobile diplome lekara u inostranstvu, a 1872. godine uspele su da dobiju dozvolu da otvore u Peterburgu više medicinske kurseve, o sopstvenom trošku. Kada su pozvale iz Ciriha žene koje su učile, u strahu da će se one tamo upoznavati sa revolucionarima i da će onda širiti revolucionarne ideje u domovini, vlasti su bile prinuđene da u Rusiji otvore više kurseve, tj. ženske univerzitete u kojima se ubrzo našlo više od hiljadu studentkinja. Zar nije zadivljujuće što i pored pritiska vlasti i povremenog zatvaranja medicinskih kurseva u Rusiji sada ima više od 670 lekarki.

To je bez sumnje bio značajan pokret, izvanredan po svojim rezultatima i uopšte krajnje poučan. Pobeda je bila sačuvana zahvaljujući privrženosti narodnoj stvari koju su ispoljile žene. One su se istakle kao bolničarke za vreme Krimskog rata, kasnije kao učiteljice u školama, kao babice i lekarske pomoćnice, i najzad kao bolničarke i lekarke u barakama za tifusare za vreme Rusko-turskog rata, kada su stekle poštovanje ne samo vojnih vlasti već i samog Aleksandra II koji se u početku prema njima neprijateljski odnosio. Znam dve žene koje su u ratu bile bolničarke. One su krenule sa tuđim ispravama jer su ih uporno tražili žandari. Jednu od njih, najvažniju »zločinku« koja je pomagala prilikom mog bekstva – postavili su čak za glavnu sestru u vojnoj bolnici, gde njena drugarica samo što nije umrla od tifusa. Ukratko, žene su prihvatile svaki posao, ma sa kakvim teškoćama da je vezan, ako su samo mogle da budu korisne narodu. One su u bukvalnom smislu reči izborile svoja prava.

Druga karakteristika ženskog pokreta jeste da u njemu nije nastao već pomenuti jaz dve generacije: između starijih i mlađih sestara. U svakom slučaju, preko provalije bilo je puno mostića.

Žene koje su bile prvi inicijatori pokreta nikada nisu prekinule veze sa mlađim sestrama, čak ni onda kada su mlade otišle dalje i došle do krajnje radikalnih pogleda. Išle su za svojom idejom vodiljom; držale su se po strani od svake političke agitacije, ali nikada nisu zaboravljale da je snaga pokreta u masi mlađih žena, čiji je veći deo kasnije prišao revolucionarnim kružocima. Predvodnice ženskog pokreta bile su otelovljenje ispravnosti; ja sam ih smatrao čak previše ispravnim; ali one nisu prekinule veze sa mladim studentkinjama, tipičnim nihilistkinjama po spoljašnjosti: ošišanim, bez krinolina, koje su se šepurile demokratskim ponašanjem. Od takve omladine predvodnice pokreta su se držale malo po strani, ponekad su se čak odnosi zaoštravali, ali se one nikada nisu odrekle svojih mlađih sestara – mogu da kažem, to je u vreme sumanutih progona bila velika stvar.

Predvodnice ženskog pokreta kao da su govorile demokratičnijoj omladini: »Mi ćemo nositi naše somotske haljine i šinjone zato što imamo posla sa glupcima koji u odeći vide znakove političke lojalnosti, ali vi ste, devojke, slobodne u vašim ukusima i sklonostima«. Kada su ruske vlasti naredile studentkinjama koje su učile u Cirihu da se vrate u domovinu, otmene dame-vođe nisu im okrenule leđa. Samo su rekle vlastima: »To vam se ne dopada? Onda u Rusiji otvarajte više kurseve za žene. Inače će naše devojke poći u inostranstvo u još većem broju i naravno tamo će se družiti sa emigrantima«. Kada su ih izgrdili da vaspitavaju revolucionare i pretili da će zatvoriti više ženske kurseve i akademiju, one su odgovarale: »Da, mnogi studenti postaju revolucionari; ali zar odatle proizlazi da treba zatvoriti sve univerzitete?« Kako su retke političke vođe koje imaju hrabrosti da se ne odreknu radikalnog krila svoje sopstvene partije!

Tajna ove mudre i uspešne taktike može se objasniti time što nijedna od žena, koje su bile na čelu pokreta, nije bila prosto »feministkinja« koja bi želela da zauzme privilegovani položaj u društvu ili državi. Upravo suprotno. Simpatije većine bile su na strani naroda. Sećam se aktivnog delovanja Stasove u večernjim školama 1861. godine; sećam se kako su ona i njeni drugovi gradili prijateljske odnose sa fabričkim radnicima, interesujući se za težak život tih devojaka, za njihovu borbu sa pohlepnim gazdama. Pamtim takođe vatrenu aktivnost studentkinja pedagoških kurseva u seoskim školama, i u radu malobrojnih pojedinaca kojima su, kao baronu Korfu, dopuštali na neko vreme da se bave pedagoškom delatnošću u narodu. Pamtim takođe atmosferu društvenosti kojim su bili prožeti ovi kursevi. Prava za koje su se borile one – njihove predvodnice, kao i masa tih žena – nije ni u kom slučaju bilo to da za sebe lično dobiju više obrazovanje, već znatno više, neuporedivo više – pravo da budu korisne aktivistkinje u masama, u narodu. To i jeste bio uzrok njihovog uspeha.

VII

Poslednjih godina zdravlje našeg oca se pogoršalo. Kada smo u proleće 1871. godine moj brat Aleksandar i ja došli da ga vidimo, lekari su nam rekli da će živeti samo do prvih mrazeva. On je, kao i ranije, živio u Staroj Konjušničkoj, ali su u tom aristokratskom kvartu u poslednje vreme nastale velike promene. Bogate spahije, koje su tu nekada imale tako važnu ulogu, nestale su. Proćerdali su otkupne potvrde, založili i po nekoliko puta svoja imanja u tek osnovanim agrarnim bankama, koje su iskoristile njihovu nemoć, a onda su se povukli na svoja imanja ili u provincijske gradove, gde su bili potpuno zaboravljeni. Njihovih kuća u Staroj Konjušničkoj dokopali su se bogati trgovci, »železnički magnati« i slični »skorojevići«, dok se u skoro svakoj od starih plemićkih porodica novi život borio za svoja prava usred ruševina starog. Ocu su od poznanika

ostala dva-tri stara generala u penziji, koji su proklinjali novotarije i tešili se predviđanjem neminovne propasti Rusije, i još poneko od rodbine ko bi slučajno navratio do njega na proputovanju kroz Moskvu. Od naših brojnih rođaka, kojih je nekada u Moskvi bilo više od dvadeset porodica – sada su u prestonici živele samo dve, takođe zahvaćene strujom novog života; u njima su majke sa kćerima i sinovima raspravljale o novim školama ili pričale o ženskim kursevima. Naravno moj otac ih je prezirao. Maćeha i mlađa sestra Polina, koje se ni malo nisu promenile, starale su se o ocu koliko su bile u stanju, ali i one su se takođe tegobno osećale u novoj sredini.

Otac je prema Aleksandru uvek bio oštar i veoma nepravedan; ali Aleksandar je bio izrazito dobrog srca. Kada je, sa svojim toplim osmehom na usnama i blagim plavim očima, ušao u sobu u kojoj je ležao otac i brzo shvatio šta treba uraditi da bi bolesniku bilo udobnije – pri čemu je sve to išlo jednostavno i prirodno kao da je Aleksandar sve vreme sedeo u bolesnikovoj sobi – otac je bio veoma dirnut. Gledao je Aleksandra, očigledno ništa ne shvatajući. Naša poseta unela je nešto života u tu tmurnu, tužnu kuću. Briga o bolesniku postala je nešto vedrija. Maćeha, Polja, čak i posluga, živnuli su i otac je odmah osetio promenu.

Jedno ga je ipak zbunjivalo. Očekivao je da ćemo doći kao bludni sinovi moleći za oprostaj i pomoć. Ali kada je on okolišno zapodenuo razgovor o novcu, mi smo mu raspoloženo odgovorili: »Ne brinite, tatice, odlično smo se snašli«. To ga je još više smutilo. On je bio spreman na scene iz njegovog doba: sinovi mole za oprostaj i novac... Možda je u trenutku čak osetio razočaranje što toga nije bilo, ali je zatim počeo da se odnosi prema nama sa većim poštovanjem. Na rastanku smo sva trojica bili ganuti. Otac je gotovo bio uplašen zbog vraćanja na turobnu usamljenost u ruševinama sistema koji je i on sam ceo život gradio. Ali, Aleksandra je čekala služba, a ja sam morao da putujem u Finsku.

U jesen, kada mi je u Finsku stigao telegram, požurio sam u Moskvu ali sam stigao tek na opelo – u onoj istoj crkvi gde je otac kršten i opojana baba. Idući za katafalkom ulicama poznatim iz detinjstva, razmišljao sam o nastalim promenama. Kuće pored kojih je prolazila procesija nisu se izmenile, ali znao sam da je u svakoj od njih počeo novi život.

Evo kuće koja je nekada pripadala majci moga oca, zatim kneginji Mirskoj, a onda starosedecocu Stare Konjušničke generalu N. Njegova se kći jedinica dve godine uporno borila sa svojim dobrodušnim roditeljima koji su je obožavali, ali su bili i uporni da joj ne dozvole da odlazi na više kurseve. Devojka je najzad pobedila, ali su je na kurseve vozili u elegantnoj kočiji u pratnji mamiće, koja je tvrdoglavo presedela sate u slušaonici, zajedno sa studentkinjama, u klupi pored svoje voljene kćeri. Ali, uprkos budnoj kontroli, kćerka se posle dve godine pridružila revolucionarnom pokretu, bila je uhapšena i provela celu godinu u Petropavlovskoj tvrđavi.

Evo preko puta, kuće grofova Z! Njihove dve ćerke, kojima se smučio besciljan, prazan život, dugo su se borile sa roditeljima-despotima za dozvolu da se pridruže drugim devojčkama koje su odlazile na kurseve i koje su tamo bile srećne. Borba je trajala nekoliko godina. Roditelji nisu popuštali. A onda se starija sestra otrovala; tek tada su mladoj dozvolili da radi šta hoće.

A evo i kuće u kojoj smo mi nekada proživeli jednu godinu. Tu će se ubrzo održati prvi sastanak revolucionarnog kružoka koji smo Čajkovski i ja osnovali u Moskvi. Odmah sam prepoznao sobe koje pamtim iz detinjstva, ali potpuno drukčije nameštene. Kuća je sada pripadala rodbini Natalije Armfeld, čiji je dirljivi portret napravio Kenan pošto ju je video u partiji slobodnjaka na Kari.

A evo još, na nekoliko koraka od kuće u kojoj je otac skončao, i male sive kuće gde sam nekoliko meseci posle očeve smrti viđao Stjepnjaka, prurušenog u mužika. On je baš bio uhapšen na selu zbog socijalističke propagande među seljacima, ali je uspeo da pobjegne i dođe u Moskvu.

To su bile promene u gospodskom kvartu *Stara Konjušnička* za poslednjih petnaest godina. Ni ovo utvrđenje starog plemstva nije izdržalo navalu mladih snaga.

VIII

U rano proleće naredne godine prvi put sam išao u inostranstvo. Prelazeći granicu osetio sam, čak jače nego što sam očekivao, ono što oseća svaki Rus kad odlazi iz Rusije. Dok voz prolazi kroz slabo naseljene severozapadne gubernije, osećaš se kao da presecaš pustinju. Na stotine vrsta nižu se čestari koji se teško mogu nazvati šumom. Tu i tamo pojavi se po neko seoce, skoro prekriveno snegom. Ali sa ulaskom u Prusku sve se odjednom menja – i pejzaž i ljudi. Kroz prozor vagona vide se čista sela i farme, baštice, popločani putevi; i što se dalje prodire u Nemačku kontrast postaje oštriji. Posle ruskih gradova, čak i dosadni Berlin izgleda veselo.

A tek razlika u klimi! Kada sam dva dana ranije kretao iz Peterburga sve je bilo pod snegom; ovde, u centralnoj Nemačkoj, išao sam platformom železničke stanice bez kaputa. Sunce je pripeklo; pupoljci su već nabubrela i samo što se nisu otvorili. A onda – Rajna, pa još dalje Švajcarska, obasjana jarkim sunčevim zracima, sa svojim hotelčićima, u kojima vam doručak serviraju pod otvorenim nebom dok gledate snežne planine. Nikada do tada nije mi bilo tako jasno šta znači severni položaj Rusije i kakav je uticaj na njenu istoriju imalo to što se centar intelektualnog života nalazi na severu, na samim obalama Finskog zaliva. Tek sam sada potpuno shvatio zašto je jug uvek tako privlačio Ruse, zašto su se toliko trudili da dopru do Crnog mora i zašto sibirski naseljenici tako uporno teže na jug, u dubinu Mandžurije.

U to vreme u Cirihu je učilo mnoštvo ruskih studenata i studentkinja. Poznata Oberštrase bila je pravi ruski gradić; tu je dominirao ruski jezik. Studenti, a naročito studentkinje živeli su onako kako inače žive ruski školarci, to jest sa minimalnim sredstvima. Čaj, hleb, malo mleka, omanje parče mesa ispečeno na primusu, uz živahan razgovor o poslednjim događajima u socijalističkom svetu ili o pročitanoj knjizi – omladina je time bila potpuno zadovoljna. Oni koji su imali para više nego što je trebalo za takav život, davali su ih za zajedničke potrebe: za biblioteku, ruski revolucionarni časopis, švajcarske radničke novine. Što se tiče odeće taj je narod bio krajnje neizbirljiv.

Na devojci od sedamnaest leta
koja kapa nije lepa?

I, u starom gradu Cvingliju, ruske studentkinje kao da su pitale stanovnike: postoji li tako obična odeća koja ne bi pristajala devojci mladoj, pametnoj, i punoj energije?

Uz sve to, ruske žene radile su marljivo i uporno; od kad postoje univerziteti nije se tako radilo. Profesori su stalno isticali devojke kao primer studentima.

Već više godina strasno sam želeo da proučim sve što se ticalo Internacionale. Ruske novine su je često pominjale, ali im nije bilo dopušteno da pišu o ciljevima ni o aktivnosti Međunarodnog saveza radnika. Ja sam naslućivao da bi to morao biti veliki pokret koji ima sjajnu budućnost; ali nisam mogao dobro da dokučim njegove ciljeve. Sada, u Švajcarskoj, odlučio sam da nađem odgovore na sva moja pitanja.

Internacionala je tada dostigla najvišu tačku svoga razvoja. Četrdesete godine probudile su u srcima zapadnoevropskih radnika velike nade. Tek sada saznajemo kakvu su masu literature dali

proletarijatu socijalisti svih boja: i hrišćanski i socijalisti – etatisti, i furijeovci, sensimonisti, ovenisti i tako dalje; tek sada počinjemo da shvatamo kako je dubok bio taj pokret; mnogo toga što naša generacija smatra svojim otkrićem bilo je još tada rečeno, katkad snažnije i sa više smisla. Republikanci tada pod »republikom« nisu nikako podrazumevali demokratsku organizaciju kapitalizma, kako se sada shvata, već nešto sasvim drugo. Kada su govorili o evropskim Sjedinjenim državama, republikanci su mislili na bratstvo svih radnika, na oružja za uništavanje pretvorena u oruđa za proizvodnju, dostupna svim članovima društva – »mačeve prekovane u raonike«, »gvožđe vraćeno radnicima« – kako je u jednoj svojoj pesmi rekao Pjer Dipon. Republikanci nisu težili samo jednakosti pred zakonom i jednakim političkim pravima, već prvenstveno ekonomskoj jednakosti. Čak su i nacionalisti tada zamišljali mladu Nemačku, mladu Italiju i mladu Mađarsku koje će izvršiti vrlo smele agrarne i ekonomske reforme.

Krah juskog ustanka u Parizu, poraz koji je Nikolaj I naneo mađarskoj armiji, a Francuzi i Austrijanci mladoj Italiji, zatim mračna politička i intelektualna reakcija nastala ubrzo posle 1848. godine u celoj Evropi – potpuno su ugušili gorostas pokret tog vremena i tokom narednih dvadeset godina ljudi su jednostavno zaboravili socijalističku literaturu četrdesetih godina, akcije socijalista, a i same principe ekonomske revolucije i sveopšteg bogatstva.

Ali jedna ideja je preživela sveopšti pogrom: misao o bratstvu radnika svih zemalja. Nekoliko francuskih izgnanika nastavilo je da je propagira u Sjedinjenim državama, a u Engleskoj je živela među učenicima Roberta Ovena. I 1862. godine, dogovor nekolicine engleskih radnika i francuskih delegata u vreme svetske izložbe, poslužio je kao polazna tačka snažnog pokreta koji se ubrzo proširio po čitavoj Evropi, zahvativši milione predstavnika rada. Nade koje su dvadeset godina spavale ponovo su se probudile kada se iz Londona razlegao poziv radnicima »svih nacija, religija, rasa, boja i polova« da se ujedine i pokažu da »oslobođenje radnika mora biti delo samih radnika«. Radnici su pozivani da toku evolucije čovečanstva doprinesu novom, jakom snagom internacionalne organizacije, koja se ne bori u ime sladunjave ljubavi i milosrđa, već u ime pravednosti koja neminovno mora da se ukaže ljudima koji su svesni svog ideala i životnog cilja.

Godine 1868. i 1869. u Parizu su bila dva štrajka, potpomognuta donekle nevelikim sumama pristiglim iz inostranstva, uglavnom iz Engleske. Iako su ti štrajkovi sami po sebi bili neznačajni, oni su kao i proganjanje Internationale od strane napoleonovske vlasti podstakli snažan pokret, koji je rivalstvu država suprotstavio ujedinjenje svih radnika. Ideja o međunarodnom jedinstvu svih profesija u borbi protiv kapitala uz međunarodnu podršku – oduševila je sve, čak i najpravnođušnije radnike. Kao stepski požar, pokret je brzo zahvatio Francusku, Italiju i Španiju, i izbacio u prvi plan mnoštvo naprednih, aktivnih i predanih radnika. Pokretu se pridružilo takođe nekoliko istaknutih ličnosti oba pola iz viših klasa. U Evropi je svakim danom rasla snaga čije se postojanje do tada nije ni naslućivalo. I da pokret nije bio zaustavljen Francusko-pruskim ratom, u Evropi bi se verovatno dogodile krupne stvari, koje bi ubrzale progres i izmenile karakter naše civilizacije. Ali nemačka pobeda koja je smrvila Francusku stvorila je nenormalne uslove. Ona je za sledećih dvadeset pet godina zakočila normalan razvitak Francuske i prouzrokovala period militarizma, iz koga se ni do danas nismo izvukli.

U to vreme među radnicima su bili rašireni razni polovični predlozi za razrešenje važnog socijalnog pitanja. Predlagana su potrošačka i proizvođačka udruženja, koja pomaže država, narodne banke, beskamatni krediti i tako dalje. Takvi predlozi razmatrani su jedan po jedan u sekcijama Međunarodnog saveza, zatim na mesnim, sreskim, nacionalnim i internacionalnim kongresima, i bili tamo vatreno razmatrani. Umesto svega toga razvijala se ideja velike Socijalne revolucije. Svaki godišnji kongres Saveza značio je novi korak napred u razvoju pitanja koje sada stoji pred

našom generacijom i hitno traži razrešenje. Do danas još niko nije dao ocenu svih tih intelektualnih, naučno potvrđenih i dubokih misli (sve su one bile rezultat *kolektivnog* mišljenja radnika) izrečenih na tim kongresima. Dovoljno je reći, i to nije nikakvo preuveličavanje – da svi predlozi za menjanje društva, sada poznati kao »naučni socijalizam« i »anarhizam«, vode poreklo iz debata na kongresima i raznih referata Internacionale. Malobrojni obrazovani ljudi koji su se pridružili pokretu, samo su odenuli u teorijsku formu želje i kritiku stvarnosti koje su izrekli radnici u sekcijama Međunarodnog saveza i na njegovim kongresima.

Rat 1870–71. godine usporio je ali nije prekinuo razvoj Saveza. U svim industrijskim centrima Švajcarske i dalje su postojale brojne i vitalne sekcije Internacionale, i hiljade radnika odlazile su na njihova zasedanja, na kojima je objavljivani rat postojećem sistemu privatnog vlasništva nad zemljom i fabrikama i proklamovan skori kraj kapitalističkog uređenja. U raznim švajcarskim mestima održavani su lokalni kongresi i na svakom su razmatrana najaktuelnija i najteža pitanja savremenog društvenog uređenja, pri čemu su poznavanje predmeta i obuhvatnost formulisanja problema plašili buržoaziju gotovo više nego rastući broj članova u sekcijama i federacijama Internacionale. Rivalstvo i zavist, koji su uvek postojali između privilegovanih radnika (časovničara, juvelira) i predstavnika grublje proizvodnje (na primer, tkača) i do tada ometali ujedinjenje – postepeno su nestajali. Radnici su sve snažnije izjavljivali da je od svih pregrada podignutih u savremenom društvu najveća i najštetnija ona koja deli društvo na posednike kapitala i na proletere, koji su usled svog zatečenog siromaštva osuđeni da zauvek proizvode bogatstva za kapitaliste.

Italija, naročito severna i srednja, bila je pokrivena sekcijama Internacionale, i u njima se otvoreno govorilo da se nacionalno jedinstvo Italije, za koje su se tako dugo borile patriote, pokazalo kao čista iluzija. Sada su pozivali narod da sprovede svoju revoluciju: da otme zemlju za seljake i fabrike za radnike i uništi jaram centralizovane države, čija je istorijska misija uvek bila da podržava eksploataciju čoveka nad čovekom.

U Španiji su sekcije Internacionale (u mnoštvu) nastale u Kataloniji, Valensiji i Andaluziji. Imale su podršku snažnih radničkih saveza u Barseloni, koji su već tada ostvarili osmočasovni radni dan u građevinarstvu. Internacionala je imala u Španiji bar osamdeset hiljada članova koji su plaćali članarina. Pristupili su joj svi aktivni i energični elementi društva. Time što nisu želeli da se mešaju u političke intrige 1871–72. godine stekli su naklonost ogromne većine stanovništva. Izveštaji o pokrajinskim i nacionalnim kongresima u Španiji i njihovi manifesti, uvek su bili uzori za strogu logiku kritike postojećeg uređenja i najbolje formulacije ideala radničke klase.

Isti taj pokret širio se u Belgiji, Holandiji, pa čak i u Portugaliji. Najsvesniji deo belgijskih tkača i rudara pridružio se Internacionali. U Engleskoj su se trejdjunioni, poznati po svojoj konzervativnosti, priključili pokretu, bar u principu, tj. još uvek ne smatrajući sebe za socijaliste, radnički savezi su izrekli spremnost da podrže svoju sabraću sa kontinenta u borbi protiv kapitala, naročito za vreme štrajkova. U Nemačkoj su socijalisti sklopili savez sa mnogobrojnim sledbenicima Lasala i tako je bio postavljen temelj socijaldemokratske partije. Austrija i Mađarska išle su istim putem. U Francuskoj, posle poraza Pariske komune i reakcije koja je usledila, nije bila moguća nikakva Internacionala (protiv članova asocijacije bili su uvedeni drakonski zakoni); ali su uprkos tome ipak svi bili ubeđeni da će se Francuska ubrzo ne samo pridružiti pokretu nego će i stati na čelo.

Posle dolaska u Cirihi, stupio sam u jednu lokalnu sekciju Internacionale i upitao svoje prijatelje Ruse iz kakvih izvora mogu da upoznam veliki pokret koji je nastao u drugim zemljama. »Čitajte« – rekli su mi – a jedna moja rođaka koja se tada školovala u Cirihi donela mi je čitavu hrpu knjiga,

brošura i novina iz poslednje dve godine. Čitao sam danju i noću neprekidno, a utisak koji sam poneo bio je tako dubok da nikada ničim ne može biti izbrisan. Bujica novih misli nastalih u meni vezana je u mome sećanju za malu, čistu sobu na Oberštrase, kroz čiji prozor se videlo duboko jezero, visoki šiljci staroga grada – svedoka tolikih žestokih religioznih raspri, i brda na obali gde su se Švajcarci borili za svoju nezavisnost.

Socijalistička literatura nikada nije obilovala knjigama. Bila je pisana za radnike, za koje je i nekoliko kopejki već novac, a i vremena za čitanje je malo posle dugog radnog dana. Zato nju prvenstveno čine brošure i novine. Osim toga, onaj ko želi da upozna socijalizam neće u knjigama naći puno onoga što treba da zna. U knjigama se izlažu teorije i naučna argumentacija socijalizma; ali one ne mogu da pruže predstavu o tome kako radnici prihvataju socijalističke ideale i kako se ovi mogu praktično ostvariti. Preostaje da se uzme hrpa novina i čita od A do Š: hronika, uvodnik i sve ostalo; hronika je čak važnija od uvodnika.

Ali se zato potpuno novi svet socijalnih odnosa i sasvim nove metode razmišljanja i delovanja otvaraju prilikom ovog čitanja, koje pruža baš ono što se ni na kom drugom mestu ne može saznati; zapravo objašnjava dubinu i moralnu snagu pokreta i pokazuje koliko su ljudi prožeti novim teorijama, koliko su radnici spremni da sprovode ideje socijalizma u život i da za njih ginu. Čitanjem drugih stvari to se ne može saznati; zato sve priče teoretičara o neprimenjivosti socijalizma i neophodnosti laganog razvoja nemaju nikakav značaj jer se o brzini evolucije može suditi samo na osnovu bliskog poznavanja ljudi o čijoj evoluciji i govorimo. Možemo li da znamo zbir, ako nam nisu poznati sabirci?

Što sam više čitao, više sam bio uveren da je preda mnom za mene novi svet, koji je potpuno nepoznat učenim autorima socijalističkih teorija. Taj sam svet mogao da proučim samo živeći u radničkoj internacionali i posmatrajući njen svakodnevni život. Zato sam odlučio da tom učenju posvetim nekoliko meseci. Moji poznanici Rusi podržali su moj plan i posle nekoliko dana provedenih u Cirihi uputio sam se u Ženevu, koja je bila značajan centar Internacionale.

Ženevska sekcija se tada okupljala u velikom masonskom hramu, *Temple Unique*. U vreme velikih mitinga prostrana sala mogla je da primi više od dve hiljade ljudi. Uveče su razni komiteti i sekcije zasedali u bočnim sobama, gde su se takođe održavali kursevi istorije, fizike, mehanike i tako dalje. Malobrojni intelektualci, koji su prišli pokretu – uglavnom francuski emigranti komunari – besplatno su poučavali radnike... Tako je hram koristio i kao narodni univerzitet i kao forum.

Jedan od glavnih rukovodilaca u masonskom hramu bio je Nikolaj Utin, obrazovan, vešt i aktivan čovek. Ali duša cele stvari bila je jedna simpatična Ruskinja, koju su radnici zvali m-me Olga. Ona je aktivnije od svih radila u svim komitetima. Utin i m-me Olga prihvatili su me veoma srdačno, upoznali me sa svim istaknutijim radnicima iz različitih sekcija, organizovanih po profesijama, i pozivali me na skupove komiteta. Bio sam i na tim sastancima, ali sam im pretpostavljao samu radničku sredinu. Uz čašu kiselog vina, ostajao sam dugo uveče u sali za nekakvim stočićem među radnicima a ubrzo sam se sprijateljio sa nekima od njih, naročito sa jednim zidarom, Alzašaninom, koji je napustio Francusku posle Komune. On je imao decu: dvoje je bilo istog uzrasta kao deca moga brata koja su nedavno iznenada umrla. Sa decom sam se brzo sprijateljio, a preko njih i sa roditeljima. Sada sam mogao da iznutra posmatram život pokreta i da bolje razumem kako su se sami radnici prema njemu odnosili. Oni su sve nade polagali u Internacionalu. I mladi i stari žurili su posle posla u *Temple Unique*, da skupe bar zrnice znanja ili da čuju nekog govornika koji je pričao o velikoj budućnosti. Zaustavljajući dah slušali su o uređenju koje će biti zasnovano na zajedničkom oruđu za proizvodnju, na potpunom bratstvu,

bez obzira na poreklo, rasu i nacionalnost. Svi su verovali da će na ovaj ili onaj način ubrzo doći do velike socijalne revolucije, koja će potpuno izmeniti ekonomske uslove. Niko nije želeo građanski rat, ali su svi govorili da će, ako vladajuće klase svojom slepom tvrdoglavošću to učine neminovnim – doći do borbe koja bi donela blagostanje i slobodu potlačenima.

Trebalo je živeti među radnicima da bi se mogao razumeti kako je na njih uticao brzi rast Internacionale, kako su oni verovali u pokret, sa kakvom ljubavlju su govorili o njemu i kako su se za njega žrtvovali. Iz dana u dan, iz godine u godinu hiljade radnika žrtvovalo je svoje vreme i novac da potpomognu svoju sekciju, da osnuju novine, pokriju troškove za održavanje nekog nacionalnog ili međunarodnog kongresa, da bi pomogli drugovima koji su stradali zbog Asocijacije ili jednostavno da bi učestvovali na skupovima i manifestacijama. Na mene je dubok utisak ostavilo i oplemenjujuće dejstvo Internacionale. Većina pariskih internacionalaca nije pila alkoholna pića i svi su ostavili duvan. »Zašto da povlađujem takvoj slabosti?« – govorili su. Sve sitničavo i nisko trajno je nestalo ustupajući mesto veličanstvenom i uzvišenom.

Posmatrači sa strane nikako nisu u stanju da shvate kakve žrtve podnose radnici da bi podržali pokret. Trebalo je dosta hrabrosti da se neko otvoreno priključi nekoj sekciji Internacionale; to je značilo okrenuti protiv sebe gazdu i najverovatnije dobiti otkaz prvom zgodnom prilikom, a samim tim i duge mesece bez posla. Čak i u najboljim uslovima, pridruživanje radničkom savezu, ili nekoj od radikalnih partija, zahteva čitav niz neprestanih žrtava. I onih nekoliko kopejki koje evropski radnik daje za zajedničku stvar osetno se odražavaju na njegov budžet. A on je svake nedelje trebalo da daje ne malo kopejki. Često prisustvovanje skupovima takođe predstavlja izvesnu žrtvu. Za nas je čak zadovoljstvo da provedemo jedno veče na mitingu; ali radnik, čiji radni dan počinje u pet ili šest sati ujutru, mora da odvoji nekoliko sati od svog odmora da bi uveče bio na skupu, daleko od svog stana.

Meni je taj niz neprestanih žrtava bio stalni prekor. Video sam kako su radnici žudeli za obrazovanjem, a s druge strane broj dobrovoljnih učitelja bio je tako mizeran da je mogao da dovede do očajanja. Video sam koliko je trudbeničkoj masi neophodna pomoć obrazovanih ljudi, koji su imali dovoljno slobodnog vremena za stvaranje i razvoj njenih organizacija. Ali – kako je ništavan bio broj buržuja koji su nudili svoju pomoć bez želje da izvuku neku ličnu korist iz potpune bespomoćnosti naroda! Ja sam sve više i više osećao da sam dužan da celog sebe posvetim masama. Stjepnjak kaže u svom »Andreju Kožuhovu« da svaki revolucionar doživljava trenutak u životu kada ga nekakva okolnost, možda po sebi beznačajna, natera da se zakune na nesebično predavanje revolucionarnoj delatnosti. Poznat mi je taj trenutak, a doživeo sam ga posle jednog skupa u *Temple Unique* kada sam posebno jako osetio kakve su kukavice obrazovani ljudi koji oklevaju da pruže masama svoja znanja, energiju i aktivnost, tako potrebne narodu. »Tu su ljudi – mislio sam – koji postavši svesni svog ropstva teže da ga se oslobode. Ali gde im je pomoć? Gde su oni koji će prići da služe masama a da ih ne koriste za svoje častoljublje?«

Malo-pomalo u meni se takođe rađala sumnja u iskrenost propagande koja se vodila u *Temple Unique*. Jedne večeri na skupu se pojavio poznati ženevski advokat A. i izjavio da se do tada nije priključio Internacionali samo zato što je morao da prethodno sredi svoje lične finansijske stvari. Pošto je sada to obavio, namerava da stane uz radnički pokret. Zapanjio me je cinizam njegovih reči, i ja sam svoje misli saopštio svome drugu zidaru. Ispostavilo se da je na prethodnim izborima advokat očekivao podršku radikalne partije, ali je bio poražen. Sada je mislio da iskoristi radničku partiju. »Za sada mi prihvatamo usluge takve gospode« – reče moj prijatelj – »ali posle socijalne revolucije naš prvi posao biće da ih bacimo na otpad«.

Ubrzo posle toga hitno je bio sazvan miting radi protesta kako se govorilo, protiv »Journal de Geneve«. Ove novine bogatih ženevskih slojeva pisale su da se u *Temple Unique* začine nešto loše i da građevinari pripremaju isti onakav opšti štrajk kakav je bio 1869. godine. Zbog toga su vođe *Temple Unique* sazvale zbor. Hiljade radnika ispunile su salu a Utin im je predložio da prihvate rezoluciju, čija mi je formulacija izgledala veoma čudna: skup je pozivan da »s negodovanjem protestuje« protiv, po meni nevine primedbe da se radnici spremaju na štrajk. »A zašto tu primedbu žele da nazovu klevetom?« – čudio sam se. »Zar u štrajku ima nečeg kriminalnog?« Ali Utinu se žurilo i on je svoj govor završio rečima: »Ako se vi građani slažete s mojim predlogom odmah ću da ga pošaljem na štampanje«. Već se spremao da siđe sa govornice kada je neko primetio da ipak ne bi bilo loše da se prvo razmotri problem; a tada su se jedan za drugim javljali predstavnici različitih građevinskih zanata, izjavljujući da je u poslednje vreme nadnica bila tako niska da se ne može živeti; da se sa prolećem očekuje dosta radova i da radnici to žele da iskoriste da podignu zarade. Ako se poslodavci ne saglase, radnici će odmah početi štrajk.

Bio sam gnevan i sutradan sam prekorevao Utina zbog njegovog predloga – »Kako je to moguće?« govorio sam. »Kao vođa vi ste *moralni* znati da je štrajk stvarno pripremam. Iz naivnosti nisam ni shvatio prave motive vođa, a sam Utin mi je objasnio da bi »štrajk bio poguban za izbor advokata A.«

Nisam magao da nađem ništa zajedničko između ove mahinacije vođa i onih vatrenih govora koje su držali za govornicom. Bio sam potpuno razočaran i rekoh Utinu da želim da se upoznam sa »bakunjincima« ili »federalistima«, to jest sa drugom ženevskom sekcijom Internacionale. Reč »anarhizam« se tada još retko upotrebljavala. Utin mi je odmah dao cedulju sa kojom sam mogao da odem do Nikolaja Žukovskog, koji je pripadao »bakunjincima«; onda me je dugo gledao i rekao uz uzdah: »Ma vi se nama više nećete vratiti, ostaćete tamo«. Bio je potpuno u pravu.

IX

Prvo sam otputovao u Nojšatel, a zatim sam oko nedelju dana proveo među časovničarima u Jurskim planinama. Tako sam se prvi put upoznao sa slavnom jurskom federacijom, koja je kasnije imala izuzetno važnu ulogu u razvoju socijalizma, u koji je uvela princip odbacivanja vlasti, odnosno princip anarhije.

Godine 1872. jurska federacija se pobunila protiv autoriteta glavnog saveta Internacionale. Veliki međunarodni savez bio je zaista pokret radnika; i sami radnici su ga tako prihvatili ne smatrajući ga nipošto za političku partiju. U istočnoj Belgiji su radnici, na primer uneli u statut paragraf na osnovu koga niko ko se nije bavio manuelnim radom nije mogao da postane član sekcije. To je važno i za poslodavce. Osim toga, radnici su u potpunosti bili federalisti. Svaka nacija, svaka zasebna oblast i čak svaka sekcija, morale su potpuno samostalno da se razvijaju. Ali, buržoaski revolucionari stare škole koji su prišli Internacionali bili su prožeti shvatanjima o centralizovanim, piramidalnim tajnim društvima ranijeg vremena; oni su takve pojmove uneli u međunarodni savez radnika.

Osim federalnih i nacionalnih saveza bio je formiran i generalni savet u Londonu, koji je bio posrednik između različitih nacija. Marks i Engels su rukovodili njime. Međutim, ubrzo je postalo jasno da već sama činjenica da postoji takav generalni savet povlači za sobom velike nevolje. Generalni savet se nije zadovoljio ulogom centralnog biroa za koordinaciju. On je težio da u svoje ruke uzme ceo pokret, čas odobravajući a čas odbacujući delatnost ne samo različitih sekcija

i federacija, već i pojedinih članova. Kad je započeo ustanak komunista u Parizu, a vođama je ostalo samo da prate pokret ne znajući gde će ih on odvesti sledećeg dana – generalni savet je neizostavno hteo da rukovodi tokom stvari, čučeci pri tom u Londonu. Zahtevao je svakodnevne raporte, izdavao naredbe, odobravao, savetovao, i na taj način očigledno dokazivao kako je čak i za Asocijaciju loše da ima vladajuće jezgro. Šteta je postala još očiglednija kada je generalni savet, posle tajnog skupa 1871. godine, uz podršku malog broja aktivista odlučio da svu snagu Internacionale preusmeri na izbornu agitaciju. Mnogi su tada uviđali svu nepoželjnost vlade, ma kako demokratski bilo njeno osnivanje. Tako je nastajao savremeni anarhizam, a jurska federacija je postala središte njegovog razvoja.

U Jurskim planinama nije bilo razdvajanja vođa i radnika koje sam primetio u Ženevi, u *Temple Unique*. Naravno, neki članovi su bili obrazovaniji a što je još važnije aktivniji od drugih, ali tu je prestajala svaka razlika. Džems Gijom, jedan od najinteligentnijih i najobrazovanijih ljudi koje sam ikada upoznao – radio je kao korektor i upravnik u jednoj maloj štampariji. Na taj način je malo zarađivao pa je morao još i da noću prevodi romane sa nemačkog na francuski.

Kada sam stigao u Nojšatel, Gijom mi je rekao da mu je žao što našem razgovoru ne može da posveti više od sat-dva. Njihova štamparija je toga dana objavljivala prvi broj lokalnih novina i Gijom je osim redakture i korekture, morao još i da ispiše po tri hiljade adresa za prvi broj i da lepi banderole.

Ponudio sam da mu pomognem u pisanju adresa, ali uzalud. Gijom je adrese pamtio ili ih je beležio jednim do dva slova na parčićima papira.

– Ništa zato – rekao sam. U tom slučaju doći ću posle ručka u štampariju i lepiću banderole, a vi mi posvetite ono vreme koje vam uštedim.

Razumeli smo se i čvrsto se rukovali, i tada se među nama rodilo snažno prijateljstvo. Proveli smo nekoliko sati u štampariji. Gijom je pisao adrese, ja sam lepio banderole, a jedan od slugača – komunar, ćaskao je sa obojicom istovremeno brzo slažući neku pripovetku. Priču je filovao frazama iz teksta koji slaže, govoreći ih naglas. Ispadalo je približno ovako:

»Na ulicama je počeo vatreni okršaj... Draga Marija, volim te... Radnici su bili razjareni i borili se na Monmartru kao lavovi... Pade on na kolena pred njom... Branili su svoje predgrađe cela četiri dana. Znali smo da Galife strelja sve zarobljenike i zato smo se još upornije borili.« I tako dalje. Njegova ruka je brzo letela po slagarskoj kutiji.

Već je bilo veoma kasno kad je Gijom konačno skinuo radničku bluzu. Onda smo mogli na miru da porazgovaramo dva sata, dok ponovo nije došlo vreme da radi. Redigovao je »Bilten« jurske federacije.

U Nojšatelju sam se upoznao i sa Malonom. On je rođen na selu i u detinjstvu je bio pastir. Kasnije se obreo u Parizu gde je naučio zanat: da plete korpe. Zajedno sa knjigovescem Varlenom i stolarem Pendijem, postao je poznat kao jedan od najistaknutijih aktivista Internacionale u vreme kada su je proganjale napoleonovske vlasti (1869. godine). Ova trojica su bukvalno ispunjavala srca svih radnika i – kada je počeo ustanak – Varlen, Pendi i Malon su sa ogromnom većinom bili izabrani za članove saveta Komune. Malon je bio i predsednik jedne pariske opštine. Sada, kada sam ga upoznao u Švajcarskoj, izdržavao se pletenjem korpi. Za nekoliko sua mesečno zakupio je van grada na padini planine i malu otvorenu nadstrešnicu, odakle je u toku rada mogao da uživa u veličanstvenom pogledu na Nojšatelsko jezero. Noću je on pisao pisma i članke za radničke novine i radio na knjizi o Komuni. Na taj način je vremenom postao pisac.

Posećivao sam ga svakoga dana da bih čuo priču o Komuni koju je pričao taj revolucionar širokog lica, radan, pomalo poeta, smiren i neobično dobre duše. On je aktivno učestvovao u ustanku i sada je završavao knjigu pod nazivom »Treći poraz francuskog proletarijata«.

Jednog jutra kada sam se uspenjao do nadstrešnice, Malon me je sav blistajući dočekao uzvikom: »Pendi je živ, znate! Evo njegovog pisma. U Švajcarskoj je.« O Pendiju se ništa nije čulo, od 25. ili 26. maja, kada su ga poslednji put videli u Tiljerijama. Mislili su da je streljan, dok se on sve vreme skrivao u Parizu.

Ne prestajući da savija vrbinu, Malon mi je mirnim glasom koji bi samo povremeno zadrhtao pričao koliko su ljudi versajci streljali misleći da streljaju Pendija, Varlena ili njega – Malona. Ispričao mi je da je znao za smrt knjigovesca Varlena, koga su pariski radnici obožavali, o starom Deleklizu, koji nije želeo da preživi taj novi poraz, i o mnogim drugima. Sve strahote krvavog karnevala kojim su bogati slojevi proslavili svoj povratak u Pariz nizale su se preda mnom; a za njima i duh osvete koji su oni izazivali u gomili, koja je predvođena Raulom Rigoom postreljala taoce Komune.

Malonove usne su drhtale dok mi je pričao o junaštvu pariskih dečaćića, a suze su krenule iz njegovih očiju kada mi je ispričao sledeće. Versajci su nameravali da streljaju nekog dečaka. Pred smrt dečko se obratio jednom oficiru sa molbom da mu dozvole da odnese srebrni sat majci koja je živela u blizini. Oficir mu je iz sažaljenja dao dozvolu, nadajući se verovatno da se dečak neće vratiti. Ali posle četvrt sata mali junak je dotrčao, stao uza zid među leševe i viknuo: »Spreman sam!« Dvanaest metaka preseklo je njegov mladi život.

Čini mi se da nikada nisam osetio takvu moralnu patnju kao dok sam čitao grozovitu knjigu »Le Livre Rouge de la Justice Rurale«. Ona je bila sačinjena isključivo od pariskih izveštaja štampanih u listovima »Standard«, »Daily Telegraph« i »Times«, krajem maja 1871. godine, u kojima se govori o užasima koje su vršili versajci pod vođstvom Galifea, a pridodati su i citati iz »Figaro« puni krvoločnosti prema ustanicima. Obuzimalo me je mračno očajanje. Ono bi trajno ostalo u meni da nisam kasnije video kod poraženih, koji su preživeli sve te strahote, potpuno odsustvo mržnje i veru u konačnu pobjedu ideala – miran, iako tužan pogled okrenut budućnosti, težnju da se zaboravi košmar prošlosti, jednom reči, sve ono što me je zadivilo ne samo kod Malona već kod svih komunara koji su živeli sa mnom u Ženevi, a isto i kod onih koje sam kasnije sreo: Luize Mišel, Lefransea, Elizea Reklia i drugih.

Iz Nojšatela sam otišao u Sonvilije. Tu je, u maloj dolini usred Jurskih planina, razbacano mnoštvo sela i gradića čije se francusko stanovništvo tada bavilo isključivo raznim granama časovničarstva. Čitave porodice radile su zajedno u radionicama. U jednoj od njih upoznao sam se sa još jednim vođom – Ademarom Švicgebelom, sa kojim sam se kasnije veoma zbližio. Zatekao sam ga u radionici sa još desetak mladih ljudi, koji su gravirali poklopce zlatnih i srebrnih časovnika. Pozvali su me da sednem na klupu ili sto, i ubrzo smo zapodenuli živi razgovor o socijalizmu, o tome da li je vlada potrebna ili ne, o kongresu koji se bližio.

Te večeri besnela je snažna mećava. Sneg nas je zaslepljivao, a mraz »ledio krv u žilama«, dok smo se vukli ka najbližem selu. Ali, uprkos vejavici, iz susednih gradića i sela okupilo se oko pedeset časovničara, uglavnom ljudi u godinama. Neki od njih su morali da pređu i deset vrsta ali svejedno nisu hteli da propuste mali vanredni skup zakazan za to veče.

Sama organizacija časovničarskog zanata, koja omogućava da se ljudi odlično upoznaju i da rade po kućama gde mogu slobodno da pričaju – objašnjava zašto je to lokalno stanovništvo intelektualno razvijenije nego radnici koji od detinjstva provode život u fabrikama. Jurski časovničari se zaista odlikuju velikom samosvojnošću i velikom nezavisnošću. Ali isto tako, odsustvom

podele na *vođe* i *obične* može se objasniti to što je svaki član federacije nastojao da sam izgradi svoj pogled o bilo kom pitanju. Tu radnici nisu predstavljali stado koje bi vođe koristile za svoje političke ciljeve. »Vođe« su ovde jednostavno bili aktivniji drugovi – više ljudi od inicijative nego rukovodioci. Sposobnost jurskih radnika, naročito onih srednjih godina, da shvate samu bit ideje i njihovo umeće da se snađu u najsloženijim društvenim problemima ostavili su na mene dubok utisak. Čvrsto verujem – ako je jurska federacija odigrala istaknutu ulogu u razvoju socijalizma, to nije samo zato što je postala nosilac antidržavne i federalističke ideje, nego još i zato što je tim idejama zdravo mišljenje jurskih časovničara dalo konkretnu formu. Bez toga bi one još dugo ostale u oblasti čiste apstrakcije.

Teorijske postavke anarhizma, kako su tada počele da se definišu u jurskoj federaciji – čemu je naročito doprineo Bakunjin: kritika državnog socijalizma, koji – kako je tada naglašavano – preti da se razvije u ekonomski despotizam, još jeziviji od političkog, i najzad, revolucionarni karakter agitacije među Jurcima – snažno su delovali na moj um. Ali svest o potpunoj jednakosti svih članova federacije, nezavisnost prosuđivanja i načina njihovog izražavanja, koje sam zapažao među tim radnicima, kao i njihova nesebična predanost zajedničkoj stvari – još su jače osvajali moja osećanja. I kada sam posle jednonedeljnog boravka među časovničarima napuštao planine, moj je pogled na socijalizam bio definitivno formiran. Postao sam anarhista.

Posle putovanja po Belgiji, gde sam mogao da uporedim centralističku političku agitaciju u Briselu sa autonomističkom i ekonomijskom agitacijom među suknarima u Vervjeu, moja su se gledišta još više učvrstila. Ti suknari spadali su u red najsimpatičnijih grupa ljudi koje sam upoznao u inostranstvu.

X

Bakunjin je u to vreme živeo u Lokarnu. J a ga nisam sreo i sada mi je zbog toga izuzetno žao, jer, kada sam se posle četiri godine ponovo obreo u Švajcarskoj, više ga nije bilo među živima. On je pomogao jurskim drugovima da razumeju ideje i da precizno izraze svoje težnje; on je umeo da ulije snažan, bezgranični revolucionarni entuzijazam. Čim je u maloj novini koju je Gijom izdavao u Jurskim planinama (u Loklu) zapazio novu, nezavisnu struju u socijalističkom toku, Bakunjin je odmah otišao u Lokl. Čitave dane i noći razgovarao je sa svojim novim drugovima o istorijskoj potrebi novog pokreta prema anarhiji. U ovoj novini Bakunjin je pokrenuo niz temeljnih i blistavih članaka o postepenom istorijskom kretanju čovečanstva ka slobodi. Novim drugovima prenosio je entuzijazam i stvorio propagandni centar iz koga se anarhizam kasnije širio po celoj Evropi.

Pošto se preselio u Lokarno, Bakunjin je stvorio sličan pokret i u Italiji i Španiji (uz pomoć simpatičnog i talentovanog emisara Fanelija). A posao koji je započeo u jurskim planinama nastavili su sami Jurci. Oni su često pominjali »Mišela«, ali o njemu nisu govorili kao o odsutnom vođi čija je reč zakon, već kao o dragom prijatelju. Najviše me je zadivilo što je Bakunjin na ljude delovao više moralno nego kao intelektualni autoritet.

Nikada nisam čuo da se u razgovorima o anarhizmu ili o tekućim pitanjima federacije sporno pitanje rešavalo pozivanjem na autoritet Bakunjina. Radnici nikada nisu govorili: »Bakunjin je tako rekao«, ili »Bakunjin tako misli«. Ono što je pisao ili govorio nisu smatrali bespogovornim autoritetom, što se nažalost često može videti u savremenim političkim partijama. U svakoj situaciji, kada je vrhovni sudija mogao da bude ljudski um, svako je u sporovima davao svoje

sopstvene zaključke. Ponekad je možda na njihovu opštost i sadržaj Bakunjin uticao, a ponekad je i on sam nešto usvajao od svojih jurskih drugova. U svakom slučaju, svako je iznosio sopstvene argumente. Samo sam jednom čuo da se neko poziva na Bakunjina kao na autoritet i to je na mene ostavilo snažan utisak, tako da se i danas sećam detalja – gde i u kakvim uslovima se odvijao razgovor. Nekoliko mladih ljudi pričalo je, u prisustvu žena, ne baš s poštovanjem o ženama uopšte.

– Šteta što Mišel nije ovde! – uzviknula je jedna od prisutnih. On bi vam pokazao!

Oni su svi bili očarani kolosalnom ličnošću borca, koji se sav posvetio revoluciji, živeo samo za nju i iz nje crpao uzvišena i čista životna pravila.

Sa tog puta vratio sam se sa formiranim socijalističkim pogledima, kojih sam se od tada pridržavao trudeći se svom snagom da ih razvijem i dam im konkretniju formu.

Postojala je, međutim, jedna tačka koju sam prihvatio tek posle mnogo razmišljanja i besanih noći. Video sam jasno da se velike promene, kojima bi se sve što je potrebno za život i proizvodnju predalo u ruke društva – svejedno da li bi to bila narodna država socijaldemokrata ili savez slobodnih grupa, kako žele anarhisti – ne mogu izvršiti bez velike revolucije, kakva u istoriji još nije viđena. Više od toga. Još u vreme Francuske revolucije seljaci i republikanci morali su da napregnu sve snage da sruše truli aristokratski sistem. Ali, u velikoj socijalnoj revoluciji narod će morati da se bori sa intelektualno i fizički mnogo jačim protivnikom: sa srednjim slojevima, koji pored toga potpuno raspolažu moćnim mehanizmom savremene države. Međutim, ja sam ubrzo zapazio da se nikakva revolucija, ni mirna ni krvava, ne može izvršiti ako novi ideali ne prodru duboko i u onu klasu čije ekonomske i političke privilegije treba uništiti. Bio sam svedok oslobođenja seljaka i jasno mi je da do emancipacije ne bi došlo tako brzo kao što se desilo 1861. godine, da svest o nepravičnosti sistema kmetstva nije bila proširena i među samim spahijama (pod uticajem evolucije, koju su izazvale revolucije 1789. i 1848. godine). Video sam takođe da ideja oslobođenja radnika od jarma kapitalizma počinje da se širi i u samoj buržoaziji. Najvatrenije pristalice savremenog ekonomskog sistema odustaju već od odbrane svojih privilegija na bazi *prava*, ali se zadovoljavaju diskusijama o pravovremenosti promena. Oni ne poriču da žele neku promenu, ali pitaju da li će novi ekonomski sistem koji predlažu socijalisti stvarno biti bolji od postojećeg. Hoće li društvo u kome će radnici imati prevashodni uticaj moći bolje da rukovodi proizvodnjom nego kapitalisti pojedinačno, rukovođeni ličnom korišću, kao što je danas?

Osim toga, postepeno sam počeo da shvatam da revolucija – to jest, period ubrzanja evolucije i promena – isto tako odgovara prirodi ljudskog društva kao i spora evolucija, koja se sada može videti u kulturno razvijenim zemljama. I uvek kada se tempo takve evolucije ubrzava i kada započinje epoha velikih promena – moguće je da bukne građanski rat, manjih ili većih razmera. Zato, problem nije kako izbeći revoluciju, već kako postići najbolje rezultate uz što manje razmere građanskog rata, to jest, sa najmanje žrtava i, ako je moguće, bez raspirivanja uzajamne mržnje. Sve je to moguće samo uz jedan uslov: potčinjeni moraju sebi da stvore što jasniju predstavu o onome šta treba da izvrše i da se dovoljno prožmu jakim entuzijazmom. Tada mogu da budu sigurni da će im se pridružiti najbolji i najsvežiji elementi i iz samih vladajućih klasa.

Pariska komuna predstavlja snažan primer socijalne eksplozije bez dovoljno definisanih ideala. Kada su u martu 1871. godine radnici postali gazde Pariza, ne samo što nisu dirnuli u pravo na privatnu svojinu buržoazije, već su ga i sačuvali. Vođe Komune štatile su svojim grudima nacionalnu banku. Bez obzira na krizu koja je paralizovala industriju i nezaposlenost koja je iz toga proizašla, Komuna je svojim dekretima sačuvala prava posednika na fabrike, trgovinu u gradu Parizu. Ipak, uprkos tome, kada je pokret bio ugušen buržoazija nije uzela u obzir skromnost

pobunjenika. Pošto su proživeli dva meseca u stalnom strahu da će komunari posegnuti za njihovim pravom svojine, versajci su, kada su povratili Pariz, počeli da se svete kao da je taj napad već bio izvršen. Kao što je poznato, oko trideset hiljada radnika bilo je pobijeno – ne u borbi, već posle, kada je bitka već bila završena. Teško da bi osveta bila strašnija da je Komuna preduzela najodlučnije mere za socijalizaciju svojine.

Ako u razvoju ljudskog društva – razmišljao sam – postoje periodi u kojima je borba neminovna, i kada građanski rat počinje nezavisno od želje pojedinaca, onda je potrebno bar da se ona vodi u ime preciznih i definisanih zahteva, a ne maglovitih želja. Potrebno je da se ne vodi borba za drugostepena pitanja, čija beznačajnost ne umanjuje uzajamnu ogorčenost, već u ime opštih ideala koji mogu oduševiti ljude širinom horizonta koji se pred njima otvara.

U tom slučaju, ishod borbe neće zavisiti toliko od pušaka i topova, koliko od stvaralačkih snaga primenjenih na promenu društva na novim principima. Rezultat će naročito zavisiti od stvaralačkih društvenih snaga, koje će na vreme otvoriti veliki prostor, kao i od moralnog dejstva ciljeva ka kojima se ide; jer, u tom slučaju, reorganizatori će naići na simpatizere čak i u onim klasama koje su bile protiv revolucije. Borba koja se vodi na osnovi širokih ideala pročistiće socijalnu atmosferu. Tada bi broj žrtava i na jednoj i na drugoj strani bio neuporedivo manji nego da se borba vodi za drugostepena pitanja, koja otvaraju prostor za razne niske težnje.

Prožet takvim idealima, vratih se u Rusiju.

XI

U toku putovanja nakupovao sam puno knjiga i prikupio kolekciju socijalističke štampe. U Rusiji su svi ti primerci naravno bili zabranjeni. Neke novine i izveštaji međunarodnih kongresa nisu se ni za kakve pare mogli nabaviti čak ni u Belgiji. »Zar da tek tako bacim literaturu – mislio sam – kojoj bi se u Peterburgu tako obradovali i moj brat Aleksandar i moji drugovi?« Odlučih da po svaku cenu prenesem knjige u Rusiju.

U Peterburg sam se vraćao preko Beča i Varšave. Hiljade Jevreja žive na severozapadnoj granici kao krijumčari i nisam bez osnove mislio da će, ako nađem bar jednog od njih, moje knjige biti srećno prebačene preko granice. Ali nije bilo baš razborito sići na maloj stanici blizu granice i tamo tražiti švercera. Zato sam skrenuo sa puta, u Krakov. »Prestonica stare Poljske blizu je granice – mislio sam – pa ću tamo verovatno natrpati na nekog Jevrejina koji će me povezati sa ljudima koji mi trebaju.«

U nekada slavnu prestonicu stigoh uveče, a sutradan rano ujutro uputih se iz hotela u potragu. Ali, kako je velika bila moja zbunjenost kada sam na svakom ćošku i svuda na praznom pijačnom trgu nailazio na Jevreje, sa pejesima, u tradicionalnom kaputu sa dugim skutovima, kako vrebaju nekog pana ili trgovca koji bi ih poslao s nekakvim nalogom i omogućio im da zarade koji groš. Meni je trebao *jedan* Jevrejin, a ovde ih je bila čitava gomila. Kome da priđem? Obišao sam ceo grad i konačno sam iz oćajanja odlučio da se obratim jednome koji je stajao pored ulaza u moj hotel – ogromnu starinsku palatu, u čijim su salama nekada tancovale gomile finih dama i galantnih kavaljera. Sada je drevni dvorac služio mnogo prozaičnijoj svrsi, pružajući utočište retkim i slučajnim putnicima. Objasnio sam »vezi« da želim da prebacim u Rusiju prilično težak paket knjiga i novina.

– To će panu očas biti urađeno. Dovešću vam posrednika iz Glavne kompanije međunarodne razmene krpa i kostiju (otprilike tako). On vodi najveći šverc u celom svetu. Taj komisioner će gospodinu biti od koristi.

Posle pola sata »veza« se stvarno vrati sa »komisionerom«, nalickanim mladim čovekom koji je odlično govorio ruski, poljski i nemački.

»Komisioner« je pogledao moj svežanj, odmerio ga u rukama i upitao koje su vrste te knjige.

– Sve su najstrože zabranjene u Rusiji. Zato ih i treba prokrijumčariti.

– Pravo da vam kažem, mi se ne bavimo knjigama – odgovorio je on. Naš posao je svilena roba. Ako treba da platim mojim ljudima po težini, kao za svilu, moram od vas da tražim sasvim neodgovarajuću sumu. A još, da vam kažem istinu, ne volim da se petljam sa knjigama. Da se, ne daj bože, desi nesreća – »oni« će odmah montirati politički prosec. »Međunarodna kompanija krpica i kostiju« bi onda morala da plati silne pare da se iskobelja iz gužve.

Mora da sam izgledao jako ožalošćen, jer je elegantni »komisioner« odmah dodao: »Nemojte da se rastužujete. On (to jest, »veza«) će tu stvar za vas srediti na drugi način.«

– Čista istina! – veselo se ubaci »veza«, kada je komisioner otišao. – Naći ćemo sto načina da panu ugodimo.

Posle jednog sata vratio se sa drugim mladim čovekom, koji je uzeo zavežljaj, spustio ga pored vrata i rekao: »Dobro, ako pan sutra krene, može da nađe svoje knjige na toj i toj stanici u Rusiji«. On mi je sve detaljno objasnio.

– A koliko će to sve da košta? – pitao sam.

– A koliko pan misli da dâ? – odgovorio je on.

Is-tresao sam na sto sve što sam imao u novčaniku i rekao: »Evo, ovo mi je za put. Ostalo vama. Uzeću treću klasu.«

– Aj, aj, aj – počeli su da vrte glavom i »veza« i mladi čovek.

– Zar tako, da takav pan putuje trećom klasom? Nikad! Ne, ne i ne!... Za nas – deset rubalja, onda »vezi« dve rublje, ako ste zadovoljni njime. Nismo mi neki lopovi, nego poštteni trgovci!

Oni odlučno odbiše da uzmu više para.

Često sam od tada imao prilike da čujem o poštenju jevrejskih krijumčara na severozapadnoj granici. Kasnije, kada je naš kružok počeo da uvozi puno knjiga iz inostranstva, a i još kasnije, kada se tako mnogo revolucionara prebacivalo u Rusiju i iz Rusije – nije bilo nijednog slučaja da je neki švercer nekoga izdao, niti iskoristio izuzetnost situacije da se domogne velikih para.

Sutradan sam krenuo iz Krakova. Na dogovorenoj stanici u Rusiji mom vagonu je prišao nosač i rekao glasno tako da ga može čuti žandar koji je stajao na peronu: »Evo, vaš kofer je vaša svetlost juče ostavila.« I predao mi je moj dragoceni paket.

Ja sam se toliko radovao da se čak nisam ni zadržao u Varšavi, nego sam krenuo pravo u Peterburg, da pokažem bratu svoj trofej.

XII

U to vreme širio se snažan pokret među mladom ruskom inteligencijom. Kmetstvo je bilo ukinuto. Ali dva i po veka njegovog postojanja stvorila su čitav jedan svet navika i običaja, proizašlih iz ropstva. Tu je bilo nepoštovanje čovekove ličnosti, despotizam očeva, licemerna potčinjenost žena, kćeri i sinova. Početkom XIX veka u čitavoj Zapadnoj Evropi carevao je despotizam u sva-kodnevnom životu. Mnoštvo primera dali su Tekeri i Dikens, ali se nigde on nije tako bujno

rascvetao kao u Rusiji. Čitav ruski život: u porodici, u odnosu načelnika prema potčinjenome, oficira prema vojniku, gazde prema radniku – bio je njime prožet. Pojavio se čitav svet navika, običaja, načina mišljenja, predrasuda i moralnog kukavičluka – izrastao na neradu. Čak su i neki najbolji ljudi toga vremena platili veliki danak običajima kmetstva.

Zakon je pred njima bio nemoćan. Samo je snažan društveni pokret, koji bi zadao udarac samom korenu zla, mogao da izmeni navike i običaje svakodnevnog života. A u Rusiji je taj pokret, borba za individualnost, postao jači i bespoštedniji nego bilo gde drugde. Turgenjev je u svojoj izvanrednoj noveli »Očevi i deca« to nazvao »nihilizmom«.

U Zapadnoj Evropi nihilizam se potpuno pogrešno shvata; u štampi ga, na primer, stalno brkaju sa terorizmom, i uporno nihilizmom nazivaju onaj revolucionarni pokret koji je u Rusiji buknuo krajem carstvovanja Aleksandra II a završio se posle njegove tragične smrti. Sve je to rezultat nezaznavanja. Mešati nihilizam i terorizam isto je kao i ne razlikovati neki filozofski pokret, kao na primer stoicizam ili pozitivizam, sa nekim političkim pokretom – na primer, republikanskim. Terorizam je nastao u naročitim uslovima političke borbe u datom istorijskom trenutku. On je živio i umro. On može ponovo da vaskrsne i da opet umre. A nihilizam je obeležio celokupan život inteligencije i njegov se pečat neće lako izbrisati. Nihilizam je – ne računajući grublja zastranjiivanja, uostalom neminovna u svakom mladom pokretu – dao našoj inteligenciji onu specifičnu nijansu, na koju mi Rusi, na našu veliku žalost, ne nailazimo u zapadnoevropskom životu. Upravo taj nihilizam, u jednom od svojih brojnih vidova, daje našim piscima onu iskrenost, onaj stil »razmišljanja naglas«, koji tako oduševljavaju evropske čitaoce.

Nihilizam je pre svega objavio rat takozvanoj konvencionalnoj laži kulturnog života. Njegova je karakteristična crta bila apsolutna iskrenost. I, u ime toga, nihilizam se, tražeći isto i od drugih, odrekao praznoverice, predrasuda, navika i običaja čije se postojanje nije moglo opravdati razumom; analizirao je sve društvene institucije i običaje i pobunio se protiv svake vrste sofizma, ma kako on bio zakamufliran.

Raskinuo je, naravno, sa praznovericom očeva. Po svojim filozofskim shvatanjima nihilista je bio pozitivista, ateista, evolucionista u Spenserovom smislu, ili materijalista. On je naravno štedeo jednostavnu, iskrenu veru, koja predstavlja psihološku nužnost osećanja; ali se zato beskompromisno borio protiv hrišćanskog licemerja.

Čitav život civilizovanih ljudi pun je konvencionalne laži. Ljudi koji se ne podnose, pozdravljaju se na ulici sa najblaženijim osmesima na licu; nihilista se osmehuje samo onima koje voli da sretne. Gadili su mu se svi oblici spoljašnje ljubaznosti, koji su samo licemerje. Prihvatao je na neki način grublje ponašanje, kao protest protiv lažne ugladenosti svojih očeva. Nihilisti su videli kako su uobraženo očevi glumili idealiste i sentimentaliste, a da im to nije smetalo da budu pravi divljaci prema ženama, deci i kmetovima. I on se pobunio protiv tog sentimentalizma, koji se odlično slagao sa nimalo idealnim načinom ruskog života. Umetnost je takođe bila podvrgnuta ovom zamašnom negiranju. Nihilisti su bili odvratni beskrajni razgovori o lepoti, o idealu, umetnosti radi umetnosti, estetici i tome sličnom, dok se u isto vreme svaki umetnički predmet kupovao za novac otet od gladnih seljaka ili pljačkanih radnika. On je znao da je takozvani »kult lepog« bio samo maska, iza koje se skrivao najvulgarniji nemoral. Nihilist je još tada izgradio nemilosrdnu kritiku umetnosti, koju je nedavno dao naš najveći umetnik XIX veka Tolstoj u jednoj rečenici: »Par čizama važniji je od svih vaših madona i svih suptilnih razgovora o Šekspiru.«

Brak bez ljubavi i bračni život bez prijateljstva – nihilist je odbacivao. Devojka koju su roditelji terali da bude lutka u kući za lutke i da se »dobro uda« smatrala je da je bolje da batali svoje haljine i napusti kuću. Obukla bi najobičniju crnu vunenu haljinu, ošišala se i krenula na više

kurseve da bi stekla ličnu nezavisnost. Žena koja je videla da njen brak nije više brak, da je više ni ljubav ni prijateljstvo ne vezuju za muža, prekidalala je sasvim tu vezu i hrabro odlazila sa decom, pretpostavljajući samoću a često i siromaštvo većitoj laži i sukobu sa samom sobom.

Nihilist je svoju ljubav prema iskrenosti unosi čak i u sitne detalje svakodnevnog života. Odrekao se konvencionalne forme konverzacije i svoje mišljenje izražavao oštro i direktno; čak i uz malu afektaciju spoljašnje grubosti.

U Irkutsku smo se jednom nedeljno okupljali u klubu i plesali. Neko vreme sam revnosno odlazio na te večerinke, ali sam polako odustao, delimično zato da bih radio. Jednom je neka od dama pitala mog mladog druga zašto me nema u klubu već nekoliko nedelja. »Kada je Kropotkinu potrebno kretanje, on jaše« – nabusito je odgovorio moj drug.

– Što ne navrati i posedi sa nama? Ne mora da pleše – ubacila je druga dama.

– A šta bi on ovde radio? – odrezao je po nihilistički moj prijatelj. Da čavrlja sa vama o modi i krpicama? Sve te trice su mu dojadile.

– Pa on ponekad ide kod neke Manječke – nesigurno je primetila jedna gospođica.

– Da, ali ta devojka uči – odbrusio je moj drug – On joj daje časove nemačkog.

Moram da kažem da je ta nesumnjivo gruba pouka imala dobre rezultate. Većina irkutskih devojaka ubrzo je počela da opseada mog brata, mene i mog prijatelja molbama da im posavetujemo šta da čitaju i šta da uče.

Isto tako otvoreno nihilist bi odbrusio i svojim poznanicima da je čitavo njihovo saučešće za »sirotog brata« – narod, samo licemerje, dok istovremeno žive na račun tog naroda zbog koga ih boli duša u bogato uređenim palatama. Sa istom otvorenošću nihilist je govorio višem činovniku da on ne samo što ne brine o dobru potčinjenih nego je jednostavno – lopov.

Na izvestan način surovo nihilista bi se suprotstavio dami koja blebeće gluposti i koja se trsi »ženstvenošću« svoga ponašanja i prefinjenošću toaleta. On bi joj direktno rekao: »Kako se ne stidite da trućate koještarije a nosite šinjon od veštačke kose?« Nihilista je u ženi pre svega želeo da vidi druga, ljudsko biće, a ne lutku, ne gušćicu. On je apsolutno odbacivao one sitne znake spoljašnje pažnje koje se ukazuju takozvanom »slabijem polu«. Nihilist nije skakao sa svog mesta da bi ga ustupio nekoj dami ako bi mu bilo jasno da ona nije umorna a u sobi ima još slobodnih stolica. On se prema njoj odnosio kao prema drugu. Ali ako bi devojka, makar i potpuno nepoznata, pokazala želju da nešto uči, pomagao bi joj i bio je spreman da čak i svaki dan ako treba ide na drugi kraj grada. Mladi čovek koji prstom ne bi mrdnuo da gospođi doda čašu s čajem, rado je devojci koja bi došla na kurseve u Moskvu ili Peterburg nudio svoj jedini čas ili jedinu zaradu, govoreći: »Ne treba se zahvaljivati, muškarac može lakše da nađe posao nego žena: ovo nikako nije viteštvo, već obična jednakost.«

I Turgenjev i Gončarov pokušali su da prikažu u svojim romanima ovaj novi tip. Gončarov je u »Ponoru« napravio portret stvarne osobe, ali nimalo tipičnog predstavnika te klase; zato je Mark Volohov samo karikatura nihilizma. Turgenjev je bio suptilniji umetnik i suviše je cenio novi tip da bi napravio karikaturu; ali ni njegovim Bazarovom nismo bili zadovoljni. U to vreme izgledao nam je previše grub – na primer, u odnosu prema ostarelim roditeljima; a naročito smo smatrali da je on suviše prelazio preko svojih građanskih obaveza. Omladina nije mogla da bude zadovoljna isključivo negirajućim odnosom Turgenjevljevog junaka prema svemu. Nihilizam je sa svojom deklaracijom prava ličnosti i odbacivanjem licemerja bio samo prelazni momenat ka pojavi »novih ljudi«, koji ništa manje nisu cenili individualnu slobodu, ali su ujedno živeli za veliku stvar. Najbolje portrete nas samih videli smo u nihilistima Černiševskog, u njegovom umetnički znatno manje vrednom romanu »Šta da se radi«.

»Ali gorak je hleb koji prave robovi« – pisao je Njekrasov. Mlada generacija se odrekla tog hleba i bogatstva koje su zgrnuli njihovi očevi pomoću neslobodnog rada ljudi – kmetova ili podjarmljenih u fabrikama.

Cela Rusija je u vreme procesa karakozovcima sa čuđenjem čitala kako su optuženi, iako su imali znatne imetke, živeli po trojica-četvorica u jednoj sobi i nikada nisu trošili više od po deset rubalja mesečno, a ostalo što su imali ulagali su za stvaranje kooperativnih društava, zadruga, u kojima su sami radili. Nakon pet godina hiljade mladih ljudi, cvet Rusije, postupali su isto tako. Njihova parola je bila: »u narod«. Početkom šezdesetih godina u svakoj bogatoj porodici odvijala se uporna borba između očeva, koji su želeli da sačuvaju stara predanja, i sinova i kćeri koji su branili svoje pravo da sobom raspolažu u skladu sa svojim idealima. Mladi ljudi su napuštali vojničku službu, kancelarije, tezge i hrlili u univerzitetske gradove. Devojke, vaspitavane aristokratski, stizale su bez kopejke u Peterburg, Moskvu i Kijev da nauče posao koji bi ih mogao osloboditi od ropstva u roditeljskoj kući, a možda kasnije i od jarma muževa. Mnoge su stekle tu ličnu slobodu posle postojane i surove borbe. Sada su želele da korisno upotrebe stečeno znanje; nisu mislile na lična zadovoljstva već na to da narodu prenesu ono znanje koje je i njih oslobodilo.

U svim gradovima, u svim delovima Peterburga, nicali su kružoci samorazvoja. Tu su se pažljivo proučavala dela filozofa, ekonomista i mlade škole ruskih istoričara. Čitanje je bilo praćeno beskrajnim raspravama. A cilj svih predavanja i rasprava bilo je razrešiti važno pitanje koje je stajalo pred omladinom: na koji način ona najviše može da bude korisna narodu. Postepeno, dolazila je do zaključka da postoji samo jedan put: treba otići u narod i živeti njegovim životom. Zato su mladi ljudi odlazili u sela, kao lekari, lekarski pomoćnici, narodni učitelji, pisari u seoskoj opštini. Mnogi su, da bi se još više sjedinili sa narodom, krenuli u fizičke radnike, kovače, drvoseče. Devojke su polagale ispite za narodne učiteljice, lekarske pomoćnice, babice, i na stotine odlazile na selo, gde su se bezrezervno posvećivale najsiromašnijem delu naroda.

Kod njih još nije bilo nikakve ideje o revoluciji, o nasilnom menjanju društva prema utvrđenom planu. Oni su jednostavno hteli da opismene narod, da ga prosvete, da mu na neki način pomognu da se iščupa iz mraka i bede, a da istovremeno od samog naroda saznaju kakav je *njegov* ideal boljeg socijalnog života.

Kada sam se vratio iz Švajcarske zatekao sam ovaj pokret na vrhuncu.

XIII

Požurio sam naravno da drugovima pokažem knjige i prenesem utiske koje sam nosio iz poznanstva sa Internacionalom. Pravo da kažem, na univerzitetu nisam imao prijatelje; bio sam stariji od većine svojih drugova, a kod mladih ljudi razlika od nekoliko godina uvek predstavlja smetnju za bliskost. Treba takođe da dodam da su od uvođenja Uredbe 1861. godine najzreliji i najsamostalniji mladi ljudi bili propuštani kroz sito još u gimnaziji da ne bi došli do fakulteta. Zato su moji drugovi uglavnom bili dobri momci, vredni, ali bez interesovanja za nešto drugo osim ispita. Sprijateljio sam se samo sa izvesnim Dimitrijem K. Bio je rodom iz južne Rusije i mada je imao nemačko prezime jedva da je govorio nemački, a na njegovom licu nije bilo ničeg tevtonskog. Bio je prilično zreo, načitan čovek i puno je razmišljao. K. je veoma voleo nauku i duboko je poštovao; ali je, slično većini nas, došao do zaključka da postati naučnik znači preći u tabor filistara dok postoji takvo mnoštvo drugih poslova koji ne trpe odlaganje. On je dolazio na fakultet oko dve godine, a onda je to batalio i sav se predao socijalnoj aktivnosti. Živeo je pitaj

boga kako. Ne verujem čak ni da je imao stalni stan. Ponekad je dolazio kod mene i pitao: »Imate li papira?« Onda bi uzeo nešto hartije, stisnuo se negde na i kraj stola i marljivo bi prevodio dva sata. Ono malo što je na taj način zarađivao još je i preticalo preko njegovih skromnih potreba, tako da se, završivši posao, odvlačio na drugi kraj grada da se sretne sa drugovima ili da pomogne nekom prijatelju u nevolji. Bio je spreman da prokrstari ceo Peterburg da bi izdejstvovao prijem u gimnaziju za nekog dečaka, u čemu su učestvovali i ostali drugovi. Bio je nesumnjivo veoma obdaren. U Zapadnoj Evropi i znatno manje nadaren čovek postao bi svakako istaknuti politički i socijalni vođa. Ali pomisao o glavešinstvu nikada K-u nije padala na pamet. Častoljublje mu je bilo potpuno strano; tako da ne znam ni za jedan društveni posao koji bi Dimitrij smatrao odviše beznačajnim. Uostalom, ta osobina nije karakteristična samo za njega. Njome su se odlikovali svi koji su se u to vreme okupljali u studentskim kružocima.

Ubrzo pošto sam se vratio iz inostranstva Dimitrij mi je predložio da uđem u kružok, koji je tada u omladini bio poznat kao kružok Čajkovskog. Pod tim imenom odigrao je važnu ulogu u socijalnom razvoju Rusije. I pod tim imenom ući će u istoriju. »Članovi našeg kružoka još su uglavnom konstitucionalisti – rekao mi je K. – ali sve su to divni ljudi. Oni su spremni da prihvate svaku poštenu ideju. Imaju puno prijatelja svuda u Rusiji; vi ćete posle sami videti šta može da se uradi.« Ja sam već poznao N. V. Čajkovskog i neke članove njegovog kružoka. Čajkovski me je odmah očarao. I tokom mnogih godina, sve do danas, naše prijateljstvo nije poljuljano.

Kružok je nastao od sasvim male grupe muškaraca i žena – među ženama je bila i Sofija Perovska – koji su se ujedinili radi samoobrazovanja i samorazvijanja. Godine 1869. Nječajev je pokušao da organizuje tajno revolucionarno društvo od mladih koji su bili prožeti željom da rade u narodu. Ali da bi postigao svoj cilj on je pribegao metodama starih zaverenika i nije se libio ni prevara da navede članove da ga slede. Takve metode u Rusiji ne mogu uspeti, pa je njegova organizacija ubrzo pala. Svi članovi bili su pohapšeni; nekoliko najboljih i najpoštenijih ljudi iz ruske inteligencije prognani su u Sibir pre nego što su išta uspeli da urade. Kružok samorazvoja, o kome govorim, postao je iz želje da se radi suprotno metodama Nječajeva. Čajkovski i njegovi drugovi potpuno su tačno procenili da moralno razvijena ličnost mora da bude u osnovi svake organizacije, nezavisno od toga kakav će politički karakter organizacija kasnije poprimiti i kakav će program delovanja usvojiti pod uticajem događaja. Eto zašto se kružok Čajkovskog, postepeno šireći svoj program, tako razvio u Rusiji i postigao tako ozbiljne rezultate. Zato je, takođe, kasnije kada su surova proganjanja od strane vlasti izazvala revolucionarnu borbu kružok dao niz izuzetnih aktivista i aktivistkinja, koji su pali u boju protiv apsolutizma.

U to vreme, to jest 1872. godine, kružok nije imao u sebi ništa revolucionarno. A da je prosto ostao kružok samorazvoja, njegovi bi članovi ubrzo okoštali kao u isposničkoj ćeliji. Ali, kružok je pronašao odgovarajuću delatnost. Čajkovci su počeli da rasturaju dobre knjige. Kupovali su po cela izdanja Lasala, Flerovskoga-Bervija (»O položaju radničke klase u Rusiji«), Marksa, radove iz ruske istorije i rasturali ih među studentima u provincijskim gradovima. Posle nekoliko godina u »trideset osam gubernija Ruske imperije« – da upotrebim formulaciju iz optužnice – nije bilo značajnijeg grada u kome kružok nije imao drugove koji su rasturali takvu vrstu literature. Tokom vremena, pod uticajem opšteg toka događaja i podstaknut vestima iz Zapadne Evrope o ubrzanom porastu radničkog pokreta – kružok je sve više postajao centar socijalističke propagande među školskom omladinom i prirodni posrednik između članova provincijskih kružoka. A onda je došao dan kada se brana koja je razdvajala studente i radnike srušila i kada su nastale neposredne veze sa peterburškim, a delimično i sa provincijskim radnicima. Baš u to vreme, u proleće 1872. godine, pristupio sam kružoku.

Moji čitaoci u Zapadnoj Evropi verovatno su bili prilično razočarani kada su saznali da pristup tajnome društvu nije bio propraćen nikakvim zaklinjanjem niti obredom, o kojima su im toliko napričali razni romanopisci. Ničeg sličnog naravno nije bilo. Nasmejala bi nas i samo pomisao na ritual, a kod Dimitrija bi izazvala sarkastičan podsmeh od koga bi se ljubitelj ceremonije, ako bi se takav našao, postideo. Kružok nije imao čak ni statut. U članstvo su primana samo dobra poznata lica, više puta proverena, tako da im se moglo bezrezervno verovati. Pre nego što bi novi član bio primljen, njegov karakter je prosuđivan sa otvorenošću svojstvenom nihilistima. I najmanji znak neiskrenosti ili uobraženosti – i on ne bi bio primljen. Čajkovci nisu žudeli za tim da sakupe što više članova. Utoliko su manje težili da neizostavno rukovode svim mnogobrojnim kružocima koji su se formirali u glavnim gradovima i u provinciji i, da tako kažem, uzmu u zakup ceo pokret u omladini. Sa većinom kružoka bili smo u prijateljskim odnosima; mi smo pomagali njima i oni nama; ali nismo dirali u njihovu samostalnost.

Naš je kružok bio bliska porodica prijatelja. Nikada kasnije nisam naišao na grupu tako idealno čistih i visoko moralnih ljudi, kao što je bilo ovih dvadesetak koje sam upoznao na prvom sastanku kružoka Čajkovskog. I danas se ponosim time što sam bio primljen u takvu porodicu.

XIV

Kada sam se pridružio čajkovcima, oni su vatreno raspravljali kakav karakter treba da ima njihova aktivnost. Neki su bili za radikalnu i socijalističku propagandu u omladini. Drugi su mislili da kružok mora da ima samo jedan cilj: da pripremi ljude koji bi mogli da pokrenu ogromnu inertnu masu radnika, i da se onda centar agitacije prenese u sredinu seljaka i gradskih radnika. Takve rasprave vodile su se u svim kružocima i grupama, koji su na stotine nicali u Peterburgu i provincijskim gradovima. Svuda su pobeđivale pristalice druge varijante.

Da je omladina tog vremena bila samo za apstraktni socijalizam, zadovoljila bi se time da istakne nekoliko opštih principa – na primer, da je u bližoj ili daljoj budućnosti poželjno komunističko raspolaganje oruđima za proizvodnju – a potom bi se pozabavila političkom agitacijom. U Zapadnoj Evropi i u Americi upravo tako i rade socijalisti, potekli iz srednjih slojeva. Ali, tadašnja ruska omladina prišla je socijalizmu na sasvim drugi način. Mladi ljudi nisu u tom trenutku gradili socijalizam, već su sami postajali socijalisti, ne živeći bolje od radnika, ne razlikujući u krugu prijatelja »moje« i »tvoje« i odbijajući da sami koriste imetak dobijen nasleđstvom. Oni su se prema kapitalizmu odnosili onako kako se po savetu Tolstoja treba odnositi prema ratu: umesto da kritikuje rat a sam istovremeno nosi mundir, svako mora da se odrekne vojničke službe i oružja. Na takav način su mladi ljudi, svako od njih pojedinačno, odbijali da koriste prihode roditelja. Takva omladina je morala da krene u narod, i zaista je krenula. Hiljade mladića i devojaka već su bili napustili roditeljski dom i živeli su u selima i fabričkim gradovima, radeći raznorazne poslove. To nije bio organizovan već spontani pokret – jedan od onih masovnih pokreta koji se mogu zapaziti u trenutku buđenja ljudske savesti. Sada, kada su počeli da niču manji organizovani kružoci, koji su se pripremali da sistematski šire ideje slobode i pobune – sama snaga događaja gurnula ih je na put propagande među seljake i gradske radnike.

Mnogi pisci pokušali su da pokret »u narod« objasne uticajem spolja: uticaj emigranata omiljeno je objašnjenje svih policija u čitavom svetu. Nema nikakve sumnje da je omladina osluškivala snažni Bakunjinov glas; tačno je i to da nas je Internacionala očaravala. Ali su uzroci pokreta »u narod« mnogo dublji. On se začeo pre nego što su se »strani agitatori« obratili ruskoj omladini,

čak i pre nastanka Internacionale. On je bio naznačen još u karakozovskim kružocima 1866. godine. A Turgenjev ga je zapazio još ranije, godine 1859. i opisao ga u opštim crtama. U kružoku čajkovaca ja sam svom snagom učestvovao u razvoju tog već naznačenog pokreta; ali trebalo je samo da se prepustim toku koji je bio mnogo snažniji od pojedinačnog napora.

Naravno, mi smo često govorili i to da je potrebna politička agitacija protiv apsolutizma. Videli smo da su seljaci potpuno uništeni prekomernim dažbinama i prodajom stoke radi pokrivanja poreskog duga. Mi, sanjari, još smo tada predvideli potpuno osiromašenje celog stanovništva koje je, avaj, sada gotova činjenica; koje je zahvatilo veći deo srednje Rusije, a što sada priznaje čak i vlada. Znali smo kakva se bez očna pljačka dešava svuda po Rusiji. Znali smo za samovolju činovnika, za gotovo neverovatnu okrutnost mnogih među njima, i svaki dan donosio nam je nove činjenice o tome. Stalno smo slušali o noćnim pretresima, o uhapšenim drugovima, koje su puštali da trunu u tamnicama a onda ih administrativnim putem proganjali u zabita selca na kraju Rusije. Shvatili smo, zato, da je neophodna politička borba protiv te jezive vlasti, koja ubija najbolje duhovne snage u zemlji. Ali, nismo videli nikakvu osnovu, legalnu ili polulegalnu, za takvu vrstu borbe.

Naša starija braća nisu priznavala naša socijalistička stremljenja, a mi nismo mogli da ih se odrekemo. Uostalom, ako bi se neko od nas i odrekao svojih ideala, ni to ne bi ništa izmenilo. Cela mlada generacija bez izuzetka smatrana je »sumnjivom«, i zato se starija generacija plašila da ima bilo šta zajedničko s njom. Svaki mlad čovek koji je ispoljavao demokratske sklonosti, svaka kursistkinja, bili su pod tajnom kontrolom policije, a Katkov ih je optuživao da su zaverenici i unutrašnji neprijatelji države. Optužbe za političku sumnjivost građene su i na takvim znacima kao što su plavičaste naočare, kratka kosa i pled. Ako bi kod nekog studenta češće zalazili drugovi, policija bi svakako došla da pretrese njegov stan. Pretresi studentskih stanova bili su tako česti da je Dimitrij jednom prilikom, sa svojim dobroćudnim humorom, dobacio žandarmerijskom oficiru koji je rovaio kod njega: »A što vi svaki put preturate sve knjige kad nas pretresate? Bolje da napravite spisak, pa dođite svaki mesec da proverite jesu li sve na broju i ima li novih.« I na najmanju slutnju o političkoj sumnjivosti, studenta bi uhapsili, držali ga celu godinu u zatvoru, a onda bi ga prognali nekuda daleko »na neodređeno vreme«, kako se uprava izražavala svojim birokratskim žargonom. Čak i u vreme kada su se čajkovci bavili samo rasturanjem knjiga koje je cenzura odobrila, Čajkovskog su dva puta hapsili i držali u zatvoru po pet ili šest meseci, pri čemu je poslednje hapšenje bilo u kritičnom trenutku za njega. Neposredno pre toga pojavio se njegov rad iz hemije u »Biltenu Akademije nauka« a on se spremao da polaže ispite za bakalaureat. Najzad, pustili su ga, pošto žandari nisu uspeali da pronađu nikakav povod za progonstvo. »Ali zapamtite, ako vas još jednom uhapsimo – rekoše mu – bićete prognani u Sibir.« Životni san vlasti bio je, u stvari, da negde u stepama osnuje poseban grad, koji bi budno čuvali kozaci, i da tamo progone sve sumnjive mlade ljude. Samo je opasnost koju bi mogao da predstavlja takav grad od dvadeset-trideset hiljada politički sumnjivih sprečila da se ostvari taj uistinu azijski plan.

Jedan od naših članova, oficir Š-o, pripadao je onoj grupi mladih koji su težili zemskoj službi. Oni su je smatrali svojevrsnom misijom i usrdno su se za nju spremali ozbiljnim izučavanjem ekonomskog položaja Rusije. Mnogi mladi ljudi su neko vreme gajili takve nade, ali su se one kao magla raspršile prilikom prvog sudara sa državnom mašinom. Vlast je dala neku vrstu samouprave nekim gubernijama, a onda je odmah, putem ograničenja, preduzela mere da reforma izgubi svaki životni značaj i smisao. Zemstvo je moralo da se zadovolji ulogom činovnika koji skuplja dopunske dažbine za pokrivanje lokalnih državnih potreba. Svaki put, kada bi zemstvo pokrenulo

inicijativu da se formiraju narodne škole i učiteljski seminari, za brigu o narodnom zdravlju, za unapređenje poljoprivrede – nailazilo je kod vlasti na sumnju i nepoverenje, a u »Moskovskim vedomostima« na denuncijacije i optužbe za separatizam i da nameravaju da formiraju »državu u državi«, da »podrivaju apsolutizam«.

Ako bi nekome, na primer, palo na pamet da ispriča istinsku istoriju borbe zemstva Tverske gubernije zbog njenih učiteljskih seminara, ako bi neko pričao o svim sitnim pritiscima, prekorima i zabranama – niko u inostranstvu ne bi mu poverovao. Čitalac bi ostavio knjigu govoreći: »Suviše je glupo da bi tako stvarno moglo biti«. A ipak, sve se baš tako dešavalo. Koliko je gradonačelnika bilo razrešeno dužnosti, proterano iz gubernije ili prosto prognano, zato što su se usudili da caru vernopodanički predaju molbe za prava koja su zemstva već imala po zakonu. »Gradonačelnici okružnih i gubernijskih zemstava moraju da budu obični ministarski činovnici koji se povinuju ministarstvu unutrašnjih dela« – to je bila teza peterburških vlasti. Što se tiče nižeg sveta u zemskoj službi – na primer, učitelja, lekara, babica – njih su bez ikakve ceremonije, jednostavno po naredbi svemoćnog Trećeg odeljenja, za dvadeset četiri sata otpuštali i slali u progonstvo. Tačno 1896. godine, jedna bogata spahinica, čiji je muž bio na visokom položaju u jednom od zemstava, pozvala je na svoj imendan osam narodnih učitelja. Sutradan posle bala kod nje je došao sreski pandur i zatražio spisak pozvanih učitelja, radi raporta načelništvu. Spahinica je odbila.

– Pa dobro – rekao je pandur – sam ću da saznam i da izvestim. Učitelji *nemaju pravo* da se okupljaju. Ako su to uradili, moram da prijavim.

Visoki društveni položaj te gospođe spasao je učitelje. Međutim, ako bi se samo okupili kod nekog druga, žandari bi im svakako upali i polovina bi dobila otkaz od ministarstva narodne prosvete. A ako bi se nekome od njih omakla neka oštrija reč u vreme te invazije, njega bi sigurno poslali podalje. Eto, takve stvari se dešavaju sada, trideset godina posle uvođenja uredbe o zemstvima; ali sedamdesetih godina bilo je još gore. Kakvu su onda bazu za političku borbu mogle da predstavljaju takve ustanove?

Kada sam od oca nasledio tambovsko imanje, neko vreme sam ozbiljno mislio da se tamo nastanim i da se posvetim zemskoj službi. Neki seljaci i siromašni sveštenici okružnih sela molili su me to. Što se mene tiče, bio bih zadovoljan svakim poslom, ma kako bio skroman, ako bi mi samo pružio mogućnost da uzdignem duhovni nivo i imućnost seljaka. Jednom kada su se neki od tih koji su mi predlagali da ostanem okupili zajedno, pitao sam ih: »Pretpostavimo da probam da otvorim školu, da uvedem uzornu farmu, zadrugarsko gazdinstvo, a osim toga da se kod sudija u seoskoj opštini založim za nekog od naših seljaka, koga su nedavno išibali za volju spahiji S-nu – da li će me pustiti da nastavim?« I svi su mi jednodušno odgovorili: »Ni slučajno«.

Nekoliko dana zatim, kod mene je došao sedi pop, sa dva uticajna raskolnička nastavnika, veoma poštovan u okolini.

– Popričajte dobro sa njima – reče – i ako vam to leži na srcu, krenite sa njima, i s jevanđeljem u rukama propovedajte seljacima... Vi sami znate šta da propovedate... Nikakva policija neće vas pronaći ako vas oni budu skrivali. Ništa drugo ne može da se uradi. To vam ja, starac, mogu da savetujem.

Otvoreno sam im rekao zašto ne mogu da postanem novi Viklif. Ali starac je bio u pravu. Sada se među seljacima brzo širio pokret sličan religioznom pokretu lolarda. Muke, kojima su se podvrgli miroljubivi duhoborci, kao i najezde 1897. godine na štundiste, kojima su otimali decu da bi ih vaspitavali u provincijskim manastirima, doneće pokretu još veću snagu nego što je imao dvadeset pet godina ranije.

Pošto smo u našim raspravama stalno pokretali pitanje o potrebi agitacije za ustav, ja sam jednom predložio kružoku da ozbiljno razmotri tu stvar i da izradi plan delovanja. Uvek sam se pridržavao mišljenja da svako, ako kružok nešto jednoglasno odluči, mora da zanemari svoje lično osećanje i da uloži svu snagu za zajednički posao. »Ako se odlučite da agitujemo za ustav, govorio sam, da uradimo ovako. Odvojiću se od kružoka radi konspiracije, a kontakte ću održavati preko jednog čoveka – na primer Čajkovskog. Preko njega ćete me obavestavati o vašoj delatnosti, a ja ću vas u glavnim crtama upoznavati sa mojom. Ja ću da agitujem u višim i dvorskim krugovima. Tamo imam puno poznanika i znam da ima mnogo onih koji su već nezadovoljni postojećim poretkom. Okupiću ih i, ako može, ujediniću ih u neku organizaciju. A kasnije će se svakako stvoriti situacija da se sve te snage pokrenu da bi Aleksandra II naterale da Rusiji dâ ustav. Doći će čas kada će svi ti ljudi, pošto su se kompromitovali, morati u sopstvenom interesu da učine odlučujući korak. Oni među nama koji su bili oficiri, mogli bi da vode propagandu u armiji. Ali, cela ta aktivnost mora da se vodi odvojeno od vaše, iako paralelno sa njom. Razmišljao sam o tome ozbiljno i znam kakve veze imam i kome mogu da verujem; mislim takođe da neki od nezadovoljnika već sada vide u meni svojevrzni centar oko koga se mogu okupiti. Ja lično ne bih izabrao takvu aktivnost, ali ako vi smatrate da tako treba, predaću se dušom i telom.«

Kružok nije prihvatio taj predlog. Pošto smo se međusobno odlično poznavali, drugovi su smatrali da bih time izneverio sebe. Iz sasvim ličnih razloga sada sam izuzetno srećan što tada nisu prihvatili moj predlog. Ja bih krenuo putem koji mi nije ležao na srcu i ne bih osetio sreću koju sam pronašao idući u drugom pravcu...

Ali, šest ili sedam godina kasnije, kada su teroristi bili potpuno iscrpljeni u borbi sa Aleksandrom II, zažalio sam što se neko drugi nije pozabavio planom o akciji u višim peterburškim krugovima, koji sam bio izložio kružoku. Da je bila stvorena osnova, možda bi pokret razgranat po celoj imperiji uspeo da hekatomba žrtava ne pogine uzalud. U svakom slučaju, trebalo je obavezno voditi paralelnu akciju u Zimskom dvorcu.

Cesto smo u kružoku razmatrali neophodnost političke borbe, ali nismo dolazili ni do kakvog rezultata. Apatija i ravnodušnost bogatih slojeva nisu ulivali nadu, a jed u omladini još nije dostigao onu jačinu koja se ispoljavala šest ili sedam godina kasnije u borbi terorista pod rukovodstvom Izvršnog komiteta. Osim toga – takva je tragična ironija istorije – upravo oni mladi ljudi koji je Aleksandar II na stotine terao u progonstvo sačuvali su cara u periodu od 1871. do 1878. godine. Sami socijalistički programi kružoka sprečavali su da se ponovi atentat na cara. Parola toga vremena bila je: »Pripremite u Rusiji širok socijalistički pokret među seljacima i radnicima. A o caru i njegovim savetnicima ne brinite. Ako pokret počne, ako sve seljaci pridruže masama i zatraže zemlju i ukidanje otkupnina, vlasti će pre svega pokušati da se oslone na bogate slojeve i spahije, i sazvaće zemski sabor. Na isti način su seljački ustanci u Francuskoj 1789. godine prinudili kraljevsku vlast da sazove nacionalnu skupštinu. Tako će biti i u Rusiji«.

Neki ljudi i neki kružoci bili su uporni u tome da je neophodno ponoviti pokušaj Karakozova. Ali su organizovani kružoci bili protiv i stalno su odgovali drugove od toga. Sada mogu da obnarodujem jednu činjenicu koja nije bila poznata. Iz južnih gubernija došao je jednom jedan mladi čovek sa čvrstom namerom da ubije Aleksandra II. Kada su za to saznali, neki čajkovci su ga dugo ubeđivali da to ne čini, ali pošto im nije uspelo rekoše mu da će ga i silom sprečiti. Znajući kako je slabo tada bio čuvan Zimski dvorac, mogu da tvrdim da su čajkovci spasli Aleksandra II. Toliko je čvrsto ta omladina bila protiv rata, u koji se kasnije bacila sa samopožrtvovanjem kada se čaša njenih stradanja prepunila.

XV

Te dve godine u kružoku Čajkovskog ostavile su u meni neizbrisiv trag. Te dve godine moj život bio je ispunjen grozničavom aktivnošću. Upoznao sam onaj snažni polet života kada svakog trenutka osećaš napregnuto treperenje svih vlakana u dubini svoga bića – onaj zamah radi koga jedino i vredi živeti. Bio sam sa porodicom ljudi blisko sjedinjenih zajedničkim ciljem; čiji su uzajamni odnosi bili prožeti tako dubokom ljubavi prema čovečanstvu i tako velikom osetljivošću, da ne mogu da se setim nijednog trenutka u kome je život našeg kružoka bio narušen ma i najmanjim nesporazumom. Tu činjenicu će naročito ceniti oni koji su bilo kada imali priliku da se bave političkom agitacijom.

Pre nego što sam potpuno napustio naučni rad, smatrao sam da mi je dužnost da za Geografsko društvo završim izveštaj o putu po Finskoj, i još neke geografske radove. I moji novi drugovi su mi tako savetovali. »Ne bi valjalo da drukčije postupiš« – govorili su. Zato sam se marljivo latio posla da što pre završim svoje knjige iz geografije i geologije.

Naš se kružok okupljao često i ja nisam propuštao nijedan sastanak. Tada smo se sastajali u predgrađu Peterburga, u kućici koju je zakupila Sofija Perovska, koja je imala isprave žene nekog zanatlije. Perovska je, kao što je poznato, bila rođena u aristokratskoj porodici. Njen otac je neko vreme bio peterburški vojni gubernator. Uz saglasnost majke, koja je obožavala svoju kći, Sofija Perovska je napustila rodni dom i krenula na više kurseve, a zatim je sa tri sestre Kornilov, ćerke bogatog fabrikanta, osnovala onaj mali kružok samorazvoja iz koga se kasnije razvio naš. Sada, u građanki povezanoj maramom, u cicanoj haljini i muškim čizmama, koja tegli vodu iz Neve, niko ne bi prepoznao gospođicu koja je do nedavno blistala u peterburškim aristokratskim salonima. Bila je opšta ljubimica. Svako od nas osmehivao joj se posebno prijateljski, ulazeći u kuću koju se ona trudila da održi čistom; smeškali smo se i onda kada nam je zagorčavala život gundajući zbog prljavštine koju smo dovlačili našim mužičkim čizmama i kratkim bundama: dugo smo gazili blato predgrađa dolazeći do njene kućice. Perovska je tada pokušavala da svom jasnom i veoma pametnom lišću dâ što namćorskiji izraz, koliko je to bila u stanju, zbog čega smo je i prozvali »Zahar«². Po moralnim shvatanjima bila je rigorista ali ne i propovednica. Kada je nekim bila nezadovoljna pogledala bi ga oštrim pogledom ispod oka; ali u njemu se videla otvorena, plemenita priroda, kojoj je bilo dostupno sve ljudsko. Samo u vezi sa jednom stvari bila je neumoljiva. »Ženskaroš« – ispalila je jednom pričajući o nekome, a izraz sa kojim je izgovorila tu reč, ne prekidajući rad, zauvek se urezao u mome sećanju.

Perovska je bila »narodnjakinja« u dubini duše, a istovremeno revolucionarka i borac najčistijeg kova. Njoj nije bilo potrebno da ulepšava radnike i seljake, kao umišljeni dobročinitelji, da bi ih zavolela i da bi radila za njih. Ona ih je prihvatila onakve kakvi su. Jednom mi je, sećam se, rekla: »Započeli smo veliki posao. Moraće možda i dve generacije dobro da zapnu, ali to mora da se uradi.« Nijedna žena iz našeg kružoka ne bi ustuknula pred smrću na gubilištu. Svaka bi gledala smrti pravo uoči. Ali u to vreme, na toj etapi propagande, niko još nije mislio o tome. Poznati portret Perovske veoma liči na nju. On vrlo dobro svedoči o njenoj svesnoj hrabrosti, njenom otvorenom zdravom duhu i duši koja voli. Nikada nijedna žena nije tako iskazala svoju dušu koja voli, kao Perovska u pismu koje je napisala majci nekoliko sati pre nego što je izašla na stratište.

---

² Zahar, sluga Oblomova (Gončarov), uvek natušten: »Trudim se i prašinu brišem i čistim skoro svaki dan.«

Sledeći događaj pokazaće kakve su bile ostale žene iz našeg kružoka. Jedne noći Kuprijanov i ja krenusmo sa važnom vešću do Varvare B. Već je uveliko bila prošla ponoć, ali pošto smo videli da je njen prozor osvetljen, popesmo se. B. je sedela u sobici za stolom i prepisivala program našeg kružoka. Bila nam je poznata njena odlučnost i pade nam na pamet da izvedemo jednu od onih glupih šala koje se ljudima ponekad čine visprenim.

– B. došli smo po vas – počeo sam. – Hoćemo da probamo skoro suludu stvar, da oslobodimo drugove iz tvrđave.

B. nije baš ništa pitala. Odložila je pero, ustala i rekla: »Idemo!« Ona je to izgovorila tako jednostavno da mi je odmah bilo jasno kako je glupa bila moja šala, i odmah joj sve priznah. Ponovo se vratila na stolicu, a u očima su joj bljesnule suze. »Znači to je bila samo šala?« – upitala je prekorno. »Kako sa *time* možete da se šalite!« Shvatio sam tada svu bezdušnost mojih reči.

Drugi opšti ljubimac našeg kružoka bio je Sergej Kravčinski, dobro poznat u Engleskoj i Americi pod pseudonimom Stjepnjak. Ponekad smo ga zvali »čedo«, tako se malo brinuo o svojoj sigurnosti. Ali, ta je bezbrižnost proizlazila iz neustrašivosti, koja se, na kraju krajeva, često pokazuje kao najbolji spas od policijskog progona. On je brzo postao dobro poznat radnicima kao propagator, pod imenom »Sergej«, i zato ga je policija intenzivno tražila. Uprkos tome, nije preduzimao nikakve mere predostrožnosti. Sećam se kako su mu jednom na sastanku očitali bukvicu zbog nečega što su drugovi smatrali velikom neoprežnošću. Sergej je po običaju kasnio na sastanak i da bi stigao na vreme protrčao je odeven kao mužik, u kratkoj bundi, posred Litejne.

– Kako si mogao to da uradiš? – grdili su ga. – Mogao si da izazoveš sumnju i pokupili bi te kao običnog lopova!

Ali ja bih želeo da svi budu tako pažljivi kakav je bio Sergej u situacijama kada bi drugi mogli biti kompromitovani.

Prvi put smo se zblížili povodom Stenlijeve knjige »Kako sam pronašao Livingstona«. Jednom se naš sastanak odužio do ponoći; kada smo se već spremali da se razidemo ušla je s knjigom u rukama jedna od sestara Kornilov i pitala ko prihvata da prevede šesnaest stranica engleskog teksta do osam sati ujutro. Pogledao sam kolike su stranice, i rekao da se posao ako mi neko pomogne može završiti u toku noći. Javio se Sergej i u četiri sata ujutro štamparski tabak je bio preveden. Pročitali smo jedan drugome naše prevode, pri čemu je onaj drugi pratio engleski tekst. Onda smo slistili činiju kaše koju su nam ostavili na stolu i izašli zajedno da bi se vratili kućama. Te noći postali smo bliski prijatelji.

Uvek sam voleo ljude koji umeju da rade i koji svoj posao obavljaju kako valja. Zato su me Sergejev prevod i njegova sposobnost da brzo radi već približili njemu. A kada sam ga bliže upoznao, zavoleo sam ga veoma zbog čestitog i otvorenog karaktera, zbog mladalačke energije, trezvenosti, izuzetne inteligencije, zbog jednostavnosti, odanosti, hrabrosti i nepokolebljivosti. Sergej je puno čitao i razmišljao i pokazalo se da smo imali iste poglede na revolucionarni karakter borbe koju smo započeli. On je bio desetak godina mlađi od mene i možda još nije potpuno bio svestan kakvu će tešku borbu zahtevati predstojeća revolucija. Kasnije je on sa puno humora pričao epizode iz svog naj ranijeg odlazjenja u narod. »Jednom – pričao je – idemo jedan drug i ja putem. Tu nas sustiže neki seljak na saonicama. Počeh da mu objašnjavam da ne treba plaćati dažbine, da činovnici pljačkaju narod i da po Svetom pismu sledi da je vreme za bunt. Mužik ošinu konja, ali i mi ubrzasmo korak. On potera konja u kas, mi potrčasmo za njim. Ja mu sve vreme dobacujem ono o dažbinama i buni. Na kraju, mužik pusti konja u galop. Međutim, kljuse

beše slabo tako da nismo zaostajali za sankama i propagandisasmom seljaka sve dok ne izgubismo dah.«

Neko vreme Sergej je živeo u Kazanju pa smo morali da se dopisujemo. On nije podnosio šifrovanje pisama i zato sam mu predložio drugi način dopisivanja, koji se i ranije često koristio radi konspiracije. Pišete najobičnije pismo o svemu i svačemu, ali u njemu treba čitati samo neke reči, na primer, svaku petu. Tako, pišete: »Oprosti što ti pišem na brzinu. Dođi kod mene večeras. Sutra ujutru moram da krenem do sestre Lize. Mome bratu Nikolaju je sve gore. Sad je već kasno za operaciju.« Kada se čita svaka peta reč, dobija se: »Dođi sutra kod Nikolaja, kasno.« Ponekad je trebalo pisati pismo i na šest-sedam stranica, da bi se prenela jedna stranica poruka. Osim toga, trebalo je dobro razviti maštu da bi se smislilo pismo u koje je moglo da se umetne sve što treba. Sergeju, od koga je bilo nemoguće izvući šifrovano pismo, veoma se dopao ovakav način dopisivanja. Pisao je poruke koje su sadržale čitave priče sa potresnim epizodama i dramatičnim raspletima. Kasnije mi je pričao da su mu ta pisma pomogla da razvije beletristički talenat. Ako neko zaista ima dara, sve će doprinositi njegovom razvoju.

U januaru ili februaru 1874. godine živeo sam u Moskvi, u jednoj od kuća u kojoj sam proveo detinjstvo. Jednog jutra, rano, rekoše mi da želi da me vidi nekakav seljak. Izašao sam i ugledao Sergeja, koji je baš pobegao iz Tverske gubernije. Bio je veoma jak i išao je po selima kao drvodelja, sa još jednim istim takvim rmpalijom, bivšim oficirom Rogačovim. Taj posao je bio veoma težak, naročito za nenaviknute, ali Sergej i Rogačov ga zavoleše. Niko u zdravim drvodeljama ne bi prepoznao bivše oficire. Oni su se tako kretali oko dve nedelje, ne izazivajući sumnju, propagandišući na sve strane. Ponekad bi Sergej tumačio mužicima Jevanđelje, koje je znao skoro napamet, i dokazivao njegovim stihovima da treba započeti bunu. Seljaci su slušali propagatore kao da su pravi apostoli, vodili ih iz kuće u kuću, odbijajući da uzimaju novac za hranu. Za dve nedelje propagatori su u nekoliko sela izazvali pravo vrenje. Glas o njima proneo se svuda okolo. I stari i mladi seljaci šuškali su po ambarima o »zastupnicima« i počeli glasnije da govore da će ubrzo biti oduzeta zemlja gospodi, koju će onda car uzeti u službu. Omladina se osmelila prema policiji i govorila je: »Sačekajte, stiže naših pet minuta. Nećete vi, izrodi, više da nam naređujete!« Ali priča o drvodeljama stigla je i do seoskog pristava, i njih uhapsiše. Izdata je naredba da ih sprovedu do policijske stanice koja je bila udaljena dvadesetak vrsta.

Vodilo ih je pod stražom nekoliko mužika. Usput je trebalo proći kroz selo u kome je bila crkvena slava.

– Ko su oni? Uhapšenici? Fino. Dajte ih ovamo, strikani – govorili su mužici koji su pirovali.

Uhapšenike i stražu zadržase ceo dan, vodeći ih iz kuće u kuću i časteći ih domaćim pivom. Stražare nije trebalo mnogo moliti Pili su i terali su i uhapšenike da i oni piju. »Na sreću – pričao je Sergej – pivo je išlo u krug u tako velikom krčagu da niko nije mogao da vidi koliko ja pijem kada prinosim posudu.« Uveče, stražari behu pijani, a pošto nisu hteli da se takvi pojave pred pristavom, odlučise da se prenoći u selu. Sergej je sve vreme pričao sa seljacima. Oni su ga slušali, i bi im žao što tako dobre ljude vode u stanicu. Kada su se svi spremali na spavanje, jedan od mlađih iz straže šapnu Sergeju: »Samo ću da pritvorim vrata, neću da stavim rezu.« Sergej i Rogačov razumeli su taj nagoveštaj. Kada su ostali zaspali, njih dvojica se iskradoše na ulicu, krenuše brzim korakom i oko pet sati ujutru već su bili na oko dvadeset pet vrsta daleko od sela, na maloj železničkoj stanici, odakle su prvim vozom krenuli za Moskvu. Sergej je tu i ostao. Kasnije, kada su sve nas u Peterburgu pohapsili, moskovski kružok čiji su inspiratori bili on i Vojnaraljski, postao je glavni centar agitacije.

Čas tu, čas tamo, propagatori su se nastanjivali u manjim grupama, prurušeni na razne načine, u gradovima i selima. Neki su otvarali kovačnice, drugi su prionuli da obrađuju zemlju, pa je omladina iz bogatih porodica radila u tim radionicama ili pak na polju, da bi bila u stalnom dodiru sa radnim masama. U Moskvi je nekoliko nekadašnjih ciriških studentkinja osnovalo svoju organizaciju i same su stupile u tkaonice, gde su radile po četrnaest do šesnaest sati dnevno i živele su u zajedničkim kasarnama teškim i neprivlačnim životom ruskih fabričkih radnica. Bio je to veliki, požrtvovan pokret, u kome je učestvovalo najmanje dve-tri hiljade ljudi, a osim toga je još dva do tri puta više simpatisalo i na sve moguće načine pomagalo borbenu avangardu. Naš peterburški kružok redovno se dopisivao (naravno, pomoću šifara) sa dobrom polovinom te armije.

Brzo smo videli da nam nije dovoljna legalna literatura u kojoj je oštra cenzura zabranjivala svaki nagoveštaj o socijalizmu, pa smo u inostranstvu osnovali svoju štampariju. Trebalo je, naravno, pisati posebne brošure za radnike i seljake, tako da je »literarni komitet«, u kome sam bio i ja, uvek imao puno posla. Sergej je napisao nekoliko takvih brošura, između ostalog »Govor na Veliki petak« u duhu Lamenea; a u jednoj drugoj, »Mudrica Naumovna«, izložio je socijalističko učenje u formi bajke. Obe brošure doživele su veliki uspeh. Knjige i brošure štampane u inostranstvu krijumčarene su u balama u Rusiju, slagane na određenim mestima a onda su slate lokalnim kružocima, koji su već rasturali literaturu među seljacima i radnicima. Za sve to bila je potrebna ogromna organizacija, zatim česta putovanja u inostranstvo, obimna prepiska. To je naročito bilo potrebno da bi se naši pomoćnici i skladišta za knjige zaštitili od policije. Imali smo specijalne šifre za svaki provincijski kružok i često se dešavalo da su, pošto smo šest ili sedam sati razmatrali i najsitnije detalje, ne verujući u našu preciznost u šifrovanju, žene radile još čitavu noć ispisujući zagonetne znake i razlomke.

Naši sastanci odlikovali su se uvek srdačnim međusobnim odnosima. Predsednik i druge formalnosti Rusima baš ne leže, i mi nismo imali ništa slično. Mada su naši sporovi ponekad bivali veoma vatreni, naročito kada su razmatrana »programska pitanja«, mi smo se uvek odlično snalazili i bez zapadnoevropskih formalnosti. Bila je dovoljna samo apsolutna iskrenost, zajednička želja da se stvar reši što je moguće bolje i otvorena antipatija prema svakoj teatralnosti. Ako bi neko od nas krenuo sa retoričkim efektima, opominjali smo ga šalama da je krasnorečivost neumesna. Često se dešavalo da na sastancima i ručamo – naša hrana bila je crni hleb, usoljeni krastavci, parče sira i kobasice i slabog čaja – do mile volje. Tako smo jeli ne zato što smo imali malo para; imali smo ih uvek puno, ali nikad ih nije bilo dovoljno za troškove štamparije i transporte knjiga, skrivanje drugova koje traže žandari i za razne druge poduhvate.

U Peterburgu smo brzo sklopili puno poznanstava među radnicima. Serdjukov, momak sjajnog obrazovanja, sprijateljio se sa mnogim zavodskim³ radnicima, od kojih je veliki broj radio u državnoj fabrici oružja, i formirao kružok od oko trideset ljudi koji su se okupljali da bi čitali i razgovarali. U Peterburgu zavodski radnici nisu imali male plate i samci nisu živeli u oskudici. Oni su se ubrzo srodili sa radikalnom i socijalističkom literaturom tog vremena, i Bokl, Lasal, Mil, Drejper, Špilgangen postali su im poznata imena. Po svesti, zavodski radnici nisu se mnogo razlikovali od studenata. Kada smo se Dimitrij, Sergej i ja pridružili čajkovcima, često smo zajedno odlazili u radnički kružok i razgovarali o različitim stvarima. Međutim, naše nade da će ti mladi ljudi postati propagatori među ostalim radnicima, čija je situacija bila mnogo teža od njihove, nisu bile potpuno opravdane. U slobodnoj zemlji oni bi postali obični govornici na druš-

---

³ Razlika zavoda i fabrike u vezi je s razvojem industrije u Rusiji. U savremenom ruskom jeziku nema razlike.

tvenim sastancima, ali, slično privilegovanim ženevskim časovničarima, oni su se prema običnim fabričkim radnicima odnosili sa izvesnim omalovažavanjem pa nisu goreli od želje da postanu mučenici za socijalističku stvar. Tek kada je većina njih bila pohapšena, a neki su u zatvoru ostali i po tri godine zato što su se drznuli da *misle* kao socijalisti, i pošto su neki od njih najzad shvatili svu beskrajnost ruskog despotizma, postadoše vatreni propagatori – prvenstveno socijalističke revolucije.

Mene su simpatije prvenstveno vodile tkačima i fabričkim radnicima uopšte. U Peterburg se sliva na hiljade takvih radnika, koji se leti vraćaju u svoja sela da oru zemlju. Ti ljudi, upola seljaci upola fabrički radnici, donose u grad zadržni duh ruskog sela. Među njima je revolucionarna propaganda bila veoma uspešna. Morali smo čak da stišavamo razbuktalost naših novih drugova – u protivnom, oni bi nam dovodili stotine drugova, od mladih do staraca. Većina fabričkih radnika živela je u zadrugama od po desetak-dvanaestak ljudi, u zajedničkom stanu i na zajedničkoj hrani, pri čemu je svako prilagao mesečno svoj deo za troškove. I baš u te stanove smo odlazili. Tkači su nas ubrzo upoznali sa drugim zadrugama: zidara, tesara i sličnim, a u nekim od njih Sergej, Dimitrij, Š-o i još neki naši drugovi imali su svoje ljude; čitave noći provodili su pričajući o socijalizmu. U mnogim delovima Peterburga, i u predgrađima, imali smo specijalne stanove koje su unajmili naši drugovi. Tu je svako veče dolazilo po desetak radnika da nauče da čitaju i pišu, a onda da porazgovaramo. S vremena na vreme neko od nas uputio bi se na nedelju-dve u sela iz kojih su poticali naši prijatelji i tamo smo gotovo potpuno otvoreno vršili propagandu među seljacima.

Naravno, oni koji su vršili propagandu među seljacima preoblačili su se u seljake. Jaz koji u Rusiji razdvaja »gospodu« od mužika tako je dubok, oni tako retko dolaze u kontakt, da bi pojava čoveka odevenog »po gospodski« u selu izazivala opštu pažnju. Ali i u gradu policija bi začas postala sumnjičava ako bi među radnicima primetila čoveka koji se razlikuje odećom i govorom. »Šta on ima da se druži sa prostim svetom, osim ako nema loše namere?« Veoma često bih, posle ručka u aristokratskoj kući ili čak u Zimskom dvorcu gde sam svraćao da vidim nekog prijatelja, uzimao fijaker i žurio u siromašan studentski stan u udaljenom predgrađu, gde sam skidao otmenu odeću, oblačio cicanu košulju, seljačke čizme i kratku bundu i odlazio kod svojih prijatelja tkača, zbijajući uz put sa mužicima šale. Pričao sam svojim slušaocima o radničkom pokretu u inostranstvu, o Internacionali, o Komuni 1871. godine. Oni su veoma pažljivo slušali, trudeći se da im ne promakne ni reč, a onda bi pitali: »Šta mi u Rusiji možemo da učinimo?« Odgovarali smo: »Treba ubeđivati, izabirati najbolje ljude i organizovati ih. Nema drugog načina.« Pričali smo im o Francuskoj revoluciji, prema interpretaciji izvanredne »Istorije seljaka« Erkmana Šatrijana. Sve je oduševljavao »g. Šovaljov«, koji je obilazio sela i rasturao zabranjene knjige. Svi su goreli od želje da slede njegov primer. »Razgovarajte sa drugima – govorili smo – upoznajte ljude jedne sa drugima, a kada nas bude više, videćemo šta možemo da učinimo.« Radnici su nas potpuno razumeli i zato nam je ostajalo samo da stišavamo njihov žar.

Među njima sam proveo mnogo lepih časova. Naročito pamtim prvi dan 1874. godine, poslednju Novu godinu koju sam proveo u Rusiji na slobodi. Novu godinu sam dočekao u odabranom društvu. Tamo je bilo izrečeno puno oštroomnih reči o dobru naroda i tome slično. Ali kroz sve te osećajne govore provlačila se jedna nit. Svaki od gostiju, izgledalo je, bio je naročito zaokupljen mišlju kako da sačuva svoj lični imetak. Niko, ipak, nije smeo otvoreno da prizna kako je spreman da uradi samo ono što ne bi bilo opasno po njega samog. Sofizmi, beskonačni niz sofizma o laganom toku evolucije, o učmalosti masa, o nekorisnom žrtvovanju, izricani su samo da bi se

sakrili istinski motivi – između uveravanja o spremnosti na žrtve... Naglo me je obuzela teskoba i ja sam napustio to društvo.

Ujutro sam pošao na sastanak tkača. Održavao se u mračnom podrumu. Bio sam odeven kao seljak i utopio sam se u gomili kratkih bundi. Drug koga su radnici poznavali predstavio me je jednostavno: »Borodin, moj drug«, »Ispričaj nam Borodine – nastavio je – šta si video u inostranstvu?« I ja počeh da pričam o radničkom pokretu u Zapadnoj Evropi, o borbi proletarijata, o teškoćama koje stoje pred njim, o njegovim nadanjima.

Na sastanku su uglavnom bili ljudi srednjih godina. Moja ih je priča izuzetno zainteresovala i oni su me stalno nešto zapitkivali, i to sasvim konkretno: o najsitnijim detaljima o radničkim savezima, o ciljevima Internacionale i o njenim šansama za uspeh. Onda su počela pitanja šta može da se uradi u Rusiji i kakve mogu biti posledice naše propagande. Nikada nisam umanjivao opasne strane naše agitacije i otvoreno sam rekao šta mislim: »Nas će verovatno uskoro sve prognati u Sibir, a vas, to jest neke od vas, držaće dugo u zatvoru zato što ste nas slušali.« Mračna perspektiva nije ih ohladila ni uplašila. »Pa šta, ni u Sibiru ne žive samo medvedi: ima i ljudi. Tamo gde žive ljudi nećemo ni mi propasti.« »Nije đavo tako crn kao što izgleda.« »U strahu su velike oči.« »Ne kuni prosjački štap i zatvor.«

A kada su kasnije neke od njih uhapsili, držali su se sjajno i nikoga nisu izdali.

XVI

U te dve godine o kojima pričam, bilo je mnogo hapšenja, kako u Peterburgu tako i u celoj Rusiji. Nije bilo meseca da nismo videli kako nam nekoga nema, ili da nije uhapšen neki član provincijskih grupa. Krajem 1873. godine hapšenja su učestala. U novembru je policija banula u jedan od naših glavnih stanova, preko Narvske Rampe. Izgubili smo Perovsku i još trojicu drugova. Morali smo da prekinemo sve odnose sa radnicima u tom delu Peterburga. Žandari postadoše veoma budni i odmah bi zapazili ako se pojavi student u radničkom kvartu. Pronašli smo novi smeštaj, još dalje van grada, ali i njega smo morali da napustimo. Među radnicima šunjali su se špijuni i pažljivo nas tražili. U kratkim bundama, sa našim seljačkim izgledom, Dimitrij, Sergej i ja uspevali smo da se provučemo nezapaženi. Nastavili smo da odlazimo u kvartove koji su vrveli od žandara i špijuna. Ali Dimitrij i Sergej bili su u velikoj opasnosti. Policija ih je stalno tražila pošto su njihova imena postala veoma poznata u radničkim kvartovima. Da su K-a ili Kravčinskog slučajno zatekli u stanu nekog poznanika, u kome je policija vršila pretres, brzo bi ih pokupili. Bilo je trenutaka kada je Dimitrij svakodnevno morao da traži stan u kome bi relativno mirno mogao da provede noć.

– Mogu li da prenoćim kod vas? – pitao bi došavši kod nekog druga oko deset sati uveče.

– Nipošto. Moj stan u poslednje vreme nadgledaju. Bolje idite do N.

– Pa ja baš od njega dolazim. On kaže da je njegova kuća okružena špijunima.

– Onda idite kod M. On mi je veliki drug i nije pod sumnjom, ali daleko stanuje. Uzmite fijaker, evo para.

Ali Dimitrij iz principa nije uzimao novac i odvlačio se da nađe prenoćište do suprotnog kraja grada, ili bi ostao kod druga kod koga su svaki čas mogli da nagrnu na pretres.

U januaru 1874. godine policija je otkrila našu glavnu citadelu u Viborgskoj ulici koja nam je služila za propagandu među tkaćima. Nekoliko naših najboljih propagatora iščezlo je iza miste-

---

⁴ Treće odeljenje – politička policija, stvorena 1826. godine po projektu grofa Bekendorfa.

rioznih vrata Trećeg odeljenja⁴. Naš se kružok proredio. Bilo je sve teže okupiti se na opštem skupu. Napregli smo svu snagu da formiramo nove kružoke među omladinom koja bi mogla da nastavi posao kad nas pohapse. Čajkovski je tada bio na jugu. Mi smo ubedili, ili jednostavno naterali Sergeja i Dimitrija da napuste Peterburg. Naredili smo im da otputuju. U Peterburgu nas je ostalo petoro-šestoro da nastavimo stvar našeg kružoka. Nameravao sam da čim predam izveštaj Geografskom društvu krenem na jug i da tamo formiram neku vrstu agrarne lige, nešto nalik na onu organizaciju koja je u Irskoj krajem sedamdesetih godina dostigla tako grandiozne razmere.

Dva meseca prošla su relativno mirno; ali odjednom, sredinom marta saznadosmo da je ceo kružok zavodskih radnika uhapšen, a zajedno s njima i bivši student Njizovkin, koji je, na žalost, uživao njihovo poverenje. Bili smo ubeđeni da će Njizovkin, spasavajući sebe, otkriti sve što je znao. Osim Dimitrija i Sergeja, on je znao osnivača kružoka, Serdjukova i mene. Smatrali smo da će on u istrazi svakako navesti naša prava imena. Posle nekoliko dana uhapsiše dvojicu tkača, sasvim nepouzdanе momke koji su čak prisvojili novac svojih drugova. Oni su me znali pod imenom Borodina. Sigurno će oni navesti policiju na trag Borodina, koji se oblači kao seljak i govori na sastancima tkača. Jedne nedelje uhapsili su sve članove našeg kružoka, osim Serdjukova i mene.

Nije nam ništa drugo preostajalo nego da bežimo iz Peterburga, ali baš to nismo hteli. U našim rukama bila je ogromna organizacija, kako unutar Rusije tako i u inostranstvu, štampanje naših publikacija i krijumčarenje u Rusiju. Kako ostaviti bez zamene celu našu mrežu kružoka i kolonija u četrdesetak gubernija koju smo sa toliko truda stvorili tih godina i u okviru koje smo se redovno dopisivali? Kako, najzad, ostaviti naše radničke kružoke u Peterburgu i naša četiri centra za propagandu među prestoničkim radnicima? Kako sve to napustiti pre nego što nađemo ljude koji će održati naše veze i prepisku? Serdjukov i ja odlučismo da u kružok primimo dva nova člana i da im predamo sve poslove. Svako veče nalazili smo se u različitim delovima grada i marljivo radili. Imena i adrese nismo nikada zapisivali. Sklonjene na sigurna mesta, imali smo samo šifrovane adrese za prenos knjiga. Zato je bilo potrebno da novi članovi nauče stotine adresa i desetine šifara. Ponavljali smo ih drugovima sve dok ih ovi ne bi skroz nabubali. Svako veče smo na taj način davali očiglednu lekciju o mapi evropske Rusije, zaustavljajući se posebno na zapadnoj granici gde su živeli oni koji su primali prokrijumčarene knjige i u privolškim gubernijama gde je bila većina naših staništa. Onda smo, naravno preodeveni, vodili naše nove drugove da ih upoznamo sa radnicima u raznim delovima grada.

U takvoj situaciji najbolje je bilo napustiti stan i pojaviti se u novom mestu pod tuđim imenom i sa tuđim ispravama. Serdjukov je napustio svoj stan, ali pošto nije imao isprave krio se kod poznanika. Trebalo je da i ja uradim isto; ali čudne okolnosti su me sprečile. Tek sam bio završio tekst o ledničkim nanosima u Finskoj i Rusiji koji je trebalo da pročitam na skupštini Geografskog društva. Pozivi su već bili razaslati, ali ispostavilo se da istog dana treba da se održi zajednička skupština dva geološka društva iz Peterburga. Zamolili su Geografsko društvo da moj referat odloži za nedelju dana. Znalo se da ću izneti nekoliko ideja o prostiranju ledenog pokrivača do srednje Rusije, a naši su geolozi, izuzev mog prijatelja i učitelja Fridriha Šmita, tu pretpostavku smatrali previše smelom i želeli su da je temeljno analiziraju. Trebalo je, znači, da još nedelju dana ostanem gde sam.

U međuvremenu, nepoznate osobe motale su se oko moje kuće i navraćale kod mene sa raznim čudnim predlozima. Jedan od njih ponudio mi je da kupi šumu na mom tambovskom imanju koje se nalazilo u goloj stepi. Zaprepašćen, ugledao sam u svojoj ulici Maloj Morskoj jednog od pomenutih uhapšenih tkača. Tako sam se mogao uveriti da moju kuću kontrolišu. A s druge

strane morao sam da se ponašam kao da se ništa čudno nije desilo jer je sledećeg petka trebalo da čitam referat u Geografskom društvu.

Skupština je održana. Diskusija je bila veoma živa, i u svakom slučaju bar jedna tačka je bila dokazana. Naši geolozi su priznali da ni na čemu nisu zasnovane stare teorije o diluvijalnom periodu u Rusiji, kada su ledene sante donele granitne gromade, i da ceo problem treba ponovo izučiti. Imao sam zadovoljstvo da čujem kako naš istaknuti geolog Barbot-de-Merni kaže: »Bio ledeni pokrivač ili ne, mi moramo, gospodo, da budemo svesni da sve što smo do sada govorili o delovanju ledenih santi u stvari nije potvrđeno nikakvim istraživanjima.« Predložili su mi mesto predsednika odeljenja za fizičku geografiju, dok sam se ja pitao neću li već ovu noć provesti u Trećem odeljenju.

Nije trebalo da se vraćam u svoj stan, ali sam bio onemoćao od umora i otišao sam tamo da prenoćim. Te noći žandari nisu upali. Pregledao sam celu gomilu svojih papira, uništio sve što je moglo bilo koga kompromitovati, spakovao sve stvari i pripremio se za odlazak. Znao sam da nadziru moj stan, ali sam računao da policija može doći u posetu samo kasno noću i da bih u sumrak uspeo neopaženo da se iskradem. Smrkavalo se, i kada sam krenuo da izađem jedna sobarica mi reče: »Bolje vam je da siđete pomoćnim stepenicama.« Shvatio sam je, brzo sam strčao dole i iskrao se iz kuće. Kraj kapije je bio samo jedan kočijaš. Uskočio sam u fijaker i krenusmo u pravcu Nevskog Prospekta. U početku me niko nije pratio i već sam pomislio da će sve srećno da se završi. Ali odjednom, već na Nevskom, blizu Dume, primetih drugog kočijaša kako juri za nama galopom. Ubrzo počeo da nas sustiže.

Na svoje veliko iznenađenje ugledah u drugom fijakeru jednog od dvojice uhapšenih tkača, a pored njega nekog nepoznatog gospodina. Tkač mi je rukom dao znak kao da hoće nešto da mi kaže. Rekoh kočijašu da zaustavi. »Možda su – pomislio sam – upravo pustili i on ima važne poruke za mene.« Ali tek što stadosmo, gospodin koji je sedeo pored tkača (to je bio špijun) glasno povika: »G. Borodine, kneže Kropotkine, hapsim vas!« On dade znak policajcima, kojih na Nevskom uvek ima gomila, uskoči u moj fijaker i pokaza mi papir sa pečatom peterburške policije. »Imam nalog da vas odmah odvedem general-gubernatoru radi objašnjenja« – reče on. Suprotstavljanje ničemu ne bi služilo. Dva policajca već su stajala pored nas. Rekoh svom kočijašu da okrene natrag i krene prema general-gubernatoru. Tkač ostade u svom fijakeru i krenu za nama.

Očigledno, policija se desetak dana dvoumila da li da me uhapsi, pošto nije bila sigurna da smo Borodin i ja jedna ista osoba. Moj odgovor na tkačev znak razrešio je sve dileme.

Desilo se nekako, baš kad sam izlazio iz kuće, da iz Moskve stigne jedan mlađi čovek sa pismom za mene od moga druga P. I. Vojnaraljskog, i za Poljakova od Dimitrija. Vojnaraljski me je obavestavao da je u Moskvi formirana tajna štamparija. Uopšte, u njegovom pismu bilo je puno radosnih vesti o revolucionarnoj aktivnosti u tom gradu. Pročitao sam pismo i uništio ga; a pošto u drugom pismu nije bilo ničeg osim naivne prijateljske priče, uzeo sam ga sa sobom. Sada kada su me uhapsili smatrao sam da je bolje da i ovo pismo uništim. Zatražio sam od špijuna da mi ponovo pokaže papir, i dok ga je on vadio iz džepa neprimetno sam bacio pismo na kaldrmu. Ali, kada smo stigli do kuće general-gubernatora onaj tkač predade zlosrećni papirić policijskom agentu, dodajući: »Video sam kako su bacili pismo na kaldrmu i podigao sam ga.«

Nastadoše mučni trenuci čekanja na tužioca. Predstavnik sudske vlasti, kao što je poznato, igra ulogu marionete u rukama žandara. Oni ga isturaju da bi pretresima i ispitivanjima dali tračak zakonitosti. Prošlo je dosta vremena dok su pronašli tužioca i doveli ga da figurira kao predstavnik zakona. Ponovo su me odvezli do mog stana, gde su izvršili detaljni pretres koji se otegao do tri

sata ujutro. Međutim, žandari ne pronađoše ni papirić koji bi mogao da posluži kao dokaz protiv mene ili bilo koga drugog.

Posle pretresa predali su me u Treće odeljenje, koje je pod raznim imenima upravljalo i upravlja Rusijom od vremena Nikolaja I pa sve do danas, i predstavlja pravu državu u državi. Njegova preteča bila je za vlade Petra I Preobraženska uprava, koja je protivnike osnivača ruske vojničke imperije podvrgavala surovim mučenjima i maltretirala ih do smrti. Za vreme carica, Uprava se pretvorila u Tajnu kancelariju. U vreme Ane Joanovne mučilište okrutnog Birona izazivalo je stravu u celoj Rusiji. Gvozdeni despot Nikolaj I pretvorio je Kancelariju u Treće odeljenje i pridodao mu korpus žandara, a šef žandara postade strašnja osoba u Rusiji nego sam imperator.

Ubrzo pošto je bio ubijen Mezenec, za vreme Lorisa-Melikova Treće odeljenje bilo je formalno ukinuto, ali se kao feniks ponovo rodilo i rascvetalo više od prethodnog, pod novim firmama. U svakoj guberniji, svakom gradu, čak i na svakoj železničkoj stanici nalaze se žandari koji izveštavaju neposredno svoje pukovnike ili generale, koji su, opet, u vezi sa šefom žandarmerije. Ovaj se pak svaki dan sastaje sa carem i referiše mu ono što smatra da treba da izvesti. Svi činovnici u imperiji su pod kontrolom žandara. Generali i pukovnici ovog korpusa nadziru, po dužnosti, čitav društveni i lični život carevih podanika, među njima i gubernatore, ministre, pa čak i velike knezove. Sam car je pod njihovim budnim nadzorom. I pošto su oni odlično upućeni u tajne poslove dvora i znaju svaki imperatorov korak, ispostavlja se da je šef žandara, takoreći, intimus vladalaca Rusije u njihovim najličnijim stvarima.

U periodu carevanja Aleksandra II o kome pričam, Treće odeljenje bilo je svemoćno. Žandarmerijski pukovnici vršili su na hiljade pretresa, ni malo se ne baveći time postoje li u Rusiji sudovi i zakoni ili ne. Hapsili su koga su hteli, držali u tamnici koliko im se prohtelo, a stotine ljudi terano je u progonstvo u severnu Rusiju ili Sibir, prema nahodjenju nekog pukovnika ili generala. Potpis ministra unutrašnjih dela bio je samo puka formalnost, jer on nije imao kontrolu nad žandarima, pa čak nije ni znao šta oni rade.

Bilo je već četiri sata ujutro kad započe ispitivanje.

– Optuženi ste – izjaviše mi zvanično – za pripadnost tajnom društvu čiji je cilj svrgavanje postojećeg sistema vladavine i za zaveru protiv svete ličnosti njegovog carskog veličanstva. Priznajete li da ste krivi za ove prestupe?

– Sve dok ne budem pred javnim sudom nećete dobiti nikakav odgovor – rekoh ja.

– Zapišite – naredi tužilac svom sekretaru – ne priznajete da je kriv. Moram da vam postavim još neka pitanja – reče posle kratke pauze. Poznajete li vi nekog Nikolaja Čajkovskog?

– Ako vi ipak nameravate da postavljate pitanja, u vašoj istrazi, onda pišite »ne« za svako.

– A šta ako pitamo poznajete li, na primer, Poljakova o kome ste govorili tužiocu pre nekoliko minuta.

– Ako mi postavite takvo pitanje, opet pišite »ne«. I ako me pitate da li poznajem svoju sestru, brata ili maćehu – takođe pišite »ne«. Nikakav drugi odgovor od mene nećete dobiti. Znam, ako odgovorim »da« u vezi sa bilo kojom osobom, vi ćete odmah prirediti veliku neprijatnost, izvršićete kod nje pretres ili ćete uraditi nešto još gore. A onda ćete joj reći kako sam je ja izdao.

Onda su mi postavili gomilu pitanja i svaki put sam mirno odgovarao: »Upišite – ne«. Tako je to potrajalo oko jedan sat. Iz ispitivanja sam mogao da zaključim da su se svi uhapšeni, osim dvojice tkača, dobro držali. A tkači su znali samo to da sam se jedno dvaput sretao sa desetak radnika. Žandari, očigledno, nisu ništa znali o našem kružoku...

– Šta to radite, kneže? – reče mi žandarmerijski oficir koji me je, oko pet sati ujutro, odvodio u moju ćeliju. Vaše odbijanje da odgovarate na pitanja iskoristiće kao moćno oružje protiv vas.

– Zar to nije moje pravo?

– Da, ali... znate... Nadam se da će vam ćelija biti udobna. U njoj se loži od trenutka kada ste uhapšeni.

Ćelija mi je bila veoma udobna, i ja sam brzo i čvrsto zaspao. Probudio me je posle nekoliko sati žandar koji mi je doneo čaj. Ubrzo posle njega pojavilo se drugo lice koje mi je sasvim neočekivano šapnulo: »Evo vam papir i olovka, napišite poruku«. To je bio jedan simpatizer, koga sam znao i po imenu. Preko njega smo se dopisivali sa zatvorenicama u Trećem odeljenju.

Sa svih strana do mene je dopiralo tiho kuckanje o zidove. To su zatvorenici razgovarali na dogovoreni način. Ali pošto sam bio nov nisam mogao da se snađem u tom kucanju, koje je zvučalo kao da dopire iz zidova sa svih strana.

Jedna stvar me je zbunjivala. Dok su kod mene vršili pretres, čuo sam kako je tužilac šapnuo žandarmerijskom oficiru da će izvršiti pretres i kod Poljakova, kome je bilo upućeno Dimitrijevo pismo. Poljakov je bio mlad student, veoma talentovan zoolog i botaničar, sa kojim sam bio u vitimskoj ekspediciji. Rodio se u siromašnoj kozačkoj porodici na granici sa Mongolijom. Savladavši razne teškoće, Poljakov se obreo u Peterburgu i upisao se na univerzitet, gde je postao poznat kao zoolog koji mnogo obećava. U to vreme polagao je bakalaureatski ispit. Od vremena našeg dugog putovanja bili smo veliki prijatelji, a neko vreme smo čak i živeli zajedno u Peterburgu. Ali, Poljakova nije zanimala moja politička aktivnost.

Razgovarao sam o njemu sa tužiocem. »Dajem vam časnu reč – rekao sam – da Poljakov nikada nije učestvovao ni u kakvim političkim stvarima. Sutra on polaže poslednji ispit. Uništit ćete zauvek naučnički rad jednog mladog čoveka, koji se dugo borio savlađujući velike teškoće da bi do toga došao. Znam da se vas sve to ne tiče, ali univerzitet u Poljakovu vidi buduću slavu ruske nauke.«

Pretres kod Poljakova su ipak izvršili, ali ga nisu uhapsili i dali su mu tri dana odgode zbog polaganja ispita. Nekoliko dana kasnije pozvao me je tužilac i pokazao mi koverat ispisan mojom rukom i u njemu ceduljicu na kojoj je, takođe mojom rukom pisalo: »Predajte, molim vas, ovaj paket V.E. i zamolite da ga čuva dok ga ne zatraže na uobičajeni način.« Osoba kojoj je beleška bila upućena nije se pominjala.

– Ovo pismo pronađeno je kod g-na Poljakova – reče tužilac. I sada je, kneže, njegova sudbina u vašim rukama. Ako mi kažete ko je to »V.E.«, Poljakova ćemo odmah osloboditi, u protivnom, držaćemo ga sve dok nam on ne otkrije dotično lice.

Bacivši pogled na koverat ispisan mastiljavom i cedulju napisanu običnom olovkom, odmah sam se setio svega u vezi sa pismom i kovertom.

– Kategorički tvrdim – rekoh – da koverat i beleška nisu pronađeni zajedno. Pismo ste u koverat stavili *vi*.

Tužilac pocrvene. »Nećete valjda da me ubedite – nastavih – da vi, tako iskusan čovek, niste primetili da su beleška i koverat napisani različitim olovkama? I sada želite da me ubedite da je sve to jedna celina. Ne, milostivi gospodine, izjavljujem da ovo pismo nije bilo adresovano na Poljakova.«

Tužilac je nekoliko sekundi bio zbunjen, a zatim se povratio i sa ranijom samouverenošću reče: »Poljakov je, međutim, rekao da je vaša beleška bila njemu upućena.«

Sada sam znao da tužilac laže. Poljakov bi još i mogao da prizna sve što se tiče njega samog, ali pre bi otišao u Sibir nego što bi cinkario nekog drugog. Zagledao sam se intenzivno tužiocu u oči i odgovorio: »Ne, milostivi gospodine, Poljakov vam *nikada* ništa slično nije rekao. Vi najbolje znate da ne govorite istinu.

Tužilac se razbesne, ili se samo tako pretvarao. »Dobro – odseče – ako sačekate ovde nekoliko minuta doneću vam pismenu izjavu g-na Poljakova. On je u susednoj sobi.«

– Čekaću sa zadovoljstvom koliko god želite.

Zavalih se na divan i počeh da pušim nebrojeno mnogo cigareta. Izjave, međutim, nije bilo ni toga dana ni kasnije. A prilikom svakog susreta sa tužiocem izazivao sam ga pitanjem: »Pa, gde je ta izjava Poljakova?«

Jasno, takve izjave nikada nije bilo. Sreo sam Poljakova u Ženevi 1878. godine, odakle smo krenuli na izuzetno prijatan izlet do Alečkog glečera. Ne treba napominjati da mi je Poljakov odgovorio baš kao što sam očekivao. Rekao mi je da bukvalno ništa ne zna ni o pismu ni o osobi sa inicijalima V.E. Nas dvojica smo razmenjivali na desetine knjiga i belešku su pronašli u jednoj od njih. Što se tiče koverta, izvukli su je iz džepa starog kaputa. Poljakova su zadržali u zatvoru nekoliko nedelja a onda ga pustili zahvaljujući intervencijama njegovih prijatelja naučnika. Policija tako nije saznala ko je bila osoba »V.E.« Ona je na vreme predala sve moje papire kome je trebalo.

Nisu me vratili nazad u sobu, a posle nekog vremena došao je tužilac u pratnji žandarmerijskog oficira.

– Ispitivanje je sada završeno – reče mi – Prebaciće vas na drugo mesto.

Pored kapije je stajala kočija. Pozvali su me da se popnem u nju, a pored mene je »seo krupan žandarmerijski oficir, rodom Kavkazac. Počeh razgovor, ali on je samo huktao. Kočija je prošla Cepnoj Most, Marsovo Polje i onda se otklackala duž kanala kao da izbegava najprometnije ulice.

– Idemo li u Litovski zamak? – upitah oficira, znajući da su mnogi moji drugovi već tamo zatočeni. Oficir mi nije odgovorio. Od trenutka kada sam seo u te kočije, počeo je sistem ćutanja prema meni, koji su posle primenjivali cele dve godine. Ali, kad se kočija zaklackala preko Dvorskog mosta, shvatio sam da me voze u Petropavlovsku tvrđavu.

Uživao sam gledajući reku – lepoticu, znajući da je neću uskoro ponovo videti. Bližio se zalazak sunca. Teški sivi oblaci nadneli su se na zapadu nad Finski zaliv, iznad moje glave plovili su beli oblaci, razdvajajući se povremeno i otkrivajući krajičak plavog neba. Kočija zaokrete ulevo. Ušli smo pod mračni svod, u kapiju tvrđave.

– Znači, sada će me ovde ostaviti godinicu-dve – rekoh oficiru.

– Ma ne, zašto tako dugo – odgovori Kavkazac, kome se odjednom, kako smo stigli do tvrđave, povratila moć govora – Vaš slučaj je skoro završen i za nedelju-dve izaći ćete pred sud.

– Moj slučaj je veoma jednostavan – rekao sam – ali pre nego što me izvedete na sud vi ćete želeti da uhapsite sve socijaliste u Rusiji, njih je mnogo, suviše mnogo da bi ih za dve godine pohvatali

Tada nisam bio svestan koliko je proročanskog bilo u toj mojoj rečenici.

Kočija se zaustavila uz ulaz komandantovog stana. Ušli smo u prijemnu sobu. Došao je general Korsakov, visoki starac sa mrzovoljnim izrazom lica. Žandarmerijski oficir mu šapnu nešto na uvo i on odgovori: »Dobro«, okrznuvši ga gotovo prezrivo pogledom, a onda se okrenuo prema meni. Videlo se da komandant nije nimalo bio zadovoljan što je dobio novog stanara i nekako se stideo svoje obaveze, a izraz njegovog lica kao da je govorio: »Ja sam vojnik i samo vršim svoju dužnost«. Ponovo smo seli u kočiju, ali smo se ubrzo zaustavili ispred druge kapije i tu smo čekali neko vreme dok je vojnici nisu otvorili iznutra. Raznim dugačkim uskim prolazima došli smo najzad do trećih gvozdrenih vrata. Vodila su ispod mračnog svoda, kroz koji smo došli do male sobe, gde sam odmah upao u mrak i vlagu.

Nekoliko podoficira straže u tvrđavi dotrčalo je nečujno u svojim filcanim cipelama, ne govoreći ni reči, dok je nadzornik upisivao u knjigu onog Kavkasca da je primio zatvorenika. Narediše mi da se potpuno svučem i da navučem zatvoreničku odeću: zeleni flanelski ogrtač, beskrajno duge vunene čarape, neverovatno tvrde žute patike, tako velike da su mi jedva ostajale na nogama kada sam pokušao da zakoračim. Oduvek sam mrzeo ogrtače i patike. Debele čarape su me nervirale. Naterali su me da skinem čak i svilenu vatiranu potkošulju koja bi mi naročito dobrodošla u vlažnoj tvrđavi. Naravno, glasno sam se zbog toga pobunio i posle jednog sata dobio sam je natrag, po nalogu generala Korsakova.

Onda me povedoše mračnim hodnikom, kojim su koračali stražari, i uvedoše me u tamnicu. Zatvoriše se teška hrastova vrata, škljocnu ključ u bravi i ja ostadoh sam u polumračnoj sobi.

Tvrđava – Bekstvo

I

I tako, nađoh se u Petropavlovskoj tvrđavi, u kojoj su u posljednja dva veka stradale najbolje snage Rusije. Samo njeno ime izgovara se u Peterburgu poluglasno.

Tu je Petar I mučio svoga sina Alekseja. Tu je, u kazamatu u koji je za vreme poplave prodrla voda, bila zatvorena kneginja Tarakanova. Za njenu su se haljinu hvatali štakori bežeći od potopa. Tu je jezivi Minih maltretirao svoje političke protivnike, a Katarina II žive sahranila one koji su se pobunili protiv ubistva njenog muža. I od vremena Petra I, tokom sto sedamdeset godina, anali ovog kamenog kolosa koji izranja iz Neve preko puta Zimskog dvorca – govore samo o ubistvima, torturama, o živo sahranjenim osuđenim na polako umiranje ili o dovedenima do ludila u mračnim, vlažnim samicama.

Tu su prve faze svog mučeništva iskusili dekabristi, koji su prvi kod nas istakli zastavu republike i uništenja kmetstva. Njihovi se tragovi još uvek mogu naći u ruskoj Bastilji. Tu su tamnovali Riljejev, Ševčenko, Dostojevski, Bakunjin, Černiševski, Pisarjev i mnogi drugi naši najbolji pisci. Tu su mučili i obesili Karakozova.

Tu je, negde u Aleksejevom revelinu,¹ čamio još i Nječajev, koga je Švajcarska izručila kao kriminalca, ali prema kome su se ponašali kao prema opasnom političkom zločincu. Njemu nije bilo suđeno da ponovo vidi slobodu. U istom tom revelinu, pričalo se, ležalo je nekoliko ljudi doživotno zatvorenih po naredbi Aleksandra II zato što su bili upućeni u dvorske tajne koje drugi nisu smeli znati. Jednoga od njih, starčića duge brade, video je u tajnovitoj tvrđavi neki moj poznanik.

Sve su se te senke javljale u mojoj mašti, ali moje su misli naročito zastajale na Bakunjinu, koji je, iako je u austrijskoj tvrđavi, posle 1848. godine, proveo dve godine u lancima prikovan za zid a posle izručenja ruskim vlastima još šest godina u Aleksejevom revelinu, ipak izašao iz tamnice, posle smrti čeličnog despota, energičniji nego mnogi njegovi drugovi koji su čitavo to vreme bili na slobodi. »On je sve to preživio – govorio sam sebi – ni ja neću popustiti pred tamnicom.«

Prvo što sam uradio bilo je da pridem prozoru. Prozor je bio usečen u obliku širokog a niskog otvora u dva aršina debelom zidu, tako visoko da sam ga jedva mogao rukom dosegnuti. Bio je zagrađen sa dva gvozdена zastakljena okvira, a sem toga i rešetkom. Kroz prozor, pet hvata ispred sebe video sam spoljnu zidinu tvrđave neverovatne debljine; na njoj je bila turobna stražarnica. Jedino gledajući uvis mogao sam da razaznam pramičak neba.

Pažljivo sam razgledao ćeliju u kojoj ću, možda, provesti nekoliko godina. Po položaju dimnjaka kovnice novca pogodio sam da se moja ćelija nalazi u jugozapadnom uglu tvrđave, u bastionu koji je izlazio na Nevu. Ali, građevina u kojoj sam čamio ipak nije bila bastion već ono što se u fortifikaciji naziva *reduta*, to jest, unutrašnja petougona kamena građevina koja se nešto izdiže iznad zidova grudobrana i ima dva sprata topova. Moja je soba bila bunker predviđen za veliki

---

¹ Jedna od najmračnijih ćelija Petropavlovске tvrđave u kojoj su držali najopasnije neprijatelje samodržavlja.

top, a prozor je bio njegova ambrazura. Sunčevi zraci tu nikada nisu dopirali. Čak su se i leti gubili u debljini zidina. Nameštaj: gvozdeni krevet, hrastov stočić i hoklica. Pod je bio pokriven debelo prefarbanim filcem, a zidovi oblepljeni žutim tapetama. Ali, da bi se prigušili zvuci, tapete nisu bile nalepljene direktno na zid, već na platno, ispod koga sam pronašao žičanu mrežu a ispod nje sloj filca. Tek sam ispod njega uspeo da napipam kamen. Pokraj unutrašnjeg zida stajao je umivaonik. Na debelim hrastovim vratima bio je prosečen kvadratni otvor sa kapkom kroz koji su davali hranu, a bilo je i duguljasto zastakljeno okce koje se sa spoljašnje strane zatvaralo zaklopčićem. Kroz to je okce stražar, koji je stajao u hodniku, mogao u svako doba da vidi šta radi zatvorenik. Stražar je zaista često podizao zaklopčić na okcetu, a čizme su mu jako škripale svaki put kada se trapavo kao medved prikrađao mojim vratima. Pokušavao sam da s njim progovorim ali tada bi oko koje sam video kroz stakalce postajalo užasnuto a zaklopčić bi se brzo spuštao. Kroz minut-dva ponovo bih čuo škripu, ali nikada nisam mogao da izvučem ni reč od stražara. Okolo je vladala duboka tišina. Približio sam klupicu prozoru i počeo da gledam u tračak neba. Ustrdno sam se trudio da ulovim makar kakav zvuk sa Neve ili iz grada na suprotnoj obali. Mrtva tišina počinjala je da me guši. Pokušao sam da pevam, prvo tiho a onda sve jače i jače. »Zar u cvetu mladosti zbogom zauvek ljubavi moram reći« – pevao sam iz »Ruslana i Ljudmile«.

– Gospodine, nema pevanja! – razlegao se pun bas iza vrata.

– Peva mi se i pevaću.

– Pevanje nije dozvoljeno – brundao je vojnik.

– A ja ću baš da pevam.

Tada se pojavio nadzornik i počeo da me ubeđuje kako ne smem da pevam, kako će on biti prinuđen da to prijavi komandantu tvrđave i tako dalje.

– Ali zapušiće mi se grlo, a pluća će se odviknuti od rada ako ne budem ni govorio ni pevao – pokušao sam i ja da ubeđujem.

– Onda pevajte u pola glasa, za sebe – molio je stari nadzornik.

Ali molbe su bile nepotrebne. Posle nekoliko dana prošla me volja za pevanjem. Pokušao sam da nastavim sa pevanjem, iz principa, ali od toga ništa nije ispalo.

– Najvažnije je – mislio sam – sačuvati fizičku snagu. Neću da se razbolim. Trebalo je zamišljati da mi predstoji nekoliko godina na severu u polarnoj ekspediciji. Kretaću se mnogo, radiću gimnastiku – ne treba se prepuštati situaciji. Deset koraka iz čoška u čošak, to već nije loše. Ako pređem petsto puta, eto i cele vrste. Odlučio sam se za sedam vrsta dnevno: dve vrste ujutru, dve pre ručka, dve posle ručka i jedna pre nego što zaspim. »Ako stavim na sto deset cigareta i premestim jednu prolazeći pored – mislio sam – lako ću prebrojati onih trista puta koliko treba da prođem napred i nazad. Hodati treba brzo, ali se u uglu treba okretati lagano, da se ne zavrti, u glavi, i okretati se svaki put na drugu stranu. Zatim, dvaput dnevno radiću gimnastiku s mojom teškom hoklicom«. Podizao sam je za nogu i držao u ispruženoj ruci a zatim je vrteo u krug i brzo sam naučio da je prebacujem iz ruke u ruku preko glave, iza leđa i kroz noge.

Nekoliko sati pošto su me dovezli pojavio se nadzornik i ponudio mi nekakve knjige. Među njima bilo je starih poznanika, kao što je Luisova »Fiziologija svakidašnjeg života«; ali se drugi tom, koji sam naročito želeo ponovo da pročitam, negde izgubio. Naravno, zatražio sam pribor za pisanje ali su me glatko odbili. Pero i mastilo u tvrđavi ne daju nikako, sem sa specijalnom dozvolom samog cara. Patio sam veoma zbog tog prinudnog nerada i počeo sam u mislima da sastavljam priče za narodne škole sa temama uzetim iz ruske istorije – nešto slično »Mystères du

---

² »Delo«.

Peuple« Evgenija Sjua. Pravu ideju dali su mi »Odlomci iz istorije robovanja« koje sam pročitao u jednoj staroj svesci časopisa „Дело“.² Smišljao sam fabulu, opise, dijaloge i pokušavao da zapamtim sve od početka do kraja. Može se zamisliti kako bi takav rad izmučio mozak ako bi trajao duže od dva ili tri meseca.

Moj brat Aleksandar je, međutim, izdejstvovao dozvolu da dobijem pribor za pisanje. Jednom su me ponovo pozvali da sednem u kočiju pored starog znanca, nemog žandara Kavkasca, i povezli u Treće odeljenje. Tamo su mi omogućili susret sa bratom, uz prisustvo dva žandarmerijska oficira.

Kada su me uhapsili, Aleksandar je bio u Cirihu. Od rane mladosti žudeo je za inostranstvom, gde ljudi mogu da misle kako žele, da čitaju šta žele i da otvoreno iskazuju svoje misli. On je ruski život mrzeo. Glavna crta njegovog karaktera bila je duboka iskrenost i čestitost. On nije podnosio obmanu ni u kojoj formi. Odsustvo slobode govora u Rusiji, ruska spremnost na potčinjavanje despotizmu, »ezopovski jezik« kome pribegavaju ruski pisci – sve je to bilo potpuno suprotno njegovoj otvorenoj prirodi. Ubrzo posle mog povratka iz inostranstva, Aleksandar je otputovao u Švajcarsku i nameravao je da se tamo nastani. Posle gubitka jednog deteta koje je kolera odnela za nekoliko sati i drugog koje je skončalo od jektike, Peterburg mu je postao dvostruko morskiji.

Moj brat uopšte nije učestvovao u našem agitacionom radu. On nije verovao u mogućnost narodnog ustanka, a revoluciju je shvatao samo kao delatnost narodnih izabranika, kao na primer Nacionalne skupštine 1789. godine. Što se tiče socijalističke agitacije, nju je prihvatao samo kada se vodila na javnim mitinzima, sa javnim programima, ali tajnu, pipavu, ličnu propagandu kakvom smo se mi bavili – ne. U Engleskoj bi Aleksandar bio pristalica Džona Brajta ili čartista. Da je živeo u Parizu u vreme junskog ustanka 1848. godine, on bi se svakako borio sa poslednjom šačicom radnika na poslednjoj barikadi. Ali u pripremnom periodu sledio bi Luja Blana i Ledri Rolena.

U Švajcarskoj se moj brat nastanio u Cirihu. Njegove su simpatije bile na strani umerenog krila Internacionale. Prema principima bio je socijalista, i u skladu s tim živeo je neobično skromno i neobično radno. Radio je na velikom naučnom radu, koji je predstavljao glavni cilj njegovog života i trebalo je da bude dopuna slavnim Holbahovom »Système de la Nature«. Aleksandar se brzo sprijateljio sa P. L. Lavrovom, sa kojim je imao mnogo zajedničkog u naklonosti prema Kantovoj filozofiji.

Pošto je doznao da sam uhapšen, Aleksandar je sve brzo ostavio – posao života, slobodu koja mu je bila neophodna kao ptici vazduh, i vratio se u mrski mu Peterburg da bi mi pomogao u mome tamnovanju.

Susret je obojicu veoma uzбудilo. Brat je bio izuzetno uzbuđen. Sama pojava svetloplavih mundira – tih krvnika svake slobodne ideje u Rusiji – bila mu je odvratna, i on je svoja osećanja izražavao otvoreno u njihovom prisustvu. U mene je Aleksandrov boravak u Peterburgu unosio najmračnije slutnje. Bio sam srećan što mogu ponovo da vidim njegovo čestito lice, njegove oči pune ljubavi; beskrajno me je obradovalo kada sam čuo da ćemo se viđati svakog meseca. Ali ipak, želeo sam da je on na hiljade vrsta daleko od ove žandarske jazbine u koju je danas došao svojevolejno ali gde će ga jednom, noću, neminovno dovesti pod stražom.

– Zašto si ovde? Odlazi, brzo! – vikalo mu je moje unutrašnje ja. A istovremeno sam shvatao da moj brat neće otići sve dok mene budu držali u tamnici.

On je bolje nego bilo ko drugi shvatao da će me neaktivnost ubiti i zato je već počeo da radi na dozvoli da nastavim rad. Geografsko društvo je htelo da završim svoju knjigu o ledenom dobu. Moj je brat prodrmao ceo Peterburg da bi dobio pomoć. Akademija nauka je bila zainteresovana za taj moj rad. I najzad, dva tri meseca pošto sam bio uhapšen, u moju ćeliju došao je nadzornik

i saopštio mi da je car dozvolio da završim referat za Geografske društvo i zato će mi izdavati pribor za pisanje; »ali samo do zalaska sunca«, dodao je. Sunce u Peterburgu zimi zalazi oko tri sata. Ali, šta da se radi. »Do zalaska« – tako se, dajući dozvolu, izrazio Aleksandar II.

II

Dakle, ponovo sam mogao da radim.

Teško bi se moglo izraziti kakvo sam olakšanje osetio kada sam ponovo počeo da pišem. Pristao bih da živim na hlebu i vodi, u najsumornijem podrumu, samo da mi dozvole da radim.

Bio sam, međutim, jedini zatvorenik u tvrđavi kome su davali pribor za pisanje. Neki moji drugovi koji su u zatvoru proveli tri godine ili čak i više, do poznatog procesa »sto devedeset trojici« – imali su samo tablice od škriļjaca. Naravno, u jezivoj osami u tvrđavi draga im je bila i takva tablica i ispisivali su je rečima stranog jezika koji su učili ili matematičkim formulama. Ali, kako pisati znajući da će za nekoliko sati sve biti izbrisano.

Moj zatvorenički život postao je sređeniji. Postojalo je nešto što ga je neposredno ispunjavalo. Do deset sati ujutro već sam završavao svoje prve dve vrste i čekao kad će mi doneti olovke i pera. Rad koji sam pripremao za Geografsko društvo sadržao je pored izveštaja o mojim istraživanjima u Finskoj još i razmatranje osnova hipoteze o lednicima. Znajući da imam puno vremena pred sobom, odlučio sam da taj odeljak ponovo napišem i proširim. Akademija nauka mi je stavila na raspolaganje svoju sjajnu biblioteku. Uskoro je čitav ugao moje ćelije bio pun knjiga i karata, uključujući i celokupno izdanje švedskih geoloških premeravanja, gotovo celu kolekciju izveštaja sa svih polarnih putovanja i celokupno izdanje »Quarterly Journal« Londonskog geološkog društva. Moja je knjiga u tvrđavi narasla u dva velika toma. Prvi su štampali moj brat i moj prijatelj Poljakov (u »Izveštajima Geološkog društva«), drugi pak, koji nije bio potpuno završen, ostao je u Trećem odeljenju posle mog bekstva. Rukopis je pronađen tek 1895. godine i predat Ruskom geografskom društvu, koje mi ga je i poslalo u London. U pet sati uveče, a zimi u tri, kada su donosili majušnu lampu, oduzimali su mi pera i olovke i ja sam morao da prekidam rad. Tada sam se laćao čitanja, prvenstveno knjiga iz istorije. Niz generacija političkih zatvorenika ostavilo je za sobom u Petropavlovskoj tvrđavi čitavu biblioteku, a meni je bilo dozvoljeno da joj dodam nekoliko kapitalnih dela iz ruske istorije. Osim toga, rođaci su mi poslali dosta knjiga. Tako sam mogao da se upoznam sa gotovo svim knjigama i zbirkama dokumenata koji su se odnosili na moskovski period ruske istorije. Sa uživanjem sam čitao ne samo letopise, na primer, izvrsni Drugi pskovski letopis, bogat slikovitim detaljima o društvenom životu ruske demokratske srednjevekovne republike (to je najverovatnije najbolja hronika u Evropi za izučavanje srednjevekovnih gradova), već sam pročitao i puno najsumornijih dokumenata, pa čak i »Žitija svetaca«, u kojima su slučajno bile utkane neke pojedinosti o životu masa kakve se u drugim izvorima ne mogu naći. Pročitao sam takođe puno romana, i čak sam sebi priredio neku vrstu praznika na Badnje večer. Moji su mi tada poslali Dikensove božićne priče. I, ceo praznik čas sam se smejaao a čas plakao nad tim divnim delom velikog romansijera.

III

Najgore od svega bila je grobna tišina koja me je okruživala. Uzalud sam kućao u zidove, dobovao nogom o pod i osluškivao ima li odgovora, makar slabašnog zvuka; ali ništa se nije čulo.

Prošao je mesec, pa dva, tri, onda godina – odgovora na moje kucanje nije bilo: u trideset šest kazamata bilo nas je samo šestorica i zvuci nisu stizali od jednog drugome. Ostali, drugovi čamili su u Litovskom zamku. Kada sam podnarednika, koji je dolazio da me odvede na šetanje pitao: »Kakvo je vreme, kiše nema?« – on bi me iskosa okrznuo pogledom i zaklanjao se vratima gde je stražario njegov potčinjeni. Jedino živo, biće od koga bih povremeno mogao da čujem neku reč bio je nadzornik, koji je svako jutro ulazio u moju. sobu da me pita treba li kupiti duvan ili papir. Ja sam pokušavao da sa njim zapodenem razgovor, ali i nadzornik je plašljivo zagledao podoficira koji je stajao u poluotvorenim vratima. Njegovo lice kao da je govorilo: »Vidite i mene nadziru«. Jedino me se golubovi nisu plašili. Svako jutro ni posle ručka sletali su na moj prozor da dobiju mrvice koje sam im bacao kroz rešetku.

Nikakvi zvuci nisu dopirali do mene osim škripe stražarevih koraka, jedva čujnog šuma zaklop-čiča na špijunki i zvonjave sata na zvoniku tvrđavske crkve. Svakih četvrt sata on svira »Gospodi, pomiluj« – jednom, dva, tri, četiri puta. Onda veliko zvono odbija, razvučeno, sa velikim intervalom između svakog udara – sate. Zatim počinje žalostiva zvonjava sata, koji se prilikom svake nagle promene vremena poremeti, i od himne »Ako si slavan« nastaje strašna kakofonija koja je ličila na pogrebnu zvonjavu. U gluvu ponoć, posle »Ako si slavan«, sat svira još i »Bože, čuvaj cara«. Zvonjava tada traje gotovo čitavih četvrt sata. I tek što se prekine, a novo »Gospodi, pomiluj« objavljuje zatvoreniku koji ne mogaše da zaspi da je prošlo još četvrt sata njegovog uzaludnog života i da će mnogo takvih četvrtina, polusati, i dana i meseci vegetiranja proći dok ga ne oslobode tamničari ili pak smrt.

Svako jutro izvodili su me u šetnju, na pola sata, u zatvorsko dvorište – omanji petougaoni prostor sa uzanim pločnikom uza zid i samom u sredini, ali ja sam tu šetnju voleo. Potreba za novim utiscima u zatvoru je tako velika da tokom šetnje nisam skidao pogled sa zlatnog vrha tvrđavske crkve. Od svega što me je okruživalo samo se taj špic menjao i ja sam voleo da posmatram te promene. On bi čas sijao kao čisto zlato ako je dan vedar, čas bi na plavom nebu dobijao čaroban izgled kada je vazdušasta plava koprena magle visila iznad grada, ili bi u tmuran dan izgledao kao izliven od sivog čelika.

U vreme tih šetnji ponekad bih video kćer nadzornika, devojkicu od osamnaest-devetnaest godina. Kada je izlazila iz očevog stana morala je da pređe nekoliko koraka po zatvorskom dvorištu da bi se dokopala kapije, koja je bila jedini izlaz. Ona je uvek žurila oborenih očiju, kao da se stidela što je tamničareva kći. Nasuprot tome, njen me je mladi brat, kadet, koga sam dva puta sreo u dvorištu, uvek gledao pravo u oči i to sa takvim izrazom simpatije da me je to zapanjilo i čak sam posle bekstva to nekome i spomenuo. Četiri ili pet godina kasnije, kada je taj dečko već bio oficir, uhapsili su ga i prognali u istočni Sibir, u Tunku. On se bio pridružio partiji »Narodna volja« i, izgleda, pomagao u dopisivanju revolucionara na slobodi sa zatvorenicima u tvrđavi.

Peterburška je zima nevesela za one koji ne mogu da izađu na osvetljene ulice. U kazamatu ona je, naravno, još gadnija. Ali vlaga je mučila još više nego mrak. Kazamati su tako vlažni da ih je trebalo jako grejati da bi se prosušili. Skoro sam se gušio od te vreline. Ali kada sam postigao da ne lože toliko, zidovi su počeli da se znoje od vlage. Tapete su izgledale kao da ih svaki dan polivaju vedrom vode. Zbog svega toga počeo sam da patim od reume.

No, nisam klonuo; pisao sam i crtao karte u polumraku, oštreci olovke krhotinom stakla koje sam se dokopao u dvorištu. Postojano sam svakog dana išao svojih sedam vrsta iz čoška u čošak i radio gimnastiku pomoću moje hrastove hoklice. Vreme je teklo. Ali eto, u moj kazamat se uvukla nesreća koja me je gotovo skrhala. Mog su brata Aleksandra uhapsili.

Krajem decembra 1874. godine dozvolili su mi u tvrđavi, u prisustvu žandarmerijskog oficira, susret sa bratom i sestrom Jelenom. Susreti, koje su dopuštali u velikim vremenskim razmacima, uvek dovode zatvorenike i njihove bliske u stanje snažnog uzbuđenja. Uhapšenik vidi draga lica, čuje mile glasove, a svestan je da će sve to za neki minut nestati. Oseća se istovremeno i blizak i dalek njima, jer prisnog razgovora ne može biti u prisustvu stranca, neprijatelja i špijuna. Uz to, moji brat i sestra veoma su brinuli za moje zdravlje, na koje su teški mračni zimski dani i vlaga već uticali. Rastali smo se teška srca.

Nekoliko nedelja posle tog susreta, umesto očekivanog pisma od brata sa obaveštenjem o štampanju moje knjige, dobio sam kratku belešku od Poljakova. Obaveštavao me je da će od sada on raditi korekturu i, zato, treba s njim da saradujem u vezi sa svim što se tiče štampanja. Istog sam trenutka shvatio da se bratu desilo nešto loše. Da se on razboleo, Poljakov bi mi to napisao. Nastupili su za mene teški dani. Aleksandra su sigurno uhapsili, a ja sam bio uzrok tome. Život je za mene izgubio svaki smisao. Šetnje, gimnastika, rad – ništa me nije zanimalo. Po čitav dan išao sam bezvoljno napred-nazad po ćeliji i nisam ni o čemu drugom mogao da mislim, nego samo o hapšenju brata. Ze mene, samca, zatvor je značio samo ličnu nevolju, ali Aleksandar je bio oženjen, ženu je strasno voleo, a sada je imao i sina koga je obasipao svom nežnošću. Roditelji su na to dete usmerili svu ljubav koju su osećali prema dvoje dece umrle dve godine ranije.

Najgora je bila neizvesnost. Šta je to on mogao da učini? Zašto su ga uhapsili? Za šta će ga osuditi? Prolazile su nedelje. Moja se briga pojačavala, ali nikakvih vesti nije bilo. Konačno sam posredno saznao da su Aleksandra uhapsili zbog pisma P. L. Lavrovu.

Pojedinosti sam saznao znatno kasnije. Posle susreta sa mnom, Aleksandar je poslao pismo svome starom drugu Petru Lavroviču, koji je u to vreme u Londonu izdavao „Вперед“³. U pismu je izražavao svoju zabrinutost za moje zdravlje, govorio je o mnogobrojnim hapšenjima i otvoreno iskazao svoju mržnju prema ruskom despotizmu. Treće odeljenje je pismo zaplenilo u pošti i naredilo, baš na Badnje večer, da se kod brata izvrši pretres - što su žandari i obavili, čak sa još većom grubošću nego obično. Posle ponoći pola tuceta ljudi upalo je u njegov stan i pretreslo od vrha do dna baš sve. Opipali su sve zidove, pa su čak i bolesnog dečaka izvukli iz kreveta da bi prekopali posteljinu i dušek. Nisu pronašli ništa, a nije ni imalo šta da se pronađe. Mog brata je taj pretres strahovito uzrujao. Sa uobičajenom iskrenošću on je žandarmerijskom oficiru koji je vršio kontrolu rekao: »Na vas, kapetane, ne mogu da se ljutim; vi ste tako slabo obrazovani da jedva shvatate šta činite. Ali vi, milostivi gospodine – obratio se tužiocu – vi znate kakvu ulogu igrate u svemu ovome. Vi imate univerzitetsko obrazovanje. Poznajete zakon i svesni ste da ga kršite, ma kakav da je, i svojim prisustvom prikrivate nezakonito ponašanje ovih ljudi. Vi ste, milostivi gospodine, jednostavno – nitkov!«

Oni su brata omrznuili i držali su ga u Trećem odeljenju do maja meseca. Aleksandrovo dete, mio dečak koga je bolest učinila još nežnijim i pametnijim, umirao je od jektike. Lekari su rekli da će živeti samo još nekoliko dana. Brat, koji od neprijatelja nikada nije molio nikakvu milost, tražio je da mu dozvole da se vidi sa detetom poslednji put. Molio je da ga na pola sata puste kući, na časnu reč, ili pod stražom. Nisu mu dozvolili. Žandari nisu mogli da se odreknu takve osvete.

Dete je umrlo. Njegova majka samo što ponovo nije stradala od nervnog sloma. U to vreme bratu su saopštili da će ga prognati u Minusinsk: prebaciće ga tamo u kubitki sa dva čuvara, a što se tiče žene, ona može kasnije da krene, ali ne sada zajedno sa mužem.

---

³ »Napred«.

– Recite mi, konačno, šta je moj prestup? – zahtevao je brat. Ali osim pisma nikakvih optužbi protiv Aleksandra nije bilo. Progonstvo je bilo sasvim proizvoljno, ono je do te mere bilo čin lične osvete Trećeg odeljenja da niko od naših rođaka nije ni pomišljao da bi moglo da potraje duže od nekoliko meseci. Brat je uputio žalbu ministru unutrašnjih dela. Ovaj je odgovorio da ne može da se meša u odluke šefa žandarmerije. Predata je i druga žalba Senatu, ali i to je bilo bez rezultata.

Dve godine kasnije, na sopstvenu inicijativu, naša sestra Jelena predala je molbu caru. Moj brat od strica Dimitrije, harkovski general-gubernator i fligelađutant Aleksandra II, veliki protežent na dvoru, lično mu je uručio molbu dodavši i sam nekoliko reči. Bio je duboko potresen postupcima Trećeg odeljenja. Na molbu je car odgovorio: »Neka odsedi!« Brat je u Sibiru bio dvanaest godina i nikada se više nije vratio u Rusiju.

IV

Bezbrojna hapšenja u leto 1874. godine i ozbiljnost koju je policija pripisala namerama naše grupe – izazvali su veliku promenu u shvatanjima ruske omladine. Od tada je glavni njen zadatak bio da među radnicima, a ponekad i među seljacima, izaberu pojedince i pripreme ih za socijalističku agitaciju. Ali sada, fabrike su bile preplavljene špijunima i postalo je očigledno da će, svakako, i propagatore i radnike brzo pohapsiti i zauvek ukloniti u Sibir. Tada je veliki pokret »u narod« dobio novi karakter. Stotine mladih, zanemarujući sve predostrožnosti koje su se do tada preduzimale, uputilo se u provinciju. Obilazeći gradove i sela, podsticali su narod na pobunu i gotovo otvoreno rasturali revolucionarne brošure, pesme i proglose. U našim kružocima to su vreme prozvali »ludim letom«.

Žandari su izgubili glavu. Nije bilo dovoljno ruku da ulove ni očiju da prate svakog revolucionara i njegovo kretanje iz gubernije u guberniju. Ipak, oko hiljadu petsto ljudi bilo je uhapšeno u vreme ove velike hajke, a polovinu su nekoliko godina držali u tamnicama.

Jednom, u leto 1875. godine, iz susedne sobe jasno sam čuo lagano lupanje potpetica, a za nekoliko minuta uhvatio sam i odlomke razgovora. Iz kazamata se čuo ženski glas, a odgovarao mu je mumlajući debeo bas – biće, stražarev. Zatim sam začuo zveckanje pukovnikovih mamuza, njegove ubrzane korake, grdnju na račun stražara i škljocanje ključa u bravi. Pukovnik nešto reče.

– Mi uopšte nismo razgovarali – začu se kao odgovor ženski glas. »Samo sam zamolila da pozovu podoficira«. Vrata su ponovo bila zatvorena i začuh pukovnika kako šapćući prekoreva stražara.

Eto, nisam više bio sam. Imao sam susetku, koja je odmah narušila strogu disciplinu koja je do tada sputavala vojnike. Od toga dana zidovi tvrđave, petnaest meseci nemi, oživeše. Sa svih strana čuo sam lupanje nogu o pod: jedan, dva, tri, četiri... jedanaest udara, dvadeset četiri udara, petnaest. Zatim pauza: posle nje – tri udara i dugi niz trideset tri udara. Tim redom udari su se ponavljali bezbroj puta, sve dok se sused ne bi dosetio da oni znače pitanje: »Ko ste vi?« Na taj način »razgovor« je uskoro započinjao i onda se vodio skraćenom azbukom koju je smislio dekabrista Bestužev. Azbuka se deli u šest redova, po pet slova u svakome. Svako slovo odlikuje se svojim redom i svojim mestom u redu.

Na svoje veliko zadovoljstvo otkrio sam da je zatvorenik sa moje leve strane moj prijatelj Serdjukov, sa kojim sam ubrzo mogao o svemu da razgovaram kucanjem, a naročito koristeći naše šifre. Međutim, razgovori sa ljudima u tamnici ne donose samo radosti već i tugu. Ispod mene

je bio neki seljak, poznanik Serdjukova, sa kojim je on pričao kucanjem. I nevoljno sam, često i dok sam radio, pratio njihovo sporazumevanje. I ja sam se s njim dokucavao. Ali, ako je samica bez aktivnosti teška za intelektualce, još je nepodnošljivija seljaku naviknutom na fizički rad koji uopšte nije u stanju da po ceo dan čita. Naš drug, seljak osećao se veoma nesrećnim. U tvrđavu su ga doveli pošto je proveo dve godine u drugoj tamnici, pa je zato već bio skrhan. Njegov prestup je bio što je slušao socijaliste. Na moj veliki užas počeo sam da primećujem kako je seljak vremenom počinjao da bunca. Njegov se um postepeno sve više pomračivao. I ja i Serdjukov zapažali smo kako se on korak po korak, dan za danom, sve više bližio ludilu, dok se njegov govor nije pretvorio u pravo bunilo. Tada su, sa sprata niže, počeli da pristižu divlji krici i strašna vika. Naš sused je pomerio pameću, ali su ga ipak još nekoliko meseci držali u tvrđavi, pre nego što su ga odveli u ludnicu, iz koje nesrećniku nije bilo suđeno da izađe. Prisustvovati, u takvim uslovima, laganom rastakanju ljudskog uma – užasno je. Verujem da je to doprinelo povećanju nervne razdraženosti mog dragog prijatelja Serdjukova. Kada je, posle četiri godine tamnovanja, sud potvrdio njegovu nevinost i kada su ga pustili, on se ustrelio.

Jednom mi najaviše neočekivanu posetu. U moju ćeliju, samo u pratnji ađutanta, ušao je brat Aleksandra II veliki knez Nikolaj Nikolajevič, koji je razgledao tvrđavu. Brzo mi je prišao i rekao: »Zdravo, Kropotkine«. Poznavao me je lično i govorio je familijarnim tonom kao sa starim poznanikom.

– Kako je moguće, Kropotkine, da si ti, kamerpaž i nekadašnji narednik mogao biti umešan u takve stvari i sada ležiš u ovom strašnom kazamatu?

– Svako ima svoja ubeđenja – odgovorio sam.

– Ubeđenja? Znači tvoje ubeđenje je da treba voditi revoluciju?

Šta sam mogao da odgovorim? Da kažem »da«? Iz mog bi odgovora onda izveli zaključak da sam ja, koji sam odbio da bilo kakav podatak dam žandarima, »sve priznao« carevom bratu. Nikolaj Nikolajevič je govorio tonom načelnika vojne škole koji pokušava da izvuce »priznanje« od kadeta. Tako ja istovremeno nisam mogao da kažem »ne«. To bi bila laž. Nisam znao šta da kažem, ćutao sam.

– Eto, vidiš! I tebe samog sada je sramota...

Takva primedba me je razljutila pa sam veoma oštro odgovorio: »Dao sam iskaz sudskom istražitelju na saslušanju; nemam šta da dodam«.

– Ali shvati, Kropotkine – rekao je tada Nikolaj Nikolajevič najljubaznijim tonom – ja s tobom ne razgovaram kao sudski istražitelj, već apsolutno kao pošten čovek – dodao je spustivši glas.

Misli su se kovitlale u mojoj glavi. Odigrati ulogu markiza Poze? Reći caru, posredstvom njegovog brata, o propadanju Rusije, o bedi seljaka, o samovolji vlasti, o užasnoj neizbežnoj gladi? Reći da smo hteli da pomognemo seljacima da se izvuku iz očajničkog položaja, da ih ohrabrimo? Pokušati na taj način uticati na Aleksandra II? Misli su jedna za drugom letele kroz glavu. Najzad, rekoh sebi: »Nikad! To je ludost. Oni sve to znaju. Takvim ih rečima nećeš promeniti«

Odgovorio sam da će on uvek biti zvanično lice i da ga ja ne mogu prihvatiti kao poštenog čoveka.

Tada je Nikolaj Nikolajevič počeo da me pita razne stvari: »Ti si takva shvatanja pokupio u Sibiru, od dekabrista?«

– Ne. Poznavao sam samo jednog dekabrista i sa njim nikada nisam imao ozbiljne razgovore.

– Onda si ih stekao ovde u Peterburgu?

– Uvek sam bio takav.

– Šta, čak i u korpusu? – pitao me je užasnut.

– U korpusu sam bio dečak. Nešto što je u mladosti nejasno razbistri se kasnije kada čovek postane zreo.

Pitao me je još ponešto slično i dok je govorio bilo mi je jasno šta on smera. Pokušavao je od mene da izvuče »priznanje« i mogao sam živo da zamislim kako govori svome bratu: »Svi ti tužioc i žandari su budale. Kropotkin njima ništa nije rekao, ali ja sam s njim porazgovarao desetak minuta i on mi je sve ispričao« To me je dovodilo do besa. I kada mi je Nikolaj Nikolajevič nabacio nešto u stilu: »Kako si ti mogao da imaš nešto zajedničko sa svim tim ljudima, sa mužicima i raznočincima?« – odbrusio sam grubo: »Već sam vam rekao da sam dao iskaz sudskom istražitelju«. On se naglo okrenuo na petama i izašao. Posle su stražari, gardisti napravili pravu legendu od ove posete. Drug koji je kasnije došao u fijakeru da me oslobodi imao je vojničku šapku. Svetli bakembardi su ga nekako sličnim Nikolaju Nikolajeviču. I, peterburškim garnizonom pronela se priča da me je odvezao sam veliki knez. Tako se legende mogu stvarati i u ovo doba štampe biografskih leksikona.

V

Prošle su dve godine. Neki moji drugovi su umrli, drugi su postali duševni bolesnici; ali još nije bilo nikakvih vesti o tome kada će se naš predmet naći na sudu.

Krajem te druge godine moje zdravlje je bilo ozbiljno uzdrmano. Hrastova hoklica mi je postala teška, a sedam vrsta izgledalo mi je kao beskrajno rastojanje. Pošto nas je u tvrđavi sada bilo šezdesetak a zimski su dani kratki, u šetnju su nas izvodili samo jednom u dva-tri dana, po dvadesetak minuta. Napregao sam svu snagu da sačuvam energiju, ali »polarno zimovanje« bez letnjeg prekida, učinilo je svoje. Iz Sibira sam doneo početne znake skorbuta, a ovde u mračnom i vlažnom kazamatu oni su se ispoljavali konkretnije. Ovaj tamnički bič oborio me je.

U martu ili aprilu 1876. godine konačno su nas obavestili da je Treće odeljenje završilo istražni postupak. Stvar je prešla u ruke sudskih vlasti i zato su nas prebacili u zgradu istražnog zatvora – u tamnicu pridodatu sudskoj zgradi.

»Istražna« – kako su je zvali – bila je ogromna »paradna« četvorospratna tamnica, izgrađena po uzoru na najbolje francuske i belgijske zatvore. Nizovi malih ćelija imaju po jedan prozor koji gleda na dvorište i po jedna vrata koja se otvaraju prema gvozdenom balkonu. Balkoni različitih spratova bili su povezani gvozdenim stepenicama.

Za mnoge moje drugove prebacivanje u »istražnu« bilo je veliko olakšanje. Tu je bilo mnogo više života nego u tvrđavi, više mogućnosti za dopisivanja i razgovore, lakše se moglo doći do susreta sa rodbinom. Kucanje je trajalo neprekidno po ceo dan. Na takav način sam jednom mladom susedu izložio čak čitavu istoriju Pariske komune, od početka do kraja. Treba, međutim, dodati da sam svoju priču »kuckao« čitavu sedmicu. Što se tiče moga zdravlja u istražnom zatvoru postalo je još lošije nego u tvrđavi. Nisam podnosio ustajali vazduh sićušne ćelije. Čim bi parno grejanje počelo da radi, dotad ledeni vazduh postao bi nepodnošljivo vruć. Ćelija je po dijagonali imala samo četiri koraka i kada sam počinjao da hodam, morao sam stalno da se okrećem; u glavi bi mi se zavrtilo za nekoliko minuta, a kratke šetnje u malom dvorištu ograđenom visokim kamenim zidinama nekako me nisu osvežavale. Što se tiče zatvorskog lekara, koji nije hteo ni da čuje reč »skorbut«, bolje da ga i ne pominjem.

Dobio sam dozvolu da mi od kuće donose hranu, pošto je blizu suda živela jedna moja rođaka, udata za advokata. Ali varenje mi je već bilo veoma slabo, tako da sam dnevno jeo samo komad

hleba i jedno ili dva jaja. Snagu sam brzo gubio i, prema opštem mišljenju, ostalo mi je da živim još samo nekoliko meseci. Da bih se popeo do svoje ćelije, koja se nalazila na drugom spratu, morao sam dva puta da se odmaram na stepenicama. Sećam se, jednom je neki stariji vojnik, stražar primetio: »Nećeš ti, jadniče, dočekati jesen«.

Moji su se veoma brinuli. Sestra Lena pokušala je da izdejstvuje da me puste uz garanciju, ali joj je tužilac Šubin sa zlobnim osmehom odgovorio: »Dostavite lekarsku potvrdu da će vaš brat umreti za desetak dana, onda ću da ga oslobodim«. Tužilac je imao zadovoljstvo da vidi kako je sestra pala u fotelju i glasno zaridala. Uspela je da postigne samo da me pregleda jedan dobar stari lekar iz Nikolajevske vojne bolnice. Taj lekar beše mudar stariji general: pregledao me je najpažljivije i zaključio da nemam nikakvo organsko oboljenje, ali da patim od nedostatka kiseonika u krvi.

– Sve što vam je potrebno to je vazduh – zaključio je. Dvoumio se neki minut, a onda odlučno rekao: »Šta da se tu priča! Ne možete ovde ostati... Morate biti prebačeni odavde«.

Posle deset dana stvarno su me prebacili u vojnu bolnicu na kraju Peterburga pored koje se nalazila nevelika tamnica za oficire i vojnike koji bi se razboleli u toku istrage. U tu tamnicu prebacili su još dva moja druga, kada je postalo jasno da će ubrzo umreti od jektike.

U bolnici sam počeo brzo da se oporavljam. Dali su mi prostranu sobu na donjem spratu, pored stražarnice. Imala je veliki prozor zatvoren rešetkom, okrenut ka jugu prema malom bulevaru sa dva reda drveća, a iza bulevara pružao se veliki otvoren prostor na kome je dvestotinak tesara baš u to vreme gradilo barake za tifusare. Uveče bi obično pevali u horu i to tako skladno, kako se samo peva u velikim tesarskim zadrugama. Po bulevarčiću je gore-dole išao stražar, a njegova stražarnica nalazila se preko puta mog prozora.

Prozor je ostajao otvoren ceo dan i ja sam žudno upijao sunčeve zrake, koje tako dugo nisam video. Punim plućima udisao sam miomirisni majski vazduh. Zdravlje mi se brzo popravljalo – po mom mišljenju čak prebrzo. Već sam mogao da varim lakšu hranu, povratila mi se snaga i obnovljene energije ponovo sam se prihvatio posla. Pošto nisam video mogućnost da ću završiti drugi tom svog dela, izložio sam ga ukratko i to pridodao prvom tomu.

U tvrđavi sam od jednog druga koji je neko vreme bio zatvoren u bolničkom zatvoru čuo da mi neće biti teško da odatle pobegnem. Naravno, javio sam drugovima gde se nalazim, a obavestio sam ih i o svojim nadama. Međutim, bekstvo je bilo mnogo teža stvar nego što su mi govorili. Nadzirali su me na najoprezniji, dotad neviđen način. Ispred mojih vrata postavili su stražara i nisu mi dozvoljavali da izlazim u hodnik. Bolnički vojnici i komandiri straže, koji su ponekad dolazili kod mene, očigledno su se bojali da se zadrže više od minut-dva.

Moji su drugovi smislili nekoliko planova da me oslobode, a među njima bilo je i veoma zabavnih predloga. Prema jednome je, na primer, trebalo da prerežem rešetku na prozoru. Onda će, bilo je zamišljeno, jedne kišne noći stražar zadremati u svojoj kućici, a dva moja druga došunjaće se iza nje i oboriti je. Tako vojnik ne bi bio ranjen, nego samo uhvaćen, kao pacov u mišolovci. Tada bih ja iskočivo kroz prozor. Ali, neočekivano, pojavilo se bolje rešenje.

– Zatražite šetnju – šapnuo mi je jednom neki od vojnika. Tako sam i uradio. Lekar me je podržao, i dozvoliše mi da svakodnevno u četiri sata izlazim u zatvorsko dvorište u jednočasovnu šetnju. Morao sam svakako da nosim zeleni flanelski bolnički mantil, ali su me izdavale čizme, pantalone i prsluk.

Nikada neću zaboraviti tu prvu šetnju. Kada su me izveli, i kada sam pred sobom ugledao dvorište zaraslo u travu, dobrih trista koraka dugačko i dvesta široko – skamenio sam se. Kapija je bila otvorena i mogao sam kroz nju da vidim ulicu, ogromnu bolnicu, čak i prolaznike... Zastao

sam na tremu i za trenutak se sledio gledajući dvorište i kapiju. Uz jedan zid dvorišta nalazio se zatvor – uska zgrada duga pedesetak koraka, sa stražarnicama na svakom kraju. Oba stražara išla su napred-nazad duž zgrade tako da su utabali stazu u travi. Po toj stazi su me vodili da šetam, a stražari su za to vreme nastavljali da idu napred-nazad, s tim što je jedan uvek bio na najmanje deset-petnaest koraka od mene. Na tremu su sedela tri bolnička vojnika.

Na suprotnom kraju ogromnog dvorišta, ograđenog visokom ogradom od debelih dasaka, nekoliko seljaka je istovarivalo drva iz kola i slagalo ih na gomile uza zid. Kapija je bila otvorena da bi kola prolazila.

Ta otvorena kapija delovala je na mene opčinjavajuće. »N smem da je gledam« – govorio sam sebi, ali sam ipak stalno pogledao na tu stranu. Čim su me ponovo uveli u sobu napisao sam drugovima da im javim dobru vest. »Skoro da nisam u stanju da šifrujem« – pisao sam drhtavom rukom, praveći nerazumljive znakove umesto cifara. »Od takve blizine slobode drhtim kao u groznici. Danas su me izveli u dvorište. Kapija je otvorena i pored nje nema stražara. Kroz tu kapiju ću pobeći. Stražari me neće uhvatiti.« Skicirao sam plan bekstva. »Kapiji bolnice prilazi dama u otvorenoj kočiji; ona izlazi a ekipaž je čeka na ulici, petnaestak koraka od moje kapije. Kada me u četiri sata izvedu u šetnju, ja neko vreme držim kapu u rukama, a zatim jednome koji prolazi pored kapije dajem signal da je u tamnici sve u redu. Vi treba da mi odgovorite signalom: 'ulica je slobodna'. Bez toga ne krećem. Neću da me uhvate na ulici. Signal dati isključivo zvukom i svetlom. Kočijaš može da baci senku lakovanim šeširo na zid glavne bolničke zgrade, ili, još je bolje da neko peva dok je ulica slobodna; a možda biste uspeli da unajmite sivu vilu koju vidim sa mog prozora, tada biste mogli da pošaljete signal sa prozora vile. Stražar će svakako potrčati za mnom, kao pas za zecom ukoso, dok ću ja trčati pravo. Tako bih održao rastojanje od nekih pet-šest koraka. Na ulici ću uskočiti u kočiju, i poteraćemo je najvećom brzinom. Ako stražaru padne na pamet da puca, tu se ne može ništa. To ne možemo da predvidimo. U odnosu na neminovnu smrt u tamnici – treba rizikovati«

Bilo je i nekoliko drugih predloga, ali je na kraju ovaj moj prihvaćen. Naš kružok se odmah bacio na posao. Ljudi koji me nikada nisu poznavali založili su se kao da se radilo o dragom bratu. Međutim, trebalo je savladati mnogo teškoća a vreme je letelo neverovatnom brzinom. Ja sam naporno radio i pisao do kasno u noć; ali moje se zdravlje, uprkos tome, popravljalo brzinom koja me je bacala u očajanje. Prvi put kad su me izveli u dvorište jedva sam mogao da se vučem po stazi kao kornjača. Sada sam toliko ojačao da sam mogao i da trčim. Istina, ja sam nastavio kao u početku da se vučem kao kornjača, inače bi se moje šetnje skratile; ali me je moja prirodna čilost mogla odati svakog trenutka. A moji drugovi su morali za to vreme da prikupe dvadesetak ljudi da nađu odgovarajuće konje i iskusnog kočijaša, i da srede još stotinu nepredvidljivih sitnica, neminovnih u ovakvim zaverama. Pripreme su oduzele već skoro čitav mesec, a mene su mogli svaki dan da prebace nazad u istražni zatvor.

Najzad je dan bekstva bio određen – 29. jun, Dan Petra i Pavla. Moji su drugovi u akciju uneli zračak sentimentalnosti i hteli su da me oslobode baš na taj dan. Obavestili su me da će na moj signal »u tamnici je sve u redu« odgovoriti »sve je u redu i kod nas« puštanjem crvenog dečjeg balona. Tada će doći kočija a neko će pevati nešto dok je ulica slobodna.

Ja sam 29. juna izašao, skinuo kapu i čekaao da se pojavi balon, ali nije ga bilo. Prošlo je pola sata. Čuo sam zvuk točkova na ulici, čuo sam kako muški glas peva meni nepoznatu pesmu, ali balona nije bilo.

Prošao je ceo sat i ja sam se klonula srca vratio u svoju sobu. »Desilo se nešto loše« – mislio sam.

Toga dana desilo se nešto neverovatno. Pored Gostinog dvora u Peterburgu se uvek prodaju stotine dečjih balona. A toga dana nije bilo nijednog. Drugovi nisu nigde mogli da pronađu balon. Na kraju su ga uzeli od nekog deteta, ali balon je bio star i nije leteo. Tada su moji drugovi otrčali u optičku radnju i nabavili aparat za dobijanje vodonika, ali balon uporno nije hteo da leti; vodonik je bio loš. Vreme je prolazilo. Onda je jedna dama prikačila balon za svoj suncobran i šetala se napred-nazad po trotoaru ispred ograde našeg dvorišta. Ali ja ništa nisam video: ograda je bila veoma visoka, a dama jako mala.

Kako se posle pokazalo, problem sa balonom ispao je baš kao naručen. Kada se moja šetnja završila, kočija je krenula onim ulicama kojima je trebalo da projuri u slučaju mog bekstva. A tamo, u uskom sokačetu, zaustavila su je kola sa drvima za bolnicu. Konji su išli nemirno, jedni na levo drugi na desno, i kočija je mogla da se kreće samo korakom; na krivini je bila sasvim zaustavljena. Da sam bio u njoj, svakako bi nas uhvatili.

Onda su drugovi smislili čitavu seriju signala da jave da li je ulica slobodna. Na dve-tri vrste od bolnice postavljeni su stražari. Trebalo je da jedan ide napred-nazad sa maramom u rukama koju bi sklonio ako naiđu neka kola. Drugi bi, oslonjen na stub, jeo višnje, ali ako bi se pojavila kola prestao bi da ih jede. Tako bi bilo svuda unaokolo, i signali bi od jednog do drugog stražara dolazili na kraju do kočije. Moji drugovi su, takođe, iznajmili sivkastu vilu koju sam pomenuo. Na njenom prozoru smestio se violinista, spreman da zasvira čim dobije signal »ulica je slobodna«.

Bekstvo su odredili za sledeći dan. Dalje odlaganje moglo je da bude opasno: u bolnici su već zapazili kočiju. Vlasti mora da su nanjušile nešto sumnjivo, jer, veče uoči bekstva čuo sam kako je patrolni oficir pitao stražara koji je stajao kraj mog prozora: »Gde su ti bojevi meci?« Vojnik ih je nespretno vadio iz torbice; minut-dva se petljao tražeći ih. Patrolni oficir ga je grdio: »Zar vam nije svima naređeno da četiri bojeva metka držite u džepu šinjela!« Otišao je tek pošto je vojnik tako uradio.

– Otvorite četvore oči! – rekao je oficir odlazeći.

Novi sistem signala trebalo mi je hitno preneti. Sledećeg dana, u dva sata, u tamnici se pojavila dama, moja draga rođaka, i zamolila da mi predaju sat. Sve je obično prolazilo kroz ruke tužioca, ali pošto se radilo samo o satu bez futrole, doneše mi ga. U satu je bila sićušna šifrovana poruka, u kojoj je bio izložen ceo plan. Kada sam je video, užasnulo sam se – toliko me je taj potez zapanjio hrabrošću. Žandari su čak i tu damu pretresli i smesta bi je zadržali samo da je nekome palo na pamet da otvori poklopac sata. Ali video sam kako moja rođaka mirno odlazi iz zatvora i lagano kreće bulevarom.

Izašao sam u šetnju, po običaju, u četiri- sata i dao svoj signal. Odmah sam začuo udaranje točkova kočije, a neki minut kasnije do mene su iz stare kuće doprli zvuci violine. Ali, u tom trenutku nalazio sam se na drugom kraju zgrade. Kada sam se stazom vratio do onog kraja koji je bio bliže kapiji, na stotinak koraka do nje, stražar je bio tik uz moja leđa. »Proći ću još jednom« – pomislio sam. Ali pre nego što sam stigao na drugi kraj staze zvuci violine su iznenada utihnuli.

Prošlo je više od četvrt časa mučne zabrinutosti pre nego što sam shvatio uzrok toga: kroz kapiju je ušlo nekoliko kola dobro natovarenih drvima, kotrljajući se ka drugom kraju dvorišta. Ubrzo posle toga violinista je (moram da kažem, veoma dobar violinista) zasvirao burnu i impulsivnu mazurku Kontskog, kao da je želeo da mi prenese: »A sad hrabro! Kucnuo je tvoj čas!« Polako sam se kretao prema kraju staze koji je bio bliže kapiji, drhteći od pomisli da bi zvuci mazurke mogli prestati pre nego što stignem do kraja.

Kada sam konačno došao dotle, osvrnuh se. Stražar je bio pet-šest koraka iza mene i gledao na drugu stranu. »Sad ili nikad!« – sećam se, sinulo mi je kroz glavu. Zbacih zeleni flanelski ogrtač i dadoh se u trk.

Dugo sam pre toga vežbao kako da skinem svoju beskrajno dugu i nezgrapnu halju. Bila je tako dugačka da sam morao da pridržavam njen donji deo levom rukom, kao što dame drže šlep haljine za jahanje. Bez obzira na sav trud, mantil nisam mogao da skinem odjednom. Rasparao sam šavove pod miškom, ali ni to nije vredelo. Onda sam naučio da ga skidam u dva cuga: prvo, skidam šlep sa ramena, drugo, bacam halat na zemlju. To sam strpljivo vežbao u svojoj sobi, sve dok nisam do kraja savladao te pokrete, kao vojnik radnje sa puškom. »Je'n, dva!« i halat bi se našao na zemlji.

Ne verujući sasvim u svoju snagu, u početku sam, da bih je sačuvao, potrčao polako. Ali tek što sam napravio nekoliko koraka, već su seljaci koji su slagali drva na drugom kraju dvorišta zavikali: »Beži! Drž' ga! Uhvati ga!« i bacili se da mi preseku put prema kapiji. Tada sam poleteo svom snagom. Mislio sam samo o tome da trčim što brže. Ranije me je često zabrinjavala rupa koju su kola napravila pored same kapije, a sad nisam mislio na nju. Trčati, trčati iz sve snage!

Moji drugovi, koji su sve to pratili sa prozora neugledne kuće, pričali su mi kasnije da su se za mnom dali u poteru i stražar i tri vojnika sa trema tamnice. Nekoliko puta je stražar pokušao da me otpozadi bocne bajonetom, mlatarajući puškom ispred sebe. U jednom su trenutku drugovi već pomislili da sam uhvaćen. Stražar nije pucao, sigurno verujući da će me stići. Ali, ja sam uspeo da održim odstojanje a vojnik se, dotrčavši do kapije, zaustavio.

Istrčavši iz kapije, primetio sam na svoj užas da u kočiji sedi nekakav civil sa vojničkom kapom. Sedeo je ne okrećući se prema meni. »Propade stvar!« – sinulo mi je. Drugovi su mi u poslednjem pismu rekli: »Kad se jednom, nađete na ulici, ne predajte se; u blizini će biti drugovi da vas preotmu« – a ja nisam nikako želeo da uskočim u kočiju ako tamo sedi neprijatelj. Međutim, kad sam pritrčao, primetio sam da čovek iz kočije, sa svetlim bakenbardima, veoma liči na jednog mog dobrog druga. On nije pripadao našem kružoku, ali smo bili bliski prijatelji, i često sam imao priliku da se oduševim njegovom zadivljujućom hrabrošću, odvažnošću i snagom, koji su u trenucima opasnosti bili neverovatni.

– Šta će on ovde – pomislio sam – da li je moguće?

Zamalo da uzviknem njegovo ime, ali sam se na vreme trgao i umesto toga zapljeskao dlanovima u trku, ne bih li naterao čoveka da se osvrne. On je okrenuo glavu. Sada sam znao ko je.

– Ovamo, brže, brže – zavapio je očajnički, psujući na pasja usta i mene i kočijaša dok je sve vreme držao pištolj na gotovs. »Teraj, ubiću te. Teraj!« – vikao je kočijašu. Sjajan trkački kasač, kupljen posebno za ovu priliku, odmah je jurnuo. Pozadi su se čuli krici: »Drž' ga, hvataj ga«, dok mi je moj drug pomagao da navučem kaput i cilindar. Ali najveća opasnost nije toliko pretila od goniča koliko od vojnika koji je stajao kraj bolničke kapije, gotovo preko puta mesta gde je čekala kočija. On je mogao da me spreči da uskočim u kočiju, ili da zaustavi konja, za šta mu je trebalo samo da potrči nekoliko koraka napred. Zbog toga je jedan od mojih drugara bio određen da razgovorom skrene vojnikovu pažnju. On je to veoma uspešno obavio. Vojnik je neko vreme radio u bolničkoj laboratoriji, pa je prijatelj započeo razgovor na naučne teme, zapravo o mikroskopu i čudesima koja se pomoću njega mogu videti. Povala se reč o nekom parazitu ljudskog organizma.

– Jesi li video kakav golem rep ima? – pitao je drugar.

– Odakle mu rep – pobunio se vojnik.

– Nego šta! Tol'ki je pod mikroskopom.

– Ne pričaj priču! – odgovorio je vojnik. – To ja bolje znam. Njega sam, nitkova, prvog tutnuo pod mikroskop.

Naučna rasprava odvijala se baš u trenutku kada sam protrčavao pored njih i uskočio u kočiju. Liči na bajku, ali stvarno je tako bilo.

Kočija je naglo skrenula u uzano sokače, duž onog zida pored koga su seljaci slagali drva, a gde sada nikoga ne beše jer su se svi dali u poteru za mnom. Okret je bio tako oštar da se kočija zamalo nije prevrnula. Ispravila se tek kada sam se snažno navalio prema unutra i povukao svog prijatelja. Sada je konj trčao krupnim, lepim kasom tesnom uličicom i mi skrenusmo levo. Dva žandara, koja su stajala ispred krčme, salutirali su mom drugu. »Tiše, tiše!« – govorio sam mu, pošto je on još bio strahovito uzbuđen. »Sve ide k'o voda. Čak te žandari pozdravljaju.« Tada se kočijaš okrenuo prema meni i u licu koje je blistalo od zadovoljstva prepoznah drugog prijatelja.

Svuda smo putem sretali naše drugove, koji su nam namigivali, ili poželeti sreću, dok smo prolazili pored njih sa našim veličanstvenim kasačem. Ušli smo na Nevski prospekt, skrenuli u bočnu ulicu i zaustavili se kod jednog ulaza, gde smo i otpremili kola. Potrčao sam uza stepenice i uleteo u zagrljaj moje rođake, koja je čekala sa neizdrživim nestrpljenjem. Ona se istovremeno smejala i plakala, moleći me da se brže presvučem i podrežem upadljivu bradu. Za desetak minuta moj drug i ja izašli smo iz kuće i uzeli fijaker.

U to vreme, oficir zatvorske straže i bolnički vojnici istrčali su na ulicu, ne znajući stvarno šta da rade. Celu vrstu okolo nije bilo nijednog kočijaša, pošto su ih sve uzeli naši drugari. Neka stara žena pokazala se u gužvi najpametnijom.

– Jadnici! – prozborila je kao za sebe. – Sigurno će izaći na Nevski prospekt i tu će ih uhvatiti ako neko odjuri prečicom kroz ovu uličicu.

Žena je bila potpuno u pravu. Oficir je dotrčao do konjskog tramvaja, koji je tu stajao, i zatražio od konduktera konje da bi nas neko jašući presreo. Ali, kondukteri su glatko odbili da ispregnu konje, a oficir nije navaljivao.

Što se tiče violiniste i dame koji su iznajmili onu neuglednu kuću, i oni su istrčali, umešali se u gomilu gde je bila starica i tako slušali one njene savete, a kad se gomila razišla sasvim su mirno otišli svojoj kući.

Bilo je predivno veče. Odvezosmo se bez žurbe na ostrva, gde se otmeni Peterburg upućivao u lepe prolećne dane da uživa u zalasku sunca. Usput smo svratili do berberina u zabačenoj ulici koji mi je obrijao bradu. To me je, naravno, izmenilo mada ne bogzna koliko. Besciljno smo se vozili po ostrvima, ali nismo znali gde da se denemo jer su nam rekli da tamo gde je trebalo da prenoćim dođemo tek kasno uveče.

– Šta da radimo sad? – upitah svoga druga, koji je isto tako bio neodlučan.

– Idemo do Donona! – naloži on kočijašu iznenada. – Nikome neće pasti na pamet da nas traži u otmenom restoranu. Tragaće za nama svuda, samo ne tamo; a mi ćemo se založiti a i popiti za uspešno bekstvo.

Zar sam mogao reći nešto protiv tako mudrog predloga? Otišli smo k Dononu, prošli kroz salu obasjanu svetlom, punu ljudi koji su jeli, i smestili se u separe. Tun smo proveli veče do naznačenog vremena. U kuću, u koju smo svratili pravo iz zatvora, dva sata kasnije uletela je žandarmerija. Pretres je izvršen i kod svih mojih prijatelja. Nikome, međutim, nije padalo na pamet da pretraži Donona. Posle dva dana morao sam sa tuđim ispravama da se smestim u stanu iznajmljenom za mene. Ali, dama koja mi je dotle pravila društvo u kočiji, odlučila je da iz predostrožnosti ode prvo sama. Pokazalo se da je oko stana bilo tušta i tma špijuna. Drugari su tamo tako često odlazili,

kako bi za mene sve bilo u redu, tako da je policija nešto nanjušila. Sem toga Treće odeljenje je stotine mojih sličica podelilo pandurima i pazikućama. Agenti koji su me lično znali tražili su me po ulicama. Oni kojima nisam bio poznat lutali su u pratnji vojnika i stražara koji su me pamtili iz tamnice. Car je pobesneo zato što se bekstvo moglo dogoditi u njegovoj prestonici, usred bela dana, i izdao je naredbu: »Naći ga po svaku cenu.«

Bilo je nemoguće ostati u Peterburgu, pa sam se krio po letnjikovcima u okolini grada. Sa nekoliko drugova boravio sam nedaleko od prestonice, u selu, gde su u to doba godine Peterburžani često dolazili na piknik. Konačno, moji su drugovi odlučili da treba da odem u inostranstvo. Ali u stranim novinama pročitali smo da se u svim lučkim i pograničnim gradovima Finske i Pribaltika nalaze agenti koji me lično znaju. Zato smo odlučili da idem onim pravcem gde su me najmanje očekivali. Snabdeven pasošem jednog od drugara, prošao sam u pratnji jednog druga kroz Finsku i dokopao se jedne udaljene luke u Botničkom zalivu, odakle sam se prebacio u Švedsku.

Tek kada sam već sedeo na parobrodu, pred sam polazak, drugar koji me je pratio do granice, saopštio mi je peterburške vesti za koje je obećao drugovima da mi neće reći ranije. Moju su sestru Jelenu uhapsili; pokupili su i sestru žene moga brata, koja je dolazila u tamnicu da me vidi jednom mesečno, kada su Aleksandar i njegova žena otišli u Sibir.

Moja sestra sigurno ništa nije znala o pripremanju bekstva. Tek kada sam već bio pobegao jedan je drugar otišao do nje da joj javi radosnu vest. Sestra je uzaludno govorila žandarima da ona ništa ne zna. Odvojili su je od dece i zadržali u tamnici dve nedelje. Što se tiče moje srodnice, ona je nešto neodređeno znala o nekim pripremama, ali sama u tome nije učestvovala. Vlasti su na osnovu zdrave pameti mogle znati da neko ko me je otvoreno posećivao u tamnici ne može biti umešan u takvu stvar. Nju su, ipak, zadržali više od tri meseca. Njen muž, poznati advokat, uzalud je intervenisao da je oslobode.

— Mi sad znamo — rekli su mu žandari — da ona nije nikako umešana u bekstvo, ali mi smo, vidite, kada smo je pokupili, javili imperatoru kako je lice koje je organizovalo bekstvo otkriveno i uhapšeno. Sada nam treba vremena da cara pripremimo na to da nismo uhvatili pravog krivca.

Prošao sam kroz Švedsku ne zaustavljajući se nigde i stigao u Kristijaniju, gde sam nekoliko dana čekao parobrod za Englesku, za Hal. U dokolici sam skupljao informacije o seljačkoj stranci u norveškom Sturtingu. Odlazeći na parobrod, brižno sam se pitao: »Pod kojom zastavom on plovi?« Pod norveškom, nemačkom ili engleskom? A onda ugledah na krmu britansku zastavu, pod kojom je utočište našlo toliko ruskih, italijanskih, francuskih i mađarskih izgnanika. I ja sam od srca pozdravljao tu zastavu.

Zapadna Evropa

I

Na Severnom moru besnela je bura kada smo prilazili obalama Engleske, ali ja sam s zadovoljstvom pozdravljao nevreme. Radovala me je borba našeg parobroda sa razjarenim talasima. Čitave sate sedeo sam na pramcu, dok me je prskala njihova pena. Posle dve godine u mračnom kazamatu svaki moj nerv trepereo je i uživao u snažnom pulsiranju života.

Mislio sam da ću u inostranstvu provesti samo nekoliko nedelja ili meseci, tačno koliko je potrebno da se slegne gužva nastala zbog mog bekstva i da unekoliko popravim svoje zdravlje. Iskrcao sam se sa pasošem na ime Ljevašova. Izbegavajući London, gde bi agenti ruske ambasade brzo ušli u trag, uputio sam se prvo u Edinburg.

Međutim, ispalo je da se više nisam vraćao u Rusiju. Ubrzo me je zahvatio talas anarhističkog pokreta, koji je baš u to vreme rastao u Zapadnoj Evropi. Osećao sam da tu mogu da budem korisniji nego u Rusiji, pomažući novom pokretu da se formira. U domovini sam bio suviše poznat da bi mogao da učestvujem u javnoj propagandi, naročito među radnicima i seljacima. Na kraju, kada je ruski revolucionarni pokret dobio karakteristike zavere i pretvorio se u oružanu borbu protiv samodržavlja, svaka pomisao o narodnom pokretu bila je fatalno napuštena. A moje su me naklonosti sve više i više vodile tome da svoju sudbinu povežem sa radničkim masama. Širiti među njima ideje koje bi njihove snage mogle da usmere ka dobrobiti svih radnika; produbiti i proširiti ideale i principe koji će poslužiti kao osnova buduće socijalne revolucije; razviti te ideale i principe kod radnika, ne kao nalog koji potiče od partijskog vođstva već kao rezultat njihovog vlastitog razmišljanja; i najzad, podstaći njihovu vlastitu inicijativu, sada kada su radnici pozvani u istorijsku arenu da bi izgradili novo pravednije društvo – sve mi je to izgledalo isto tako neophodno za razvoj čovečanstva kao i sve ono što sam u to vreme mogao da ostvarim u Rusiji. Tako sam se, odmenjujući već klonule u godinama odlučne borbe, pridružio šaćici ljudi koji su se time bavili u Zapadnoj Evropi.

Kada sam se iskrcao u Halu i pošao u Edinburg, samo sam nekoliko drugova u Rusiji i u jurskoj federaciji obavestio da sam srećno stigao u Englesku. Socijalista uvek mora da živi od vlastitog rada. Zato sam, iznajmivši sobicu u predgrađu škotske prestonice, odmah počeo da tražim bilo kakav posao.

Među putnicima na našem parobrodu bio je i jedan profesor, Norvežanin, sa kojim sam pričao trudeći se da se setim ono malo švedskog što sam nekada znao. Profesor je govorio nemački.

– E, pa pošto vi govorite malo norveški – rekao je on – a trudite se da naučite jezik, pričaćemo na norveškom.

– Hteli ste reći »švedski« – primetio sam nesigurno – pa ja i govorim na švedskom, zar ne?

– Hm! Ja bih pre rekao da je to norveški. U svakom slučaju, švedski nije – odgovorio je.

Tako se meni desilo isto što i Paganelu, junaku Žil Verna koji je iz rasejanosti umesto španskog naučio portugalski.

Kako bilo da bilo, sa profesorom sam puno pričao... recimo, na norveškom. Između ostalog, dao mi je novine koje izlaze u Kristijaniji. U njima je bio izveštaj o norveškoj ekspediciji, koja se tek vratila sa istraživanja dubina severnog dela Atlantskog okeana.

Pošto sam se nastanio u Edinburgu, odmah sam napisao noticu o toj ekspediciji na engleskom za »Nature«, list koji smo moj brat i ja u Peterburgu redovno čitali od dana kada se pojavio. Pomoćnik urednika mi se zahvalio na belešci i dodao, sa taktičnošću koju sam zatim tu često sretao, da je moj engleski »sasvim dobar« ali da u njemu mora biti »više osobnosti svojstvenih tom jeziku«. Moram reći da sam engleski jezik naučio u Rusiji. Brat i ja preveli smo »Filozofiju geologije« Pejdzha i »Osnove biologije« Herberta Spensera. Ali pošto sam učio samo iz knjiga izgovor mi je bio jako loš, tako da me je moja stanodavka Škotlandanka s teškom mukom razumevala. Sa njenom kćerkom sam često komunicirao pišući na komadićima papira. Što se tiče »osobnosti karakterističnih za engleski jezik«, mora da sam pravio veoma smešne greške. Sećam se, na primer, komičnog događaja povodom šolje čaja. Zbog mog nesavršenog znanja engleskog jezika gazdarici sam se verovatno učinio kao poznata ispičutura iz dečje bajke. U svoju odbranu moram da dodam da ni u geološkim knjigama na engleskom, ni u *Biologiji* Herberta Spensera nisam naišao ni na najmanji nagoveštaj o tako važnoj stvari kao što je pijenje čaja.

Prepisao sam »Bilten Ruskog geografskog društva« i ubrzo sam počeo da šaljem u »Times« usputne notice o ruskim geografskim ekspedicijama. Prževaljski je tada bio u srednjoj Aziji i njegovo su putovanje pratili u Engleskoj sa velikim interesovanjem.

I pored toga, novac koji sam doneo iz Rusije brzo se topio, a pošto su sva pisma koja sam slao u Rusiju zaplenjivali nisam mogao da dostavim rođacima svoju adresu. Zato sam se posle nekoliko nedelja uputio u London, zamišljajući da ću tamo naći pogodniji posao. P. L. Lavrov je tu još uvek izdavao „Вперед“, ali kako sam računao da ću se brzo vratiti u Rusiju a redakciju ruskog lista su sigurno nadzirali špijuni, nisam tamo otišao.

Uputio sam se naravno u »Nature«, gde me je veoma lepo primio zamenik urednika Kelti. Pokazalo se da je izdavač želeo da proširi rubriku notica i smatrao je da ih ja pišem baš kako treba. Zato su mi u redakciji dodelili sto, na koji su stavili hrpu naučnih časopisa na raznim jezicima.

– Dolazite ponedeljkom, g. Ljevašov – rekoše mi – razgledajte ove časopise, i ako naidete na nešto što zaslužuje pažnju napišite noticu ili sastavite članak. Mi ćemo to onda poslati stručnjaku.

Kelti, naravno, nije znao da sam ja svaku noticu prepisivao po tri, četiri puta pre nego što bih se odlučio da mu pokažem svoj engleski jezik. Ali dozvolili su mi da naučne časopise nosim kući, i ubrzo sam mogao da živim od nevelikih honorara iz časopisa »Nature« i »Times«. »Times« je honorarnim saradnicima plaćao jednom nedeljno, četvrtkom, a ja sam taj običaj smatrao izvanrednim. Naravno, bilo je sedmica kada nisam mogao da ponudim nikakve interesantne informacije o Prževaljskom i kada moje beleške o drugim delovima Rusije nisu išle u štampu. Tih sam se nedelja zadovoljavao čajem i hlebom.

Jednom je Kelti dohvatio sa police nekoliko ruskih knjiga i zamolio me da o njima napišem prikaz za »Nature«. Bacio sam pogled na knjige i na svoju veliku nevolju video vlastite radove o ledenom dobu i o orografiji Azije. Moj brat nije propustio da ih pošalje svom omiljenom časopisu. Bio sam u velikoj nedoumici pa sam knjige strpao u torbu i poneo ih kući da u slobodno vreme razmislim o tome. »Sta sad da radim s njima« – pitao sam se. »Ne mogu da ih hvalim, a kako da kudim autora kad delim njegovo mišljenje«. Najzad, odlučio sam da sledećeg dana odnesem knjige i objasnim Keltiju da sam ja, iako se predstavljam kao Ljevašov, autor tih knjiga i da zato ne mogu da pišem prikaz o njima.

Kelti je u novinama već pročitao da je Kropotkin pobjegao i sada je sa velikim zadovoljstvom saznao da je on van opasnosti, na engleskom tlu. Što se tiče mojih dilema, Kelti je razložno primetio da nema potrebe ni da hvalim ni da kudim autora, već da jednostavno izložim sadržaj njegovih radova. Toga dana mi smo sklopili prijateljstvo koje traje do danas.

U novembru ili decembru 1876. godine pročitao sam u rubrici »Poštansko sanduče« lista „Вперед“ da se K. poziva u redakciju da primi pisma iz Rusije. Mислеći da se to odnosi na mene, svratio sam u redakciju. Brzo sam se sprijateljio i sa P. L. Lavrovom i sa mlađim slovoslagračima.

Kada sam prvi put zakucao na vrata redakcije mislio sam da me obrijanog i sa cilindrom niko neće prepoznati. Damu koja mi je otvorila upitao sam na svom najboljem engleskom: »Da li je mister Lavrov kod kuće«? Nisam se predstavio. Ispostavilo se da me je dama, koja me nikada nije videla ali je iz Ciriha poznavala mog brata, odmah prepoznala i potrčala gore da kaže ko je došao.

– Odmah sam vas prepoznala – rekla mi je posle – po očima; podsetile su me na vašeg brata.

U Engleskoj se tada nisam dugo zadržao. Revnosno sam se dopisivao sa svojim prijateljem Džejmсом Gijomom iz jurske federacije i čim sam u Švajcarskoj pronašao stalni posao geografa odmah sam oputovao tamo. Pisma koja sam konačno dobio iz Rusije govorila su mi da mogu mirno da ostanem u inostranstvu pošto se nikakvi posebni poslovi u domovini nisu nazirali. Rusiju je tada zahvatio talas oduševljenja prema Slovenima koji su ustali protiv vekovnog turskog ugnjetavanja. Moji najbolji prijatelji – Sergej Stjepnjak, Dimitrij K. i mnogi drugi krenuli su na Balkansko poluostrvo, da se pridruže ustanicima. Drugom su mi pisali: »Čitamo izveštaje »Daily News« o turskim zločinima u Bugarskoj, plačemo dok čitamo – i odlazimo u čete ustanika kao dobrovoljci ili kao bolničarke«.

Oputovao sam u Švajcarsku i pridružio se jurskoj federaciji Međunarodnog saveza radnika i po savetu švajcarskih prijatelja nastanio se u Šo de Fonu.

II

Jurska federacija je odigrala važnu ulogu u savremenom razvoju socijalizma.

Kako se obično dešava, politička partija se, pošto postavi zahteve i razglasi da će se zadovoljiti samo njihovim potpunim ispunjenjem, ubrzo podeli na dve struje. Jedna ostaje to što je bila, a druga, iako ističe da se ni slova nije odrekla, prihvata neku vrstu kompromisa i postepeno, od kompromisa do kompromisa, odstupa od prvobitnog programa i postaje partija umerenih reformi.

Sličan razlaz desio se i u Međunarodnom radničkom savezu. Prilikom osnivanja Saveza proklamovana je namera: uništiti privatnu svojinu i predati proizvođačima sva oruđa potrebna za proizvodnju dobara. Radnici svih zemalja bili su pozivani da stvaraju organizacije za direktnu borbu protiv kapitalizma. Preporučivano im je da pronađu načine kojima će socijalizovati proizvodnju dobara i njihovo korišćenje. I kada sami budu dovoljno pripremljeni, radnici treba da ovladaju oruđima za proizvodnju i da organizuju potrošnju, bez ikakve veze sa postojećim političkim uređenjem koje mora potpuno da bude promenjeno. Savez je, tako, imao zadatak da pripremi grandiozni prevrat, prvo u glavama a onda i u samom životu. Savez je trebalo da sprovede revoluciju, koja bi čovečanstvu otvorila novu eru progresa, zasnovanog na opštoj solidarnosti. Takav je bio ideal koji je probudio iz sna milione evropskih radnika i privukao u Savez najbolje umne snage toga vremena.

Međutim, ubrzo su počele da se naziru dve frakcije. Kada se rat 1870. godine završio potpunim porazom Francuske, a Pariska komuna bila slomljena; kada su protiv Međunarodnog saveza bili uvedeni drakonski zakoni koji su Francuze lišavali mogućnosti da učestvuju u pokretu; i kada je, sa druge strane, u »ujedinjenoj Nemačkoj«, koja je bila cilj radikala iz 1848. godine, bilo uvedeno parlamentarno uređenje – Nemci su pokušali da izmene ciljeve i metode čitavog socijalističkog pokreta. Parola socijaldemokratije, kako je nazvana nova partija, bila je sada – osvojiti vlast u *postojećoj državi*. Prvi uspjesi ove partije na izborima za Rajhstag pobudili su velike nade. Broj poslanika socijaldemokrata u početku je bio dva, zatim sedam, onda devet; zato su čak i odmereni ljudi računali da će krajem XIX veka socijaldemokrati imati većinu u nemačkom parlamentu i moći će zakonskim merama da uspostave narodnu socijalističku državu. Socijalistički ideal ove partije je malo-pomalo izgubio svoj karakter. Umesto društva koje bi stvorile same radničke organizacije istaknut je ideal državnog upravljanja industrijom, tj. državni socijalizam, ili tačnije, državni kapitalizam. Tako su, na primer, danas u Švajcarskoj napori socijaldemokratije u političkom pogledu usmereni ka centralizaciji i borbi protiv federalizma, a u ekonomskom, na eksploataciju železnice od strane države i državni monopol u bankarstvu i prodaji alkoholnih pića. Državno upravljanje zemljom i najvažnijim krupnim granama industrije a isto tako i državna organizacija potrošnje, biće, kažu, sledeći korak u bližoj ili daljoj budućnosti.

Život i aktivnosti nemačke socijaldemokratske partije postepeno su se potpuno podredili zamislima o parlamentarnim izborima. Na radničke saveze su gledali prezrivo a štrajkove su osuđivali, zato što i jedno i drugo odvlači pažnju radnika od izborne borbe. Socijaldemokratske vođe su se istovremeno prema svakom narodnom pokretu i svakoj revolucionarnoj agitaciji u bilo kojoj evropskoj zemlji odnosili neprijateljskije nego kapitalistička štampa.

Međutim, u latinskim zemljama taj tok je imao veoma malo sledbenika. Sekcije i federacije Internacionale ostajale su verne principima formulisanim prilikom stvaranja saveza. Radnici latinskih zemalja, federalisti po svojoj istoriji, protivnici ideje o centralizovanoj državi i sa revolucionarnom tradicijom – nisu mogli da slede evolutivni put koji je preovladao kod Nemaca.

Rascep socijalističkog pokreta na dve grane ispoljio se odmah posle Francusko-pruskog rata. Kao što sam već napomenuo, u Internacionali je stvorena centralna uprava u vidu Generalnog saveta sa sedištem u Londonu. A pošto su duša tog saveta bila dva Nemca, Engels i Marks, on je uskoro postao glavno utvrđenje socijaldemokratskog pokreta. Inspiratori i duhovne vođe latinskih federacija postali su Bakunjin i njegovi drugovi.

Razdor između bakunjinista i marksista nipošto nije bila stvar ličnog častoljublja. To je bio neizbežni sudar federalizma i centralizacije, slobodnih komuna i autoritarne državne uprave, slobodnih stvaralačkih delatnosti narodnih masa i zakonskog popravljjanja postojećih uslova koje je stvorilo kapitalističko uređenje. To je, najzad, bio sudar latinskog duha li nemačkog *Geist*, koji je, porazivši Francusku na bojnopolju, sada želeo dominaciju u oblasti nauke, politike, filozofije, a takođe i socijalizma – suprotstavljajući svoje navodno »naučno« shvatanje socijalizma »utopijskom« socijalizmu drugih.

Na Haškom kongresu Internacionale, održanom 1872. godine, londonski Generalni savet je putem fiktivne većine isključio iz Međunarodnog saveza radnika Bakunjina, njegovog prijatelja Gijoma i celu jursku federaciju. Ali, pošto je bilo izvesno da će španska, italijanska i belgijska federacija stati na stranu Juraca, Kongres je pokušao da raspusti Internacionalu. On je odlučio da novi generalni savet sastavljen od nekoliko socijaldemokrata zaseda u Njujorku, gde nisu postojale radničke organizacije koje bi mogle da ga kontrolišu. Od tada se o njemu nije ni čulo,

dok su španska, italijanska, belgijska, i jurska federacija postojale još pet ili šest godina i svake godine se okupljale na uobičajenim kongresima.

U vreme kada sam došao u Švajcarsku, jurska federacija je bila centar i najpoznatiji tumač Internacionale. Bakunjin je upravo bio umro (1. jula 1876), ali federacija je očuvala položaj koji je stekla pod njegovim uticajem.

Stanje stvari u Francuskoj, Španiji i Italiji bilo je takvo da se vlasti nisu usuđivale da pregaze čitav radnički pokret i uvedu vladavinu belog terora, samo zahvaljujući tome što je Internacionala podsticala revolucionarni duh koji se razvio kod radnika pre Francusko-pruskog rata. Poznato je da dolazak grofa Šambora, jednog od Burbona, na francuski presto samo što nije postala gotova stvar... Mak-Mahon je ostao predsednik republike samo da bi se pripremila restauracija monarhije. Dan svečanog ulaska Anrija V u Pariz već je bio određen: čak je i konjska oprema ukrašena kraljevskom krunom i monogramom već bila spremljena. Poznato je takođe da restauracija monarhije nije uspela zato što su Gambeta i Klemanso, oportunist i radikal, u znatnom delu Francuske organizovali niz oružanih komiteta, spremnih na ustanak čim počne državni prevrat. Glavnu snagu tih komiteta činili su radnici, od kojih su mnogi ranije pripadali Internacionali i sačuvali nekadašnji duh. Mogu da kažem na osnovu onoga što lično znam – da su se radikalne buržujске vođe u odsudnom momentu pokobile, radnici iz tih komiteta bi nasuprot tome, naročito na jugu, iskoristili prvu priliku da dignu ustanak koji bi se, započet radi zaštite republike, nesumnjivo nastavio u socijalističkom smeru.

Isto to može se reći i o Španiji. Sve dok su kralja na put reakcije gurali sveštenstvo i aristokratija koji su ga okruživali, republikanci su pretili ustankom, u kome će, na to su računali, kao pravi borbeni element istupiti radnici. Samo u Kataloniji tada je bilo više od sto hiljada radnika, organizovanih u snažne radničke saveze; više od osamdeset hiljada Španaca pripadalo je Internacionali, redovno se okupljalo na njenim kongresima i uredno plaćalo članarinu sa tipičnim španskim shvatanjem obaveze. Govorim o ovim organizacijama na osnovu ličnih poznanstava u Internacionali. Znam da su se spremali da proglase federativnu špansku republiku i odreknu se kolonija, a u oblastima koje su bile spremne da idu dalje – probali bi sa kolektivizmom. Samo je trajni strah od ustanka zadržao špansku monarhiju da ne uništi sve radničke i seljačke organizacije i zaustavio brutalnu klerikalnu reakciju.

Slično je bilo i u Italiji. U njenom severnom delu radnički savezi još nisu bili tako razvijeni kao danas, ali su mnogi delovi zemlje bili prekriveni sekcijama Internacionale i republikanskim grupama. Monarhija je živela u stalnom strahu da će biti svrgnuta ako se republikanci iz srednjih klasa okrenu revolucionarnim elementima među radnicima.

Jednom reči, sećajući se prošlosti omeđene četvrtinom veka, sa sigurnošću mogu reći: to što se Evropa posle 1871. godine nije utopila u mrak najgore reakcije uslovljeno je prvenstveno onim revolucionarnim duhom koji se probudio na Zapadu pre Francusko-pruskog rata, i koji su posle poraza Francuske očuvali anarhistički elementi Internacionale – blankisti, mancinijevci i španski »kantonalisti« (federativni republikanci).

Najzad, marksisti, koje je potpuno progutala njihova lokalna izborna borba, malo su znali o svemu ovome. Plašeći se da ne navuku Bizmarkove gromove na svoju glavu, a pre svega da se u Nemačkoj ne pojavi revolucionarni duh koji bi i izazvao represije sa kojima, osećajući da su slabi, nisu mogli da se suoče – socijaldemokrati su se iz taktičkih razloga ne samo negativno odnosili prema svim zapadnim revolucionarima, nego su se malo-pomalo proželi netrpeljivošću prema revolucionarnom duhu uopšte. Oni bi ga pakosno optuživali ma gde se on pojavio, pa čak i kada su zapazili njegovo prvo ispoljavanje u Rusiji.

Za vreme Mak-Mahona u Francuskoj je bilo nezamislivo izdavati revolucionarne novine. Čak se i pevanje Marseljeze smatralo za prestup. Sećam se kako me je iznenadio užas koji je obuzeo moje saputnike u trećoj klasi kada je nekoliko regruta na stanici razvuklo revolucionarnu pesmu; to je bilo u maju 1878. godine. »Zar je opet dozvoljeno da se peva Marseljeza« – pitali su zabrinuto jedni druge. Eto tako, socijalističkih novina u Francuskoj nije bilo. Španske novine su izlazile veoma uspešno, a neki manifesti španskih kongresa izvanredno su izložili principe anarhističkog socijalizma. Ali, ko će van Španije znati nešto o njihovim idealima? Što se tiče italijanskih novina, one su bile sasvim kratkog veka: pojavljivale su se, nestajale i ponovo nicale pod drugim imenom, i bez obzira na to što su neke od njih bile izvrsne za njih takođe niko nije znao izvan Italije. Zato je jurska federacija, sa svojim novinama na francuskom jeziku, postala žarište koje je u latinskim zemljama podsticalo i formulisalo onaj duh koji je Evropu spasao mračnog perioda reakcije. Jurska je federacija, takođe, postala podloga na kojoj su teorijske postavke anarhizma razradili Bakunjin i njegovi sledbenici, jezikom razumljivim na celom evropskom kontinentu.

III

U to vreme jurskoj federaciji je pripadalo nekoliko istaknutih ljudi različitih nacionalnosti, najvećim delom lični Bakunjinovi prijatelji. Urednik naše glavne novine »Bulletin de la Fédération Jurassienne«, bio je Džejms Gijom, učitelj po zanimanju, pripadnik jedne od starih nojšatelskih porodica. Srednjeg rasta i suvonjav, grubom spoljašnošću i odvažnošću uma pomalo nalik na Robespjera, imao je vrlo zlatno srce koje se otvaralo samo u bliskom prijateljstvu. Svojom izvanrednom sposobnošću za rad i istrajnom aktivnošću bio je rođeni vođa. Osam godina savladavao je razne teškoće da bi novina opstala a istovremeno se najaktivnije bavio i najsitnijim detaljima u federaciji, sve dok nije morao da napusti Švajcarsku u kojoj više nije mogao da nađe nikakav posao. Tada se nastanio u Francuskoj, i tu će njegovo ime biti s poštovanjem pominjano u istoriji oslobađanja narodne škole od popova.

Ademar Švicgebel, rodom takođe Švajcarac, bio je tipičan predstavnik veselih, vedrih, oštroumnih časovničara iz francuske Jure, koje ste mogli sresti u predgrađima bernskog kantona. Po zanimanju graver satova, nikada nije pokušao da napusti ručni rad i, uvek veseo i radan, uspevao je da izdržava svoju veliku porodicu čak i u vreme kriza, kada su poslovi stagnirali i plate bile veoma male. Švicgebel je imao zadivljujuću sposobnost da brzo shvati teška politička ili ekonomska pitanja, i dobro promislivši, izlagao bi ih jasno, jednostavno, sa stanovišta radnika, a pri tom im nije oduzimao ni dubinu ni smisao. Znali su ga svuda »u brdima«, a prilikom naših susreta na kongresima sa radnicima iz drugih zemalja uvek je bio opšti ljubimac.

Prava suprotnost Švicgebelu bio je jedan drugi Švajcarac, takođe časovničar, Špihiger. On je bio filozof, sporih pokreta i mišljenja, Englez po izgledu. Za svako pitanje Špihiger se trudio da dođe do same suštine i zadivljavao nas tačnošću svojih zaključaka, do kojih je dolazio svestranim razmišljanjem dok je provodio dane sedeći za svojom mašinom.

Oko te trojice okupljala se grupa ozbiljnih, naprednih radnika – bilo je sredovečnih a i starijih, ali svi su strasno voleli slobodu i sa žarom učestvovali u tako velikom pokretu – i još stotinak žustrih, odvažnih mladih ljudi, uglavnom časovničara. Svi su se oni odlikovali samostalnošću razmišljanja, prijatnošću i vatrenom predanosti stvari za koju su bili spremni na mnoge žrtve.

Nekoliko nekadašnjih komunara koji su živeli u izgnanstvu pristupili su federaciji. Među njima je bio veliki geograf Elize Rekli, tipični puritanac po manirima i životu, a sa intelektualnog

gledišta – tip francuskog filozofa enciklopediste XVIII veka; inspirator drugih, koji nikada nije dirigovao niti će ikada dirigovati bilo kome; anarhista – čiji anarhizam predstavlja rezultat obimnog i temeljnog proučavanja formi ljudskog života u svim klimama i na svim stupnjevima razvoja civilizacije; čije se knjige ubrajaju među najbolja dela XIX veka i čiji stil zadivljuje lepotom i uzburkava um i savest. Kada bi ulazio u redakciju anarhističkih novina prvo njegovo pitanje – iako je urednik bio u poređenju s njim dete – bilo je: »Recite, šta treba da uradim?« I, dobivši odgovor, sedao bi kao obični novinski radnik da popuni koliko treba stubaca za sledeći broj. U vreme Komune, Rekli je jednostavno uzeo pušku i svrstao se u redove. A kada bi tražio saradnika za neki od tomova svoje »Geografije« poznate širom sveta, i kada bi taj bojažljivo upitao: »Šta treba da radim?« Rekli bi odgovorio: »Tu su knjige, ovde je sto, radite kako hoćete«.

Njegov prijatelj bio je postariji Lefranse, nekadašnji učitelj, tri puta prognan: posle junskih dana 1848. godine, posle Napoleonovog državnog prevrata i posle 1871. godine. Bio je član Komune, jedan od onih o kojima su govorili da su posle Komune u svojim džepovima odneli milione franaka. O verodostojnosti takvih priča buržoaske štampe može se najbolje prosuditi po tome što je Lefranse radio kao nosač na železničkoj stanici u Lozani, a jednom samo što nije nastradao prilikom istovara za koji su bila potrebna mlađa pleća nego njegova. Lefranseova knjiga o Pariskoj komuni jedina je u kojoj je stvarni istorijski značaj pokreta bio predstavljen u pravom svetlu.

»Ja sam komunar, a ne anarhist, ako hoćete« – govorio je. »Ne mogu da radim sa takvim ludacima kakvi ste vi!« A u stvari radio je sa nama i ni sa kim više. »Zato što ste vi, ludaci, baš onakvi ljudi kakve ja mogu da volim. S vama mogu da radim i da ostanem veran sebi«.

Sa nama je živeo još jedan član Pariske komune – Pendi, drvodelja iz severne Francuske, sin Pariza. U Parizu je postao veoma poznat zahvaljujući svojoj energičnosti i bistrom umu za vreme jednog velikog štrajka, koji je podržala Internacionala. Godine 1871. izabrali su ga za člana Komune, koja ga je odredila za komandanta tiljerijskog dvorca. Kada je versajska vojska već ušla u Pariz, istrebljujući stotine zarobljenika, u različitim krajevima grada bila su streljana bar trojica za koje su mislili da je Pendi. Posle bitke sakrila ga je neka hrabra švalja i spasla ga hladnokrvnim držanjem kada su vojnici došli da pretresu stan. Posle je postala njegova žena. Samo godinu dana kasnije oni su uspeli da se iskradu iz Pariza i dokopaju se Švajcarske. Tu je on naučio zanat duvača stakla. Tada je čitave dane provodio pored užarene peći, a večeri je potpuno posvećivao propagandi u kojoj je zadivljujuće spajao strasnost revolucionara, i zdrav razum i organizatorske sposobnosti, što je karakterisalo pariske radnike.

Pol Brus je tada bio mlad lekar, neobično bistrog uma, galamdžija, opor i pun života, spreman da svaku ideju geometrijski dosledno razvije do kraja. Njegova kritika države i državnih institucija odlikovala se posebnom žestinom i snagom. Brus je nalazio vreme da izdaje dva lista, jedan francuski a drugi nemački (ne znajući nemački), da piše desetine dugih pisama i bude duša radničkih večeri. On je stalno bio okupiran organizovanjem novih grupa, sa svom pronicljivošću pravog »južnjaka«.

Od Italijana koji su radili sa nama u Švajcarskoj naročito su se izdvajala dva Bakunjinova bliska prijatelja, Kafijero i Malatesta, čija se imena uvek pominju zajedno, a pominjaće ih u Italiji mnoge generacije. Kafijero, plemeniti istinski idealista, koji je sve što je imao dao za zajedničku stvar i nikada se nije pitao od čega će posle živeti, mislilac, uvek uronjen u filozofska razmišljanja, najkrotkiji mogući čovek, koji je ipak uzeo pušku i pošao u planine Benvenuto kada je sa svojim drugovima odlučio da proba da digne socijalistički ustanak da makar pokažu narodu kako bunt seljaka mora biti ozbiljniji od proste pobune protiv poreznika. Malatesta – bivši student medicine, koji se odrekao svoje profesije i imetka radi revolucije; iskreni idealista, prepun zanosa i duha.

Celog svog života (a sada ima više od pedeset godina) nikada nije mislio da li će sutra imati parče hleba za ručak a danas prenoćište. Nemajući svoj kutak, bio je spreman da danju prodaje sladoled na londonskim ulicama da bi zaradio za hleb, a noću da piše sjajne tekstove za italijanske novine. U Francuskoj ga baciše u tamnicu, zatim ga oslobodiše i izgnaše; u Italiji je po drugi put bio osuđen i prognan na ostrvo, odakle je pobegao i ponovo se pod drugim imenom pojavio u Italiji. Malatestu ste uvek mogli pronaći tamo gde je borba žestoka – bilo u domovini ili van nje. I tako on živi evo već trideset godina. A kada ga sretnemo posle izlaska iz zatvora ili posle bekstva sa ostrva, vidimo da je isto onako čio kao i pre. On je uvek spreman da iznova započne borbu, stalno iznenađuje uvek istom ljubavlju prema čovečanstvu i istim odsustvom mrznje prema svojim protivnicima i tamničarima; on uvek ima srdačan osmeh za prijatelje i nežnosti za decu.

Među nama je bilo sasvim malo Rusa jer je većina mojih zemljaka sledila socijaldemokrate. Sa nama je bio stari Hercenov prijatelj N. I. Žukovski, koji je Rusiju napustio 1863. godine; izuzetan, profinjen čovek, veoma inteligentan i veliki ljubimac radnika. Više nego bilo ko drugi od nas on je imao ono što Francuzi zovu »l'oreille du peuple«. Radnici su ga uvek rado slušali, jer je umeo da raspali srce naroda ukazujući mu na važnu ulogu koju treba da ima u menjanju društva. On je umeo da podstakne raspoloženje, pokazujući radnicima blistave istorijske perspektive; umeo je u trenutku da rasvetli i najzamršenije ekonomsko pitanje i da naelektriše slušaoce svojom iskrenošću i ubeđenošću. S nama je povremeno radio i bivši oficir generalštaba N. V. Sokolov, poštovalac Pol Luj Kurijea zbog njegove hrabrosti i Prudona zbog njegovih filozofskih pogleda. Sokolov je mnoge u Rusiji pridobio za socijalizam svojim člancima u listu »Русское слово«.

Pominjem samo one koji us postali šire poznati kao pisci, delegati na kongresima ili kao organizatori. Ali, pitam se nije li bolje pisati o onima koji su ostali anonimni a ipak su imali važan udeo u životu federacije kao i oni koji su pisali? Nije li bolje govoriti o običnim borcima, uvek spremnim za svaku akciju ne pitajući se da li će to biti krupna ili mala stvar, slavna ili skromna, da li će imati krupne posledice ili će samo doneti beskrajne brige njima i njihovim porodicama?

Morao bih takođe da pomenem Nemce – Vernera i Rinkea, koji su peške putovali na kongres iz Švajcarske u Belgiju; Španca Albarasina, studenta koga je štrajk u Alkoju učinio vođom Alkojske komune, a i mnoge druge; ali plašim se da moje letimične zabeleške neće moći da predstavljaju čitaocima svo ono poštovanje i ljubav koje su prema ovoj malenoj porodici gajili svi koji su njene članove lično znali.

IV

Od svih švajcarskih gradova koje znam, Šo de Fon je možda najmanje privlačan. Nalazi se na visoravni, potpuno bez raslinja, otvorenoj oštrome vetru koji tu zimi duva. Ovde zna da napada isto tako dubok sneg kao u Moskvi, a kopni i ponovo počinje da pada onako često kao u Peterburgu. Ali bilo nam je važno da u tom centru širimo svoje ideje i da oživimo lokalnu propagandu. Tu su živeli Pendi, Špihiger, Albarasin, blankisti Fere i Žalo. Odatle sam mogao povremeno da posećujem Gijoma u Nojšatelu i Švicgebela u dolini Sent-Imje.

Za mene je počeo život ispunjen delatnošću koju sam voleo. Organizovali smo brojne skupove, sami raznoseći oglase po kafeima i radionicama. Jednom nedeljno okupljala se naša sekcija i tada je pokretana veoma živa diskusija. Išli smo takođe na razne skupove, koje su organizovale političke partije, da propagiramo anarhizam. Ja sam mnogo putovao, posećujući druge sekcije i pomažući im.

Te smo zime osvojili simpatije mnogih, iako je velika smetnja za redovan rad bila kriza u časovničarskom poslu. Polovina radnika bila je bez posla, ili je radila samo nekoliko časova nedeljno. Zato su municipaliteti morali da otvore jeftine menze. Kooperativna radionica, koju su u Šo de Fonu osnovali anarhisti, u kojoj se zarada raspodeljivala ravnomerno svima, sa puno teškoća je dolazila do poslova bez obzira na ugled koji je uživala. Špihiger – jedan od najboljih gijošera – morao je čak neko vreme da zarađuje za život drndajući vunu kod nekog tapetara.

Te godine svi smo učestvovali u demonstracijama sa crvenom zastavom, u Bernu. Talas reakcije zahvatio je i Švajcarsku i, uprkos ustavu, bernska policija je zabranila da se ulicama nosi radnička zastava. Zato je bilo potrebno da se pokaže da bar u nekim mestima radnici neće dozvoliti kršenje njihovih prava i da će pružiti otpor. Na dan godišnjice Pariske komune uputili smo se u Bern da bismo bez obzira na zabranu proneli crvenu zastavu ulicama. Naravno, došlo je do sukoba s policijom u kome su dva druga dobila udarce sabljom a dva pandura bila teže ranjena. Ali jednu crvenu zastavu su ipak uspešno doneli do sale gde je održan veličanstveni miting. Ne moram ni da dodam da su takozvane »vođe« bile u povorci i tukle se zajedno sa ostalima. Na odgovornost je bilo pozvano oko trideset švajcarskih građana, koji su svi sami izjavljivali isledniku da su učestvovali u demonstracijama i tražili da im se sudi. Oni koji su ranili pandure istupili su i rekli da su to oni učinili. Suđenje je donelo velike simpatije našoj stvari. Mnogi su shvatili da sve slobode treba stalno braniti da ne bi bile oduzete. Osude su zato bile relativno blage, ne veće od tromesečnog zatvora.

Međutim, bernska vlada je posle toga zabranila crvenu zastavu u celom kantonu. Tada je jurska federacija odlučila da je, bez obzira na zabranu, istakne u Sent-Imjeu, gde je trebalo da se održi naš godišnji kongres, i da je štiti ako bude trebalo i oružjem. Za tu priliku svi smo bili naoružani i spremili se da do kraja branimo našu zastavu. Na jednom trgu kojim je trebalo da prođemo smestio se policijski odred da bi zaustavio našu povorku, a na obližnjoj poljani vežbao je milicijski vod, kobajagi izveden na vežbu gađanja. Prolazeći ulicama grada dobro smo čuli pucnje strelaca. Ali kada se naša povorka uz zvuke vojne muzike pojavila na trgu bilo je jasno da bi policijska akcija izazvala ozbiljno krvoproliće, i gradonačelnik nam je dozvolio da mirno nastavimo. Tako smo neometano došli do sale gde se održao miting. Niko od nas nije naročito želeo sukob, ali je zanos, nastao u povorci u borbenom poretku uz zvuke vojne muzike, bio takav da je teško reći koje je osećanje preovlađivalo kada smo stigli do sale: olakšanje što nije došlo do borbenog okršaja, ili pak žaljenje zbog toga što se sve završilo tako mirno. Čovek je zaista veoma složeno biće.

Ipak, naša glavna aktivnost bila je formulisati socijalistički anarhizam, teorijski i u praktičnoj primeni. I za to je jurska federacija uradila stvar koja će uvek živeti.

Zapažali smo da se kod kulturnih nacija rađa novi oblik društva umesto starog: društvo međusobno jednakih. Njegovi članovi neće više biti prinuđeni da prodaju svoj rad i svoje mišljenje onima koji ih sada unajmljuju po sopstvenom nahođenju. Moći će da svoja znanja i sposobnosti ulože u proizvodnju koja je korisna za sve, a radi toga okupljaće se u organizme, formirane tako da povežu postojeće snage za proizvodnju najveće moguće dobrobiti za sve, a uz to bi istovremeno za ličnu inicijativu postojao maksimalan prostor. To bi društvo činilo mnoštvo saveza, povezanih međusobno radi svakog cilja koji zahteva povezanost – federacije za različite vrste poslova: poljoprivredne, industrijske, intelektualne, umetničke; i potrošačke komune koje će se pozabaviti svime što se tiče, s jedne strane uređenja staništa i zdravstvenog boljitka, i s druge strane snabdevanja hranom, odećom i drugim.

Nastaće takođe federacije opština međusobno, i potrošačkih opština sa proizvodnim savezima. I najzad, nastaću još širi savezi koji će obuhvatati celu jednu zemlju ili nekoliko zemalja, čiji će se članovi povezivati radi zadovoljavanja ekonomskih, intelektualnih, umetničkih i moralnih potreba koje se ne ograničavaju okvirima samo jedne zemlje. Svi takvi proizvodni savezi i potrošačke opštine povezivaće se međusobno slobodnim dogovorom. Tako već zajednički rade železnička društva ili poštanske institucije raznih zemalja bez centralne železničke ni poštanske uprave, premda se prvi rukovode isključivo egoističkim ciljevima, a drugi pripadaju različitim, često neprijateljskim državama. Tako rade meteorološke institucije, planinarski klubovi, engleski spasilački centri, biciklistička društva, udruženja nastavnika, literata i tako dalje, ujedinjenih radi različitih vrsta zajedničkog rada, a ponekad jednostavno iz zadovoljstva. Razvijanje novih oblika proizvodnje i raznih organizacija biće potpuno slobodno, individualna inicijativa će se podsticati, a težnja ka jednoobraznosti i centralizaciji sprečavaće se. Osim toga, takvo se društvo nipošto neće okameniti u nekakvu nepokretnu formu; ono će, baš suprotno, neprestano menjati svoj oblik jer će biti živi organizam koji se razvija. Nikakva vlast tada neće biti potrebna, pošto će u svim onim slučajevima za koje sada smatra da joj podležu ona biti zamenjena potpuno slobodnim dogovorom i sporazumom saveza; slučajevi sukoba neminovno će se smanjiti, a oni koji se ipak budu pojavili mogu se razrešiti arbitražom.

Niko od nas nije potcenjivao značaj i veličinu promene koja se ocrtavala pred nama. Bilo nam je jasno kako postojeća shvatanja da je privatna svojina nad zemljom, fabrikama, rudnicima, stanovima i tako dalje neophodna za industrijski progres a sistem nadnica nužan kao sredstvo da se ljudi privole na rad, neće tako brzo biti zamenjena uzvišenijim pojmovima o društvenoj svojini i proizvodnji. Znali smo da predstoji mukotrpan period propagande, zatim duga borba i niz pojedinačnih i kolektivnih pobuna protiv sadašnje forme upravljanja svojinom; da su neophodne lične žrtve, pojedinačni pokušaji preobražaja i lokalne revolucije – pre nego što se sada uvreženi pogledi na svojinu promene. Utoliko smo pre shvatili da kulturni narodi neće poželeti, a ni moći, da se odjednom odreknu vladajućih ideja o nužnosti vlasti, na kojima smo svi bili vaspitavani. Biće potrebna dugogodišnja propaganda i dugi niz posebnih pobuna protiv vlasti, a takođe i kompletno preispitivanje svih onih učenja koja se sada izvode pozivanjem na istoriju – pre nego što ljudi shvate koliko su grešili kada su svojoj vladi i zakonu pripisivali ono što je ustvari rezultat njihovih sopstvenih navika i društvenih instinkta. Sve smo to znali. Ali znali smo i to da ćemo propagiranjem promena u oba ova smera ići ka progresu a ne nasuprot njemu.

Kada sam bolje upoznao zapadnoevropske radnike, i intelektualce koji su ih simpatizovali, ubrzo sam se uverio da oni do lične slobode drže mnogo više nego do ličnog blagostanja. Pre pedeset godina radnici su bili spremni da prodaju ličnu slobodu vladarima raznih vrsta, čak i nekakvom Cezaru, u zamenu za obećanje materijalnog bogatstva. Ali toga sada nema. Uverio sam se da kod radnika latinskih naroda odumire slepo verovanje u izabrane vladare, čak i kada oni potiču od najboljih vođa radničkog pokreta. »Moramo pre svega saznati šta nam treba, a tada ćemo to najbolje sami uraditi« – govorili su oni i takva je misao bila snažno uvrežena među radnicima, mnogo jače nego što bi se moglo pretpostaviti. U statutu Internacionale pisalo je: »Oslobođenje radnika mora biti delo njih samih« – i ta se misao ukorenila duboko. Bolno iskustvo Pariske komune potpuno ju je potvrđivalo.

Kada je počeo komunarski ustanak mnogi su iz srednjih klasa bili spremni da i sami započnu nešto u socijalističkom pravcu ili bar da se tome ne suprotstavljaju. »Kada smo brat i ja izlazili iz naših malih soba na ulicu – pričao mi je jednom Elize Rekli – ljudi iz imućnih klasa zapitkivali

su nas sa svih strana: 'Kažite, šta da radimo? Hoćemo da se isprobamo na novom putu'. Ali *mi* (tu se on lupio po čelu) nismo tada znali šta da im kažemo«.

Nijedna vlada nije u svom sastavu imala toliko predstavnika radikalnih partija kao Savet komune, izabran 25. marta 1871. godine. U njemu su proporcionalno bile zastupljene sve nijanse revolucionarnih shvatanja: blankisti, jakobinci, internacionalci. Ali, pošto sami radnici nisu imali određene poglede na socijalne reforme, nisu ni mogli da ih sugerišu svojim predstavnicima i zato vlada Komune ništa za to nije učinila. Ona je bila paralizovana već time što je bila odvojena od mase i boravila u Hôtel de Ville (Gradska većnica). I, razmišljajući o tome, shvatili smo da je za uspeh socijalizma neophodno propagirati ideje bezvlašća, autonomije, samodelatnosti i slobodne individualne inicijative – jednom reći, ideje anarhizma, uporedo sa idejama socijalizacije svojine i proizvodnje.

Predviđali smo, naravno, da ćemo se uz potpunu slobodu mišljenja i delovanja za svakog pojedinca sresti i sa nekim radikalnim preuveličavanjem naših principa. Nešto slično sam već video u ruskom nihilizmu. Ali odlučili smo – a iskustvo je potvrdilo da nismo pogrešili – da će sam društveni život, uz otvorene i direktne kritike mišljenja i delovanja, postepeno otkloniti radikalna preterivanja. Delovali smo, u suštini, prema starom pravilu da je sloboda najispravniji metod protiv prolaznih teškoća koje dolaze s njom. Zaista, u čovečanstvu postoji jezgro društvenih navika koje mu je preneto nasleđem iz ranijih vremena i koje se još nedovoljno ceni. Ne održavaju se te navike u društvu prinudom, jer one su starije i iznad svake prinude. Ali na njima se zasniva čitav progres čovečanstva, i sve dok ljudski rod ne počne da se degeneriše fizički i umno te navike ne mogu biti uništene, ni kritikom ljudi koji negiraju postojeću moralnost ni povremenim pobunama protiv njih. U to sam se uveravao sve više i više kako je raslo moje poznavanje ljudi i života.

Mi smo istovremeno shvatali da potrebne promene ne može da izazove ni jedan čovek – sam, makar bio i najgenijalniji. One neće nastati kao rezultat naučnog otkrića ili providenja, već kao posledica stvaralačkog rada samih narodnih masa. Narodne mase, a ne pojedini geniji – stvorile su srednjevekovno običajno pravo, seosku opštinu, gildu, zadrugu, srednjevekovni grad i osnove međunarodnog prava.

Mnogi naši prethodnici pokušavali su da zacrtaju idealnu republiku, zasnivajući je čas na principu vlasti, a ređe, na principima slobode. Robert Oven i Furije dali su svetu svoj ideal slobodnog društva koje se razvija organski, nasuprot idealnoj društvenoj piramidi koju su usadile Rimske imperije i katolička crkva. Prudon je nastavio Furijeov i Ovenov rad a Bakunjin je primenio svoje jasno i zamašno shvatanje filozofije istorije u kritici savremenih institucija, »gradeći istovremeno dok je rušio«. Ali sve je to bio samo pripremni rad.

Međunarodni savez radnika primenio je nov metod rešavanja zadataka praktične sociologije – okretanjem samim radnicima. Obrazovani ljudi koji su se pridružili asocijaciji laćali su se samo toga da radnicima objasne šta se dešava u mnogim zemljama, da analiziraju ostvarene rezultate i, najzad, da pomognu radnicima da precizno izraze svoje mišljenje. Nismo pokušavali da iz svojih teorijskih pogleda izvodimo kakvo *treba da bude* idealno društvo; mi smo samo pozivali radnike da sagledaju uzroke postojećeg zla i da na svojim skupovima i kongresima stvore praktične osnove boljeg društvenog uređenja. Raspravljalo se ovako: pitanja pokrenuta na međunarodnom kongresu preporučivana su svim radničkim savezima kao predmet izučavanja tokom naredne godine. Ona su tada bila razmatrana u čitavoj Evropi, na manjim skupovima odseka (sekcija), u skladu sa lokalnim potrebama svake grane industrije. Posle je rad sekcija bio predstavljen sledećem kongresu svake federacije, i najzad, u razrađenijem obliku, na prvom sledećem međunarodnom

kongresu čitave Internacionale. Na taj su se način odozdo gradile teorijske i praktične osnove društva kome smo težili. A jurska federacija uzela je veliko učešće u stvaranju ideala kolektivista i anarhista.

Što se mene samog tiče, bivajući u tako pogodnim uslovima postepeno samo dolazio do zaključka da je anarhizam nešto više od običnog metoda delovanja ili od ideala slobodnog društva. On je, pored toga, filozofija i priroda i društva koja treba da se razvija metodom potpuno različitim od metafizičkog ili dijalektičkog metoda, primenjivanih u prošlosti u naukama koje su se bavile čovekom. Uvideo sam da anarhizam mora da se izgradi metodima koji se primenjuju u prirodnim naukama, ali ne na klizavom tlu prostih analogija, kako je radio Herbert Spenser, već na čvrstom temelju indukcije koju je čovečanstvo primenilo pri stvaranju svojih ustanova. I ja sam uradio sve što sam mogao za taj cilj.

V

U jesen 1877. godine u Belgiji su održana dva kongresa: kongres Internacionalne radničke asocijacije u Vervjeu i međunarodni socijalistički kongres u Ganu. Ganski kongres je naročito bio važan, pošto se znalo da će nemački socijaldemokrati pokušati da čitav radnički pokret u Evropi strpaju u jednu organizaciju čije bi vođstvo bio centralni komitet, koji bi predstavljao nastavak starog generalnog saveta Internacionale samo pod drugim imenom. Zato je bilo potrebno braniti autonomiju radničkih organizacija u latinskim zemljama, i mi smo uradili sve što smo mogli da bi poslali dovoljan broj delegata na kongres. Ja sam krenuo pod imenom Ljevašov, a dvojica Nemaca, slugač Verner i mehaničar Rinke, prešli su peške gotovo ceo put od Bazela do Belgije. Pa iako nas je u Ganu bilo samo devet anarhista, uspeli smo da ometemo ostvarenje centralističkog plana.

Od tog vremena prošlo je četvrt veka; održan je niz međunarodnih socijalističkih kongresa i na svakom od njih vodila se uvek ista borba: socijaldemokrati su pokušavali da zavrбуju ceo radnički pokret u Evropi pod svoju zastavu i da ga podrede svojoj kontroli, anarhisti su se pak bunili protiv toga i nastojali da to spreče. Koliko je truda otišlo uzalud! Koliko je teških reči izrečeno! Kako se rasipa snaga! I sve zato što oni koji su nastojali »da osvoje vlast u postojećoj državi« ne razumeju da se takvom aktivnošću ne može povezati ceo socijalistički pokret! Od samog početka socijalizam se razvijao u tri pravca koje su izrazili Sen Simon, Furije i Robert Oven. Sensimonizam je porodilo socijaldemokratiju, furijeizam je dao osnovu anarhizmu, a učenje Ovena se u Engleskoj i Americi razvilo u trejdjunione, kooperacije i takozvani municipalni socijalizam, pri čemu je ovaj pokret ostao neprijateljski raspoložen prema državnom socijalizmu socijaldemokrata, nalazeći uz to zajedničke tačke sa anarhizmom. Ali kao posledica nedostatka želje da se shvati kako sva tri pokreta teže zajedničkom cilju trima različitim putevima, pri čemu druga dva daju svoj dragocen doprinos progresu, dvadeset pet godina bilo je izgubljeno na stvaranje neostvarljive utopije koju je trebalo da predstavlja jedan jedini radnički pokret po socijaldemokratskom obrascu.

Ganski kongres se za mene završio neočekivano.

Tri-četiri dana posle njegovog početka, belgijska policija je saznala ko je taj Ljevašov i izdala naredbu da me uhapsе zato što sam prekršio policijske naredbe prijavivši se u hotelu pod lažnim imenom. Moji belgijski drugovi su me upozorili. Tvrdili su da je tadašnja klerikalna vlada bila u stanju da me izruči Rusiji i insistirali su da bez oklevanja napustim kongres. Drugovi mi čak nisu dozvolili da se posle jednog velikog mitinga vratim u hotel. Gijom mi je preprečio put rekavši da će me ako treba i silom sprečiti da odem do hotela. Tako sam morao da odem u drugom pravcu sa

nekoliko ganskih drugova, a tek što sam im se pridružio sa svih strana mračnog trga na kome su bile grupe radnika razlegli su se zvižduci i prigušeno dozivanje. To je sve izgledalo tajanstveno. Najzad, posle dužeg došaptavanja i tihog dozviždavanja grupa drugova povela me je pod zaštitom kod jednog radnika socijaldemokrate, gde je trebalo da prenoćim i gde su mene, anarhistu, primili izuzetno dirljivo kao brata. Sledećeg sam jutra ponovo otputovao u Englesku, i iskrcajući se prvi put na obalama Temze, izazvah – sećam se – dobroćudni osmeh engleskog carinika. On je neizostavno želeo da pregleda moj prtljag, a ja sam mogao da mu pokažem samo omanju ručnu putnu torbu.

Ni ovaj put se nisam dugo zadržao u Londonu. Na osnovu bogatih materijala Britanskog muzeja latio sam se izučavanja Francuske revolucije, ustvari, toga kako nastaju revolucije. Ali to me nije zadovoljavalo; bila mi je potrebna življa delatnost pa sam ubrzo krenuo u Pariz. Posle surovog gušenja komunarskog ustanka tamo je počeo da se budi radnički pokret i ja sam uspeo da se uključim. Italijan Kosta, nekoliko francuskih radnika-anarhista i Žil Geda sa svojim drugovima, koji u to vreme još nisu bili partijski zadržani socijaldemokrati pa su, i dalje revolucionarni, odbacivali parlamentarnu delatnost – to su drugovi sa kojima sam počeo da osnivam prve socijalističke grupe.

Započesmo sa malim. Po četvorica, petorica, šestorica sastajali smo se u kafeu, a kad smo uspeli da okupimo stotinu radnika na mitingu, tada smo već likovali. Onda niko nije mogao da predvidi da će se za dve godine pokret toliko razviti. Ali u Francuskoj stvari teku na specifičan način. Kada reakcija prevlada, svi vidljivi tragovi pokreta nestaju; samo manji broj entuzijasta pokušava da pliva protiv struje. Ali gle, na neki tajnovit način, posredstvom nevidljivog apsorbovanja ideja, reakcija biva nagrižena. Nastaje nova struja, i onda se odjednom pokazuje da je ideja koju su svi već smatrali mrtvom bila sve vreme živa, da je rasla i širila se. I čim javna agitacija postane moguća, pojavljuju se odjednom hiljade pristalica čije postojanje niko nije naslućivao. »U Parizu – govorio je stari Blanki – uvek ima pedesetak hiljada ljudi koji nikako ne učestvuju u skupovima i demonstracijama, ali čim osete da bi narod mogao da izađe na ulice i tamo iskaže svoje mišljenje oni se odmah pojave i ako treba kreću u juriš«. E, pa tako je bilo opet. Nije nas bilo više od dvadesetak koji smo mogli da povedemo pokret i nismo imali više od dvesta otvorenih pristalica. Na prvom pomenu Komuni, u martu 1878. godine, svakako nas nije bilo više od dvesta. Ali dve godine kasnije došla je amnestija za komunare i sav radnički živalj Pariza pokuljao je na ulice da pozdravi povratnike. Masovno su učestvovali na mitinzima i oduševljeno prihvatili prognanike. Socijalistički pokret je odjednom porastao i povukao za sobom radikale.

Ali u aprilu 1878. godine još nije bio nastupio čas ponovnog buđenja i jedne prelepe noći uhapsiše Kostu i još jednog našeg druga anarhistu, Francuza Pedusoa. Policijski sud ih je osudio na godinu i po zatvora, kao članove Internacionale. Ja sam hapšenje izbegao zahvaljujući grešci. Policija je tražila Ljevašova i otišla da uhapsi jednog ruskog studenta sa sličnim prezimenom. Ja sam bio prijavljen pod pravim imenom i proživio sam u Parizu još oko mesec dana. Onda su me pozvali u Švajcarsku.

VI

Za vreme tadašnjeg boravka u Parizu upoznao sam se sa I. S. Turgenjevom. On je zajedničkom prijatelju P. L. Lavrovu rekao da želi da se sretne sa mnom i da kao pravi Rus proslavi moje bekstvo skromnim drugarskim ručkom. Prešao sam prag velikog romansijera gotovo sa strahopo-

štovanjem. Svojim »Lovčevim zapisima« učinio je ogromnu uslugu Rusiji, izazivajući gnušanje prema sistemu kmetstva (tada još nisam znao da je Turgenjev sarađivao u listu »Колокол«) a i svojim kasnijim pričama bio je za mladu inteligenciju isto toliko koristan. Usađivao je visoke ideale i pokazao ko je ruska žena, kakva se blaga kriju u njenom srcu i umu i šta ona može učiniti kao nadahniteljka muškarca. Naučio nas je kako se najbolji ljudi ponašaju prema ženama i kako oni vole. Na mene i hiljade mojih savremenika ovaj deo Turgenjevljevog učenja stvorio neizbrisive utiske – neuporedivo snažnije nego i najbolji članci u odbranu ženskih prava.

Dobro je poznato kako je Turgenjev izgledao. Bio je veoma lep: visok, čvrste građe, sa mekim sedim kovrdžama. Njegove su oči blistale umnošću i u njima se video plamičak duhovitosti; ponašanje se odlikovalo onom jednostavnošću bez imalo afektacije karakterističnom za najbolje ruske pisce. Njegova je glava iz prve svedočila o izuzetnim intelektualnim sposobnostima, a kad su posle njegove smrti Pol Bjer i Pol Rekli (hirurg) izmerili Turgenjevljev mozak, otkrili su da znatno prevazilazi najteži od tada poznatih mozgova, a to je bio Kiveov – tako da nisu poverovali svojoj vagi, pa su nabavili novu da još jednom provere.

Posebno je bio upečatljiv Turgenjevljev govor. Govorio je, kao što je i pisao, slikovito. Kada je hteo da razvije neku misao nije posezao za filozofskim argumentima, iako je bio majstor za filozofske rasprave, već je objašnjavao nekom scenom prenetom tako umetnički kao da je bila iz neke njegove priče.

– Imali ste priliku da dosta posmatrate Francuze, Nemce i druge Evropljane – rekao mi je jednom prilikom. »Jeste li primetili da postoji neizmeran jaz između mnogih shvatanja stranaca i nas Rusa: ima tačaka u kojima se nikada nećemo moći složiti.«

Odgovorih da nisam primetio takve stvari...

– A ne, ima ih. Evo vam i primera. Jednom prilikom bili smo na premijeri jednog komada. Sedeo sam u loži sa Floberom, Dodeom, Zolom, (ne sećam se tačno da li je pomenuo i Dodea i Zolu, ali jednog od njih je sigurno pomenuo). Svi oni su, naravno, ljudi naprednih shvatanja. Slike predstave beše ovaj. Žena je napustila muža i sad živi sa drugim. U komadu je on bio prikazan kao izvrstan čovek. Nekoliko godina bili su potpuno srećni. Njena deca, dečak i devojčica, bili su bebe kad se majka rastala s njihovim ocem. Sada su porasli i verovali da je ljubavnik njihove majke i njihov otac. On se prema njima odnosio kao prema rođenoj deci, voleo ih je i oni su njega voleli. Devojka je napunila osamnaest godina, a dečak je imao oko sedamnaest. A onda, scena porodičnog skupa za doručkom. Devojka prilazi svome navodnom ocu i on hoće da je poljubi. Ali tad dečak, koji je nekako saznao istinu, skače i viče:

– Da se niste usudili! (N’osez pas!)

Taj uzvik izazva buru u pozorištu. Razleže se eksplozija aplauza. Flober i ostali aplaudirali su takođe. Bio sam, naravno, revoltiran.

– Kako! – govorio sam, pa ta je porodica bila srećna... Taj se čovek odnosio prema deci bolje nego njihov pravi otac... njihova majka ga je volela, bila je srećna s njim... Pa tog gadnog, pokvarenog klinca prosto treba istući... Ali ma koliko da sam se ja posle bunio, niko me od ovih naprednih pisaca nije razumeo«.

Ja sam se, naravno, potpuno slagao sa Turgenjevom što se tiče ovog slučaja a primetio sam samo to da su njegova poznanstva bila uglavnom sa ljudima srednjeg sloja. Tu je razlika između nacija snažno uočljiva. Moja su poznanstva bila isključivo sa radnicima, a svi radnici, a naročito svi seljaci, bez obzira na zemlju, veoma su slični.

Međutim, govoreći to nisam bio u pravu. Upoznavši se napokon bliže sa francuskim radnicima, mislio sam često o tačnosti Turgenjevljevih zapažanja. Zaista, postoji duboka provalija između

ruskih pogleda na brak i shvatanja o tome koja vladaju u Francuskoj među radnicima kao i među buržoazijom. I u mnogim drugim stvarima ruski se pogledi takođe duboko razlikuju od gledišta drugih naroda.

Negde je, posle smrti Turgenjeva, bilo rečeno da se on spremao da napiše priču na pomenutu temu. Ako je započeo da je piše, scena koju sam ispričao mora biti u njegovom rukopisu. Kakva je šteta što Turgenjev nije napisao to delo! U potpunosti »zapadnjak« po shvatanjima, mogao je da iskaže duboke misli o temi koja ga je sigurno veoma interesovala čitavog života.

Među svim beletrističarima XIX veka, Turgenjevu, bez sumnje, nema ravnog po umetničkoj obradi i kompoziciji dela. Njegova je proza zvučna kao muzika – kao duboka Betovenova muzika, a u nizu njegovih romana: »Rudin«, »Plemićko gnezdo«, »Uoči novih dana«, »Očevi i deca«, »Dim« i »Novina« nalazimo dosledno razvijenu sliku predstavnika obrazovnih slojeva – »stvaralaca istorije«, počev od 1848. godine. Svi tipovi odslikani su sa takvom filozofskom dubinom i poznavanjem ljudske prirode, sa takvom umetničkom prefinjenošću kojima nema ravnih ni u jednoj drugoj literaturi. Međutim, veći deo omladine je na roman »Očevi i deca«, koji je Turgenjev smatrao svojim najjačim delom, reagovao gromoglasnim protestom. Ona je smatrala da nihilista Bazarov nipošto nije predstavnik mlade generacije. Mnogi su u njemu čak videli karijera omladine. Ovaj nesporazum je Turgenjeva jako zaboleo. Iako je do njegovog pomirenja sa omladinom konačno došlo u Peterburgu posle »Novine«, rana koju su zadali ti napadi nikada nije bila zalečena.

Turgenjev je od Lavrova čuo da sam ja strastveni ljubitelj njegovih dela, pa me je jednom, kada smo se kočijama vraćali iz posete radionici Antokoljskog, upitao kakvo je moje mišljenje o Bazarovu. Odgovorih iskreno: »Bazarov je veličanstveni tip nihiliste, ali oseća se da njega niste voleli kao druge svoje junake«.

– Naprotiv, jako sam ga voleo – uskliknuo je Turgenjev sa neočekivanim žarom. »Kad stignemo kući pokazaću vam dnevnik, tu sam zapisao kako sam plakao kada sam priču završio smrću Bazarova.«

Turgenjev je nesumnjivo voleo misaoni karakter Bazarova. On se toliko identifikovao sa nihilističkom filozofijom svog junaka da je čak i pisao dnevnik u njegovo ime u kome je ocenjivao događaje sa bazarovske tačke gledišta. Ali, mislim da se Turgenjev više divio Bazarovu nego što ga je voleo. U sjajnom predavanju o Hamletu i Don Kihotu, Turgenjev je sve ljude koji »pokreću istoriju« podelio u dve vrste, koje su predstavljale jedan, odnosno drugi od ta dva tipa. »Pre svega analitičnost, egoizam, a zato i odsustvo vere. On ceo živi samo za sebe, on je egoist; ali ipak egoist ne može da veruje u sebe« -otako je Turgenjev okarakterisao Hamleta. Zato je on skeptik – i nikada ništa neće uraditi, dok Don Kihot, koji ratuje sa vetrenjačama a briačko čanče vidi kao Mambrinov šlem (ko od nas nije pravio slične greške?) – vodi za sobom mase. One uvek slede onog koji, ne obazirući se ni na podsmeh većine ni na proganjanja – odlučno ide napred, ne gubeći iz vida cilj koji je možda samo on video. Don Kihoti traže, padaju, dižu se ponovo i na kraju krajeva uspevaju. I to je sasvim pravedno. Međutim, »iako Hamletov negativitet sumnja u dobro, u zlo već on ne sumnja i baca se u žestok boj protiv njega...« »Hamletov skepticizam nije nikako indiferentnost«. »Ali u negaciji, kao i u vatri, postoji razorna moć«, a ta moć uništava njegovu volju.

Ovim je mislima, čini mi se, Turgenjev dao ključ za razumevanje svog odnosa prema sopstvenim junacima. On, i neki od njegovih najboljih prijatelja, bili su manje ili više Hamlet. Turgenjev je voleo Hamleta – a zanosio se Don Kihotom. Eto zašto je poštovao i Bazarova. Odlično je ocrtao njegovu duhovnu nadmoć, izvrsno je razumeo tragiku Bazarovove usamljenosti, ali ga nije mo-

gao obaviti onom nežnošću, onom poetskom ljubavi koju je, kao bolesnom drugu, darovao svojim junacima kada su bili bliži hamletovskom tipu. Takva bi ljubav u ovom slučaju bila neumesna.

– Jeste li znali Miškina? – pitao me je jednom 1878. godine. Kada se sudilo našim kružocima, snažna ličnost Miškina jasno je izbila u prvi plan.

– Želeo bih da znam sve što je u vezi s njim – nastavljao je Turgenjev – *To je čovek*, ni najmanjeg traga hamletovštine – i Turgenjev je, govoreći to, očigledno smišljao novi tip koga je istakao ruski pokret, a koji nije postojao u periodu oslikanom u »Novini«. Taj tip se pojavio dve godine kasnije.

I. S. Turgenjeva sam poslednji put video dal' u jesen ili u julu, 1881. godine. Već je bio veoma bolestan i mučila ga je misao kako je njegova dužnost da napiše pismo Aleksandru III – koji je upravo bio stupio na presto i još se kolebao kakvu politiku da sledi – da bi mu ukazao na to kako je neophodno dati Rusiji ustav. Sa neskrivenim bolom Turgenjev mi je govorio: »Osećam da sam dužan to da uradim, ali isto tako vidim da neću imati snage za to«. U stvari već je trpeo teške muke od raka kičmene moždine. Bilo mu je teško da sedi i govori čak i nekoliko minuta. Tako nije ni napisao pismo Aleksandru III.

VII

U to vreme, stvari su se u Rusiji potpuno preokrenule. Turski rat 1877. godine završio se opštim nezadovoljstvom. Do početka ovog rata sudbina Slovena je svuda u Rusiji izazivala velike simpatije. Mnogi su takođe verovali da će posle rata za oslobođenje Balkanskog poluostrva uslediti reforme u samoj Rusiji. Ali oslobođenje Slovena bilo je samo delimično. Ogromne žrtve ruskog naroda bile su upropašćene greškama visokih vojnih vlasti. Desetine hiljada vojnika palo je u bitkama koje su se završile tek delimičnom pobedom, a koncesije iznuđene od Turske izgubljene su na Berlinskom kongresu. Isto tako, svima je bilo dobro poznato da su krađe iz državne blagajne za vreme ovog rata uzele maha gotovo u istim razmerama kao i u vreme Krimskog.

Sred tog opšteg nezadovoljstva, krajem 1877. godine, započelo je suđenje sto devedeset trojici, hapšenih počev od 1873. godine. Optuženi, koje su branili najbolji advokati, odmah su pridobili simpatije široke javnosti. Oni su impresionirali peterburško društvo. A još kada se saznalo da je većina čekajući suđenje provela u tamnici po tri ili četiri godine i da ih je dvadesetak poludelo ili izvršilo samoubistvo, simpatije su se povećale, čak i kod sudija. Sud je najstrože kazne dosudio manjem broju a ostalima relativno blage, zbog toga što je istražni zatvor trajao tako dugo da je sam po sebi već bio surova kazna pa bi bilo nepravično povećavati je. Svi su očekivali da će car kazne još više ublažiti. Desilo se, međutim, na opšte zgražavanje, da je Aleksandar II razmotrivši sudske odluke kazne povećao. Oslobođene su prognali u udaljene ruske i sibirske gubernije, a oni koje je sud kaznio kratkotrajnim zatvorom upućeni su na po pet ili deset godina robije. Sve je to bilo maslo načelnika Trećeg odeljenja, žandarskog glavešine generala Mezenceva.

U isto to vreme viši načelnik peterburške policije, general Trepov, pošto je prilikom posete istražnom zatvoru primetio da politički zatvorenik Bogoljubov nije skinuo kapu pred njim - sve-moćnim satrapom, nasrnuo je na njega pesnicama; a kada mu se ovaj još i suprotstavio, Trepov je naredio da ga išibaju. Ubrzo su, saznajući šta se desilo, ostali zatvorenici bučno protestovali u svojim ćelijama i zato su dobili žestoke batine od nadzornika i policajaca.

Ruski politički osuđenici bez pogovora su izdržavali surovo progonstvo i robiju, ali su bili čvrsti u odluci da ni u kom slučaju ne trpe fizičko kažnjavanje. Mlada devojka Vera Zasulič, koja Bogoljubova nije ni poznavala, uzela je revolver, uputila se do višeg šefa policije i pucala u njega.

Trepov je bio samo ranjen. Aleksandar II došao je da vidi mladu heroinu, koja mora da je na njega ostavila snažan utisak izuzetno simpatičnim licem i skromnošću. Trepov je u Peterburgu imao puno neprijatelja tako da su oni uspjeli da se ovaj slučaj nađe na običnom sudu porotnika. Vera Zasulič je na sudu izjavila da se oružja latila tek pošto su bezuspešno isprobana sva sredstva da se stvar obelodani. Obračali su se čak i peterburškom dopisniku novine »Times«, da bi on obelodanio činjenice, ali ni on to nije učinio, sigurno smatrajući da je priča neverovatna. Tek tada je Vera Zasulič, ne rekavši nikome ni reči o svojoj nameri, krenula da puca u Trepova. Sada, kada je stvar postala svima poznata, čak joj je bilo drago što je Trepov bio samo lakše ranjen. Porotnici su Veru Zasulič proglasili nevinom, a kada je prilikom njenog izlaska iz suda policija ponovo pokušala da je uhapsi omladina koja se tiskala na ulici otela ju je iz žandarskih ruku. Ona je otišla u inostranstvo i ubrzo nam se pridružila u Švajcarskoj.

Ovaj događaj impresionirao je celu Evropu. Bio sam u Parizu kada je stigla vest o oslobađajućoj presudi. Toga sam dana zbog raznih poslova morao da svratim u nekoliko redakcija. U svakoj su urednici bili oduševljeni i pisali su ubojite uvodnike kujući devojkicu u zvezde. Čak i ozbiljna »Revue des Deux Mondes« pisala je u godišnjem pregledu da su na društveno mnjenje Evrope 1878. godine najjači utisak ostavile dve ličnosti: knez Gorčakov za vreme Berlinskog kongresa i Vera Zasulič. Njihovi portreti našli su se u mnogim kalendarima i almanasima. Što se tiče evropskih radnika, samopregor Vere Zasulič delovao je na njih veoma snažno.

Nekoliko meseci kasnije, bez ikakve zavere, dogodila su se jedan za drugim četiri atentata na krunisane glave. Radnik Gedel, a odmah za njim i doktor Nobeling, pucali su na nemačkog imperatora; nekoliko nedelja kasnije španski radnik Oliva Monkasi izvršio je atentat na Alfonsa XII, a kuvar Pasanante bacio se nožem na italijanskog kralja. Evropske vlasti nisu mogle da prihvate mogućnost da su se atentati na tri kralja mogli dogoditi bez neke međunarodne urote, pa su se uhvatili za pretpostavku da je za to odgovorna jurska federacija Međunarodnog saveza radnika.

Od tada je prošlo više od dvadeset godina i ja mogu kategorički da tvrdim da nikakvih pouzdanih činjenica koje bi potvrđivale sličnu pretpostavku nije bilo. Ipak, sve evropske vlade vršile su pritisak na Švajcarsku, okrivljujući je da pruža utočište revolucionarima koji organizuju takve zavere. Urednik naših novina »Avant-Garde«, Pol Brus bio je uhapšen i izveden na sud. Međutim, videći da nema ni najmanje osnova za pretpostavku da su Brus ili jurska federacija učestvovali u pomenutim atentatima, švajcarske sudije su osudile urednika zbog jednog njegovog članka na kratkotrajni zatvor i desetogodišnje izgnanstvo iz Švajcarske, ali su zato novinu zabranili. Federalna vlada je čak svim švajcarskim štamparijama preporučila da više ne štampaju takve publikacije. Tako je jurska federacija ostala bez svojih novina.

Osim toga, švajcarski političari, koji su poodavno popreko gledali na jačanje anarhističke agitacije u njihovoj zemlji, pokušali su da nateraju najistaknutije članove Švajcarske da odstupe od jurske federacije, i to merama koje bi ih onemogućile da zarađuju za život. Brusa su izgnali iz Švajcarske. Džems Gijom, koji je uprkos svim preprekama tokom osam godina podržavao zvanični organ federacije a sredstva za život sticao pomoću privatnih časova, sada nije mogao da dođe ni do kakvog posla i bio je prinuđen da ode iz Švajcarske u Francusku. Ademar Švicgebel nije više mogao da nađe posao u časovničarskom zanatu, a pošto je imao veliku porodicu morao je da napusti pokret. Špihiger se nalazio u istoj situaciji i emigrirao je. Došlo je do toga da sam ja, stranac, morao da se prihvatim uređivanja jurskih novina. Naravno, dvoumio sam se; ali pošto drugog izlaza nije bilo, u februaru 1879. godine dva moja druga, Dimartre i Hercih, i ja osnovali smo u Ženevi novi dvonedeljni list »Le Révolté«. Većinu tekstova sam morao sam da pišem. Naša izdavačka sredstva činilo je samo dvadeset i tri franka, ali smo svi revnosno skupljali novac

i uspeli smo da objavimo prvi broj. Naš časopis imao je umereni ton, ali je njegova suština bila revolucionarna; i ja sam se, koliko sam mogao, trudio da se u njemu nađu najsloženije ekonomske i političke teme, pisane jezikom pristupačnim prosvেćenim radnicima. Naš prethodni list se u najboljim vremenima prodavao u svega šesto primeraka. Sada smo »Le Révolté« štampali u dve hiljade primeraka i sve bi se prodalo za nekoliko dana. List je imao uspeha i dan-danas izlazi u Parizu pod nazivom »Temps Nouveaux«.

Socijalističkim novinama često pretila opasnost da se pretvore u sumoran list, pun žalopojki zbog životnih uslova. Oni pišu o teškom položaju radnika u rudnicima, u fabrikama i na selu; slikovito opisuju bedu i muke radnika u vreme štrajkova, ističući njihovu nemoć u borbi sa preduzimačima. A takva hronika beznadežnog truda, koje takve novine ponavljaju iz nedelje u nedelju, izaziva kod čitaoca najmučnije osećanje. Tada, radi protivteže takvom utisku, urednik prvenstveno računa na vatrene reči, pokušavajući pomoću njih da ulije čitaocu veru i snagu. Smatrao sam, nasuprot tome, da revolucionarne novine prvenstveno treba da pišu o znacima koji nagoveštavaju nadolazak novog doba, o rađanju novih oblika društvenog života i o rastućem buntu protiv zastarelih institucija. Te znake treba pratiti, pravilno ih upoređivati i povezivati, tako da se neodlučnim duhom pruži ona neprimetna i često nesvesna podrška koju napredna gledišta uočavaju svuda oko sebe kad se u društvu bude nove ideje. Prvenstveni zadatak revolucionarnih novina jeste da navedu čoveka da vidi sebe u jedinstvu sa pulsirajućim srcem čovečanstva, u začetoj pobuni protiv vekovne nepravde i u pokušajima stvaranja novih oblika života. Uspešne revolucije rađa nada, a ne očajanje.

Istoričari nam često govore kako je ovaj ili onaj filozofski sistem uticao na neku promenu ideja, a zatim i institucija. Ali, to nije istorija. U stvari, najveći filozofi su samo hvatali nagoveštaje promena koje se bliže, razumevali su njihovu unutrašnju povezanost i, rukovođeni indukcijom i intuicijom, predviđali nastupajuće događaje. Sociolozi su nam sa svoje strane zacrtavali planove socijalnih organizacija, polazeći od malog broja principa i razvijajući ih logički, kao što se geometrijske teoreme izvode iz malog broja aksioma. Ali to nije sociologija. Valjano socijalno predviđanje moguće je samo ako se pažnja posveti hiljadama znakova novog života, uz razdvajanje slučajnih činjenica od organski nužnih i ako se generalizacije zasnivaju na toj jedinjoj čvrstoj osnovi.

Upravo sa takvim metodom mišljenja nastojao sam da upoznam svoje čitaoce. Uz to, pisao sam sa što manje teških reci da bi se i najobičniji radnici navikli na sopstveno razmišljanje o tome gde i kako ide društvo, da bi im bila ostavljena mogućnost da sami poprave pisca ako su njegovi zaključci netačni. Što se pak tiče kritike postojećeg uređenja, njome sam se bavio samo da bi se razjasnilo šta je koren zla i da bih pokazao da su osnovni izvori svih nevolja – duboko ukorenjeno i brižljivo negovano klanjanje pred zastarelim formama, kao i široko rasprostranjen kukavičluk duha i volje.

Dimartre i Hercih su me u tome potpuno podržavali. Dimartre se rodio u jednoj od najsiromašnijih seljačkih porodica u Savoju. Išao je samo u osnovnu školu, a i to kratko. Ipak, bio je među najinteligentnijim i najdovrtljivijim ljudima koje sam ikada imao priliku da sretnem. Njegove procene ljudi i tekućih događaja bile su tako izuzetne po bistrini da su se vremenom pokazivale kao proročanske. Dimartre je ujedno bio veoma suptilan kritičar tekuće socijalističke literature i nije ga nikada bilo moguće zaslepiti vatrometom kitnjastih reči i kvazi-nauke. Hercih beše mlad trgovački pomoćnik, rodnom iz Ženeve, odmeren, stidljiv, crveneo je kao devojčica kada bi izricao neku originalnu ideju. A kad su me uhapsili i kad je odgovornost za novine ostala na Hercihu, on je, zahvaljujući svojoj volji, naučio veoma dobro da piše. Sve ženevske gazde su ga bojkotovale

i njegova je porodica pala u najveću bedu, ali on je ipak radio za novine dok se nije pojavila mogućnost da izlaze u Parizu. Sada on, zajedno sa Italijanom Bertonijem izdaje u Ženevi odličan anarhistički list »Le Réveil«.

Na sud ove dvojice mogao sam potpuno da se oslonim. Ako bi se Hercih mrštio i mrmljao: »da, dobro, može« – znao sam da članak neće valjati. A kada bi Dimartre, koji se žalio da su mu naočare loše kad je morao da odgoneta ne baš čitak rukopis i zato je tekstove čitao samo prilikom korekture, čitanje prekidao uzvikom: »Non, ça ne va pas!« (ne, ovo ne ide) – odmah sam shvatao da stvar nije u redu i pokušavao da pogodim šta je to izazvalo njegovo negodovanje. Znao sam da je potpuno beskorisno da ga ispitujem. Dimartre bi odgovorio: »Pa, to nije moja stvar, nego vaša! Ne, odgovara. To je sve što ja mogu da kažem«. Ali ja sam osećao da je on u pravu i seo bih da to mesto napišem ponovo. I ne samo to, uzeo bih slog i slagao umesto neprihvaćenih nove redove.

Treba da kažem, pogađala su nas i teža vremena. Tek što smo objavili četiri ili pet brojeva, štamparija u kojoj smo štampali otkazala nam je usluge. Za radnike i njihova izdanja sloboda štampe, naznačena u ustavima, ima mnogo ograničenja, uz ona koja su navedena u zakonu. Vlasnik štamparije nije imao ništa protiv naših novina; dopadale su mu se, ali u Švajcarskoj sve štamparije zavise od vlade, koja im daje razne narudžbine kao na primer, štampanje statističkih izveštaja, formulara i slično. Našem štamparu kategorički su rekli da ne računa više sa narudžbinama ženevskih vlasti ako nastavi da štampa »Révolté« – i on se povinovao. Obišao sam celu francusku Švajcarsku i video se sa vlasnicima svih štamparija, ali čak sam i od simpatizera naših novina dobio isti odgovor: »Mi ne možemo da opstanemo bez narudžbi vlasti, a ako primimo da štampamo 'Le Révolté', neće nam ih davati.«

Vratio sam se u Ženevu prilično klonulog duha, ali Dimartre je bio prepun žara i nade. »Odlično – rekao je – osnovaćemo sopstvenu štampariju! Zadužićemo se, sa obavezom da to isplatimo za tri meseca. A za ta tri meseca svakako ćemo ih isplatiti«

– Ali gde da nađemo novac? Imamo samo nekoliko stotina franaka – prigovarao sam.

– Novac? Sitnica! Naći će se novac. Samo da brzo naručimo leva i odmah ćemo izbaciti jedan broj. Novac će se pojaviti«. I tada su se njegove reči obistinile. Kada je naš sledeći broj izašao iz naše lične »Imprimerie Jurissienne«, i mi smo objavili čitaocima kakve imamo teškoće, i kada smo osim toga izdali još dve brošure, pri čemu smo svi pomagali u slaganju i štampanju – novac se stvarno pojavio. Istina, to su uglavnom bili bakrenjaci i sitni srebrnjaci, ali dug je bio vraćen. Ceo život slušam kuknjavu naprednih partija zbog nedostatka sredstava, ali što više živim sve se više uveravam da naša glavna teškoća nije nedostatak novca, već nedostatak *ljudi* koji bi čvrsto i jasno išli ka postavljenom cilju i podsticali druge. I evo, ima već dvadeset sedam godina kako naša novina živi iz dana u dan; pozivi na pomoć pojavljuju se gotovo u svakom broju. Ali sve dok ima ljudi koji ulažu u posao svu svoju energiju, kao što su radili Dimartre i Hercih u Ženevi, a sada već više od dvadeset godina tako radi Grav u Parizu – novca će biti. Godišnji prihod, koji odlazi na štampanje novine i brošura, čini oko osam hiljada rubalja, a stvara se uglavnom od bakrenjaka i sitnog srebra koje prilažu radnici. Za novinu kao i za sve drugo ljudi su važniji od novca.

Smestili smo našu štampariju u jednoj maloj sobi. Naš slovoslagač – Ukrajinac, pristao je da slaže novinu za stvarno skromnu platu od šezdeset franaka mesečno. I, ako je njome mogao da se prehrani i da ponekad ode u operu, bio je sasvim zadovoljan.

– Idete u saunu, Ivane? – upitao sam ga jednom kada sam ga sreo na ulici sa smotuljkom pod miškom.

– Ne, selim se u novi stan – odgovorio je pevajućim glasom i sa uobičajenim osmehom.

Nažalost, on nije znao francuski. Pisao sam članke najboljim svojim rukopisom i tako često žalio što sam tako slabo koristio časove krasnopisa dobrog Eberta, ali Ivan je imao sposobnost da francuski čita na svoj način. Umesto »immédiatement«, čitao je »immidiotermut« ili »immuidi-atmunt«, pa je u skladu sa tim slagao neverovatne francuske reči koje je sam izmislio. Ali pošto je zapažao intervale, redovi mu nikada nisu bili duži pa je bilo dovoljno samo izmeniti dvanaestak slova u redu, i sve bi bilo kako treba. Nas dvojica smo bili u odličnim odnosima, i uz njegovu pomoć ubrzo sam i ja pomalo naučio da slažem slova. Slog je uvek bio gotov na vreme, da bi bio odnet na korekturu našem drugu Švajcarcu, koji je bio odgovorni urednik i kome smo uredno nosili da pregleda ceo broj u špaltama. Onda bi neko od nas odvezio kalupe kolicima na štampanje. Naša »Imprimerie Jurassienne« ubrzo je postala veoma poznata po svojim izdanjima, naročito po brošurama, za koje smo zahvaljujući Dimartreovoj upornosti određivali sasvim malu cenu, najviše desetak santima, četiri kopejke.

Za naše male brošure morali smo da napravimo poseban slog. Moram da priznam, ponekad sam zavideo piscima koji se ograničavaju brojem stranica razvijajući svoje misli i mogu da koriste dobro poznato Talejranovo opravdanje: »Nisam imao vremena da budem kratak«. Kada je trebalo da sažmem rezultate višemesečnog rada – na primer o poreklu zakona – o brošuricu, morao sam još puno da radim na njemu da bih bio kratak. Ali, mi smo pisali za radnike za koje je dvadeset santima ponekad prevelika suma. Zato su se naše brošure za jedan ili dva sua (po dve i po četiri kopejke) prodavale na desetine hiljada i prevedene na druge jezike u inostranstvu. Kasnije, kada sam čamio u zatvoru u Francuskoj, Elize Rekli objavio je u posebnoj knjizi moje uvodnike, pod naslovom koji je on smislio »Reči jednog buntovnika« – Paroles d'un Révolté.

Stalno smo u prvom redu imali u vidu Francusku, ali »Révolté« je za vreme Mak Mahona bio strogo zabranjen. A krijumčari su prenosili toliko krupnih stvari iz Švajcarske u Francusku da nisu hteli da imaju posla sa našom novinom. Ja sam jednom krenuo sa njima, prešao francusku granicu i zaključio da su oni hrabar svet, na koje se može osloniti, ali nisu hteli da prenose naše novine. Sve što smo mogli da uradimo bilo je da ih šaljemo u zatvorenim kovertama na stotine adresa u Francuskoj. Za poštarinu ništa nismo uzimali, računajući na dobrovoljne priloge pretplatnika za poštanske troškove – što su oni i radili. Ali, često smo mislili kako francuska policija propušta odličnu priliku da definitivno uništi naša izdanja. Mogla je samo da se pretplati na stotinak primeraka a da ne šalje dovoljni prilog.

Prvu godinu mogli smo da računamo samo na sebe same; ali postepeno se Elize Rekli zainteresovao za to, a zatim nam se pridružio i, kasnije, kada sam bio uhapšen, predao se novini svom dušom. Prvog leta Rekli me je pozvao da mu pomognem u pisanju jednog toma njegove monumentalne geografije posvećenog azijskoj Rusiji. On je naučio ruski, ali je smatrao da mu, pošto sam boravio u Sibiru, mogu biti od koristi svojim svedočanstvima. Zdravlje moje žene bilo je slabo i lekari su joj naložili da što pre napusti Ženevu i njene hladne vetrove, i zato smo u proleće 1880. godine prešli u Klaran, gde je Rekli tada živeo. Nastanili smo se iznad Klarana, u maloju kući sa pogledom na plave vode Lemanskog jezera i na snežni vrh Dent di Midi. Pod prozorima je žuborila reka, koja se posle kiše pretvarala u bučnu bujicu koji prevrće ogromno kamenje i probija nova korita. Preko puta nas, na planinskom nagibu video se stari zamak Šatlar, čiji su vladari sve do revolucije *burla papei* (to jest, spaljivača papira) 1799. godine uzimali od susednih seljaka, kmetova, feudalni namet u slučaju rođenja, svadbi i sahrana. Tu sam, uz učešće moje žene, sa kojom sam razmatrao svaki događaj i svaki planirani članak i koja je bila najstroži kritičar mojih dela, napisao svoje najbolje tekstove za »Révolté« – između ostalih i poruku »Omladini«,

čije su hiljade primeraka rasturene na raznim jezicima. U stvari, tu sam stvorio osnovu za sve što sam kasnije napisao. Nama, anarhistima, koje su proganjanja rasejala po celom svetu, najviše trebaju kontakti sa obrazovanim ljudima koji imaju isti način mišljenja. U Klaranu sam imao takav odnos sa Elize Rekljem i Lefranseom; a osim toga još i čvrste veze sa radnicima, koje sam nastavio da podržavam. I, mada sam puno radio na geografiji, mogao sam da vršim anarhističku propagandu, još širu nego ranije.

VIII

U Rusiji se borba za slobodu zaoštavala sve više i više. U to vreme vodeno je nekoliko političkih procesa: »Sto devedeset trojica«, »Pedesetorice«, »Dolgušinaca« i drugi; i iz svih je proizlazilo jedno isto. Omladina je išla da propagira socijalizam u fabrikama i selima, rasturane su brošure štampane u inostranstvu, a narod je pozivan pomalo neodređeno i nejasno na pobunu protiv teških ekonomskih uslova. Jednom reči, radilo se ono što posvuda rade socijalistički agitatori. Nisu bili pronađeni nikakvi tragovi zavere protiv cara, ili pak priprema za revolucionarni način delovanja. I zaista, ništa nalik na to nije ni postojalo. U to vreme veći deo omladine se čak neprijateljski odnosio prema takvoj delatnosti. Prisećajući se sada pokreta od 1870. do 1878. godine, mogu da kažem, bez straha da ću pogrešiti, da bi se većina mladih zadovoljila mogućnošću da mirno živi među seljacima i fabričkim radnicima, da ih uči i radi sa njima, neposredno ili u zemstvima – jednom reči, mogućnošću da čini narodu one bezbrojne usluge kojima obrazovani, dobronamerni i ozbiljni ljudi mogu biti korisni za seljake i radnike. Znao sam ljude iz tog pokreta i govorim sa potpunim poznavanjem stvari.

Međutim, presude sudova bile su surove, besmisleno surove, jer se pokret, rođen iz čitavog prethodnog stanja Rusije, isuviše duboko ukorenio da bi mogao biti uništen samo surovim kaznama. Osude na šest, deset, dvanaest godina robijaškog rada u rudnicima, uz naknadno doživotno progonstvo u Sibir, postale su obična stvar. Desilo se čak da su jednu devojkicu oterali na devet godina robijaškog rada zato što je nekom radniku dala zabranjenu socijalističku brošuru. U tome se sastojao sav njen zločin. Drugu, četrnaestogodišnju devojkicu Gukovsku osudili su na progonsstvo u istočni Sibir zato što je, kao Geteova Klaren, pokušala da podstrekne ravnodušnu gomilu da oslobodi Kovaljskog i drugove osuđene na smrt. Međutim, njen postupak je u Rusiji tim pre bio prirodan, čak i s tačke gledišta vlasti, što kod nas nema smrtne kazne za krivična dela i njena primena na političke prestupe predstavljala je novinu, ili tačnije – povratak na najteža nasleđa iz Nikolajevih vremena. Bačena u zabito selo, Guskovska se ubrzo zatim utopila u Jeniseju. Čak su i one koje bi sud oslobodio, administrativnim putem slali u udaljena sibirski i ruska naselja, gde ih je očekivala smrt od gladi na državnoj pomoći u iznosu od tri rublje mesečno. U takvim naseljima nema potražnje za zanatima, a političkim prognanicima je strogo zabranjeno da podučavaju ili da se bave bilo kakvom intelektualnom delatnošću.

Gotovo sa namerom da omladinu dovedu do još većeg beznađa, njihove osuđene drugove nisu slali pravo u Sibir. Držali su ih po nekoliko godina u »centralkama«, u poređenju sa kojima su i sibirski rudnici izgledali poželjni. Centralne robijašnice bile su stvarno užasne. U jednoj od njih – »žarištu tifusne zaraze«, kako se izrazio zatvorski sveštenik u svojoj propovedi – smrtnost je jedne godine dostigla dvanaest procenata. U »centralkama«, u sibirskim kaznionicama i u Tvrđavi zatvorenici su morali da pribegavaju »štrajku glađu« da bi se zaštitili od surovih tamničara ili da bi izdejstvovali najminimalnije olakšice: nekakav posao ili knjigu, kao spas od ludila koje preti

svakome koji trune u samici bez ikakve aktivnosti. Strahote takvih gladovanja, kada su zatvo-
renici i zatvorenice po sedam-osam dana odbijali da uzimaju hranu a zatim nepokretni ležali u
bunilu – očigledno nisu nimalo potresale žandare. U Harkovu su zatvorenike koji umiru vezivali
konopcima i hranili silom kao guske.

Vesti o tim užasima probijale su se kroz zatvorske zidine, doletale iz dalekog Sibira i širile
se među omladinom. Ponekad nije bilo ni sedmice bez vesti o nekoj novoj, takvoj ili još goroj
podlosti.

Omladinu je tada zahvatilo potpuno beznađe. »U drugim zemljama – počelo je da se priča
– ljudi imaju hrabrosti da se suprotstave. Englez ili Francuz ne bi trpeo takvo nasilje. Kako mi
možemo da ga trpimo? Treba se sa oružjem u rukama suprotstaviti noćnim prepadima žandara.
Pošto hapšenje za nas znači polaganu i ljutu smrt u njihovim rukama, neka bar znaju da nas
neće savladati bez borbe«. U Odesi, Kovaljski i njegovi drugovi su revolverskim hicima dočekali
žandare koji su noću došli da ih uhapsu.

Aleksandar II je na taj novi pokret odgovorio opsadnim stanjem. Rusija je bila podeljena na ne-
koliko okruga, sa general-gubernatorima koji su dobili naredbu da vešaju nemilosrdno. Kovaljski,
koji – usput da kažem – nije nikog ubio svojim hicima, bio je pogubljen. Vešala su postala neka
vrsta lozinke. Za dve godine obesili su dvadeset troje ljudi, među njima i devetnaestogodišnjeg
Rozovskog, koga su uhvatili dok je lepio proklamacije na železničkoj stanici. To je bila jedina
optužba protiv njega. Iako je bio dečak, Rozovski je umro kao heroj.

Tada je borbeni poklič revolucionara postao: »branite se!« Branite se od špijuna koji se pod
maskom prijateljstva uvlače u kružoke, a zatim cinkare i levo i desno jednostavno zato što će
prestati da im plaćaju ako ne budu dostavljali. Branite se od onih koji divljaju nad zatvorenici-
ma; branite se od svemogućih žandara!... U toj novoj fazi borbe poginula su tri visoka vladina činov-
nika i dve ili tri sitne uhode. General Mezencev, koji je ubedio cara da posle izricanja presude u
procesu sto devedeset trojici kazne udvostruči – ubijen je u Peterburgu usred bela dana. Jednog
žandarmerijskog pukovnika, još većeg krivca, zadesila je ista sudbina u Kijevu, a u Harkovu je
bio ubijen general-gubernator, moj brat od strica Dimitrij Kropotkin, kada se vraćao iz pozorišta.
Centralni zatvor, gde je započet prvi štrajk glađu i gde su primenili prinudno hranjenje, bio je u
njegovoj nadležnosti. U suštini on nije bio zao čovek, znam da je intimno pre simpatisao političke
zatvorenike, ali bio je beskarakteran, uz to dvorski čovek, i zbog toga je radije odlučio da se ne
meša iako je jedna njegova reč mogla da zaustavi surovosti prema zatvorenici-
ma. Aleksandar II ga je voleo i njegov je položaj na dvoru bio tako čvrst da bi njegova intervencija verovatno bila
prihvaćena u Peterburgu.

– Hvala! Postupio si baš shodno mojim željama – rekao mu je car 1872. godine, kada je D. N.
Kropotkin došao u Peterburg da referiše o narodnim nemirima u Harkovu, kada je bio popustljiv
prema pobunjenicima.

Ali sada je odobrio postupke tamničara, a harkovska je omladina do te mere bila revoltirana
ponašanjem prema zatvorenici-
ma da su pucali na njega i smrtno ga ranili.

Bez obzira na sve, ličnost imperatora je još ostajala po strani i sve do 1879. godine nije bilo
pokušaja atentata. Slava »oslobodioca« okruživala ga je kao oreol i štitila ga mnogo više nego
gomila žandara i agenata. Da je Aleksandar II tada ispoljio i najmanju želju da popravi stanje
u Rusiji, da je pozvao barem jednu ili dve od onih ličnosti sa kojima je radio u periodu reformi
i poverio im da ispituju ukupno stanje u zemlji ili barem samo položaj seljaka, da je ispoljio
makar najmanju nameru da ograniči vlast tajne policije – njegova odluka bila bi pozdravljena sa
oduševljenjem. Jedna reč mogla je ponovo da učini Aleksandra II »oslobodiocem«, i ponovo bi

omladina uskliknula kao Hercen 1858. godine: »Pobedio si, Galilejanine!« Ali kao što se u vreme poljske revolucije u njemu probudio despot, pa nahuškan od strane Katkova nije pronašao drugi izlaz nego vešala, tako ni sada, ponovo se povodeći za sugestijama tog istog genija zla – Katkova, nije ništa izmislio doli imenovanje posebnih general-gubernatora sa punomoćjem da vešaju.

Tada, i samo tada je šačica revolucionara – Izvršni komitet, podstaknut u stvari rastućim nezadovoljstvom unutar obrazovnih klasa i čak od strane lica bliskih caru – objavio onaj rat samodržavljju koji se posle nekoliko neuspešnih pokušaja završio 1881. godine smrću Aleksandra II.

Dve su ličnosti živele u Aleksandru II, i sada je taj unutrašnji sukob koji se sa godinama pojačavao dobio tragični karakter. Kada se našao licem u lice sa Solovjovom, koji je pucao u njega i promašio, Aleksandar II je toliko sačuvao prisebnost duha da je potrčao prema najbližem ulazu, ne po pravoj liniji već u cikcak, dok je Solovjov nastavio da puca. Tako je ostao nepovređen. Samo je jedno tane malo rasparalo njegov šinjel. Na dan svoje smrti Aleksandar II je takođe ispoljio nesumnjivu odvažnost. On jeste bio hrabar pred stvarnom opasnošću, ali je neprekidno drhtao pred avetima koje je stvorila njegova sopstvena uobrazilja. Jednom je pucao u ađutanta kada je ovaj načinio nagao pokret a caru se učinilo da oficir hoće da ga ubije. Samo da bi sačuvao svoju imperatorsku vlast okružio se najreakcionarnijim ljudima, kojima i nije bilo stalo do njega, već jedino do njihovih unosnih mesta.

Kada je Izvršni komitet preduzeo smeo pokušaj da digne u vazduh Zimski dvorac, Aleksandar II je učinio do tada neviđen korak. Uspostavio je neku vrstu diktature i dodelio Loris-Melikovu izvanredna punomoćja. Tom generalu, rodnom Jermeninu, Aleksandar II je i ranije davao diktatorska punomoćja, kada se u Vetljanki u donjem toku Volge pojavila kuga a Nemačka zapretila da će mobilisati svoju vojsku i objaviti da je Rusija u karantinu ako epidemija ne bude zaustavljena. Sada, kad je Aleksandar II video da ne može da se osloni na budnost dvorske policije dao je diktatorska prava Loris-Melikovu, a pošto se smatralo da je Melikov liberal, novi je korak bio protumačen kao nagoveštaj skorog sazivanja zemske skupštine. Ali, posle eksplozije u Zimskom dvorcu nisu odmah usledili novi pokušaji atentata i zato se Aleksandar II opet smirio, i za nekoliko meseci, pre nego što je mogao bilo šta da uradi, Melikov nije više bio diktator već običan ministar unutrašnjih poslova. Nagli napadi melanholije, u toku kojih je Aleksandar II prekorevao sebe da je njegovo carevanje postalo reakcionarno, počeli su sada da se ispoljavaju paroksizmima plača. Ponekad bi ga uhvatio takav plač da je Loris-Melikova to teralo u očajanje. Tih dana car bi pitao ministra: »Kada će biti gotov tvoj predlog ustava?«. Ali, ako bi nakon dva-tri dana Melikov referisao da je organski statut gotov, car se pravio kao da se baš ničeg ne seća. »Zar sam ti govorio nešto o tome?« – pitao bi. »Čemu? Ostavimo ga bolje mom nasledniku. To će biti njegov dar Rusiji«.

Kada bi do Aleksandra II stigle glasine o novoj zaveri, on je bio spreman da nešto preduzme; ali ako je u taboru revolucionara sve izgledalo mirno, slušao je šta mu šapuću reacionari i ostavljao sve kako jeste. Loris-Melikov je iz dana u dan čekao kada će ga zamoliti da podnese ostavku.

U februaru 1881. godine Loris-Melikov je referisao da je Izvršni komitet smislio novu zaveru čiji plan nije moguće doznati ni pored najdetaljnije istrage. Tada je Aleksandar II odlučio da sazove neku vrstu savetodavne skupštine predstavnika zemstava i gradova. Stalno živeći pod utiskom da ga čeka sudbina Luja XVI, Aleksandar II je izjednačavao planiranu »opštu komisiju« sa skupštinom »notabla« koja je bila sazvana pre Nacionalne skupštine 1789. godine. Predlog je trebalo da bude predat državnom savetu. Ali je Aleksandar II opet počeo da se koleba. Tek ujutro prvog marta 1881. godine, posle nove ozbiljne opomene Loris-Melikova o opasnosti, Aleksan-

dar II je odredio da se narednog četvrtka projekat razmotri na sednici ministarskog saveta. Prvi mart je padao u nedelju i Loris-Melikov je usrdno molio cara da tog dana ne ide na paradu zbog mogućnosti atentata. Pa ipak Aleksandar II je pošao. Želeo je da se vidi sa velikom kneginjom Jekaterinom Mihajlovnom, kćerkom njegove tetke Jelene Pavlovne koja je šezdesetih godina bila među vođama reformističke struje, i da joj lično saopšti prijatnu vest: možda – kao čin pokajanja pred senima Marije Aleksandrovne. Kažu da je car rekao velikoj kneginji: »Ja me suis décidé a convoquer une Assemblée des Notables« – (odlučio sam da sazovem skupštinu uglednih ljudi). Ali o tom zakasnelom i neodlučnom ustupku nisu svi znali. Na povratku iz manježa Aleksandar II je bio ubijen.

Poznato je kako se to dogodilo. Pod blindiranu carevu kočiju bila je bačena bomba, da je zastavi. Nekoliko Čerkeza iz konvoja bilo je ranjeno. Risakova, koji je bacio bombu, odmah su uhvatili. Uprkos upornom ubeđivanju kočijaša da car ne izlazi iz kočije – on je tvrdio da se neznanatno oštećenim kočijama moglo stići do dvorca – Aleksandar II je ipak izašao. Osećao je da dostojanstvo vojnika zahteva da pogleda ranjene Čerkeze i da im kaže par reči. Tako je postupao i u toku Rusko-turskog rata, kada je na primer na njegov imendan bio preduzet bezumni juriš na Plevnu koji se završio strahovitom katastrofom. Aleksandar II je prišao Risakovu i pitao ga nešto. Kada je zatim prolazio pored drugog mladića, Grinjeveckog, koji je takođe stajao na keju sa bombom – ovaj je bacio bombu između sebe i cara tako da ubije obojicu. I jedan i drugi bili su smrtno ranjeni i umrli su kroz nekoliko časova.

Tako je Aleksandar II ležao u snegu, krvareći, napušten od svih svojih sledbenika. Svi su išezli. Kadeti, koji su se vraćali sa parade pritrčase umirućem caru, podigoše ga sa zemlje, smestiše ga u sanke i pokriše drhtavo telo kadetskim šinjelom a glavu kadetskom kapom. I još nešto, jedan od atentatora, Jemeljanov, sa bombom pod miškom zavijenom u papir, rizikujući da bude uhvaćen i obešen jurnuo je zajedno s kadetima da pomogne ranjenome... Ljudska priroda je puna takvih protivrečnosti.

Tako se završila tragedija Aleksandra II. Mnogi nisu mogli da shvate, kako je moglo da se desi da car koji je tako mnogo učinio za Rusiju padne od ruku revolucionara. Ali imao sam priliku da vidim prva ispoljavanja reakcionarnosti Aleksandra II i da pratim kako se kasnije pojačavaju; takođe sam imao mogućnosti da zavirim u dubinu njegove složene duše; da u njemu vidim rođenog samodršca – čoveka jakih strasti, ali slabe volje – i za mene se ta tragedija razvijala sa fatalnom doslednošću šekspirovske drame. Njen poslednji čin bio mi je jasan već 13. juna 1862. godine kada sam čuo govor pun pretnji sa kojim je Aleksandar II istupio pred nama – novim oficirima, onog dana kada su po njegovoj naredbi izvršena prva pogubljenja u Poljskoj.

IX

Silna panika zahvatila je dvorske krugove u Peterburgu. Aleksandar III je odbio da stanuje u Zimskom dvorcu i povukao se u Gatčinu, u dvorac svog dede Pavla I. Poznato mi je to starinsko zdanje, planirano kao Vobanova tvrđava, okruženo rovovima i zaštićeno stražarskim kulama iz kojih vode tajne stepenice u carski kabinet. Video sam tajni otvor u kabinetu kroz koji se neprijatelj može iznenadno gurnuti u vodu – na oštro stenje, a video sam i tajne stepenice koje vode u podzemne tamnice i podzemni prolaz koji vodi do jezera. Svi dvorci Pavla I izgrađeni su po istom planu. Istovremeno su oko Aničkovog dvorca, gde je Aleksandar III živeo do stupanja na presto,

kopani podzemni hodnici opremljeni automatskim električnim uređajima da revolucionari ne bi mogli da potkopaju.

Za zaštitu cara bila je osnovana tajna liga. Oficire raznih činova mamili su trostrukom platom da stupe u tu ligu i da dobrovoljno postanu špijuni koji nadziru sve društvene slojeve. Bilo je, naravno, komičnih događaja. Na primer, dva oficira ne znajući da pripadaju istoj ligi navode jedan drugog na revolucionarne razgovore, zatim jedan drugog hapse a onda razočarani shvate da su zaludno gubili vreme. Ta liga postoji do dan danas zvanično pod imenom »Ohrana« i s vremena na vreme plaši cara svakojakim izmišljenim užasima da bi održala svoje sopstveno postojanje.

Još tajanstvenija organizacija – „Sveta liga“ – osnovana je u isto vreme, na čelu sa Vladimirom Aleksandrovičem, carevim bratom, da se bori protiv revolucionara svim sredstvima – između ostalog, i ubistvima onih emigranata za koje se smatralo da su vođe nedavnih zavera. I ja sam bio među naciljanim licima. Vladimir je oštro ukorio oficire, članove Lige, zbog kukavičluka, i izrazio žaljenje što niko među nije preuzeo na sebe likvidaciju tih emigranata. Onda je jedan oficir, koji je nekada, u vreme kada sam i ja bio među kadetima, radio kao lični sekretar, bio izabran od strane lige da obavi taj zadatak.

U stvari, emigranti se uopšte nisu mešali u delatnost Izvršnog komiteta u Peterburgu. Nastojanje da se zaverom rukovodi iz Švajcarske, dok su revolucionari u Peterburgu u neprekidnoj smrtnoj opasnosti bilo bi besmisleno. I Stjepnjak i ja pisali smo više puta da se niko od nas ne bi prihvatio sumnjivog posla da pravi planove aktivnosti, kad nismo tamo. Normalno, peterburškoj policiji je bilo u interesu da tvrdi kako nije u stanju da čuva cara pošto se zavere kuju u inostranstvu. Špijuni su je – a to dobro znam – snabdevali izobiljem izveštaja kojima se to moglo potvrđivati.

Generalu Skobeljevu su takođe predložili da stupi u tu ligu, ali je on to odlučno odbio. Iz posthumnih papira Loris-Melikova, čiji je jedan deo objavio u Londonu neki prijatelj pokojnikov (vidi »Ustav Loris-Melikova«, londonsko izdanje »Fonda«, 1893. godine), vidi se da je Skobeljev čak predlagao Loris-Melikovu i grofu Ignatjevu (»Lažov-paši« – kako su ga nazvale konstantinopoljske diplomate) da uhapsu cara i prisile ga da potpiše manifest o ustavu, kada je Aleksandar III stupio na presto a nije mogao da se odluči da sazove zemske poslanike. Kako se priča, Ignatjev je to saopštio caru i tako postigao da bude imenovan za ministra unutrašnjih dela. U tom svojstvu je koristeći savete bivšeg prefekta pariske policije Andrijea preduzimao razne korake radi paralisanja delatnosti revolucionara.

Da su ruski liberali u to vreme ispoljili makar malo građanske hrabrosti i bilo kakvu sposobnost za zajedničku aktivnost, zemska bi skupština bila sazvana. Iz istih posthumnih papira vidi se da je Aleksandar III neko vreme razmišljao o sazivanju zemske skupštine. Napokon je odlučio da je sazove i to je saopštio svome bratu. Stari Vilhelm I podržavao je tu njegovu nameru. Ali liberali ništa nisu preduzimali, dok je struja Katkova pojačano delovala nasuprot tome. Andrije je pisao Aleksandru III kako nije nimalo teško zgaziti nihiliste i preporučivao kako to treba činiti (pisano sa savetima je štampano u pomenutoj brošuri). Tad Aleksandar III konačno reši da izjavi kako ostaje neograničeni samodržac Rusije.

Nekoliko meseci posle smrti Aleksandra II mene su proterali iz Švajcarske, po naređenju federalnog saveta. Pravo da kažem, nisam se zbog toga naročito uvredio. Trpeći pritisak raznih monarhija zbog azila koji je pružala političkim prognanicima, i plašeći se pretnji ruske oficijelne štampe koja je zahtevala da se iz Rusije proteraju sve kućne učiteljice i dečje vaspitačice kojih kod nas ima tako mnogo, švajcarske vlasti su, proterujući me, nudile nekakvu zadovoljštinu ruskoj policiji. Ali žalio sam Švajcarsku što se odlučila na takav korak. Time je teorija »zavera pripre-

manih na švajcarskoj teritoriji« takoreći dobila potvrdu, u tome je bila izražena i svest o slabosti koju velike države nisu propustile da odmah iskoriste. Dve godine kasnije kada je Žil Feri predložio Nemačkoj i Italiji da podele Švajcarsku, njegov osnovni argument je bio da je švajcarska vlada sama priznala kako je ta mala republika »žarište međunarodnih zavera«. Za prvim ustupkom ubrzo su usledili još drskiji zahtevi, a položaj Švajcarske je nesumnjivo bio manje nezavisan nego ranije.

Dekret o proterivanju uručili su mi odmah pošto sam se vratio iz Londona, gde sam jula 1881. godine prisustvovao kongresu anarhista. Posle kongresa ostao sam nekoliko nedelja u Londonu, gde sam napisao za »Newcastle Chronicle« prve članke o ruskoj situaciji, s naše tačke gledišta. Engleska štampa je u to vreme bila odraz mišljenja gospođe Novikove, u stvari odraz pogleda Katkova i ruskih žandara. Bio sam srećan kada se stari radikal mister Džozef Kouen složio da mi da prostor u svojim novinama, da bih objasnio naša shvatanja.

Tek što sam bio doputovao kod moje žene, koja je živela u planinama nedaleko od Elizea Reklja, već su mi preporučili da napustim Švajcarsku. Poslali smo malo naših stvari do najbliže železničke stanice, a sami krenuli pešice u Egl, uživajući poslednji put u panorami planina koje smo toliko voleli.

Krenuli smo preko planina pravo i mnogo se smejali kad smo shvatili da nas »pravi put« tera da mnogo obilazimo. Konačno smo se spustili u dolinu i krenuli prašnjavim putem. Komičan momenat koji se uvek pojavljuje u takvim situacijama ovoga puta unela je jedna engleska dama. Elegantna leđi, koja se odmarala zavaljena u jastuke u kočiji pored svog džentlmena, bacila je nekoliko brošura za spas duše dvoma siromašno obučanim prolaznicima koje je pretekla. Podigao sam te brošure iz prašine. Leđi je očigledno bila od onih dama koje misle da su hrišćanke i smatraju za svoju dužnost da dele verske knjige »bludnim strancima«. Računajući da ćemo damu verovatno zateći na stanici, napisao sam na jednoj od brošura poznati stih o bogatašu kome je teže da se provuče u carstvo nebesko nego kamili kroz iglene uši, i dodao odgovarajuće mesto o farisejima. Kada smo stigli u Egl, dama je jela i pila sedeći u kočiji. Očigledno je smatrala da je bolje da putovanje kroz divnu dolinu nastavi u kočijama nego u zagušljivom vagonu. Uljudno sam joj vratio knjižice za spas duše primetivši da sam im dodao ponešto korisno i za nju samu. Leđi nije znala da li da se obruši na mene, ili da nauk primi sa hrišćanskom mirnoćom. Obe namere odražavale su se u njenim očima naizmenično.

Moja žena je na ženevskom univerzitetu polagala poslednji ispit za stepen bakalaureata prirodnih nauka. Zato smo se nastanili u malom francuskom gradu Tononu, koji leži na savojskoj obali Ženevskog jezera, i proživeli u njemu dva meseca.

Sto se tiče smrtne presude koju mi je izrekla sveta liga, opomenu o tome dobio sam iz Rusije od jednog veoma visoko stojećeg lica. Čak sam doznao i ime dame koju su poslali iz Peterburga u Ženevu gde je trebalo da postane duša zaveru. Zato sam se ograničio na to da saopštim činjenice i imena ženevskom dopisniku »Times«, uz molbu da ih objavi ako se meni nešto dogodi. U vezi s tim napisao sam članak za »Révolté«. Posle više nisam razmišljao o presudi. Međutim, moja žena nije tako jednostavno primila celu stvar, kao ni draga seljanka madam Sanso, kod koje smo u Tononu unajmili stan i hranili se. Ona je o zaveri doznala sa druge strane (preko svoje sestre koja je služila kao dadilja u kući jednog ruskog agenta) i okružila me dirljivom brigom. Njena kućica se nalazila izvan grada i svaki put kad bih uveče odlazio u grad da dočekam ženu na stanici ili nekim drugim poslom, madam Sanso je nalazila izgovor da sa mnom krene i njen muž sa fenjerom.

Sačekajte trenutak, gospodine Kropotkine – govorila je – moj muž isto ide u grad u kupovinu i kao što znate uvek sa sobom nosi fenjer. A ponekad bi slala svog brata da me izdaleka neprimetno prati.

X

U oktobru ili novembru 1881. godine, čim je moja žena položila ispite, prešli smo iz Tonona u London, gde smo proživeli oko godinu dana. Otada nije prošlo mnogo vremena, ali mogu da kažem da se intelektualni život Londona još uvek razlikovao od onoga u šta se pretvorio samo nekoliko godina kasnije, i kakav je sada. Poznato je da je četrdesetih godina Engleska bila gotovo na čelu socijalističkog pokreta u Evropi. Ali je u godinama reakcije koje su sledile veliki pokret – koji je široko zahvatio radničke klase i u toku koga je sve što je sada poznato pod imenom naučni socijalizam i anarhizam već bilo iskazano – zamro, ućutao se. Zaboravili su ga i u Engleskoj i na kontinentu, a onaj pokret koji francuski pisci nazivaju trećim buđenjem proletarijata – još nije bio počeo u Velikoj Britaniji. Napori zemljoradničke komisije 1871. godine, propaganda Džozefa Arča među seoskim trudbenicima i napori hrišćanskih socijalista koji su tome prethodili, unekoliko su im otvorili put. Ali buđenje socijalističkih stremljenja – rezultat dolaska Henrija Džordža u Englesku, osamdesetih godina, i pojave njegove knjige »Progres i siromaštvo« – još nije nastupilo.

Godina koju smo tada proveli u Londonu bila je za nas prava godina progonstva. Čoveku radikalnih socijalističkih shvatanja nedostajala je atmosfera za život. Nije bilo nikakvog znaka živog socijalističkog pokreta koji sam zatekao kada sam se vratio 1886. godine. Još se ništa nije čulo o Bernsu, Čempionu, Hardiju i drugim radničkim vođama. Fabijanci još nisu postojali; Viljem Moris se još nije izjasnio kao socijalista; a trejdjunioni (radnički savezi), kojima su u Londonu pripadale samo neke privilegovane grane industrije, neprijateljski su se odnosili prema socijalizmu. Jedini aktivni i otvoreni predstavnici socijalističkog pokreta bili su supruzi Hajndman (Hyndman), oko kojih su se grupisali malobrojni aktivisti. U jesen 1881. godine oni su organizovali mali kongres, tako mali da smo u šali govorili kako čitav kongres živi u stanu gospođe Hajndman. Ni, više ili manje socijalizmom obojen, radikalni pokret koji se tada nesumnjivo stvarao u umovima još se nije otvoreno ispoljavao. Obrazovani muškarci i žene koji su u velikom broju izašli u arenu društvenog života nakon četiri godine, iako nisu postali socijalisti učestvovali su u raznim pokretima čiji je cilj bilo blagostanje ili vaspitavanje masa, stvarajući pri tom u svakom gradu Engleske i Škotske potpuno novu atmosferu i novo društvo reformatora – ni oni se još nisu pokazali. Takvi su ljudi sigurno postojali; razmišljali su i govorili; postajali su svi elementi široko rasprostranjenog pokreta. Ali, ne nailazeći na centre okupljanja u šta su se kasnije pretvorile socijalističke grupe, gubili su se u gomili, nisu poznavali jedni druge, a često ni sami sebe.

N. V. Čajkovski živeo je tada u Londonu i sa njim sam, kao u staro vreme, započeo propagandu među radnicima. Uz podršku malog broja engleskih radnika, koje smo upoznali na kongresu 1881. godine ili koje je proganjanje Džona Mosta privuklo socijalistima, posećivali smo radikalne klubove, govorili o ruskoj situaciji, o putu naše omladine u narod i o socijalizmu uopšte. Okupljalo se smešno malo slušalaca, retko – retko više od desetak. Ponekad bi ustao neki sedobrađi čartista i sa tugom govorio da je sve što propagiramo bilo izrečeno još pre četrdeset godina i da su to gomile radnika oduševljeno pozdravljale. Ali sada je sve umrlo i nema više nade za preporod.

Hajndman je upravo bio izdao izvrsno tumačenje Marksovog učenja pod naslovom »Engleska za sve« i sećam se kako sam ga u leto 1882. godine ubeđivao da osnuje socijalističke novine. Pričao sam mu sa kakvim beznačajnim sredstvima smo počeli da izdajemo »Révolté« i prerekao mu uspeh. Ali situacija je bila tako loša da je čak i Hajndman smatrao da je pokušaj beznađežan ukoliko ne bi iznenada postao bogataš i smogao da sam pokrije sve troškove. Možda je bio u pravu. Ali kada je posle dve godine osnovao »Justice«, radnici su rado podržali novine; početkom 1886. godine već su izlazila tri socijalistička lista, a socijaldemokratska federacija je stekla značajni uticaj.

U leto 1882. godine održao sam govor na nepravilnom engleskom jeziku pred dorhemske rudarima na njihovom godišnjem sastanku. Takođe sam u Njukastlu, Glazgovu i Edinburgu držao predavanje o ruskom pokretu i prihvatili su me sa velikim oduševljenjem. Gomile radnika su posle predavanja na ulicama ushićeno klicale »ura« u čast nihilista. Pa ipak smo se žena i ja u Londonu osećali veoma usamljeni, a naši napor da probudimo socijalistički pokret u Engleskoj izgledali su toliko beznađežni da smo u jesen 1882. godine odlučili da ponovo pređemo u Francusku. Bio sam siguran da će me tamo ubrzo uhapsiti, ali smo često govorili jedno drugom: »Bolje francuski zatvor nego ovaj grob«.

Onima koji stalno govore o sporosti svake evolucije ne bi smetalo da prouče razvoj socijalizma u Engleskoj. Evolucija je spor proces: ali njen hod nije uvek isti. On ima periode kad zastaje i periode naglog kretanja napred.

XI

Opet smo se zaustavili u Tononu i iznajmili stan kod naše bivše gazdarice madam Sanso. Iz Švajcarske je kod nas došao brat moje žene, koji je trpeo poslednje stadijume jektike.

Nikada pre nisam video toliku gomilu ruskih špijuna kao ta dva meseca koje sam proživeo u Tononu. Da počnem od toga kako se neki sumnjivi muškarac, koji se predstavljao kao Englez, uselio u drugi deo kuće odmah posle nas. Čopori, bukvalno čopori ruskih agenata opsedali su kuću i pokušavali da prodru u nju pod raznim izgovorima, a ponekad su jednostavno tumarali tamo-amo pod prozorima u grupama po dvojica, trojica ili četvorica. Mogu da zamislim kakve li su neobične izveštaje smišljali! Špijun mora da dostavlja. Ako samo kaže da je odstojavao nedelju dana na ulici i nije primetio ništa sumnjivo – hitro će ga izbaciti iz službe.

To je bilo zlatno doba ruske tajne policije. Politika Ignatjeva donela je plodove. Dve-tri različite policije usrdno su se nadmetale i stvarale najluđe intrige. Svaka je raspolagala gomilom novca. Pukovnik Sudejkin, na primer, organizovao je zavere sa Degajevim, koji ga je naposletku ubio, odavao je ženevskim emigrantima špijune Ignatjeva i predlagao teroristima u Rusiji da uz njegovu pomoć ubiju ministra unutrašnjih dela Tolstoja i velikog kneza Vladimira. Sudejkin je preterivao da će ga u tom slučaju imenovati za ministra unutrašnjih dela sa diktatorskim punomoćjima, verujući da bi car tada potpuno bio u njegovim rukama. Ta faza razvoja tajne policije došla je do potpunog izražaja za vreme kidnapovanja princa Batenberškog iz Bugarske.

Francuska policija je takođe bila izluđena. Mućilo ju je pitanje: »Šta on radi tamo, u Tononu?«. Nastavljao sam da uređujem »Révolté«, zatim pisao članke za »Britansku enciklopediju« i za »Newcastle Chronicle«. Ali to im je izgledalo isuviše prozaićno. Jednom je lokalni žandar došao k mojoj gazdarici. Čuo je sa ulice lupu neke mašine i goreo od želje da preda izveštaj kako je kod mene otkrio tajnu štamparsku mašinu. Pojavio se kad me nije bilo i zahtevao od gazdarice

da mu mašinu pokaže. Madam Sanso je odgovorila da nikakve mašine nema i rekla da je žandar verovatno čuo lupu njene šivaće mašine. Ali, ovaj ne mogaše da se zadovolji tako banalnim objašnjenjem. Naterao je gazdaricu da šije na mašini, dok je on u kući i pod prozorima slušao ne bi li dokučio liči li ova lupa na onu koju je čuo prethodno.

– A šta on radi preko čitavog dana? – pitao je žandar gazdaricu.

– Piše.

– Pa ne piše valjda po čitav dan!

– O podne struže drva u voćnjaku a zatim, posle ručka, između četiri i pet – šeta.

To se događalo u novembru.

– Aha! Tu smo. »A la tombée de la nuit!« (kad se smrkne). I žandar je ubeležio u notes: »Ne izlazi iz kuće pre nego padne mrak«.

U to vreme nisam sebi mogao da objasnim tu neobičnu pažnju ruskih špijuna. Verovatno je bila u vezi sa sledećom činjenicom. Kada je Ignatjev postao ministar unutrašnjih dela, prema savetu bivšeg pariskog prefekta preduzeo je novi plan. Poslao je svoje agente u Švajcarsku gde je jedan od njih počeo da izdaje novine, koje su se zalagale za proširenje zemske samouprave. A osnovni cilj publikacije bila je borba protiv revolucionara i okupljanje onih emigranata koji su se negativno odnosili prema teroru. To je, normalno, bio način da se poseje razdor. Kasnije, kada su skoro sve članove Izvršnog komiteta uhapsili u Rusiji, a samo dvoje-troje uspelo da pobjegne u Pariz, Ignatjev je poslao agenta da im predloži primirje. Obećao je da više neće biti pogubljenja zbog zavera organizovanih za vreme carevanja Aleksandra II, čak ako begunci i padnu u ruke vlasti; da će Černiševski biti pušten iz Viljujska i da će biti formirana komisija koja bi razmotrila položaj svih koji su administrativnim odlukama prognani u Sibir. Za uzvrat, Ignatjev je zahtevao da Izvršni komitet ne preduzima nove atentate na cara, dok ne bude izvršeno krunisanje. Možda se govorilo i o reformama koje je Aleksandar III bio spreman da učini u korist seljaka. Dogovor je bio sklopljen u Parizu i obe strane su ga se pridržavale. Teroristi su prekinuli oružane akcije. Vlada nikog nije pogubila zbog ranijih zavera, ali je one koje je uhapsila zazidala u Šlisselburgu, u toj ruskoj Bastilji, odakle se o njima nije čulo čitavih petnaest godina i gde se i dan danas većina njih muči.¹ Černiševskog su dovezli iz Sibira i nastanili u Astrahanju, izolovavši ga od čitavog sveta ruske inteligencije. U tom zatočenju je ubrzo umro. U Sibir su poslali komisiju koja je neke prognanike vratila i utvrdila rokove nastavka progonstva ostalima. Mome bratu dodala je pet godina.

Kada sam bio u Londonu 1882. godine rekli su mi jednom da neki čovek koji sebe naziva agentom ruske vlade i koji je spreman to da dokaže želi da stupi sa mnom u pregovore.

– Recite mu – poručio sam – ako se pojavi kod mene baciću ga niz stepenice.

Ignatjev se, smatrajući da je car zaštićen od atentata Izvršnog komiteta, po svemu sudeći plašio da anarhisti mogu da preduzmu nešto. Zbog toga je, mislim, želeo da me skloni malo dalje.

XII

Pokret anarhista u Francuskoj značajno se proširio godine 1881. i 1882. Nekako je bilo opšte-prihvaćeno mišljenje da se duh Francuza neprijateljski odnosi prema komunizmu i zato je u Međunarodnom radničkom savezu propagiran »kolektivizam«. U to vreme se pod kolektivizmom podrazumevalo – podruštvljavanje sredstava proizvodnje i sloboda da svaka grupa proizvođača

---

¹ Pušteni su tek sada (1905).

odredi potrebe na individualističkim ili komunističkim osnovama, kako sami odluče. Zapravo, francuskom duhu je stran samo kasarnski komunizam, to jest falansterije stare škole i »armije rada« o kojima su govorili komunisti iz četrdesetih godina.

Kada smo se mi iz jurske federacije, na kongresu 1880. godine smelo izjasnili za anarhistički komunizam, to jest za slobodni komunizam, anarhistički pogledi su u Francuskoj odmah stekli mnoge pristalice. Naše novine su počele više da se rasturaju, započeli smo aktivnu prepisku sa mnogim francuskim radnicima i značajan anarhistički pokret brzo se razvio u Parizu i nekim provincijama, posebno oko Liona. Putujući kroz Francusku 1881. godine, iz Tonona u Londonu, posetio sam Lion, Sent-Etjen i Vijen u kojima sam držao predavanja. U tim gradovima sam naišao na znatan broj radnika spremnih da prihvate naša gledišta.

Krajem 1882. godine u lionskom okrugu harala je strašna kriza. Proizvodnja svile je bila sasvim paralisana, a siromaštvo među tkačima bilo je tako veliko da se masa dece gomilala ujutro pred kapijama kasarni gde su im vojnici delili ostatke svog hleba i supe. Tu se, između ostalog, začela popularnost generala Bulanžea, koji je dozvoljavao vojnicima da dele ostatke svog sledovanja. Rudari u čitavoj oblasti takođe su bili u stanju krajnjeg siromaštva.

Znao sam da je tamo započelo važno previranje, ali za jedanaest meseci koje sam proveo u Londonu izgubio sam bliske veze sa francuskim pokretom. Tek sam iz novina doznao, nekoliko nedelja posle povratka u Tonon, da je među rudarima u Monso-le-Minu koje su represije vlasnika rudnika, revnosnih katolika, dovele do očajanja, počela neka vrsta ustanka. Organizovali su tajne skupove i razmatrali pitanje opšteg štrajka; kameni krstovi koji su stajali na svim putevima u rudnik bili su srušeni ili uništeni istim onakvim dinomitnim patronama kakve u velikim količinama upotrebljavaju rudari u podzemnim radovima i koje im često preostaju. U Lionu se agitacija takođe raširila. Anarhisti, kojih je u gradu bilo dosta, nisu propuštali ni jedan miting oportunistički (umerenih buržoaskih republikanaca) a da ne istupe javno: osvajali su govornicu na juriš ako im nisu davali reč. Pri tom su govorili da rudnici, sva oruđa za proizvodnju a isto tako i stambene zgrade, treba da pripadaju narodu. I takva rešenja su, na užas buržoazije, bila oduševljeno prihvatana.

Svakim danom povećavalo se nezadovoljstvo radnika protiv gradskih odbornika i političkih vođa – oportunistički, koji nisu ništa preduzimali da se ukloni rastuća sirotinja, a isto tako protiv štampe, koja je lakog srca kao o nebitnoj stvari pisala o tako stravičnoj krizi. I kako biva u takvim slučajevima, bes najsiromašnijeg dela stanovništva okrenuo se protiv mesta za uveseljavanje i razvrat, koji još više ozlojeđuju narod u trenucima patnje i beznade, jer su ta mesta za njega oličenje bezdušnosti i iskvarenosti bogataša. Mesto koje su radnici posebno mrzeli bio je kafe u podrumu pozorišta Belkur koji je preko čitave noći bio otvoren. Ovde su do svanuća novinari i političari pirovali i pili u društvu veselih žena. Nije bilo radničkog skupa na kome se nisu izgovarale poluskrivene pretnje na račun tog kafea i, jedne noći, neko je tamo aktivirao dinomitnu patronu. Radnik socijalista, koji se slučajno zatekao u kafeu bacio se nameravajući da ugasi upaljen fitilj, ali ga je eksplozija raznela a samo lako ranila nekoliko buržuja koji su pirovali. Sledećeg dana dinomitna patrona bila je aktivirana pred vratima regrutnog ureda i počele su da se šire glasine kako anarhisti imaju nameru da sruše kip bogorodice na brdu Furvije, nedaleko od Liona. Treba živeti u Lionu ili njegovoj okolini da bi se videlo u kolikoj meri se stanovništvo i škole nalaze u rukama katoličkih popova i da bi se shvatila mržnja koju prema duhovnicima gaji celo muško stanovništvo.

Panika je zahvatila lionsku buržoaziju. Uhapsili su šezdeset anarhista; svi su bili radnici izuzev Emila Gotjea, koji je držao predavanja u lionskom okrugu. Lionske novine su počele istovremeno

sistematski da ubeđuju vlasti da me uhapsu. Predstavljale su me kao vođu nemira, koji je namer-
no doputovao iz Engleske da bi rukovodio pokretom. Opet su našim malim gradom počeli da
šetaju čopori ruskih špijuna. Skoro svakodnevno dobijao sam poruke koje su očigledno pisali
agenti međunarodne policije navodeći nekakve dinamitaške zavere ili tajanstveno napominjući
nekakve pošiljke dinamita koje su mi poslate. Skupio sam celu kolekciju takvih pisama i beležio
na svakome »Police Internacional«. Francuska policija mi ih je oduzela u toku premetačine ali
nije smela da ih iznese pred sud. Uostalom, nisu mi ni vraćena.

U decembru su obavili pretres u mojoj kući – na pravi ruski način. Zadržali su nas na staniti i
pretresli moju ženu koja se spremala da putuje iz Tonona za Ženevu. Normalno, nisu našli ništa
što bi kompromitovalo mene ili nekog drugog.

Prošlo je deset dana, u toku kojih sam mogao slobodno da otputujem da sam hteo. Dobio sam
nekoliko pisama sa savetom da bežim; jedno od njih od nepoznatog ruskog druga, možda člana
diplomatskog kora koji me je izgleda nekad poznao. Savetovao mi je da se odmah sakrijem,
inače bih mogao postati prva žrtva ugovora o izručivanju koji je trebalo da bude potpisan između
Francuske i Rusije. Ostadoh gde sam i bio. Kad se u listu »Times« pojavio telegram sa saopštenjem
o mom bekstvu iz Tonona napisao sam pismo redakciji ovih novina, dao svoju adresu i izjavio da
nemam nameru da nestanem posle hapšenja tolikog broja mojih drugova.

Uoči 21. decembra šurak mi je umro na rukama. Znali smo da je njegova bolest neizlečiva, ali
uvek je teško gledati kako se pred tvojim očima gasi mlad život posle uporne borbe sa smrću.
Žena i ja bili smo u dubokom bolu; veoma smo voleli tog divnog mladića... Otprilike tri sata
kasnije, u osvit tužnog zimskog dana, pojavili su se žandari – da me uhapsu. Videći u kakvom je
stanju moja žena zamolio sam da ostanem uz nju do sahrane i dao časnu reč da ću se u određeno
vreme pojaviti u zatvoru, ali su me odbili i još iste noći odvezli me u Lion. Elize Rekli, koga su
izvestili telegramom, stigao je odmah i pažnjom prema mojoj ženi pokazao svu dobrotu svoga
zlatnog srca. Stigli su i drugovi iz Ženeve. Iako je sahrana bila čisto građanska, što se ranije nikad
nije dogodilo u našem gradiću, pola stanovnika je išlo za kovčegom. Time su želeli da pokažu
mojoj ženi da su simpatije savojskih siromaha i seljaka na našoj strani, a ne na strani vlasti. Kada
je počeo moj proces seljaci su ga pratili iz dana u dan i spuštali se iz planinskih sela u grad da
kupe novine i doznaju kakva je situacija na sudu.

Duboko me je dirnulo kada je u Lion došao jedan moj poznanik Englez. Njega je poslao u
političkom svetu dobro poznat i poštovan radikal, u čijoj sam porodici u Londonu 1882. godine
proveo puno srećnih časova. Izaslanik je sa sobom doneo znatnu sumu novca za kauciju. Istovre-
meno mi je preneo želju jednog prijatelja iz Londona da ne brinem o kauciji i odmah napustim
Francusku. Na neki tajanstven način moj poznanik je uspeo da se sa mnom vidi lično, a ne u
kavezu sa dve rešetke kako sam se viđao sa ženom. Njega je moje odbijanje da prihvatim njegov
predlog uzbudilo, kao što je mene dirljivo prijateljstvo čoveka prema kome sam se, kao i prema
njegovoj ženi, još od ranije odnosio sa velikim poštovanjem.

Francuska vlada je htela silno da impresionira velikim procesom, ali nije mogla sudski da go-
ni anarhiste uhapšene zbog dinamičkih napada. U tom slučaju, morala bi da prepusti raspravu
poroti koja bi mogla da nas oslobodi. Zato je vlada pribegla makijavelističkoj metodi – gonili su
nas zbog pripadnosti Međunarodnom savezu radnika. U Francuskoj postoji zakon, donet odmah
posle pada Komune, na osnovu koga članovi Internacionale mogu biti predati običnom policij-
skom sudu i osuđeni na do pet godina robije. A policijski sud uvek donosi presudu koja odgovara
vlastima.

Suđenje je počelo u Lionu, početkom januara 1883. godine a trajalo je skoro dve nedelje. Optužnica je bila smešna jer su svi znali da lionski radnici nikad nisu pripadali Internacionali; ona je potpuno oborena, kao što će se videti iz naredne epizode. Jedini svedok optužbe bio je načelnik tajne policije u Lionu – čovek u godinama prema kome se sud odnosio sa neobičnim poštovanjem. Njegovi iskazi, moram da kažem, faktički su bili potpuno tačni. Anarhisti, govorio je on, stekli su mnogobrojne pristalice među stanovništvom. Onemogućili su mitinge oportuniste, pošto su istupali na svakom od njih propagirajući komunizam i anarhizam i time oduševljavali slušaoce. Pošto sam se uverio da načelnik tajne policije svedoči istinito, rešio sam da mu postavim pitanje:

– Jeste li ikada čuli da se u Lionu govorilo o Međunarodnom udruženju radnika?

– Nikada – odgovorio je mrzovoljno.

– Kada sam se vratio sa Londonskog kongresa 1881. godine i preduzeo sve što je bilo u mojoj moći da oživim Internacionalu u Francuskoj, jesam li imao uspeha?

– Ne. Radnici su smatrali Internacionalu nedovoljno revolucionarnom.

– Zahvaljujem vam – rekao sam, i pošto sam se obratio tužiocu dodadoh: »Eto vam, čitavu zgradu optužbe srušio je vaš sopstveni svedok«.

Bez obzira na to, sve nas (pedeset dvojicu) osudili su zbog pripadnosti Internacionali. Nas četvoricu su osudili na najdužu kaznu – pet godina zatvora i novčanu kaznu od dve hiljade franaka; ostale – na kazne zatvora od jedne do četiri godine. U stvari, tužioci nisu ni pokušavali da dokažu postojanje Internationale. Na to su očigledno potpuno zaboravili. Jednostavno su nam predložili da govorimo o anarhizmu – što smo veoma rado i učinili. A kada je neko od lionskih drugova pokušao da razjasni tu tačku, grubo su mu prigovarali da nas ne gone zbog eksplozija, već zbog učešća u Internacionali, kojoj uostalom niko nije pripadao osim mene.

U sličnim procesima uvek ima poneki komičan detalj, a ovog puta unelo ga je jedno moje pismo. Jednostavno bilo je nemoguće izgraditi optužnicu. Desetine pretresa bilo je izvršeno u stanovima francuskih anarhista, ali su našli samo dva moja pisma. Tužilac je pokušao da iscedi iz njih sve što je mogao. Jedno sam pisao francuskom radniku koji je klonuo duhom. Govorio sam mu o značajnoj epohi u kojoj živimo, o predstojećim velikim promenama o rađanju i širenju novih ideja... Pismo nije bilo veliko i tužilac nije imao šta da izvuče iz njega. Što se tiče drugog pisma – ono je bilo na dvanaest stranica. E, tu se tužilac pokazao. Isto sam ga poslao drugu Francuzu, mladom obučaru. Zarađivao je za život praveći cipele kod kuće. Levo od njega stajala je gvozdena pećica na kojoj je sam sebi kuvao supu, a desno – stolić na kome je pisao duga pisma drugovima, ne ustajući sa niske obučarske klupice. Pošto bi uradio onoliko pari cipela, koliko mu je bilo dovoljno da pokrije krajnje skromne rashode i da mu ostane nekoliko franaka da ih pošalje starici majci u selo, moj drug bi satima pisao pisma, u kojima je sa izvanrednim zdravim razumom i pronicljivošću razvijao anarhističke principe. Sada je on dobro poznat pisac u Francuskoj, poštovan od strane svih zbog otvorenog karaktera, iskrenosti i zdravog političkog osećaja. Na nesreću, u to vreme mogao je da ispiše osam do deset strana a da nigde ne stavi tačku ili bar zarez. Jednom sam mu napisao predugačko pismo u kome sam objasnio da se na papiru misli dele na glavne rečenice i zavisne rečenice; da se prve odvajaju tačkom ili tačkom i zarezom a za druge ne treba žaliti bar zarez. Objasnio sam drugu koliko će dobiti njegovo pisanje ako to uzme u obzir.

To pismo je tužilac pročitao na sudu i dodao mu svoja tumačenja.

– Vi ste bili pažljivi prema ovom pismu, milostiva gospodo – počeo je on, obraćajući se sudu. »Čuli ste ga. Na prvi pogled u njemu nema ničeg neobičnog. Okrivljeni daje čas gramatike radniku... Ali – i u tom trenutku glas tužioca je zadržao od silnog uzbuđenja – ali, on je to činio

ne zato da pomogne siromašnom radniku u sticanju znanja, koje ovaj verovatno usled lenjosti nije stekao u školi. Ne zato da mu pomogne da pošteno zaradi hleb svoj... Ne, milostiva gospodo! To je pismo napisano zato da pobudi u njemu mržnju prema našim velikim i prekrasnim ustanovama; zato da bi ga više zatrovao anarhizmom, sa jedinim ciljem, da ga napravi još strašnijim neprijateljem društva... Neka bude proklet onaj dan kada je Kropotkin stupio na francusko tlo!«.

Nismo mogli da se uzdržimo i smejali smo se grohotom kao deca tokom čitave ove filipike. Sudije su gledale tužioca kao da su želele da mu kažu: »Dosta je!« – ali ovaj se zaneo, ništa nije primećivao i oduševljen bujicom sopstvene krasnorečivosti grmeo padajući sve više i više u teatralni ton. Trudio se iz sve snage da dobije nagradu od ruske vlade, a i bila mu je data.

Ubrzo posle suđenja, predsednik policijskog suda napredovao je u službi i postao član okružnog suda. Što se tiče tužioca i drugog člana policijskog suda – teško je u to poverovati, ali – ruska vlada im je poslala po »Anu« a Francuska je dozvolila da prime ordenje. Na taj način znameniti francusko-ruski savez rođen je već u Lionu, posle procesa.

Taj proces, tokom koga su sjajne anarhističke govore održali takvi prvorazredni govornici kao radnik Bernar i Emil Gotje, i tokom koga su se svi okrivljeni držali odvažno i dve nedelje propagirali svoje učenje, što su prenele sve novine – imao je ogroman uticaj jer je raščistio lažne predstave u Francuskoj o anarhizmu. Nema sumnje da je on u neku ruku doprineo buđenju socijalizma i u drugim zemljama. Što se presude tiče, ona je u tolikoj meri bila nepotkrepljena činjenicama da je francuska štampa, izuzev novina privrženih vladi, otvoreno osuđivala sudije. Čak je i umereni »Journal des Economistes« otvoreno istupio protiv »presude koja nikako nije mogla da se očekuje na osnovu činjenica iznesenih u toku procesa«. U nadmetanju između nas i suda pobedili smo mi. Javnost nas je podržala. Odmah je u parlamentu bio iznet predlog o amnestiji koji je podržalo oko sto poslanika. Predlog su kasnije redovno iznosili svake godine, a podržavan je sve većim i većim brojem glasova. dok nas konačno nisu oslobodili.

XIII

Suđenje se završilo a mi smo još dva meseca zadržani u lionskom zatvoru. Većina mojih drugova žalila se na odluku policijskog suda i čekala odgovor. Četvorica drugova i ja odbili smo da učestvujemo u apelaciji i nastavili da radimo u svojoj *pistole* (samici). Moj veliki drug Marten, sukarnar iz Vijena, čamio je u susednoj *pistole*; a kako smo već bili osuđeni, dozvolili su nam da se zajedno šetamo. Kada smo hteli da popričamo u toku dana, kuckali smo u zid, isto kao u Rusiji. Azbuka dekabrista je i ovde bila korisna.

Još u toku mog zatočenja u Lionu počeo sam da shvatam strahovito demorališuće dejstvo koje zatvor ima na zatvorenike. I ta su me zapažanja kasnije, u toku trogodišnjeg zatočenja u Klervou, naterala da se odlučno opredelim protiv zatvorskog sistema uopšte.

Lionski zatvor je savremena »kaznionica« izgrađena u obliku zvezde, sa zatvorskim sistemom samica. Prostor između krakova zvezde zauzima malo asfaltirano dvorište. Ako vreme dozvoljava, zatvorenike tu izvode na rad. Glavno im je zanimanje da pripremaju ostatke od češljanja svile. U određene sate, u dvorište su izvodili puno dece, i često sam sa mog prozora posmatrao ta izmršavela, izmoždena, loše hranjena stvorenja, pre nalik na senku dece. Sva ta iscrpljena lica i mršava drhtava tela nosila su vidljive tragove anemije – i zlo je raslo ne samo u zajedničkim spavaonicama nego čak i u dvorištu, usred belog dana. Šta će biti od te dece kada iz ovakvih škola odu načetog zdravlja, uništene volje, slomljene energije? Anemija koja ubija energiju i želju za

rad, koja slabi volju, razara intelektualne sposobnosti i kvari maštu – podstrekava na prestupe u daleko većoj meri nego kad je čovek zdrav. A baš se taj neprijatelj ljudskog roda gaji u zatvorima. Pored toga još i zatvorsko vaspitanje koje se stiče u toj stravičnoj sredini! Čak i ako bi uhapšenici bili potpuno razdvojeni – što je nemoguće – ni to ne bi pomoglo. Zatvorski vazduh je zasićen slavljenjem strasti prema hazardu, koja čini suštinu krađa, prevara i drugih sličnih nesocijalnih postupaka. U takvim rasadnicima, koje država održava sebi u račun, a društvo trpi samo zato jer ne želi da čuje analizu i raspravu o sopstvenim gnojnim ranama – vaspitavaju se čitava pokolenja budućih prestupnika. »Dospeo si kao dete u zatvor – umrećeš kao robijaš« – eto šta sam čuo kasnije od svih koji se bave problemom zatvora. I, kada sam video tu decu i shvatio šta ih čeka u budućnosti, nisam mogao a da se ne pitam: »Ko je veći zločinac? Ovo dete, ili sudija koji svake godine osuđuje stotine dece na sličnu sudbinu?« Drage volje dopuštam mogućnost da je zločin sudije nesvestan. Ali, da li su zaista toliko svesno izvršeni svi prestupi zbog kojih ljude šalju u zatvor?

U toku prvih nedelja mog zatočenja zapanjila me je još jedna činjenica, koja međutim izmiče pažnji sudija i kriminalista. Rekao bih da je zatvor u većini slučajeva, da ne govorimo o greškama pravosuđa – kazna koja pogađa i potpuno nevine ljude, još mnogo surovije nego same osuđenike.

Skoro svi moji drugovi, tipični predstavnici francuskog radništva, izdržavali su ili ženu i decu, ili sestru ili staru majku. Pošto bi ostale bez podrške, svete žene preduzimale su sve moguće da dođu do posla. Neke bi ga i pronašle, ali ni jedna od njih nije mogla dovoljno da zarađuje, makar jedan i po franak dnevno. Devet, a ponekad samo sedam franaka – to je sve što su mogle da dobiju nedeljno, da izdržavaju sebe i decu. To je značilo zasigurno gladovanje, lišavanje svake vrste; narušeno zdravlje žena i dece, slabljenje intelektualnih snaga, energije i volje... Shvatio sam tada da svojim presudama sud u stvari dosuđuje potpuno nevinim ljudima razne oblike patnje, koje su u većini slučajeva gore nego one koje zadese same osuđenike. Lako je, dakako, razmišljati kako zakon kažnjava prestupnika donoseći mu svakojake fizičke i moralne patnje. Ali čovek je biće koje se malo-pomalo navikava na svakojake uslove života. Ako ne može da ih izmeni, prihvata ih kao nešto neizbežno i postepeno im se prilagođava, isto kao što se navikava na hroničnu bolest i postaje neosetljiv na nju. Ali šta pogađa njegovu ženu i decu, koji nisu ni za šta krivi, dok su oni zatočeni? Zakon ih kažnjava sa još većom surovošću nego samog »prestupnika«. I pri našoj tromosti misli i rutini niko nikada ni ne misli o onoj velikoj nepravdi koja se čini na taj način. Ni ja sam nisam razmišljao o njoj sve dok stvarnost nije preda me iznela gole činjenice.

Sredinom marta 1883. godine nas dvadeset i dvojica koji smo bili osuđeni na više od godinu dana, prebačeni smo izuzetno tajanstveno u centralni zatvor u Klervo. Nekada je tu bila opatija bernardinaca, pretvorena u doba velike revolucije u azil za siromašne. Kasnije je bila pretvorena u popravni zatvor: Maison de détention et de correction (Kazneno-popravni dom) i dobila je od strane zatvorenika pa čak i uprave potpuno zaslužen ime: Maison de détention et de corruption (Dom za kažnjavanje i kvarenje).

Dok smo bili zatvoreni u Lionu prema nama su se ophodili kako se u Francuskoj ophode sa zatvorenicima pre suđenja, to jest, nosili smo naša odela, imali smo pravo da dobijamo hranu iz restorana i za nekoliko franaka mesečno mogli smo da iznajmljujemo malo veću zatvorsku sobu – takozvanu *pistole*. Ja sam koristio tu mogućnost da bih ubrzano radio nad člancima za »Enciklopediju Britaniku« i za »Nineteenth Century«. Sada nas je interesovalo kako će se prema nama ponašati u Klervou. Ali, u Francuskoj je prihvaćeno mišljenje da su za političke zatvorenike gubitak slobode i iznudeni nerad već sami po sebi teška kazna, tako da nema potrebe da se još više otežava. Za to su nam rekli da ćemo živeti isto kao u toku istražnog zatvora. Daće nam

posebne ćelije, dozvoliti da nosimo svoja odela, oslobodi će nas prinudnog rada i dozvoliće nam da pušimo.

– Oni među vama – rekao je nadzornik – koji žele da zarade nešto ručnim radom, mogu da šiju korsete ili graviraju sitne stvarčice od sedefa. Sve se to malo plaća, ali vi ne možete da radite u zatvorskim radionicama gde se prave gvozdeni kreveti, ramovi za slike i slično, jer bi morali da vas smestimo zajedno sa kriminalcima. Kao i drugim zatvorenima dozvoljavali su nam da kupujemo u zatvorskoj kantini dodatnu hranu i pola flaše crnog vina dnevno. Sve je to bilo dobrog kvaliteta i davalo se po vrlo povoljnoj ceni.

Prvi utisak koji je na mene ostavio Klervo bio je veoma prijatan. Proveli smo u putu čitav dan, od dva ili tri sata ujutro, u malim kavezima kako su obično podeljeni vagoni za zatvorenike. Kada smo stigli u zatvor privremeno su nas smestili u zgradu sa samicama. Male ćelije bile su sasvim obične i veoma čiste. Iako je bila kasna noć dali su nam jednostavan ali veoma kvalitetan topli obrok. Dali su nam takođe po pola flaše dobrog *vin du pays*, ovdašnjeg vina koje se prodavalo u zatvorskoj kantini svega za grivenik (dvadeset četiri santima) litar. Nadzornik i tamničar bili su prema nama izuzetno ljubazni.

Sledećeg dana nadzornik me poveo i pokazao prostorije koje su nam odredili. Kada sam primetio da su sobe dobre ali male za dvadeset dvojicu i da bi zbog toga mogle da se pojave bolesti, on je odmah izabrao drugi niz prostorija u zgradi, gde je nekad živeo nastojnik manastira a sada je bila bolnica. Naši su prozori gledali na malu baštu i sa njih se pružao divan pogled na okolinu. U istom odeljenju u susednoj sobi stari Blanki je proveo tri ili četiri godine pre nego što su ga pustili na slobodu. Do tada je bio u samici.

Tako smo raspolagali sa tri prostrane sobe i jednom malo manjom za mene i Gotijea, tako da smo mogli da nastavimo sa pisanjem. Po svoj prilici ta poslednja ljubaznost mogla se objasniti intervencijama velikog broja engleskih naučnika, koji su odmah pošto sam osuđen potpisali peticiju tražeći da me oslobode. Među potpisnicima bili su mnogi saradnici »Encyclopaedia Britannica« a takođe i Herbert Spenser i pesnik Svinbern (Swinburne). Viktor Igo je potpisu dodao i nekoliko značajnih reči. Uopšte, javno mnjenje Francuske veoma je negodovalo što su nas osudili. Kada je moja žena u Parizu spomenula da su mi potrebne knjige, Akademija nauka je predložila svoju biblioteku, a Ernest Renan mi je u veoma toplom pismu ponudio sve svoje knjige.

Imali smo malu baštu u kojoj smo mogli da se kuglamo ili igramo *jeu de boules*, pri čemu se za vreme ove igre dizala graja kakvu mogu da stvore samo Francuzi i južnjaci. Osim toga okopali smo malu leju duž zida i na prostoru od dvadesetak kvadratnih hvati dobijali gotovo neverovatne količine salate, rotkvica i neke vrste cveća. Ne moram ni da govorim da smo odmah organizovali kurseve, i u toku tri godine provedene u Klervou držao sam mojim drugovima predavanja iz kosmografije, geometrije i fizike, a takođe im pomagao u izučavanju stranih jezika. Skoro su svi naučili bar jedan jezik: engleski, nemački, italijanski ili španski. Neki su naučili i po dva. Bavili smo se takođe korićenjem knjiga, pošto smo to naučili iz jednog toma odlične »Encyclopédie Roret«.

Bez obzira na sve to, krajem prve godine moje zdravlje je ponovo popustilo.

Klervo je izgrađen na močvarnom tlu; malarija ovde ima endemski karakter – i, malarija i skorbut se zakačiše za mene. Tada je moja žena, koja je učila u Parizu i radila u laboratoriji Virca pripremajući odbranu doktorata iz prirodnih nauka, sve ostavila i preselila se u seoce Klervo, od nekih desetak kućica stisnutih uz ogroman zid koji je okruživao zatvor. Razume se, njen život u potpunoj osami u seocetu pored zatvora nije bio nimalo lep, no ona je proboravila tu dok nisam bio oslobođen. Tokom prve godine dozvoljavali su joj da se vidimo jednom u dva meseca i to

u prisustvu nadzornika koji je sedeo između nas. Ali kada je izrazila čvrstu nameru da ostane u Klervou, dozvolili su joj da me vidi svakodnevno u jednoj od kućica unutar zatvorskog zida, gde se nalazila stražarska karaula. Hranu su mi donosili iz gostionice u kojoj je živela moja žena. Kasnije su nam čak dozvolili da šetamo u nadzornikovoj bašti pod strogom paskom tamničara. Jedan od drugova obično bi nam se pridružio u toj šetnji.

Na svoje čuđenje, otkrio sam da je centralni zatvor u Klervou čitav industrijski gradić, okružen voćnjacima i žitnim poljima i ozidan spoljnim zidom neverovatne dužine. Činjenica je, ako u francuskom centralnom zatvoru robijaši možda više zavise od samovolje i kaprica nadzornika i tamničara nego u engleskom zatvoru, ponašanje prema zatvorenicima je daleko humanije nego u odgovarajućim ustanovama s one strane kanala. Srednjovekovni sistem odmazde koji još uvek gospodari u engleskim zatvorima iščezao je davno iz francuskih. Zatvorenika ne teraju da spava na golim daskama i ne daju mu madrac tek svaki drugi dan. Čim robijaš stigne u zatvor dobija pristojnu postelju koju mu više ne oduzimaju. Ne prinuđuju ga da radi ponižavajuće poslove kao što su okretanje točka ili čupanje kudelje. Zatvorenik, naprotiv, radi korisne poslove i eto zbog čega zatvor u Klervou ima karakter industrijskog grada. Hiljadu šesto zatvorenika zatočenih u njemu proizvodi gvozdene krevete, ramove za slike, ogledala, somot, platno, damske korsete, sitne stvarčice od sedefa, drvene klompe i uz sve to uzgaja nešto pšenice, ovsu i povrća.

Osim toga, iako su kazne za neposlušnost veoma žestoke, nema šibanja, koje se još uvek praktikuje u engleskim zatvorima. Takvo bi kažnjavanje u Francuskoj bilo apsolutno nemoguće. Sve u svemu, može se reći da je Klervo najbolji zatvor u Evropi. Pa ipak, rezultati koji se tu postižu slabi su kao i u svakom drugom zatvoru starog tipa. »Svi sada tvrde da se zatvorenici popravljaju u našim zatvorima« – govorio mi je direktor zatvora. »Sve je to besmislica. Nipošto ne bih sebi dozvolio da podržavam takve laži«.

Apoteka se nalazila ispod naših prostorija i ponekad smo kontaktirali sa zatvorenicima koji su tamo radili. Među njima bio je jedan sedi starac, od oko pedeset i pet godina, kome je istekao rok dok smo bili u Klervou. Dirljivo je bilo posmatrati kako se opraštao od zatvora. Znao je da će kroz nekoliko meseci ili čak nedelja ponovo dopasti tamnice i unapred je molio doktora da mu sačuva mesto u apoteci. Starac nije bio prvi put u Klervou i znao je da to nije ni poslednji. Kada su ga oslobodili, nije imao nikog svog kod koga bi mogao otići i naći utočište u starosti. »Ko bi mi dao posao?« – govorio je. »I koji zanat ja znam? Nijedan. Kada me puste, jedino što mogu to je da odem bivšim drugovima. Oni će me bar primiti kao starog prijatelja«. Ali onda bi se u tom društvu popila koja prekobrojna čaša i usledio bi uzbudljiv razgovor o nekoj uspešnoj prevari, o odličnoj stvari koja može da bude nova mahinacija, i delom zbog slabog karaktera a delom zbog toga da ugodni drugovima – starac im se pridruživao i ponovo dospavao u zatvor. To se ponovilo već nekoliko puta. Pa ipak, prošla su dva meseca od kako je starac oslobođen a nije se vratio u Klervo. Tada su robijaši i nadzornik počeli da se brinu. »Nije valjda uspeo da pređe u drugi sudski okrug, kad ga još nema?« – pitali su se svi. »Samo da se siromašak ne upusti u neki naopak posao«, jer pod tim se podrazumevalo nešto gore nego lopovluk. »Bila bi šteta, tako mio, miran starac«. Uskoro se ipak pokazalo da je tačna bila prva pretpostavka. Stigla je vest iz drugog zatvora da naš starac tamo čami i nastoji da ga prebace u Klervo.

Stari kažnjenici bili su najtužniji prizor. Za mnoge od njih zatvorsko iskustvo počinjalo je u detinjstvu ili ranoj mladosti; drugi su dopadali u zatvor u zreлом uzrastu; ali...

»Čim si dopao zatvora, znači zatvor čitavog života«. Takva je uzrečica nastala na osnovu iskustva. I sada, pošto bi prešli šezdesetu, starci su znali da će skončati u zatvoru. Maltene zato da bi ubrzala njihovu smrt, zatvorska uprava ih je slala u radionice gde se od raznih vunjenih otpadaka

prave filcane čarape. Prašina koja vlada u radionicama kod staraca brzo izaziva jektiku koja ih odnosi. Tada bi četiri robijaša nosili starog druga u zajedničku raku. Čuvar groblja i njegov crni pas bili su jedina bića koja bi pratila sanduk. Zatvorski sveštenik mahinalno bi mrmljao svoje molitve i rasejano gledao kestenove duž puta; četiri druga samo bi se radovala svojoj kratkoj slobodi. I po svoj prilici, tek bi crni pas, osećao potresnost procesije.

Kada su u Francuskoj uveli reformisane centralne zatvore, pretpostavljalo se da će u njima moći da se održi sistem apsolutnog ćutanja. Ali to je do te mere protiv svega ljudskog da su morali da odustanu od stroge primene sistema.

Površnom posmatraču zatvor se čini potpuno nem, ali u stvari u njemu teče isto tako aktivan život kao u malom gradiću. Poluglasno, usput dobačenim rečima, šapatom ili preko brzo naškranjanih poruka na papirićima, u zatvoru se odmah s kraja na kraj prenose sve novosti. Sve što se događa između samih zatvorenika ili u paradnom dvorištu gde živi administracija, ili u selu Klervo, ili u širokom svetu pariske politike, odmah se prenosi kroz sve zajedničke ćelije, samice i radionice. Francuzi su isuviše društveni po prirodi i nemoguće im je potpuno zabraniti da govore. Nismo imali nikakvih dodira sa kriminalcima, pa ipak smo znali sve novosti dana. »Baštovan Žan je opet dobio dve godine«. »Inspektorova žena se strašno potukla sa ženom tog i tog«. »Žaka iz samice uhvatili su kad je predavao poruku Žanu iz radionice ramova«. »Stara stoka N. nije više ministar pravde. Ministarstvo je palo«. I tako dalje. A kada se dozna da je Žan dva flanelna prsluka, koje je kupio za petnaest franaka od uprave zatvora, dao tamničaru za dva paketa duvana po deset santima, takva vest se za tren pronese po čitavom zatvoru. Sa svih strana tražili su nam duvan. Jednom prilikom neki sitni pravni zastupnik koji je sedeo u zatvoru hteo je da mi pošalje poruku sa molbom da zamolim svoju ženu koja je živela u selu da poseti njegovu ženu koja je takođe tu živela. Veliki broj robijaša je aktivno učestvovao u prenošenju tog papirića, koji je trebalo da prođe bog zna kroz koliko ruku dok ne stigne do odredišta. A kada bi se u pariskim novinama pojavio članak koji bi mogao da nas zainteresuje, one bi nam stizale najneočekivanijim putem: na primer preko visokog zida naše bašte, sa kamenom koji je bio uvijen u njih.

Samica ne prekida kontakte. Kad smo stigli u Klervo, u samicama je bilo tako hladno da sam jedva mogao da pišem. Kad je moja žena u Parizu dobila pismo, nije prepoznala rukopis. Direktor je naredio da se ćelije greju koliko je to moguće. No uprkos svemu u ćelijama je bilo isto tako hladno kao i pre. Ispostavilo se da su sve cevi parnog grejanja bile bukvalno zapušene papirićima, komadićima poruka, džepnim nožićima i svakojakim sitnicama koje je tamo skrivalo nekoliko pokolenja robijaša.

Marten, isti onaj drug o kome sam već govorio, dobio je dozvolu da provede deo svog zatvorskog roka u samici. Više je voleo da bude sam nego sa desetinom ljudi u jednoj ćeliji. Na svoje veliko čuđenje Marten je ipak shvatio da nije sam. Zidovi i ključaonice oko njega govorili su. Kroz dva tri dana u svim samicama su već znali ko je, i on se upoznao sa svima u zgradi. U naizgled izolovanim ćelijama život vrvi kao u košnici. Samo ponekad se izobliču u nešto psihopatološko. Čak ni Kraft-Ebing nije imao predstavu o izopačivanjima osećanja koja se mogu sresti u samicama.

Neću ovde da ponavljam sve ono što sam o moralnom uticaju zatvora na zatvorenike već rekao u knjizi »U ruskim i francuskim zatvorima«, izdatoj na engleskom jeziku u Londonu 1886. godine ubrzo pošto sam oslobođen iz Klervo. Ograničiću se samo na sledeće. Stanovništvo zatvora čine raznorodni elementi. Uzimajući u obzir samo kategoriju takozvanih »prestupnika«, o kojoj smo toliko čuli u poslednje vreme od Lombroza i njegovih učenika, bio sam krajnje zapanjen jednom činjenicom. Zatvori, na koje se obično gleda kao na zaštitu od nesocijalnih postupaka – u suštini su rasadnici baš za to. Svakome je poznato da su nedostatak obrazovanja, odvratnost

prema urednom radu, fizička nesposobnost za napor, pogrešno usmerena ljubav prema avanturi, sklonost ka hazardu, nedostatak energije, neizgrađena volja i nebriga o dobru drugih – činjenice koje ovu klasu prestupnika dovode u zatvore. U toku mog tamnovanja, ipak me je veoma zapaljila činjenica da se upravo ti nedostaci, i to svaki ponaosob, neminovno ojačavaju u zatvoru. I razvijaju se, zato što je to suština zatvora: dok budu postojali zatvori, oni će ih razvijati.

U stvari, nema sumnje da trajno tamnovanje razara – neizbežno, fatalno – čovekovu energiju; uz to ubija i volju. Robijaš u zatvorskom životu ne oseća potrebu da jača svoju volju. Upravo suprotno, ako je ima samo će navući nevolje; volja robijaša, po mišljenju uprave, *mora* da bude ubijena; i ubijaju je! Još manje mogućnosti robijaš nalazi za ispoljavanje prirodnog saosećanja. Sve se preduzima da bi se zatvorenik sprečio da kontaktira unutar ili izvan zidina zatvora sa onima kojima teži. Zatim, kako godine prolaze zatvorenik je sve manje i manje fizički i intelektualno sposoban za naporan rad. A ako još ni pre nije voleo uredan rad, to se osećanje samo pojačava u toku njegovog robijaškog života. Ako ga je pre nego što je dospao u zatvor lako umarao jednoličan rad, koji nije bio u stanju da izvrši kako treba, ako se nije privikao na prekomeran loše plaćen rad, na koji je osuđen radnik – sada, u zatvoru, to će se osećanje pretvoriti u potpunu odvratnost. Ako je ranije on samo sumnjao u korisnost uobičajenih moralnih pravila, sada će, pošto baci kritički pogled na zvaničnog zaštitnika tih pravila i dozna kako na to gledaju njegovi drugovi, otvoreno baciti u vodu stare moralne norme. I, ako nezdravi razvoj strasnog i osećajnog temperamenta gura čoveka u zločin, ta nezdrava crta karaktera još će se više razviti u toku nekoliko godina zatvora i u mnogim slučajevima dostići će užasne razmere. U ovome – najopasnijem – najviše se ispoljava uticaj zatvorskog vaspitanja.

U Sibiru sam video kakvi su bezdani morskosti i kakva su žarišta fizičkog i moralnog kvarenja naše stare, prljave tamnice, prepune robijaša. Kada sam imao devetnaest godina mislio sam da te ustanove mogu biti značajno poboljšane ako ćelije ne budu tako prepunjene, ako zatvorenike podele na kategorije i daju zdrav posao. Sada sam morao da se odreknem svih ovih iluzija. Imao sam prilike da se uverim da su i najbolji »reformisani« zatvori – bez obzira da li su sa samicama ili sa zajedničkim ćelijama – u odnosu na zatvorenike i u odnosu na društvenu korist isto tako loši kao i stari nereformisani zatvori, a možda su i gori. Oni ne popravljaju zatvorenike. Naprotiv, u ogromnoj većini slučajeva samo utiču pogubno. Lopov, prevarant, pljačkaš, koji provedu nekoliko godina u zatvoru, izlaze odande još spremniji da se prihvate stare profesije. Sada su bolje pripremljeni; oni su izučili sve tajne zanata i još su više ozlojeđeni na društvo. Nalaze još veće opravdanje za svoj bunt protiv zakona i običaja društva. Prema potrebi, čovek sve više i više neminovno tone u ono nesocijalno ponašanje koje ga je jednom već dovelo pred sud. Prestup koji bude izvršio posle oslobađanja sigurno će biti ozbiljniji nego onaj zbog koga je osuđen prvi put. I njemu je suđeno da umre u zatvoru ili na robiji. U knjizi koju sam pomenuo rekao sam da su »zatvori-univerziteti zločinstva«. Sada, kada posle mnogo godina razmišljam o tome, na osnovu gomile novih podataka mogu samo da ponovim isto.

Sam nemam na osnovu čega da se žalim na godine koje sam proveo u francuskom zatvoru. Za aktivnog i nezavisnog čoveka već su nedostatak slobode i mogućnosti za rad samo po sebi takav gubitak da o svim ostalim zatvorskim lišavanjima ne vredi ni govoriti. Nema sumnje, veoma smo patili zbog naše prinudne neaktivnosti, pogotovo kada bi do nas stizali glasovi o bodrom političkom životu koji se rađao u Francuskoj. Kraj prve godine, posebno u mračnu zimu, jako je težak za zatvorenika. A kad nastupa proleće nedostatak slobode oseća se više nego ikada. Kada sam sa našeg prozora video kako se livade ponovo zelene a na brežuljcima opet vijori prolećna izmaglica; kad kroz dolinu projuri voz, ja sam, normalno, osećao silnu želju da krenem za njim,

da udišem šumski vazduh ili da zaronim u bujicu ljudskog života u velikom gradu. Ali onaj ko veže svoju sudbinu sa ovom ili onom radikalnom partijom treba uvek da je spreman da provede godine u zatvoru i ne treba da se tuži na to. On je svestan da ni u zatvoru ne prestaje da doprinosi napretku čovečanstva, koje se razvija i učvršćuje njemu drage ideje.

U Lionu su nadzornici bili veoma grub soj: u to smo mogli da se uverimo svi mi: drugovi, moja žena i ja sam. Ali posle nekoliko konflikata sve se sredilo. Uz to, uprava je znala da je pariska štampa uz nas i nipošto nije želela da navuče sebi na glavu gromove Rošfora i žestoku kritiku Klemansoa. U Klervou je stvar bila rešena bez sukoba – čitavu su upravu smenili nekoliko meseci pre našeg dolaska. Tamničari su ubili u ćeliji jednog zatvorenika i zatim obesili njegovo telo želeći da smrt predstave kao samoubistvo! Ali slučaj je isplivao na površinu, ovoga puta zahvaljujući lekaru. Glavnog nadzornika i nekoliko pomoćnika smenili su i u zatvoru su uspostavljeni potpuno drukčiji odnosi. Uopšte, poneo sam iz Klervoa najbolje uspomene na nadzornike, a često sam još dok sam bio tamo razmišljao kako su ljudi često bolji od ustanova kojoj pripadaju. Ali, pošto nisam imao ličnih pritužbi utoliko sam pre slobodno i bezuslovno mogao da poričem samu ustanovu, kao ostatak mračne prošlosti, pogrešnu u svojoj osnovi – kao uzrok bezbroj zala u društvu.

Moram da spomenem još nešto što me je zapanjilo više nego demorališući uticaj zatvora na robijaše. Kakvo je leglo zaraze svaki zatvor, i čak svaki sud – za osuđeničke i sve one koji žive u blizini! Lombrozo je podigao mnogo buke svojim »prestupničkim tipom«, koga je on tobože otkrio među naseljenicima zatvora. Da je sa istom pažnjom pratio publiku koja se vrzma oko suda: detektive, špijune, ulične advokate, dostavljače i prevarante svake vrste, Lombrozo bi sigurno došao do zaključka da se geografska sfera rasprostiranja »prestupničkog tipa« ne ograničava samo na zatvorske zidine. Nikada nisam video tako bogatu kolekciju lica najnižeg ljudskog tipa kao u lionskom sudu, gde se muvalo na desetine takvih bića. Ništa nalik na to, normalno, nisam našao u zidinama Klervoa. Dikens i Kruikšenk ovekovečili su neke od ovih tipova, sasvim poseban svet koji se vrti oko sudova i širi zarazu daleko unaokolo. Isto se odnosi na svaki centralni zatvor, kao na primer Klervo. Oko zatvora se, kao masna fleka, širila kompletna atmosfera sitnog lopovluka i prevara, špijuniranja i iskvarenosti svake vrste.

Sve sam to video. I, ako sam pre nego što su me osudili znao da je savremeni sistem kažnjavanja loš, napuštajući Klervo shvatio sam da nije samo taj sistem loš i nepravedan, nego je pravo bezumlje što društvo, za svoj račun, zbog nepoznavanja ili pritvornog nepoznavanja stvarnosti, podržava te »univerzitetne zločinstva« i legla zaraze. I sve pod izgovorom da su zatvori neophodni za obuzdavanje kriminalnih instikata nekolicine ljudi.

XIV

Svaki revolucionar susreće na svom putu određen broj špijuna i agenata-provokatora. I meni je ukazao pažnju taj soj. Sve vlade troše velike pare za izdržavanje tih gadova, ali u suštini opasni su samo za zelenu mladež. Ko malo poznaje život i ljude brzo uči da prepoznaje tu vrstu ljudi, vidi nešto u njima što ga odmah navodi da bude na oprezu. Ti se ljudi vrbuju iz društvenog taloga, od ljudi čiji je moralni nivo vrlo nizak. I ako se neko dobro zagleda u moralni oblik onih sa kojima se sreće, ubrzo primećuje u maniru tih »stubova društva« nešto što ga zapanjuje i nagoni da sebi postavi pitanje: »Šta ove ljude tera k meni? Šta oni mogu imati sa mnom zajedničko?« U većini slučajeva dovoljno je samo to pitanje pa da čovek bude na oprezu.

Kada sam prvi put doputovao u Ženevu, agent ruske vlade koji je trebalo da motri na emigrante bio nam je svima dobro poznat. Nazivao se »grof X.«; ali pošto nije mogao da ima ni lakeja, ni kočiju na koju bi mogao da natakari svoj grb, on ga je izvezao na pokrivaču za psa. Sretali smo ga ponekad u kafeu ali ne bismo s njim razgovarali. U suštini nije bio »opasan«, pošto je jednostavno kupovao u kioscima emigrantske publikacije i po svoj prilici raporte starešinama začinjavao svojim primedbama.

Sasvim novi svet je počeo da se pojavljuje u Ženevi kada je tamo pristigla nova generacija emigranata. Pa ipak, na ovaj ili onaj način odmah bismo prepoznavali nove špijune.

Kada bi se na našem horizontu pojavio neki nepoznati, sa uobičajenom nihilističkom otvorenošću pitali bismo ga o njegovoj prošlosti i šta namerava da radi. Na taj način brzo bismo utvrdili kakav je čovek pred nama. Otvorenost u uzajamnim odnosima, to je najbolje sredstvo za uspostavljanje dobrih odnosa među ljudima; a u našem slučaju ona je bila neprocenjiva. Ljudi, koje niko od nas nije znao i o kojima niko nije ni čuo u Rusiji – potpuno nepoznati u našim grupama – dolazili su u Ženevu i mnogi od njih su se za nekoliko dana a ponekad i sati zbližavali sa kolonijom. Ali špijuni iz ovog ili onog razloga nikad nisu uspevali da se uvuku u našu družinu. Špijun može da imenuje zajedničke poznanike, on može da dà najbolji odgovor o svojoj prošlosti u Rusiji, često i sasvim tačan; može do savršenstva da usvoji nihilističke manire i žargon; ali on nikada ne može da prihvati nihilističku etiku koja se stvarala među ruskom omladinom. I samo to držalo bi ga podalje od naše kolonije. Špijuni mogu da se pretvaraju u svemu, ali ne i u tim moralnim pitanjima. Kada sam radio zajedno sa Rekljem, u Klaranu je živeo jedan sličan individuum od koga smo se svi držali podalje. Nismo znali ništa loše o njemu, ali smo osećali da nije »naš«. I što je više pokušavao da prodre do nas, sve više je izazivao naše podozrenje. Nikada s njime nisam progovorio ni reči i zato je posebno želeo da se sprijatelji sa mnom. Pošto je uvideo da uobičajenim putem neće doći do susreta, počeo je da piše pisma i ugovara tajanstvene sastanke, s tajanstvenim ciljem, u šumi ili na sličnim mestima. Šale radi, jednom sam prihvatio poziv i otišao na ugovoreno mesto, pri čemu je moj dobar prijatelj išao malo dalje. Ali taj gospodin, koji je verovatno imao saučesnika, po svoj prilici je doznao da nisam sam i nije se pojavio. Na taj način izbio sam se od zadovoljstva da ikada razgovaram sa njim. Uz to, tada sam tako mnogo radio da je svaki minut moga vremena bio posvećen geografiji ili listu »Révolté« – i za konspiraciju nisam imao vremena. Pa ipak, kasnije smo doznali da taj čovek šalje u Treće odeljenje detaljne izveštaje o tobožnjim razgovorima sa mnom, o mome poverenju prema njemu, i o strašnim zaverama u Peterburgu protiv cara kojima ja rukovodim. Sve su to u Peterburgu prihvatili kao istinu. I ne samo u Peterburgu. U Italiji su takođe verovali u svakojake besmislice koje su slali špijuni. Tako su Kafieru, kada su ga jednom uhapsili u Švajcarskoj, pokazali neverovatne izveštaje italijanskih špijuna u kojima su oni javljali vladi da smo Kafiero i ja, naoružani bombama, spremni da pređemo granicu. U stvari, nikada nisam bio u Italiji, a nisam se ni spremao da tamo putujem.

Treba reći da špijuni ne sastavljaju uvek svoje izveštaje samo od izmišljotina. Često saopštavaju tačne činjenice, ali sve zavisi od toga kako se prepriča događaj. Dugo smo se smejali povodom izveštaja koji je francuskoj vladi poslao jedan špijun koji nas je pratio 1881. godine na putu iz Pariza u London. Špijun je, kako to često biva, vodio dvostruku igru pa je svoj izveštaj prodao Rošforu, koji ga je štampao u svojim novinama. Sve što je špijun saopštavao bilo je tačno, ali trebalo je videti kako je on to radio! Doušnik je, na primer, pisao: »Smestio sam se odmah pored kupea gde su sedeli Kropotkin i njegova žena«. Sasvim tačno, on je tamo sedeo. Primetili smo ga odmah, jer je njegovo zlobno, neprijatno lice odmah privuklo našu pažnju. »Sve vreme su govorili ruski da ostali putnici ne bi mogli da ih razumeju«. I to je tačno: govorili smo ruski,

kao i uvek. »Kada su stigli u Kale, oboje su poručili buljon«. Sveta istina: tražili smo buljon. Ali tu počinje tajanstvena strana putovanja. »Zatim su odjednom nestali. Uzalud sam ih tražio na peronu i drugim mestima: kada su se pojavili, on je bio preobučen i sa njima je bio ruski sveštenik koji ih nije napuštao do samog Londona, gde sam ga izgubio iz vida«. Opet je sve bilo potpuno tačno. Moju je ženu zboleo zub i zamolio sam vlasnika bifea da nam dozvoli da uđemo u njegovu sobu gde bih mogao da namažem zub alkoholom. Time se objašnjava »nestanak«. A pošto nam je predstojao prelazak kanala, skinuo sam meki šešir, stavio ga u džep i natukao krznenu kapu: »preobukao« sam se. Što se tiče tajanstvenog sveštenika, on je zaista postojao. Nije bio Rus, ali to nije važno. U svakom slučaju bio je obučen kao grčki sveštenik. Video sam da stoji u bifeu i traži nešto, što niko nije razumeo.

– Agua! Agua! – ponavljao je tužno.

– Dajte ovom gospodinu čašu vode, rekao sam kelneru. Sveštenik, potresen mojim zadivljujućim lingvističkim moćima, počeo je da mi se zahvaljuje za uslugu vatreno, na istočnjački način. Žena se moja sažalila nad njim i pokušala da povede razgovor na raznim jezicima; ali on nije razumeo ni jedan osim novogrčkog. Ispalo je na kraju da zna par reči na jednom od južnoslovenskih jezika i mi smo razumeli sledeće: »Ja sam Grk, turska ambasada, London«. Mi smo mu objasnili, više znacima, da isto putujemo za London i da može da nam se pridruži.

Najinteresantnije je da sam zaista za njega nabavio adresu turske ambasade pre nego što smo stigli na stanicu Čering Kros u Londonu. Voz se zaustavio na jednoj stanici i u pun vagon treće klase ušle su dve elegantno odevene dame. Obe su držale u rukama novine. Jedna dama je bila Engleskinja, a druga se – lepa žena, koja je dobro govorila francuski – izdavala za Engleskinju. Tek što smo uspeli da razmenimo nekoliko reči, kad mi ona istrese u lice *à brule pourpoint*, na francuskom.

– Kakvo je vaše mišljenje o grofu Ignatjevu? – i odmah zatim: »Hoćete li skoro ubiti novog cara?« Profesija kojom se bavi bila mi je jasna iz ova dva pitanja, ali pošto sam se setio sveštenika pitao sam je: »Znate li možda adresu turske ambasade u Londonu?« »U toj i toj ulici, kuća broj taj i taj« – odgovorila je dama glatko, kao učenica. »Sigurno znate gde je i ruska ambasada?« – nastavio sam. I ova adresa je bila saopštena sa istom spremnošću. Kada smo stigli na stanicu Čering Kros, dama se nametljivo rastrčala oko mog bagaža. Čak je ponudila da svojim rukama utegnutim u rukavice ponese težak kofer, tako da sam je konačno na njeno veliko zaprepašćenje prekinuo: »Dosta je bilo; dame ne nose prtljag muškarcima. Odlazite!«

Ali vratiću se mom pravdoljubivom francuskom špijunu. »Kropotkin je izašao na stanicu Čering Kros – raportirao je – ali nije odlazio sa stanice oko pola sata pošto je voz stigao, sve dok se nije uverio da su se svi razišli. Za sve to vreme stražario sam sakriven iza stuba. Pošto su se uverili da su se svi putnici razišli, on i žena uskočili su u fijaker. Bez obzira na to, sledio sam ih i čuo adresu koju je kočijaš rekao policajcu ispred kapije: Broj 12, ulica ta i ta. Potrčao sam za kočijama. U blizini nije bilo drugog fijakera, tako da sam morao da trčim do Trafalgar skvera gde sam našao jedan. Tada sam krenuo u poteru. Oni su se zaustavili kod pomenute kuće.«

Sve te činjenice, adresa i sve ostalo, stvarno su tačne. Ali kakvu tajanstvenu formu ima sve to! Izvestio sam o mom dolasku prijatelja Rusa, koji se međutim uspavao jer je tog jutra bila gusta magla. Čekali smo ga oko pola sata, a zatim ostavili stvari na stanici i krenuli u njegov stan.

»Sedeli su skoro do dva sata sa spuštenim roletnama i tek tada je iz kuće izašao visok čovek, koji se vratio kroz sat sa njihovim prtljagom«. Čak je i ta primedba o spuštenim roletnama tačna. Zbog magle morali smo da upalimo plinsku svetiljku i spustili smo roletne da bi se oslobodili turbog izgleda male ulice u Islingtonu, obavijene žutom maglom.

Kada sam radio sa Elize Rekljem u Klaranu, dva puta mesečno sam odlazio u Ženevu da štampam »Révolté«. Jednom kad sam stigao u štampariju rekli su mi da neki Rus želi da me vidi. Već je bio kod mojih drugova i rekao im da je doputovao da bi mi predložio da štampamo nove ruske novine tipa »Révolté«. On je bio spreman da dà novac koji je potreban. Otišao sam da se sretnem s njim u kafeu. Rekao mi je svoje nemačko prezime, recimo Tonlem – i rekao da je iz baltičkog kraja. Hvalio se bogatstvom, nekolikim imanjima i fabrikama; negodovao protiv politike rusifikacije Ostzejskih gubernija. Sve u svemu stvarao je pomalo neodređen utisak, ni dobar ni loš, tako da su drugovi insistirali da prihvatim njegov predlog. Ne znam zašto, ali meni se on nije posebno dopao već na prvi pogled.

Iz kafea me je odveo u hotel, u svoju sobu. Ovde je postao manje uzdržan, postao je ono što jeste i zbog toga stvorio sasvim nepovoljan utisak. »Nemojte sumnjati u moj imetak« – govorio mi je. »Napravio sam izvanredno otkriće koje će mi doneti gomilu para. Patentiraću ga i dati sve pare za rusku revoluciju«. Posle toga je na moje ogromno zaprepašćenje pokazao jadni svećnjak, čija je originalnost bila u neverovatnoj ružnoći i tri komadića žice u koje se umetala sveća. Ni najsiromašnija domaćica se ne bi polakomila na takav svećnjak, a ako bi mimo svakog očekivanja patent ipak bio otkupljen ni jedan fabrikant ne bi dao za njega više od 25 rubalja. »Bogat čovek, a polaže nađe u ovakav svećnjak – pomislio sam – pa on mora da nikad nije ni video bolje«. Moje mišljenje o njemu se učvrstilo; To nije mogao biti bogataš i pare koje je nudio nisu njegove. Zato sam mu direktno rekao: »U redu, ako toliko želite da imate ruske revolucionarne novine i ako ste tako povoljnog mišljenja o meni kao što kažete – stavite pare u jednu od banaka na moje ime da potpuno raspoložem njima. Ali vas opominjem da nećete imati nikakav uticaj na novine«.

– O sigurno, sigurno, – odgovarao je – ograničiću se na to da s vremena na vreme tek navratim, da ponekad dam savet i pomognem vam oko prebacivanja novina u Rusiju. »Ništa od svega toga!« Moji su drugovi mislili da sam se isuviše grubo poneo prema tom čoveku, ali posle nekog vremena dobili smo pismo iz Peterburga u kome su nas upozoravali da će uskoro stići špijun iz Trećeg odeljenja, čije je ime Tonlem. Tako nam je svećnjak učinio dobru uslugu.

Svećnjakom, ili nečim drugim, tek to se društvo uvek nekako oda. U Londonu, tmurnog jutra 1881. godine posetila su nas dva Rusa. Jednog sam znao po imenu; drugi – jedan mladić koga je prvi preporučio kao svog prijatelja – bio mi je potpuno nepoznat. On se ponudio da prati svog druga za vreme kratkotrajnog boravka u Londonu. Pošto ga je preporučio naš poznanik, nisam prema njemu ispoljio nikakve sumnje. Ali toga dana bio sam jako zauzet i zamolio sam drugog poznanika; koji je živio u blizini, da im nađe sobu i pokaže London. Moja žena koja tada još nije poznavala Englesku takođe je krenula sa njima. Kada se uveče vratila, primetila je: »Znaš šta, taj čovek mi se ne dopada. Čuvaj ga se«. »Ali zašto, u čemu je stvar?« – pitao sam. »Ništa, baš ništa, ali on sigurno nije 'naš'. Po njegovom ponašanju u kafeu i na osnovu toga kako plaća račune odmah sam shvatila da nije naš«. »A ako je tako, zašto se uopšte pojavljivao kod nas?« Žena je bila toliko sigurna u osnovanost svojih sumnji da, ne mareći za gostoljubivost, mladića nije ostavljala ni minut samog u mojoj sobi. Započeli smo razgovor i tu je gost počeo sve više i više da ispoljava niskost svog karaktera, tako da je čak i njegov poznanik počeo da crveni. Kada sam mu postavio malo detaljnija pitanja o njegovoj prošlosti odgovori su ispali još manje zadovoljavajući. Bili smo na oprezu. Ukratko, kroz dva dana su napustili London a kroz dve nedelje dobio sam od mog prijatelja – Rusa očajničko pismo u kome se izvinjavao što mi je predstavio mladića koji je bio špijun pri ruskoj ambasadi u Parizu, kako se ispostavilo. Pregledao sam spisak tajnih agenata u Francuskoj i u Švajcarskoj koji smo mi emigranti nedavno dobili od Izvršnog komiteta (imao je

svuda u Peterburgu svoje ljude). I u tom spisku našao sam ime onog mladića. Bilo je izmenjeno samo jedno slovo.

Osnovati novine koje plaća policija, na čelu sa policijskim agentom, stari je štos; tome je pribegao i pariski prefekt Andrije 1881. godine. Živeo sam sa Elize Rekljem u planinama kad smo dobili pismo od jednog Francuza, ili tačnije Belgijanca, koji nam je saopštavao da se sprema da osnuje anarhističke novine u Parizu i moli nas da saradujemo. Pismo puno licemerja ostavilo je na nas vrlo loš utisak. Uz to Rekli se nekako prisetio da je čuo ime autora pisma u vezi sa nekim neugodnim događajem. Odlučili smo da ne pristanemo na saradnju i ja sam napisao poznaniku u Parizu da prvo moramo da vidimo odakle dolaze pare i kakve će novine biti štampane. Možda pare daju orleanisti! Stari štos. Ta je »porodica« više puta praktikovala slične stvari; morali smo da znamo izvor. Moj poznanik u Parizu, sa otvorenošću koja je svojstvena radnicima, pročitao je pismo na sastanku kome je prisustvovao i budući izdavač novina. Ovaj se pravio da je krajnje uvređen i morao sam da odgovorim na nekoliko pitanja u vezi sa tim. No čvrsto sam ostajao pri svome: »Ako se lice o kojem govorimo ozbiljno odnosi prema poslu, shvatiće da treba da nam objasni otkud pare«.

Tako je i učinio, na kraju krajeva. Posle upornog zapitkivanja odgovorio je da pare daje njegova tetka, bogata dama koja se pridržava starih shvatanja, ali je konačno popustila pred upornom željom sestrića da ima sopstvene novine. Dama ne živi u Francuskoj, već u Londonu. Onda smo zatražili da nam dâ njeno ime i adresu, a naš drug Malatesta je prihvatio da se sretne sa njom. On je pošao sa svojim poznanikom, Italijanom koji je trgovao starim nameštajem. Dama je bila u malom iznajmljenom stanu. Dok je Malatesta razgovarao sa »tetkom« i sve više i više dolazio do zaključka da ona samo igra ulogu u komediji, njegov prijatelj prekupac, pregledao je stolove i stolice i pronašao da je sav nameštaj iznajmljen, – po svoj prilici baš uoči tog dana – kod njegovog poznanika, takođe prekupca. Etikete trgovca još su bile na stolicama i stolovima. Normalno, to ništa još nije dokazivalo, ali naše su se sumnje povećale. Odlučno sam odbio da imam bilo šta zajedničko sa publikacijom.

Novine su bile baš krvoločne. Paljevine, ubistva i dinamitaški napadi propagirani su u svakom broju. Sreo sam izdavača tih novina u toku Londonskog kongresa. I čim sam video njegovo podbulo lice, čuo njegov govor i obratio pažnju na žene u čijem društvu se stalno kretao, moje se mišljenje o njemu učvrstilo. Na kongresu, na kome je predlagao svakojake strašne rezolucije, svi su ga izbegavali. A kada je želeo da dozna adrese anarhista u svim zemljama, odbili su ga, i to vrlo grubo. Ukratko, raskrinkali su ga posle dva meseca i novine su posle toga prestale da izlaze. Otprilike dve godine kasnije, Andrije je štampao svoje uspomene u kojima je ispričao o novini koju je osnovao i eksploziji koju su njegovi agenti u Parizu izveli tako što su pod spomenik Tjeru podmetnuli konzerve »nečim napunjene«. Mogu da zamislim koliku gomilu para je to koštalo Francusku i druge nacije.

Mogao bih da napišem nekoliko glava o špijunima, ali zadržaću se samo na još jednoj priči o dvojici avanturista u Klervou.

Moja žena je tada živela u jedinoj maloj gostionici u selu koje je niklo u senci zatvorskih zidina. Jednom je gazdarica ušla u njenu sobu sa porukom od dva gospodina koji tek što su stigli u gostionicu i poželeli su da vide moju ženu. Gazdarica je iskoristila svu krasnorečivost u njihovu korist.

– O! Ja znam ljude – govorila je – i mogu da Vas uverim, gospođo, da su to prava gospoda, naj-najotmenija! Jedan od njih se predstavlja kao nemački oficir, ali on je po svoj prilici ili baron

ili »milord«, a drugi je njegov prevodilac. Oni vas znaju jako dobro. Baron odlazi u Afriku, možda zauvek, i želeo bi da vas vidi pre odlaska«.

Moja žena je bacila pogled na adresu na pismu: »A madame princesse Kropotkine. Quand à voir?« Nisu joj bili potrebni drugi dokazi da se uveri kakva su to »najotmenija gospoda«. Što se tiče sadržaja pisma, ono je bilo još gore nego adresa. Uprkos svim pravilima gramatike i zdravoj pameti »baron« je pisao o nekoj tajnoj poruci koju želi da joj isporuči. Žena je odlučno odbila da primi autora pisma i prevodioca. Tada je »baron« počeo da je bombarduje pismima koja je ona vraćala neotvorena. Uskoro se čitavo selo podelilo na dve struje: jedna, na čelu sa gazdaricom, bila je za barona, druga, sa gazdom na čelu – protiv njega. U selu se već širila romantična storija: baron je znao moju ženu i pre nego se udala za mene. Mnogo puta plesao je sa njom u ruskoj ambasadi u Beču. Još uvek je zaljubljen u nju, a ona, bezdušnica, ne dozvoljava mu čak ni da je vidi pre nego što krene u opasnu ekspediciju!

Zatim je krenula tajanstvena priča o dečaku koga smo, kako je ispalo, krili. »Gde je njihov dečak?« – želeo je da zna baron. »Imaju sina kome je šest godina. Gde je on?« »Nikada se ona ne bi odvojila od sina da ga imaju« – govorila je jedna strana. »Ma koješta, oni imaju dečaka ali ga kriju« – izjavljivala je druga strana.

Za nas dvoje taj spor je bio zanimljivo otkriće. To je bio dokaz da zatvorska uprava ne samo da čita moja pisma, nego njihov sadržaj postaje poznat i ruskoj ambasadi. Dok sam bio u Lionu, moja mi je žena, kada je otputovala u Švajcarsku da se vidi sa Elize Rekljem, pisala jednom prilikom: »Naš 'dečko' cveta; odličnog je zdravlja. Juče je navršio pet godina i veselo smo proveli večer slaveći njegovo rođenje«. Znao sam da žena govori o »Révolté« jer smo ga često nazivali »notre gamin« – naš dečko.

Sada, pošto su se gospoda raspitivale o »našem dečku« i tačno ukazivali na njegov uzrast, bilo je očigledno da je pismo prošlo kroz ruke više zatvorskih nadzornika. To je trebalo imati u vidu.

Ništa nije promicalo pažnji seoskih stanovnika, i baron je uskoro izazvao određene sumnje. On je napisao mojoj ženi novo pismo, još krasnorečivije nego ranije. Sada je molio za oprostaj što je tražio susret sa njom izdajući se za njenog poznanika. Priznavao je da ga ona ne poznaje, ali on je dobročinitelj i treba da joj saopšti važnu stvar. Moj život je u velikoj opasnosti, na šta bi hteo da je upozori. Baron i njegov sekretar su pošli u polje da zajedno pročitaju pismo i posavetuju se o njegovom sadržaju. Šumar ih je sledio izdaleka. Nisu se saglasili oko sadržaja pisma, pocepali su ga i bacili. Tada je šumar sačekao da nestanu, pokupio komadiće i pročitao pismo. Kroz jedan sat čitavo selo je već znalo da baron nikad nije poznavao moju ženu; romantična priča koju je sa toliko osećanja širila baronova struja raspršila se kao dim.

– Aha! U tom slučaju oni nisu ono za šta se izdaju – zaključio je sa svoje strane *brigadir de gendarmerie* (žandarmerijski podoficir). Znači oni su nemački špijuni – i uhapsio ih.

Treba reći u odbranu brigadijea da je neposredno pre toga u Klervou zaista bio nemački špijun. U toku ratnih operacija ogromna zatvorska zgrada, koja se nalazi nedaleko od granice, može da posluži kao skladište za namirnice ili kao kasarna za vojsku; zato je nemački generalštab sigurno želeo da zna unutrašnji raspored zgrade i njen vojni značaj. I tako je jednom u naše selo stigao veseli lutajući fotograf; sprijateljio se sa svima, slikao sve besplatno i dozvolili su mu da fotografiše ne samo zatvorsko dvorište, nego čak i ćelije. Pošto je sve to završio, otputovao je u drugi grad na istočnoj granici i tamo su ga uhapsile francuske vlasti i pronašle kod njega kompromitujuća vojna dokumenta. Brigadije, kome je još bilo sveže sećanje o previše slobodnom fotografu, zaključio je da su baron i njegov sekretar isto tako nemački špijuni i prebacio ih u zatvor

u gradić Bar-sir-Ob. Tamo su ih oslobodili drugog dana, a lokalne novine su napisale da uhapšeni »nisu nemački špijuni, već lica koja je poslala druga, prijateljskija država«.

Tada je javno mnjenje potpuno ustalo protiv barona i njegovog sekretara. Pošto su oslobođeni, ušli su u seosku kafanicu i uz flašu vina počeli na nemačkom da sebi daju oduška u drugarskom razgovoru. »Ti si budala i kukavica« – govorio je tobožnji sekretar tobožnjem baronu. »Da sam ja na tvom mestu, častio bih evo iz ovog pištolja istražnog sudiju. Neka samo proba da učini to isto sa mnom: sateraću mu metak u čelo« – i tome slično.

Za to vreme lutajući trgovački pomoćnik koji je mirno sedeo u uglu, odmah je otrčao brigadijeu i preneo mu šta je čuo. Brigadije je odmah sastavio zapisnik i ponovo uhapsio sekretara koji je u stvari bio apotekar iz Strazbura. Prebacili su ga u policijski sud u Bar-sir-Ob i osudili na mesec dana zatvora zbog »pretnji sudu na javnom mestu«. Posle toga baron je imao i druge peripetije, a selo se vratilo svom uobičajenom životu tek posle odlaska oba neznanca.

Ta špijunska priča ima komičan završetak. Ali koliko tragedija, užasnih tragedija, izazivaju ti ljudi! Koliko dragocenih života je izgubljeno, koliko ima porodica čija je sreća uništena – a sve zato da bi slične ništarije mogle da žive u izobilju! Kad pomisliš o hiljadama špijuna koji posvuda tumaraju, koje izdržavaju sve vlade; o zamkama koje oni postavljaju neopreznim ljudima; o ljudskim životima koji se završavaju tragično njima zahvaljujući; kada se prisetiš patnji koje oni seju svuda na svome putu; značajnih suma koje se troše za izdržavanje ove gnusne armije vrbovane iz društvenog šljama; o porocima koje oni usađuju u društvu uopšte i u pojedinim porodicama; kada razmisliš o svemu tome – ne možeš a da se ne zgroziš pred ovim neizmernim zlom koje dolazi od njih. A ta armija se ne sastoji samo od gospode koji su špijuni, politički ili vojni. U Engleskoj postoje novine, naročito u letovalištima, čiji su stupci puni oglasa »detektivskih agencija«, koje nude da prikupljaju činjenice potrebne za razvod; koje prate muževe na zahtev žena i žene na zahtev muževa, uvlače se u porodice, »pecaju« budale i rade sve što želite samo da im se plati. Ljudi se skandalizuju nad niskostima sistema špijuniranja koje su nedavno otkrivene u Francuskoj u višim vojnim sferama, ali ne primećuju da su među njima možda tajni agenti, zvanični i privatni, koji rade to isto ako ne i gore.

XV

Zahtevi za naše oslobađanje stalno su bili pokretani, kako u štampi tako i u poslaničkom domu. Tim pre što su zajedno sa nama osudili Luizu Mišel... za pljačku! Luizu Mišel koja bukvalno daje poslednji svoj šal ili pelerinu ženi kojoj to treba; koja u zatvoru nije htela bolju hranu nego druge zatvorenice uvek je davala drugima ono što bi joj poslali – nju odjednom osuđuju na devet godina zatvora, za javnu pljačku! To je bilo apsurdno čak i za oportuniste buržuje. Istina je da je Luiza Mišel vodeći procesiju nezaposlenih ušla u pekaru i pošto je uzela nekoliko hlebova podelila ih gladnima. U tome se sastojala njena pljačka. Oslobođenje anarhista se na taj način pretvorilo u borbeni poklič protiv vlade, i u jesen 1885. godine svi moji drugovi, izuzev trojice, bili su oslobođeni dekretom predsednika Grevija. Tada su još glasniji postali zahtevi da oslobode Luizu Mišel i mene. Ali protiv toga je bio Aleksandar III. Jednom prilikom, premijer Frejsine odgovarajući na pitanje u skupštini odlučio se čak da kaže kako »diplomatske komplikacije ometaju oslobođenje Kropotkina«. Čudne reči u ustima prvog ministra nezavisne zemlje! Ali još čudnije reči čule su se kasnije od trenutka potpisivanja onog nesrećnog saveza između Francuske Republike i

carske Rusije. Konačno, sredinom januara 1886. godine oslobodili su Luizu Mišel, mene, i trojicu drugova koji su ostali sa mnom u Klervou.

Moje oslobođenje bilo je ujedno i oslobođenje moje žene iz njenog dobrovoljnog zatvora, u seocetu pokraj zatvorske kapije, koji je počeo da utiče na njeno zdravlje. Krenuli smo u Pariz da provedemo nekoliko dana kod našeg druga Eli Reklija, poznatog antropologa koga su često van granica Francuske brkali sa mlađim bratom, geografom Elizeom. Prisno prijateljstvo od ranog detinjstva vezivalo je dva brata. Kada je došlo vreme da stupe na fakultet, krenuli su zajedno u Strazbur pešice iz sela u dolini Žironde. Kao prave lutajuće studente pratio ih je pas; i kada bi zastajali u selima – činiju supe dobijao bi četvoronožni drug, dok bi se užina braće često sastojala samo od hleba i nekoliko jabuka. Iz Strazbura su mlada braća krenula u Berlin, kuda su ih privukla predavanja velikog Ritera. Kasnije, četrdesetih godina, obojica su boravili u Parizu. Eli Rekli je postao ubeđeni furijeovac; obojica su u pokretu 1848. godine videli dolazak nove ere. Zato su posle *coup d'état* Napoleona III bili prinuđeni da napuste Francusku, i emigrirali su u Englesku.

Posle amnestije, braća Rekli vratila su se u Pariz, gde je Eli štampao furijeističke kooperacijske novine koje su bile široko rasprostranjene među radnicima. Primetio bih uz to da je Napoleon III, koji je kao što se zna zaigrao ulogu Cezara i kao što priliči Cezaru ispoljavao interesovanje za položaj radničke klase, slao jednog od svojih ađutanata u štampariju novina svaki put kada su izlazile da bi mu dovezao u Tiljerije prvi primerak pravo iz mašine. Napoleon III je čak bio spreman da protežira Međunarodni savez radnika, uz uslov da on u jednom od svojih biltena izrazi u nekoliko reči poverenje prema velikim socijalnim reformama Cezara. Ali Internacionala je to odlučno odbila i Napoleon je naredio da počnu sudski da je gone.

Kada je bila proglašena Komuna, oba su joj se brata pridružila svim srcem. Eli je prihvatio položaj konzervatora nacionalne biblioteke i muzeja u Luvru pod upravom Valijana. U velikoj meri zahvaljujući njegovoj brižljivosti i neumornom radu sačuvana su za vreme bombardovanja Pariza, i požara koji su usledili, nebrojena blaga ljudskog znanja i umetnosti sakupljena u tim dve- ma ustanovama. Strasni poklonik antičke umetnosti i njen istinski poznavalac, on je zapakovao sve najdragocenije skulpture i vaze Luvra i sakrio ih u podrumima zgrade. Preduzeo je najveće mere opreza da na bezbednom mestu sakrije najdragocenije knjige nacionalne biblioteke, i da bi spasao zgradu od požara koji su besneli unaokolo. Njegova hrabra žena, dostojna drugarica filozofa, koju su na ulici pratila njena dva mala sina, organizovala je u međuvremenu u svojoj četvrti sistem kuhinja za narod, koji je u toku opsade bio doveden do ivice opstanka. U poslednjim nedeljama svog postojanja Komuna je konačno shvatila da njena glavna briga treba da bude snabdevanje naroda hranom jer je bio lišen mogućnosti da je zaradi – i dobrovoljci su se ponudili da to urade. Samo zahvaljujući čistoj slučajnosti, Eli Reklia, koji je do poslednjeg trenutka ostao na svom položaju, versajci nisu streljali. Bio je osuđen na robiju zato što se drznuo da od Komune prihvati tako korisnu dužnost. Ali on je uspeo da se sakrije, i prebacio se sa porodicom u Englesku. Sada, pošto se vratio u Pariz, prihvatio se svog životnog posla – etnografije. O vrlinama tog rada može se suditi po nekim poglavljima štampanim zasebno pod naslovom »Les Primitifs« i »Les Australiens«, a takođe iz istorije postanka religije koju on predaje u *Ecol de Hautes Etudes*, koju je osnovao njegov brat. U svoj etnografskoj literaturi ne može se naći mnogo dela koja bi u tolikoj meni bila prožeta simpatijom prema divljacima, a takođe i razumevanjem. Što se tiče istorije religije (jedan deo je bio štampan u časopisu *Société Nouvelle*, koji je kasnije izlazio pod imenom *Hummanité Nouvelle*), po mom mišljenju nema boljeg rada o tom problemu. Rekliev rad je nesumnjivo bolji od sličnih Spenserovih pokušaja. Iako poseduje snažan um, engleski filozof nema tu sposobnost da shvati prostu prirodu prvobitnog čoveka kao Eli Rekli. Uz sve to

Elija krasi i temeljno poznavanje malo istraženog dela psihologije naroda – razvoja i preobražaja verovanja. Ne treba ni naglašavati neverovatnu dobrotu i skromnost Eli Reklia, njegov moćni um i duboko razumevanje svega što se tiče razvoja čovečanstva. Sve se to vidi u njegovom stilu, kome nema ravnog. Po svojoj skromnosti, mirnoći pokreta i dubokoj filozofskoj pronicljivosti, on je tipičan helenski filozof. U društvu koje je manje oduševljeno metodima konvencionalnog i fragmentarnih znanja i koje više ceni razvoj širokih humanističkih pojmova – Eli Rekli bi, kao i njegovi drevni prethodnici, bio okružen mnoštvom učenika. Mi, Rusi iz šezdesetih i sedamdesetih godina, sa zahvalnošću se sećamo njegovih divnih političkih pisama iz Pariza, koja su štampana u listu „Дело“, s potpisom »Žak Lefrel«.

U vreme kada smo živeli u Parizu, tu je bujao živ anarhistički pokret. Luiz Mišel je držala predavanja svako veče i publika ih je ushićeno pozdravljala – i radnička i buržajska. Ionako ogromna, popularnost Luize još se više povećavala i širila, čak i među studentima koji možda nisu voleli njene radikalne poglede ali su joj se divili kao ženi-ideal. Kada sam bio u Parizu jednom je čak došlo do tuče u kafeu zato što se neko nepovoljno izrazio u prisustvu studenata o Luizi Mišel. Mladići su se okomili na drznika, započeli tuču i razbili sve stolove i stolice. Ja sam takođe održao jedno predavanje o anarhizmu pred nekoliko hiljada ljudi i odmah napustio Pariz pre nego što su vlasti mogle da saslušaju reakcionarnu i rusofilsku štampu, koja je insistirala da me prognaju iz Francuske.

Iz Pariza smo krenuli za London gde sam još jednom sreo moje stare drugove, Stjepnjaka i Čajkovskog. Socijalistički pokret je sada bio u punom zamahu i život u Londonu više nije bio za mene dosadno mučno vegetiranje kao pre četiri godine. Smestili smo se u malom kotedžu u Harou u okolini Londona. Pokućstvo nam nije predstavljalo problem. Veći deo smo sami izradili Čajkovski i ja. U međuvremenu on je boravio u Sjedinjenim Državama gde je naučio malo od stolarskog zanata. Žena i ja smo bili jako zadovoljni što uz kuću postoji komadić zemlje. Iako je to bila teška midlsekska glina mi smo sa velikim poletom počeli da se bavimo povrtarstvom i postigli smo odlične rezultate, što smo mogli i da očekujemo posle poznavanja radova Tuboa i nekih pariskih povrtara, a takođe posle naših sopstvenih ogleda u zatvorskoj bašti u Klervou. Što se tiče moje žene, koja je preležala tifus ubrzo posle našeg dolaska u Harou rad u bašti više joj je pomogao da prikupi snagu nego da je bila u najboljem sanatorijumu.

Krajem leta doživeli smo strašan udarac. Doznali smo da mog brata Aleksandra više nema među živima.

Od trenutka kada sam došao u inostranstvo do mog zatočenja u Francuskoj, mi se nismo dopisivali. U očima ruskih vlasti – voleti brata koga progone zbog političkih pogleda je već težak greh. A održavati s njim kontakte kada je on u izgnanstvu – to je zločin. Podanik cara je dužan da mrzi sve koji su se pobunili protiv vrhovne volje, a brat je bio u kandžama ruske policije. Uporno sam odbijao da pišem njemu ili nekom drugom od rođaka. Pošto je car na molbu sestre Jelene odgovorio »neka odleži« – ostajalo je malo nade da će brat biti skoro oslobođen. Kasnije je bila formirana komisija koja je trebalo da odredi dužinu trajanja administrativnog progonstva u Sibir i brat je dobio pet godina. Uz one dve godine, koje je već proveo u izgnanstvu – to je ukupno bilo sedam. U vreme Loris-Melikova, bila je naznačena druga komisija, koja mu je dodala još pet godina. Na taj način brat je završavao izdržavanje kazne u oktobru 1886. godine, posle dvanaest godina progonstva, prvo u Minusinsku a zatim u Tomsu. Tu, u nizini istočnog Sibira, nije mogao ni da iskoristi zdravu klimu visokih stepa.

Kada sam čamio u Klervou brat mi se javio, pa smo razmenili nekoliko pisama. Pisao mi je da bismo konačno mogli da se dopisujemo pod takvom dvostrukom kontrolom, jer će i žandari

u Sibiru i zatvorske vlasti Francuske čitati naša pisma. Pisao je o svom porodičnom životu, o svojoj deci, o svome radu. Savetovao mi je da pratim razvoj nauke u Italiji, u kojoj se vrše izvrsna i originalna istraživanja koja ostaju nepoznata za naučni svet, dok ih ne iskoriste u Nemačkoj. Iznosio je takođe svoje mišljenje o verovatnom toku političkog života u Rusiji. Nije verovao da je u nas u najbližoj budućnosti moguć ustavni poredak sličan zapadnoevropskim parlamentima; ali čekao je (i smatrao da je to sasvim dovoljno za sadašnji trenutak) saziv zemske skupštine. Ona ne bi imala zakonodavnu vlast, već bi pripremala predloge zakona kojima bi državni savet ili imperatorska vlast davali završni oblik i potvrdu.

Najviše mi je pisao o svojim naučnim radovima. Brat je oduvek gajio posebnu sklonost prema astronomiji, i kada smo bili u Peterburgu štampao je na ruskom jeziku odličan zbornik svega toga što je bilo poznato o meteorima. Zahvaljujući svom izošrenom kritičkom duhu, brzo je mogao da razlikuje slabe i jake strane raznih hipoteza, i bez dovoljnog znanja matematike, samo uz pomoć imaginacije, shvatao je rezultate najkomplikovanijih matematičkih istraživanja. Živeći pomoću mašte među nebeskim telima koja se okreću, često je shvatao njihovo složeno kretanje bolje nego neki matematičari – posebno algebraičari, koji često gube iz vida stvarnost materijalnog sveta i vide samo svoje formule i logičke zaključke izvedene na osnovu njih. Naši peterburški astronomi govorili su sa velikim poštovanjem o radovima moga brata. U Sibiru je počeo da izučava strukturu vasiona i da analizira podatke i hipoteze o sunčevom sistemu, o zvezdanim koncentracijama i maglinama, razbacanim po beskonačnom prostranstvu. Trudio se da dokuči njihove verovatne uzajamne odnose, njihov život i zakone njihovog razvoja i nestanka. Astronom Gilden iz Pulkova s velikim poštovanjem je govorio o novom Aleksandrovom radu i upoznao ga putem pisama sa američkim astronomom Holdenom, čije sam pohvalno mišljenje o radovima moga brata imao prilike da čujem nedavno u Vašingtonu. S vremena na vreme nauci su potrebna baš takva široka uopštavanja, koja su rezultat rada savesnog, marljivog uma, nadarenog kritičkim duhom i uobraziljom.

U malom sibirskom gradiću daleko od biblioteka, lišen mogućnosti da prati progres nauke, brat je mogao da analizira samo istraživanja vršena pre nego što je bio proganjan. Posle toga pojavilo se nekoliko kapitalnih dela. Aleksandar je znao za njih; ali kako potrebne knjige nabaviti u Sibiru? To što rok progona ističe, nije u njemu budilo ružičasta nadanja. Znao je da mu neće dozvoliti da živi u univerzitetskim gradovima i neće ga pustiti u inostranstvo; da će za sibirskim progons tvom slediti drugo, možda još gore, u nekakav palanački gradić u istočnoj Rusiji. Obuzelo ga je očajanje. »Ponekad me obuzima faustovska tuga« – pisao mi je. Kada se rok završetka progons tva primakao brat je poslao ženu i decu u Rusiju, poslednjim brodom pre zatvaranja plovidbe. I jedne mračne noći, faustovska tuga učinila je kraj njegovom životu...

Oblak mračne tuge visio je nad našom kućom nekoliko dugih meseci, sve dok se nije probio zrak svetlosti. Idućeg proleća u svetu se pojavilo malo stvorenje, devojčica koja je nosila ime moga brata. I njen bespomoćni krik dotakao je u mom srcu do tada nepoznatu strunu.

XVI

Godine 1886. socijalistički pokret u Engleskoj bio je u punom zamahu. Mnoge grupe radnika otvoreno su se pridružile tom pokretu u glavnim gradovima. Predstavnici srednje klase – posebno omladina – na sve načine su mu pomagali. Te godine u mnogim granama industrije vladala je jaka kriza. Svako jutro, a ponekad i čitavog dana, mogao sam čuti kako na ulicama grupe radnika

pevaju »Mi nemamo posla« ili neku drugu himnu, i prose hleb. Mnogo ljudi provodilo je noći na Trafalgar skveru, pod kišom i vetrom, pokriveni samo novinskim papirom. I, jednom u februaru, pošto je saslušala govore Bernsa, Hajndmana i Čempiona, gomila je jurnula na Pikadili, jednu od najbogatijih londonskih ulica i razbila nekoliko izloga velikih prodavnica. Međutim, daleko veći značaj nego ta eksplozija nezadovoljstva ima duh najsiromašnijeg dela radnog stanovništva londonskih predgrađa. Da su vođe pokreta koje su bile optužene za pobunu dobile surove kazne, probudio bi se u redovima engleskog radničkog pokreta dotad neviđen duh mržnje i osvete – simptomi su bili jasno приметni u 1886. godini – i ostavio bi traga za mnoga vremena, na sve naredne pokrete. Ali srednja klasa je shvatila opasnost. Odmah su u Vest Endu bile skupljene ogromne novčane sume da se umanjí beda u Ist Endu. Normalno, tih para je bilo malo da bi se otklonila tako rasprostranjena beda ali bilo ih je dovoljno da se ispolje dobre namere. Što se tiče uhapšenih agitatora, osudili su ih na osnovu istih razloga samo na dva do tri meseca zatvora.

Svi slojevi društva bili su zainteresovani za socijalizam i projekte različitih reformi u preobražaju društva. U jesen a zatim i zimi, stalno su mi se obraćali sa predlozima da držim predavanja. Tako sam posetio skoro sve veće gradove Engleske i Škotske, istupajući sa predavanjima o zatvorima, ali mnogo više o anarhističkom socijalizmu. Pošto sam obično prihvatao prvi gostoljubiv poziv, posle završetka predavanja ponekad sam noćio u bogatom dvorcu a drugi put u siromašnom stanu nekog radnika. Svake večeri posle predavanja viđao sam mnogo sveta iz najrazličitijih društvenih slojeva. I u skromnoj sobi radnika kao i u bogatoj trpezariji započinjala je podjednako živa diskusija o socijalizmu i anarhizmu koja je trajala do duboko u noć, budeći nade u kotedžima i bojazan u bogatim kućama. Svuda je bila podjednako ozbiljna.

Glavno pitanje bogataša bilo je: »Šta žele socijalisti? Šta nameravaju da učine?« Zatim je sledilo: »Kakve ustupke je apsolutno neophodno učiniti u određenom trenutku da bi se izbegli ozbiljni sukobi?«. U toku tih razgovora retko kada sam čuo da su zahtevi socijalista proglašavani za nepravedne ili neosnovane; ali, isto tako, svuda sam susretao čvrstu uverenost da je revolucija u Engleskoj nemoguća i da zahtevi većine radnika još nisu dostigli ni zamah ni preciznost koje postoje u zahtevima socijalista. »Radnici će se – govorili su mi – zadovoljiti daleko manjim, i nebitne ustupke koji bi omogućili brzo povećanje njihovog standarda kao i malo duži odmor oni će prihvatiti kao privremeno jemstvo njihove još bolje budućnosti«. »Engleska je zemlja levog centra i mi živimo uz pomoć kompromisa« – izjavio mi je jednom prilikom stari član parlamenta, koji je iz dugog iskustva dobro poznao svoju zemlju.

U radničkim kućama obraćali su mi se sa drugačijim pitanjima nego u Francuskoj i Švajcarskoj. Radnike latinskih naroda duboko interesuju opšti principi; pojedinačne promene određene su baš tim principima. Ako neki gradski savet daje pare za održavanje štrajka ili organizuje besplatnu kuhinju za decu u školi – tim činjenicama se ne pridaje poseban značaj. Smatraju ih potpuno prirodnim. »To se samo po sebi podrazumeva: gladno dete nije u stanju da uči« – reći će francuski radnik. »Pa treba ga valjda nahraniti«. A o materijalnoj pomoći prilikom štrajka koju pruža gradska većnica, reći će: »Gazda, normalno, nije u pravu čim je radnike doveo do štrajka, zato ih je trebalo podržati«. Time bi bilo završen svaki razgovor. Uopšte, radnici ne pridaju nikakav značaj beznačajnim ustupcima u korist komunizma koji se čine u današnjem individualističkom društvu. Radnička misao pretiče vreme. Radnik se pita: »Ako se prelazi na socijalistički poredak, ko treba da preduzme organizaciju proizvodnje: opština, radnički savezi, gradski savet ili država? Da li je samo slobodan dogovor dovoljan za održavanje društvenog poretka? Kakav treba da je moralni pokretač koji će zameniti postojeći princip prinude? Može li izborna demokratska vla-

da da izvrši neophodne duboke promene u socijalističkom smeru, i treba li svršena činjenica – osvajanje svojine – da prethodi zakonodavnim reformama?

U Engleskoj, nasuprot tome, najviše su se brinuli da dobiju niz ustupaka i palijativa. Ali, sa druge strane, radnici su davno shvatili da država ne može socijalizovati proizvodnju i najviše ih je interesovala stvaralačka delatnost radničkog pokreta, a isto tako i sredstva koja bi omogućila ostvarivanje njihovih želja.

– Dobro Kropotkine, pretpostavimo da sutra zavladao dokovima u našem gradu. Kako zamišljate da upravljamo njima? – postavljali su mi, na primer, pitanje čim bismo seli u neku radničku sobu. Ili sam čuo sledeće: »Nama se ne dopada državna uprava nad železnicama. Železnica u rukama privatnih kompanija nije ništa drugo nego organizovana pljačka. Ali pretpostavimo da radnici zavladaju železnicom. Kako organizovati njihovo korišćenje?«. Nedostatak opštih ideja zamenjivan je na taj način željom da se dublje prodre u životnu suštinu i konkretne stvari.

Druga karakterna crta pokreta u Engleskoj jeste veliki broj lica iz srednjih slojeva koji su ga podržavali na svaki način. Neki od njih su se otvoreno pridruživali pokretu, drugi su mu posredno pomagali. U Francuskoj i Švajcarskoj obe struje, i radnički i srednji slojevi, stajale su u borbenom pokretu jedna nasuprot drugoj, oštro podeljene na dva tabora. Tako je bar bilo od 1876. do 1885. godine. Kada sam bio u Švajcarskoj poznanike sam imao jedino među radnicima; jedva da sam imao dvojicu ili trojicu poznanika iz srednjeg sloja. U Engleskoj bi tako nešto bilo nemoguće. Znatan broj muškaraca i žena potiče iz buržoazije i, ne kolebajući se, pojavljuje se otvoreno u Londonu i provinciji pomažući nam u organizaciji socijalističkih mitinga. u prikupljanju novca za štrajkače; kao sekretari u sekcijama, organizatori manifestacija. Osim toga, videli smo zametke pokreta »u narod«, nalik na onaj koji je nastajao u Rusiji početkom sedamdesetih godina, mada ne tako dubok i ne toliko prožet samoodricanjem. ali sa primesama »dobročinstva« koga u nas nije bilo. U Engleskoj su mnogi tražili razne načine da se zbliže sa radnicima, posećujući sirotinjska naselja, organizujući narodne univerzitete. Tojnbi Hol i ostalo. Treba reći da je tada postojalo veliko oduševljenje. Mnogi iz obrazovanih slojeva mislili su nesumnjivo da socijalna revolucija već počinje, kao što je to mislio junak komedije Viljema Morisa »Tables Turned«, kome se otima fraza: »Revolucija ne samo da se približava – ona već počinje«. Dogodilo se ono što se uvek događa sa sličnim entuzijastima: kada su videli da je u Engleskoj, kao i svuda, potreban dugi pripremi rad da bi se uklonile sve prepreke, mnogi su odstupili od borbe. Sada se zadovoljavaju ulogom saosećajnih gledalaca.

XVII

Aktivno sam učestvovao u tom pokretu, i sa nekoliko engleskih drugova osnovao, kao dopunu postojećim trima socijalističkim novinama, anarhističku mesečnu publikaciju »Freedom« koja živi i danas. Istovremeno, ponovo sam se latio naučne razrade anarhizma, koju je prekinulo moje hapšenje. Kritički deo mog rada objavio je Elize Rekli dok sam se nalazio u Klervou, pod naslovom »Paroles d'un Révolté«. Sada sam počeo da razrađujem konstruktivni deo anarhističko-komunističkog društva, koliko je to bilo moguće predvideti, i izlagao svoje poglede u nizu članaka u »La Révolté« (naš »dečko«, koga su gonili zbog antiratne propagande, morao je da promeni ime i sada je postao devojčica). Kasnije su ti članci bili prerađeni i objavljeni kao posebna knjiga, pod naslovom »La Conquête du Pain« (u prevodu na ruski »Hleb i sloboda«, 1902).

Ti su me radovi naterali da detaljnije izučim neke aspekte ekonomskog života savremenih naroda.

Većina socijalista govorila je do sada da savremeno civilizovano društvo proizvodi mnogo više nego što je potrebno da se obezbedi blagostanje svih i da je samo raspodela nepravilna. I, kada dođe do socijalne revolucije – govorili su oni – svakome će preostati samo da se vrati u svoju fabriku ili radionicu. Društvo će samo ovladati »viškom vrednosti« ili profitom, koji sada ide kapitalisti. Ja sam, nasuprot tome, mislio da je pri postojećem sistemu privatnog vlasništva sama proizvodnja dobila lažan tok i nije nimalo dovoljna ni za zadovoljavanje životnih potreba: privatno vlasništvo direktno to ometa. Nijedan od proizvoda ne stvara se u većoj količini nego što je potrebno da se zadovolje sve potrebe. »Hiperprodukcija« o kojoj tako često govore znači samo to da su mase isuviše siromašne i nisu u stanju da kupe ni najneophodnije. Međutim, u svim kulturnim zemljama proizvodnja, i industrijska i poljoprivredna, treba da bude, i veoma lako može biti, povećana do takvog nivoa da bude dovoljna za sve. To me je nateralo da izučavam u šta se može pretvoriti savremena zemljoradnja, a takođe na koji način se mora preurediti obrazovanje na novim osnovama da se svakome pruži mogućnost da se bavi prijatnim fizičkim i intelektualnim radom. Razvio sam ta shvatanja u nizu članaka koji su izašli u »Nineteenth Century« a kasnije u posebnoj knjizi sa naslovom »Fields, Factories and Workshops« (u prevodu A. Konšina na ruski »Zemljoradnja«).

Drugo važno pitanje privuklo je zatim moju pažnju. Poznato je kakve su zaključke izveli mnogi sledbenici Darvina – čak i tako pametni kao Haksli – u tumačenju njegove formule »borba za opstanak«. Nema tog nasilja belih naroda nad crnima, ili jakih nad slabima, koje nisu pokušali da opravdavaju slavnom formulom.

Još za vreme boravka u Klervou osećao sam da je neophodno u potpunosti preispitati sam pojam »borbe za život« u svetu životinja, a utoliko pre njegovu primenu na ljudsko društvo. Pokušaji nekih socijalista uopšte me nisu zadovoljili i razmišljao sam o tom pitanju dok u izlaganju ruskog zoologa profesora Keslera na kongresu ruskih prirodnjaka nisam otkrio novo izvanredno shvatanje borbe za opstanak. »Uzajamna pomoć – govorio je on – isto je toliko prirodni zakon kao i uzajamna borba; ali za *progresivni* razvoj vrste prva je neuporedivo važnija od druge«.

Ta misao koju je Kesler na žalost dokazivao veoma malim brojem činjenica (zoolog Severcev ju je odmah prihvatio i potvrdio sa dva primera) bila je za mene ključ čitavog zadatka. Počeo sam da prikupljam materijale, a kada je Haksli istupio sa svojim žestokim člankom »The Struggle for Existence: a Program« (Borba za opstanak: program delatnosti) rešio sam konačno da izložim u lako prihvatljivoj formi materijale koje sam nakupio u poslednje dve tri godine i istupim sa primedbama uobičajenom shvatanju borbe za život kod životinja i ljudi. Rekao sam o tome nekim svojim drugovima; ali sam se uskoro uverio da je »borba za opstanak«, protumačena kao borbeni poklič: »Jao slabima!« i dovedena do nivoa »prirodnog zakona« koji je osveštala nauka – u Engleskoj pustila tako duboke korene da se skoro pretvorila u kanon. Samo su me dva čoveka hrabrila da istupim protiv tog lažnog tumačenja životnih činjenica. Izdavač »Nineteenth Century« Džems Nouels (J. Knowles) je svojom izvanrednom pronicljivošću odmah uvideo značaj tog pitanja i počeo da me ubeđuje s pravim mladalačkim entuzijazmom da ga se prihvatim; drugi je bio Bets, autor kod nas dobro poznate knjige »Prirodnjak na Amazoni«. On je, kao što je poznato, dugo sakupljao činjenice iz kojih su Darwin i Valas izgradili svoje velike generalizacije, a Darwin je u svojoj autobiografiji govorio o njemu kao o jednom od najpametnijih ljudi koje je ikada sreo. Bets je bio sekretar geografskog društva i ja sam ga poznao. Kada sam mu saopštio svoju nameru, oduševio se. »Da, obavezno uradite to« – govorio mi je. »To je pravi darvinizam. Prosto je sra-

mota šta su *oni* uradili od Darwinovih ideja. Pišite vašu knjigu a kada je budete štampali poslaću vam pismo koje možete objaviti«. Bolji podsticaj nisam ni mogao da poželim, pa sam pristupio radu, i on se pojavio u »Nineteenth Century« pod naslovom »Uzajamna pomoć kod životinja, divljaka, varvara, u srednjovekovnim gradovima i savremenom društvu« a zatim i kao knjiga »Mutual Aid: a factor of Evolution« (u prevodu A. Nikolajeva na ruski »Uzajamna pomoć među životinjama i među ljudima«). Na žalost nisam Betsu poslao prva dva članka o uzajamnoj pomoći životinja, iako su bili objavljeni još za njegovog života. Nadao sam se da ću uskoro završiti drugi deo rada, posvećen uzajamnoj pomoći među ljudima; ali, za to je bilo potrebno nekoliko godina, a Bets je u međuvremenu umro.

Istraživanja koja sam morao da obavim da bi se upoznao sa ustanovama varvarskog perioda i sa slobodnim srednjovekovnim gradovima dovela su me do narednih interesantnih istraživanja: konkretno, o ulozi države u Evropi u toku tri poslednja veka. S druge strane, izučavanje ustanova uzajamne pomoći u različitim fazama dovelo me je do istraživanja o razvoju ideja pravednosti i moralnosti u čovečanstvu. Izložio sam te radove u dva predavanja. Jedno od njih ima naslov »Država i njena uloga u istoriji«, drugo – »Pravednost i moral«. U njima sam izložio svoje poimanje etike, to jest društvenog morala uopšte, a ove poslednje tri godine pozabavio sam se potpunijom razradom misli koje sam izneo u tom predavanju.

U toku poslednjih deset godina razvoj socijalizma u Engleskoj dobio je novi karakter. Oni koji uzimaju u obzir samo broj socijalističkih i anarhističkih sastanaka i broj slušalaca koji im prisustvuju spremni su da zaključe da se socijalistička propaganda smanjuje; drugi pak, koji – o uspesima ideja sude na osnovu broja glasova u korist kandidata koji žele da predstavljaju socijalizam u parlamentu, dolaze do zaključka da socijalistička propaganda samo što nije iščezla u Engleskoj. Ali o dubini i širini rasprostiranja socijalističkih pogleda ne može se suditi po broju lica koja dolaze na sastanke a još manje po broju glasova u korist kandidata koji, u većoj ili manjoj meri, ističu u svojim programima zahteve socijalista. Posebno bi to bilo pogrešno u Engleskoj. U stvari, od tri socijalistička pravca koje su stvorili Furje, Sen-Simon i Robert Owen – u Engleskoj i Skotskoj vlada ova treći.

Zato o jačini pokreta ne treba suditi na osnovu broja mitinga i broja glasova, već više po prodoru socijalističkih ideja u radničke saveze i kooperativna društva i u takozvani municipalitetski socijalizam, a takođe i u umove ljudi uopšte, u čitavoj zemlji. Kod nekih su ta shvatanja potpuno svesna, kod drugih su neodređena; ali za sve su već merilo u oceni ekonomskih i političkih pojava.

Razmatrajući situaciju u Engleskoj s te tačke gledišta videćemo, naravno, da su se socijalističke ideje ovde bitno proširile u poređenju sa 1886. godinom. Rekao bih dalje, bez kolebanja, da to još više važi u poređenju sa periodom od 1876. do 1882. godine. Isto tako, mogu da dodam da su stalni naponi malih anarhističkih grupa potpomagali širenje ideja o uklanjanju svake vlasti, o pravima pojedinaca, o nezavisnosti lokalnih organizacija i o mogućnostima slobodnog dogovaranja. Kada se prisetime kakva su shvatanja pre dvadeset godina vladala o svemogućoj državi, o centralizaciji i disciplini – možemo smelo reći da nismo uzalud gubili vreme.

Cela Evropa preživljava sada veoma težak momenat – širenje militarizma. To je neizbežna posledica pobeđe Nemačke imperije nad Francuskom 1871. godine, i nemačkog sistema opšte vojne obaveze. To je Bakunjin predvideo. Ali i suprotni se tokovi već primećuju.

Što se tiče komunističkih ideja, od kada se ne širi njihova manastirska ili kasarnska forma, već ideja slobodnog dogovora opština – neverovatno su se proširile po Evropi i Americi. Lično sam imao prilike da se u to uverim tokom poslednjih dvadeset i sedam godina, otkako aktivno

učestvujem u socijalističkom pokretu. Kada se sećam neodređenih, maglovitih, plašljivih ideja koje su radnici izrekli na prvim kongresima Internacionale, ili koje su kružile u Parizu za vreme Komune, čak i među istaknutim ljudima, i kada ih upoređujem sa idejama dominantnim sada kod ogromnog broja radnika – moram da kažem da mi izgledaju kao da pripadaju potpuno različitim svetovima.

Nema perioda u istoriji – izuzev možda revolucionarnog perioda XII veka koji je doveo do stvaranja srednjovekovnih gradskih veća – u kome su ideje društvenosti doživele takve korenite promene. I sada, u šezdesetoj godini života, još više nego pre trideset godina verujem da u postojećoj situaciji u Evropi i samo koincidencija pogodnih okolnosti može izazvati revoluciju koja će se po svim zemljama proširiti isto kao revolucija 1848. godine, ali će uz to imati mnogo dublji značaj: neće svetu doneti samo prostu borbu između neprijateljskih političkih partija, već brzi i odlučni preobražaj čitavog uređenja društva. I ja sam duboko ubeđen, ma kakav bio karakter pokreta u različitim zemljama, svuda će se, u svakoj od njih, ispoljiti daleko veće razumevanje socijalnih promena koje su postale neizbežne, nego što smo imali prilike bilo gde da vidimo u toku poslednjih šest vekova. U isto vreme, teško da će otpori koje tom pokretu pružaju privilegovane klase imati karakter zaslepljenosti, koja je revolucije proteklih vekova činila tako krvavim.

Taj veliki rezultat potpuno je dostojan snaga koje su u poslednjih trideset godina utrošile hiljade boraca, svih nacija i iz svih klasa.

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

Petar Kropotkin
Zapisi jednog revolucionara
memoari
1899

P. Kropotkin, *Zapisi jednog revolucionara*
Mladost, Velika edicija „Ideja“, Beograd, 1985.

Prevod: Jugoslava Široka, 1985.

Prevod autorove *Napomene*: Anarhistička biblioteka, 2017.

Naslov originala:

P. Kropotkin, „Memoirs of a Revolutionist“
The Atlantic Monthly, Boston, u nastavcima, 1898–1899;
kao knjiga, Smith, Elder & Co., London, 1899.

Ruski izvornik, za ovo izdanje:

П. Кропоткин, *Записки революционера*
Издание товарищества „Знание“, Санкт-Петербург, 1906.

anarhisticka-biblioteka.net